

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

ORGAN MUZEALNICTWA I KONSERWATORSTWA
ARCHEOLOGICZNEGO

BULLETIN ARCHEOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) XLIX

ZESZYT (LIVRE) 1

WARSZAWA

1984/1988

VARSOVIE

Komitet Redakcyjny
Jan JASKANIS — Redaktor Naczelny

Redaktorzy
Teresa DĄBROWSKA
Teresa WĘGRZYNOWICZ

Tłumaczenia rosyjskie: Małgorzata Anczewska
Tłumaczenia angielskie: Alicja Pietrus-Zagroba

Materiał ilustracyjny do niniejszego zeszytu wykonali: T. Biniewski,
K. Burhardt-Dymińska, W. Gawrysiak-Leszczyńska, M. Kaczmarczyk,
E. Książkiewicz

Rycina na okładce przedstawia baniasty kubek z Otynia woj. zielonogórskie

Adres Redakcji
ul. Długa 52, 00-950 Warszawa
Państwowe Muzeum Archeologiczne

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

ORGAN MUZEALNICTWA I KONSERWATORSTWA ARCHEOLOGICZNEGO

Tom (Vol.) XLIX

Zeszyt (Livre) 1

SPIS TREŚCI

Содержание - Contents

Rozprawy

- Teresa Węgrzynowicz, Uwagi o kulturze grobów klozowych na Mazowszu i Podlasiu w świetle próby typologicznej klasyfikacji ceramiki 3
(Замечания о культуре клёшевых погребений в Мазовии и Подлясье в освещении попытки типологической классификации керамики
— Remarks on the Cloche Graves Culture in Mazovia and Podlasie in the Light of an Attempted Typological Classification of Pottery)
- Alicja Lasota-Moskalewska, Kości zwierzęce z osiedla obronnego kultury łużyckiej w Biskupinie 17
(Кости животных из оборонного селения лужицкой культуры в Бискупине
— Animal Bones from the Lusatian Culture Fortified Settlement in Biskupin)
- Verner Alexandersen, Krystyna Szlachetko, Alina Wiercińska, Badania anatomopatologiczne ludzkich szczątków kostnych z grobu 110 z cmentarzyska w Grodzisku, woj. siedleckie (XIII w.n.e.) 37
(Анатомопатологические исследования человеческих костных останков из погребения 110 с могильника в м. Гродзиск, седлецкое воев. XIII в.н.э.)
— Anatomicopathological Studies of Human Bone Remains from Grave 110 at the Cemetery in Grodzisk, Siedlce Voiv. (13th c.A.D.)

Materiały

- Elżbieta Kempisty** Nowe materiały kultur paraneolitycznych na stan. 1 w Staczach, woj. suwalskie 45
(Новые материалы паранеолитических культур на стоянке 1 в м. Стаче, сувальское воев.
— New Materials of the Paraneolithic Cultures from Site 1 in Stacze, Suwałki Voiv.)
- Sławomir Salaciński, Marek Zalewski, Materiały z odkryć przypadkowych z epoki kamienia znalezione w okolicach Stalowej Woli, woj. tarnobrzесkie 75
(Материалы из случайных открытий из эпохи камня, найдённые в окрестностях Сталёвой Воли, тарнобжегское воев.
— Materials from Accidental Discoveries from the Stone Age Found in the Vicinity of Stalowa Wola, Tarnobrzeg Voiv.)
- Grażyna Dmochowska, Materiały z odkryć przypadkowych z epoki brązu, wczesnej epoki żelaza i średniowiecza znalezione w okolicach Stalowej Woli, woj. tarnobrzесkie 81
(Материалы из случайных открытий из эпохи бронзы, ранней эпохи железа и средневековья, найдённые в окрестностях Сталёвой Воли, тарнобжегское воев.
— Materials from Accidental Discoveries from the Bronze Age, Early Iron Age and Middle Ages, Found in the Vicinity of Stalowa Wola, Tarnobrzeg Voiv.)
- Andrzej Marcinkian, Wczesnołużyцкие zespoły grobowe z dwu cmentarzysk w Otyniu, woj. zielonogórskie 93
(Раннелужицкие комплексы погребений с двух могильников в Отыне, зелёногурское воев.
— Early Lusatian Grave Complexes from Two Cemeteries in Otyń, Zielona Góra Voiv.)
- Violetta Lis, Materiały z cmentarzyska kultury łużyцkiej w Grodzisku Mazowieckim, woj. warszawskie 101
(Материалы с могильника лужицкой культуры в м. Гродзиск Мазовецки, варшавское воев.
— Materials from the Lusatian Culture Cemetery in Grodzisk Mazowiecki, Warsaw Voiv.)
- Mirosława Andrzejewska, Cmentarzysko kultury grobów klozowych w Sulbinach, woj. siedleckie 109
(Могильник культуры клёшевых погребений в Сульбинах, седлецкое воев.
— The Cloche Graves Culture Cemetery in Sulbiny, Siedlce Voiv.)
- Grażyna Dmochowska, Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych na terenie gm. Łomazy, woj. białskopodlaskie 139
(Результаты поверхностных исследований, проведённых на территории гмины Ломазы, бяльско-падляское воев.
— The Results of Area Survey Investigations Carried Out in Łomazy Commune, Biała Podlaska Voiv.)

TERESA WĘGRZYNOWICZ

UWAGI O KULTURZE GROBÓW KLOSZOWYCH NA MAZOWSZU I PODLASIU W ŚWIETLE PRÓBY TYPOLOGICZNEJ KLASYFIKACJI CERAMIKI

ЗАМЕЧАНИЯ О КУЛЬТУРЕ КЛЁШЕВЫХ ПОГРЕБЕНИЙ В МАЗОВИИ
И ПОДЛАСЬЕ В ОСВЕЩЕНИИ ПОПЫТКИ ТИПОЛОГИЧЕСКОЙ
КЛАССИФИКАЦИИ КЕРАМИКИ

REMARKS ON THE CLOCHE GRAVES CULTURE IN MAZOVIA AND PODLASIE IN THE LIGHT OF AN
ATTEMPTED TYPOLOGICAL CLASSIFICATION OF POTTERY

Opowiadając się za autonomicznym charakterem zespołu, zwanego kulturą grobów kloszowych, wyraziłam przekonanie, że o jego swoistości świadczy, obok rytuału pogrzebowego, także i zasób specyficznych form ceramiki (Węgrzynowicz 1978, s. 169). Przekonanie oparto na powszechnie wyczuwanej „inności” naczyń kloszowych w stosunku do form kultury łużyckiej czy pomorskiej, jednak stosowanie bardzo różnych zasad klasyfikacji materiałów ceramicznych tych kultur, nie mogło być poddane weryfikacji.

Niniejszy artykuł ma w pierwszym rzędzie za zadanie przedstawienie próby podziału typologicznego naczyń odkrywanych na „czystych” cmentarzyskach kultury grobów kloszowych Mazowsza i Podlasia. Wstępne ustalenia zasad proponowanej tu klasyfikacji zrodziły się we współpracy z dr. Jackiem Miśkiewiczem, jednak zgon tego badacza przerwał tok wspólnych prac. Obecnie uwzględniam dorobek, jaki w zakresie badań nad ceramiką kloszową narósł w ciągu minionych lat, ponadto zaś przedstawiam próbę skonfrontowania tego materiału z wybranymi zbiorami ceramiki kultury pomorskiej (a porównawczo — także łużyckiej), sklasyfikowanymi według analogicznych zasad.

Dla naczyń pochodzących z cmentarzysk kloszowych nie wypracowano dotąd ani wyraźnych kryteriów podziału, ani też jednoznacznego nazewnictwa. Różnorodność określeń używanych

dla zdefiniowania poszczególnych form jest tutaj bez porównania większa niż w stosunku do ceramiki kultury łużyckiej, która także zresztą nie została objęta żadnym uniwersalnym systemem typologicznym. Sytuacja taka niezmiernie utrudnia prowadzenie studiów porównawczych nawet pomiędzy poszczególnymi stanowiskami kloszowymi. Typologię naczyń z cmentarzysk kloszowych Mazowsza opracowała po raz pierwszy M. Gądzikiewicz (1954). Punktem wyjścia zastosowanego podziału była w stosunku do części naczyń funkcja grobowa (klosze, popielnice), do pozostałych natomiast — ich cechy formalne, względnie przypuszczalna funkcja użytkowa (misy, kubki). W kolejnym opracowaniu materiałów z cmentarzyska w Transborze (Kietlińska, Mikłaszewska 1963, s. 276 n.n.), przyjęto typologię M. Gądzikiewicz, wzbogacając ją jedynie o formy specyficzne dla tego stanowiska. Typologia ta jest jednak mało przekonywująca. Naczynia o identycznych formach, a niekiedy i rozmiarach, służą na cmentarzyskach kloszowych do różnych celów, na co zwróciła uwagę B. Zawadzka (1964, s. 287) toteż oparcie podziału na funkcji grobowej powoduje niejednokrotnie zaszeregowanie analogicznych form do odrębnych typów „kloszy” i „popielnic”, choć naczynia te różnią się wyłącznie wielkością lub nie różnią się wcale. Konsekwentne stosowanie tego podziału wymagałoby wydzielenia jako odrębnych typów także i „pokryw” (tj. mis na-

krywających popielnicę lub klosz) oraz „przystawek” (innych naczyń wchodzących w skład zespołu grobowego). Powiązanie typologii z funkcją sepulkralną powoduje ponadto, że materiały z grobów zniszczonych, o nieznanym wzajemnym układzie składników inwentarza, winny znaleźć się poza klasyfikacją. Wreszcie — materiał określony w powyższy sposób staje się nieporównywalny z materiałem z osad.

W monografii cmentarzyska z Warszawy-Henrykowa odrzucono dotychczasową typologię materiałów kloszowych. Kryteria podziału na typy są tu następujące: „podobieństwa w surowcu, sposobie wykonania, kształtach i pewnych charakterystycznych szczegółach”, a w wyodrębnieniu odmian wzięte zostały pod uwagę „różnice w ukształtowaniu krawędzi, brzuśców, proporcjach” (Zawadzka 1964, s. 287). Jak widać z powyższego, kryteria podziału na kolejne stopnie (typy i odmiany) nie są ostre, co w konsekwencji utrudnia posługiwanie się tą klasyfikacją przy opracowywaniu materiałów z jakichkolwiek innych stanowisk kultury grobów kloszowych.

W omówieniu ceramiki ze stanowiska Kożarówka II w Drohiczynie (Węgrzynowicz 1978, s. 55 n.n.) posłużono się kryteriami formalnymi i nazewnictwem form przyjętych z typologii naczyń kultury łużyckiej.

Ostatnie z opublikowanych dotąd opracowań monograficznych, odnoszące się do cmentarzyska z Radwankowa, stan. Kosumce, uwzględnia cechy technologiczne (obecność względnie brak chropowacenia), morfo-metryczne (położenie największej wydatności brzuśca w stosunku do wysokości naczynia) oraz obecność ucha. Ponadto, na niższych piętach klasyfikacji, operuje ono intuicyjnie dobranymi cechami formalnymi i ornamentacyjnymi (Tomaszewski 1980, s. 192 n.n.).

Elementy klasyfikacji materiału, wyselekcjonowane w ściśle określonym celu — wypracowania chronologii względnej — wprowadziła ponadto T. Dąbrowska (1977). Zostały one wytypowane w oparciu o te doświadczenia badawcze, które pozwalają niektóre cechy ceramiki kloszowej uznawać za wczesne (tj. mające nawiązania w materiale kultury łużyckiej) oraz za późniejsze (tj. nie wykazujące takich nawiązań). Zastosowane kryteria są więc dość różnorodne i jako takie nie mają waloru porządkującego (por. uwagi A. J. Tomaszewskiego 1980, s. 193).

Dotychczasowe prace nad typologią ceramiki kultury grobów kloszowych nie stworzyły możliwości jednolitego oszacowania i porównania zbiorów naczyń z poszczególnych cmentarzysk oraz

bardziej precyzyjnego wychwycenia w nich również i podobieństw. Rozważania dotyczące powiązań z kulturą poprzedzającą, istotne dla chronologii, czy kulturami współlistniejącymi, odnoszące się do specyfiki kulturowej badanego zespołu, są tym samym bardzo utrudnione. Przedstawiony niżej schemat klasyfikacji powinien przynajmniej częściowo umożliwić wydobycie wspomnianych aspektów analizy. Bazę dlań stanowi ceramika pochodząca z siedmiu cmentarzysk: z Transboru (Kietlińska, Mikłaszewska 1963), Radwankowa-Kosumiec (Tomaszewski 1980) i Sulbin (Andrzejowska, w niniejszym zeszycie „Wiadomości Archeologiczne”) w woj. siedleckim, Drohiczyna, w woj. białostockim (Węgrzynowicz 1978), Warszawy-Henrykowa (Zawadzka 1964), Warszawy-Grochowa, stan. „Bryłowszczyzna” (Gądzikiewicz-Woźniak 1961) i Warszawy-Zerzenia (Węgrzynowicz, w przygotowaniu). Pominięto natomiast materiały z Warszawy-Grochowa, stanowisko ul. Górników, ponieważ zostały one opublikowane jedynie wrywkowo (Młynarczyk 1977). Rozpatrywane cmentarzyska położone są na wschód od Wisły, większość z nich na stosunkowo zwartym obszarze (niektóre — wręcz w odległości kilkunastu kilometrów od siebie). Były one badane systematycznie i należą do kategorii kloszowych cmentarzysk „czystych”, tj. takich, na których nie odkryto grobów kultury pomorskiej.

Klasyfikacja obejmuje kolejno grupy, podgrupy, typy oraz odmiany. Przy wyróżnianiu każdego z tych stopni starano się uwzględnić odmienne i wzajemnie się wykluczające kryteria.

Grupy i podgrupy. Przyjmując za podstawę stosunek wysokości naczynia do średnicy jego wylewu wyróżniono dwie grupy, oznaczone literami A i B: A — naczynia o średnicy wylewu zawsze mniejszej od wysokości oraz B — naczynia o średnicy wylewu zawsze większej od wysokości. W grupie A mieszczą się te dwie podgrupy (1 i 2) wyrobów ceramicznych, które w oparciu o domniemaną pierwotną funkcję użytkową nazywa się potocznie garnkami i dzbankami. Za garnki (podgrupa 1) uważa się naczynia bezuche — lub odwrotnie — z dwoma czy też większą liczbą niewielkich uszek, służące do gotowania i przechowywania pokarmów. Za dzbanki (podgrupa 2) — naczynia zaopatrzone tylko w jedno ucho, przystosowane do przenoszenia i przelewania płynów, a zapewne także do picia z nich. Do grupy B należą z kolei naczynia określone jako misy i kubki (podgrupa 1 i 2). Naczynia podgrupy 1 — misy, służyły do przyrządzania

i spożywania pożywienia. Są one bezuche lub mają jedynie małe uszka. Naczynia podgrupy 2 — kubki, używane były zapewne głównie do picia i czerpania płynów i, podobnie jak dzbanki, zaopatrzone są zawsze w jedno wydajne ucho. Do każdej z tych kategorii zaliczano zarówno naczynia duże, jak małe czy nawet miniaturowe.

Typy. Kolejny poziom klasyfikacji materiału uzyskano rozpatrując rodzaj obróbki powierzchni oraz występowanie lub brak szyjki (u mis, rzadko zaopatrzonych w szyjkę — rozchylenie krawędzi). Przy określaniu charakteru obróbki powierzchni przyjęto, generalizując, jedynie jej wygładzenie lub schropowacenie, przy czym przez schropowacenie rozumie się celowe zastosowanie technik zmierzających do uzyskania nierównej powierzchni zewnętrznej naczynia. Do grupy naczyń gładzonych wchodzi więc automatycznie również i wytwory o powierzchniach zaledwie wyrównanych, często określane jako „szorstkie”. Ze sposobem obróbki powierzchni nie powiązано tu jej zdobienia lub braku ornamentyki. Wydzielone w ten sposób typy oznaczono cyframi rzymskimi I—VI.

Odmiany. Elementem różnicującym w obrębie odmian jest umiejscowienie największej wydętości brzuśca w stosunku do wysokości całego naczynia. Formy nie profilowane, bez zaznaczonych brzuśców, ujęto w odrębną odmianę. Odmiany oznaczono małymi literami alfabetu a—d.

Schemat proponowanej klasyfikacji rysuje się ostatecznie następująco:

GRUPA A:	GRUPA B:
ϕ wylewu < wysokość	ϕ wylewu > wysokość
Podgrupa 1: garnki	Podgrupa 1: misy
Podgrupa 2: dzbanki	Podgrupa 2: kubki

Typ I: naczynia całkowicie wygładzone, z wyodrębnioną szyjką (misy — wylewem)

Odmiana a: największa wydętość brzuśca poniżej połowy wysokości naczynia

Odmiana b: największa wydętość brzuśca w połowie wysokości naczynia

Odmiana c: największa wydętość brzuśca powyżej połowy wysokości naczynia

Typ II: naczynia całkowicie wygładzone, bez szyjki

Odmiany a, b, c: jak wyżej

Odmiana d: wydętość brzuśca nie zaznaczona

Typ III: naczynia całkowicie schropowaczone, z wyodrębnioną szyjką (misy — wylewem)

Odmiany a, b, c

Typ IV: naczynia całkowicie schropowaczone, bez szyjki

Odmiany a, b, c, d

Typ V: naczynia o powierzchni górą wygładzonej, niżej schropowaczonej, z wyodrębnioną szyjką (misy — wylewem)

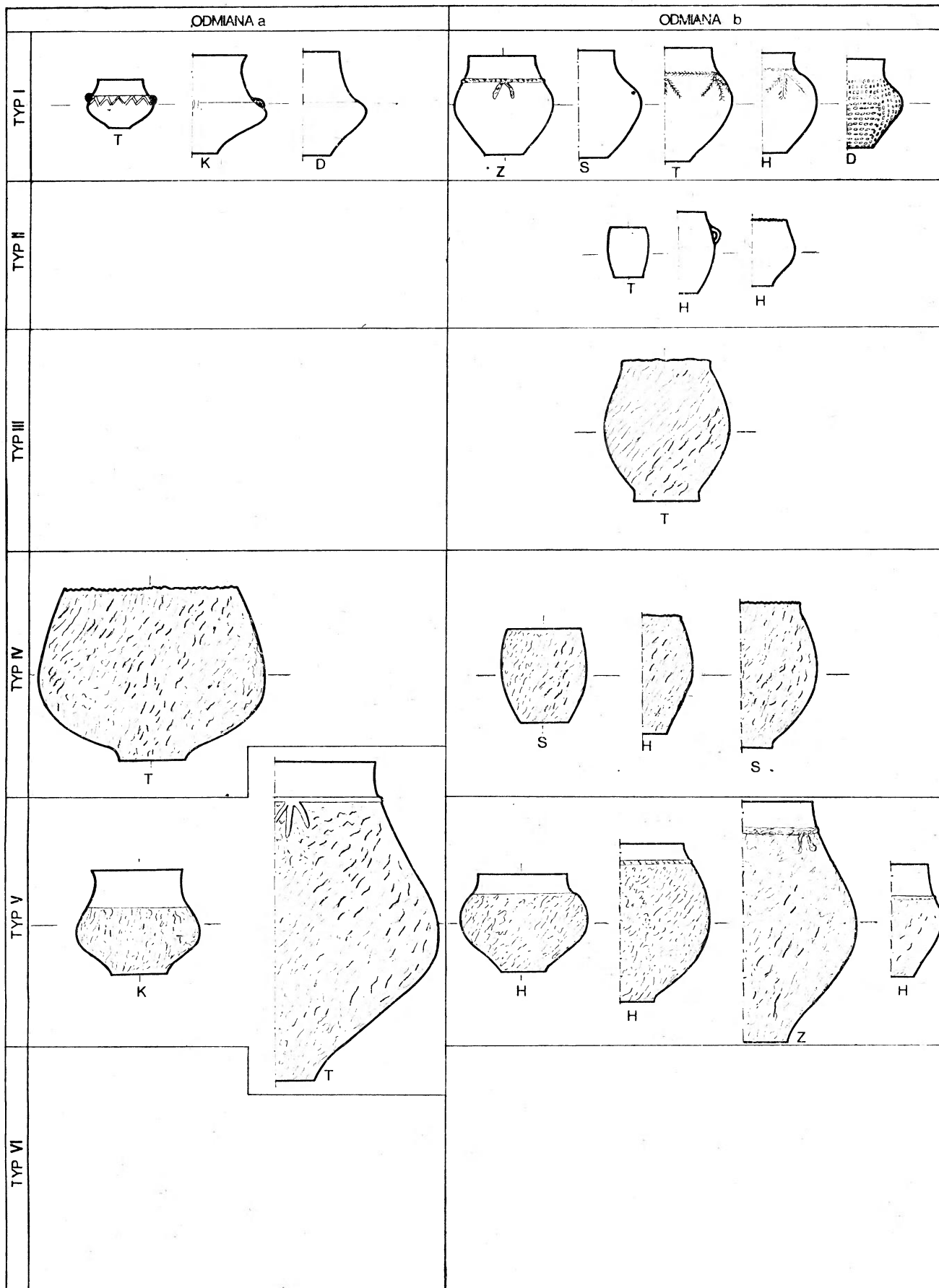
Odmiany a, b, c

Typ VI: naczynia o powierzchni górą wygładzonej, niżej schropowaczonej, bez szyjki

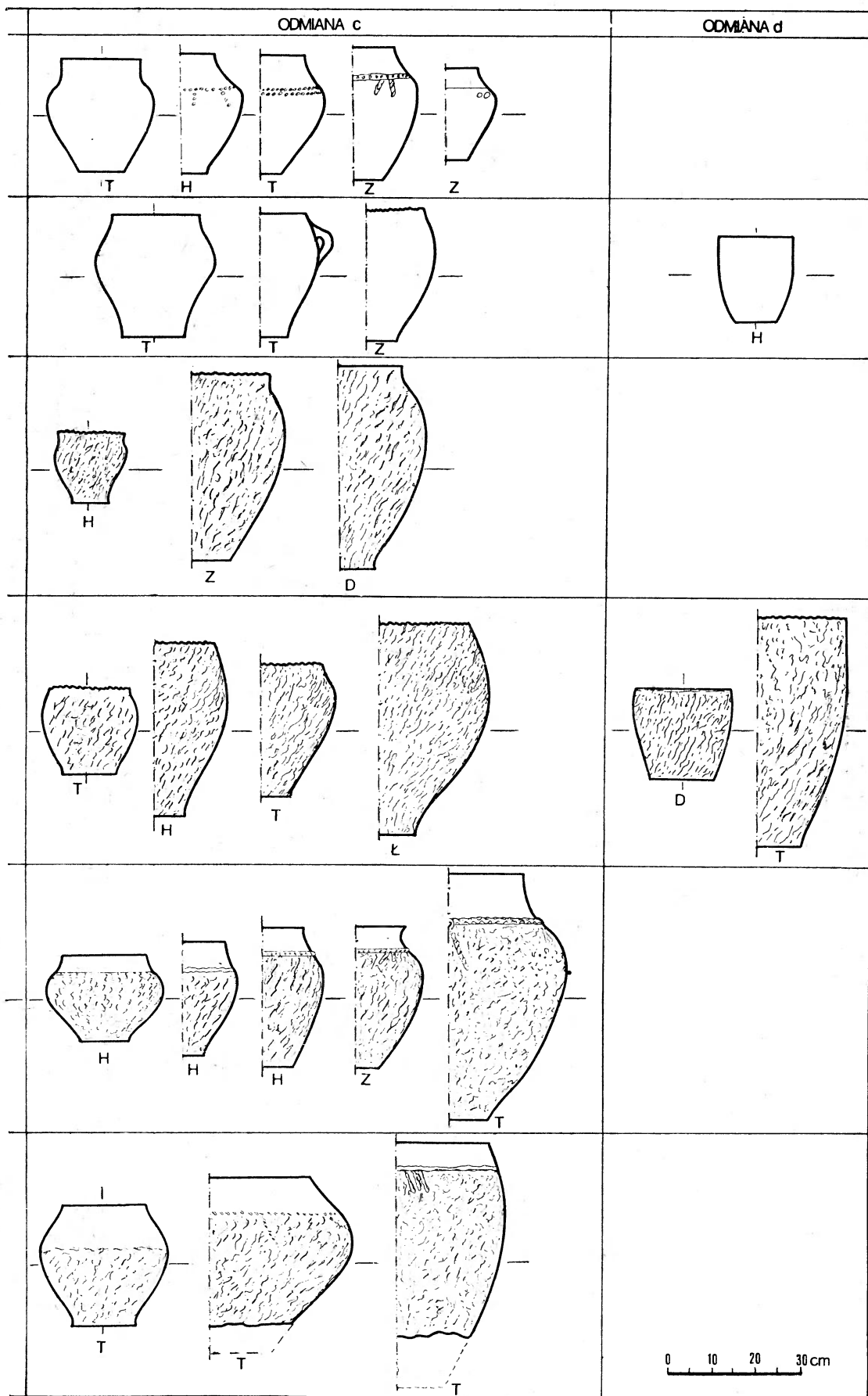
Odmiany a, b, c, d.

Przedstawiona typologia form ceramicznych nie obejmuje takich wyrobów, jak np. pokrywy, talerze czy sita, ponieważ tego rodzaju materiałów nie stwierdzono pewnie na żadnym z sześciu analizowanych stanowisk. W typologii tej uwzględniono stosunkowo dużą liczbę jednostek klasyfikujących, toteż najniższe piętro podziału jest w zasadzie bardzo rozbudowane. Mieszczą się na nim zresztą również formy wydzielone teoretycznie, w oparciu o kombinacje omówionych wyżej cech techniki i kształtu. Konkretny materiał ma natomiast w tych miejscach luki.

Pozytywną stroną zaproponowanego schematu klasyfikacyjnego jest to, że niemal każde naczynie zachowane od dna po wylew (wyjątek stanowią jedynie naczynia szczególnie asymetryczne lub wtórnie zdeformowane) znajduje w nim swoje obiektywnie wyznaczone miejsce; negatywną — że naczynia uszkodzone w stopniu nie pozwalającym na stwierdzenie istnienia lub braku szyjki pozostają poza klasyfikacją już na poziomie typu, a brak dolnych partii uniemożliwia z kolei często — choć nie zawsze — ustalenie odmiany. Stąd serie naczyń z każdego z analizowanych tu cmentarzysk (Zestawienie 1) są mniejsze od rzeczywistej liczby odkrytych na nich wyrobów ceramicznych. Mankamentem jest ponadto brak możliwości bardziej precyzyjnego podziału na najniższym szczeblu typologii i uwzględnienia wielu cech drugorzędnych, co powoduje, że zarówno naczynia smukłe jak i przysadziste, ornamentowane i nie zdobione, znajdują się w tych samych odmianach (Ryc. 1—4). Wyodrębnienie ich byłoby jednak możliwe jedynie poprzez wprowadzenie kolejnych kryteriów, a co za tym idzie — wielokrotne zwiększenie liczby jednostek klasyfikujących. Wydaje się, że takie nadmierne rozbudowanie typologii prowadziłyby do zatarcia jej czytelności. Przy opracowywaniu materiałów z poszczególnych stanowisk można natomiast wprowadzić — w ramach odmian — dalsze różnicowania, jakie narzuca charakter konkretnych wytworów ceramicznych.

Ryc. 1. Naczynia grupy A, podgrupy 1 (garnki). Drohiczyn (D), Warszawa-Henryków (H), Radwan-Linia przerywana wskazuje 1/2 wysokości naczynia.

ków-Kosumce (K), Sulbiny (S), Transbór (T), Warszawa-Zerzeń (Z).
 Legenda dotyczy również rycin 2—4 zamieszczonych w artykule.

Zestawienie 1

Liczba naczyń sklasyfikowanych w poszczególnych podgrupach na cmentarzyskach kloszowych Mazowsza i Podlasia

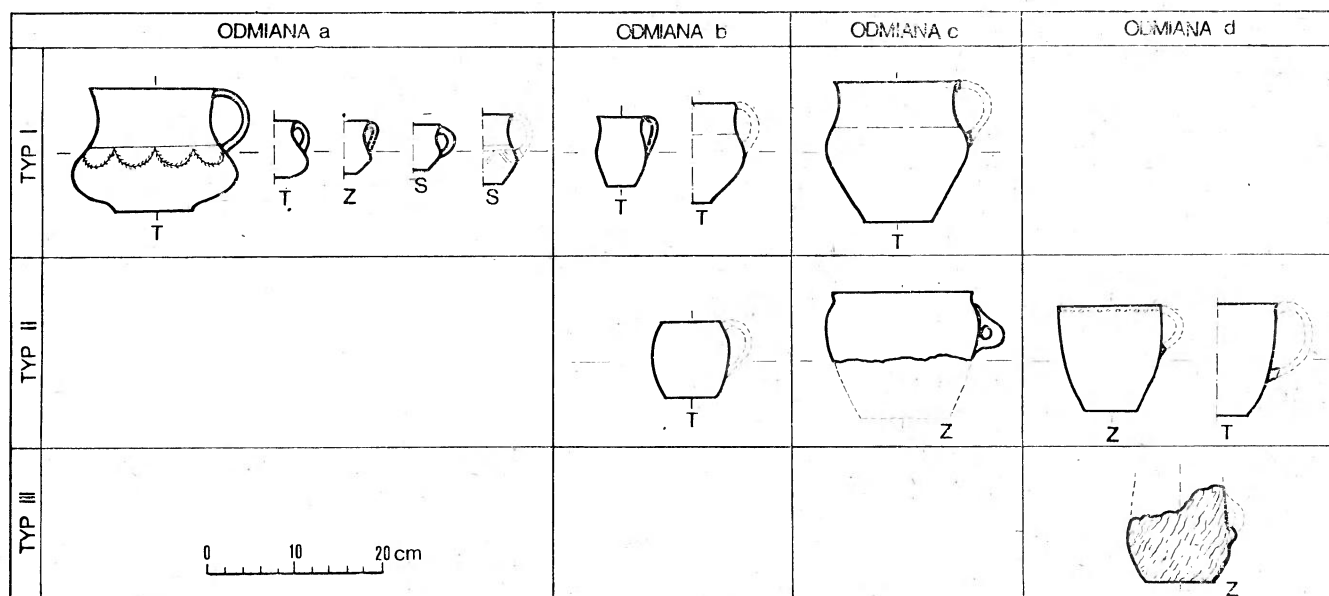
Podgrupa	A 1 (garnki)	A 2 (dzbanki)	B 1 (misy)	B 2 (kubki)	Razem
Cmentarzysko					
Transbór	99	21	96	14	230
Warszawa-Henryków	85	5	87	13	190
Warszawa-Zerzeń	31	5	30	1	67
Radwanków-Kosumce	28	—	20	2	50
Sulbiny	28	5	20	8	61
Warszawa „Bryłowszczyzna”	19	—	12	2	33
Drohiczyn	9	—	3	—	12
Razem:	299	36	268	40	643

Przechodząc do zreferowania rezultatów przedstawionej klasyfikacji w zastosowaniu do materiałów z cmentarzysk kloszowych Mazowsza i Podlasia stwierdzamy, że występują na nich garnki wszystkich teoretycznie wydzielonych typów, przy czym całkowicie wygładzone, bez szyjki (typ II), całkowicie schropowaczone z zaznaczoną szyjką (typ III) oraz górą wygładzoną, niżej zaś schropowaczone, bez szyjki (typ VI) reprezentowane są najskromniej (Ryc. 1). Na poziomie odmian — przy obficie reprezentowanej odmianie

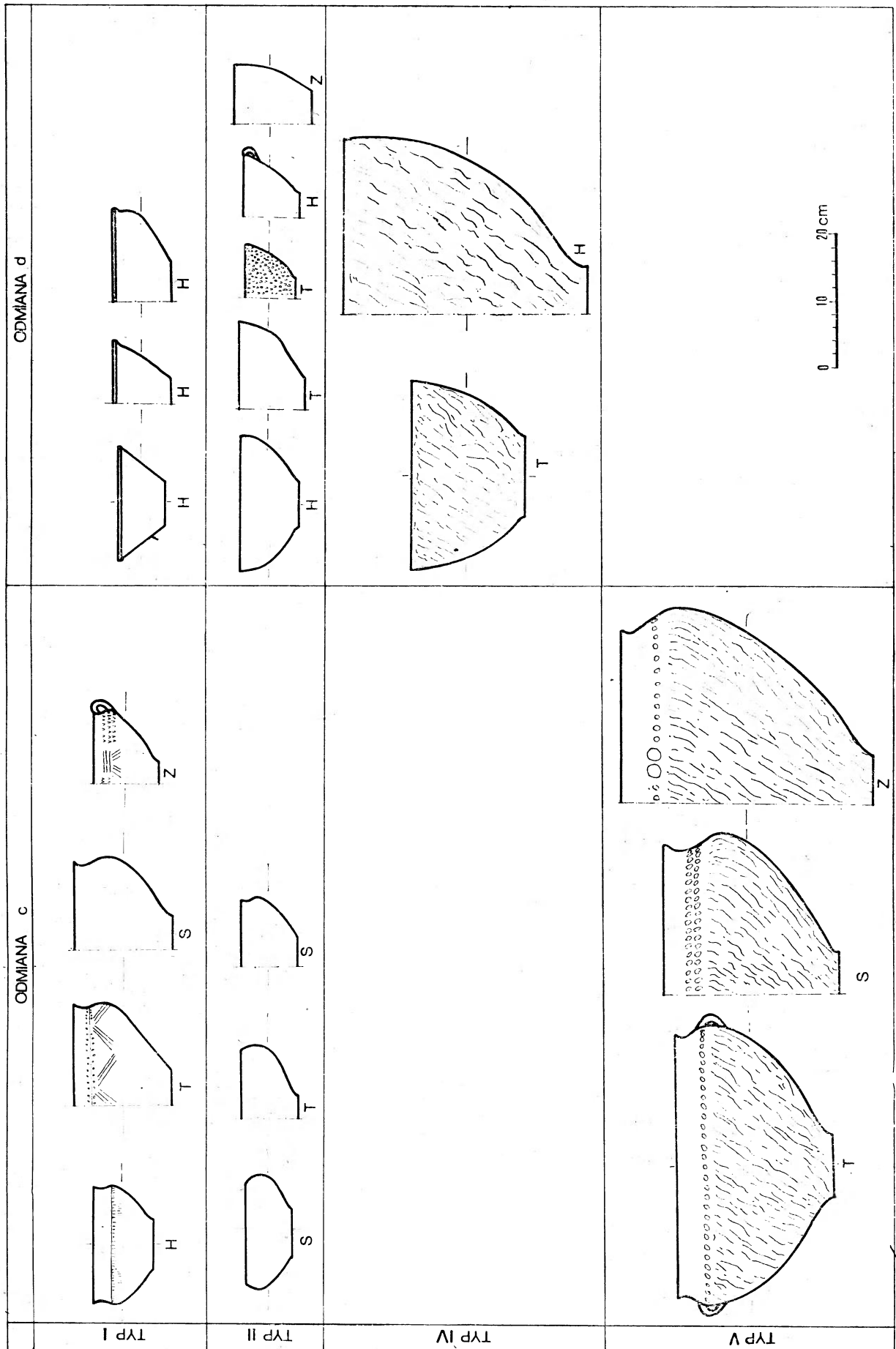
b, a zwłaszcza c (wydętość brzuśca umieszczona w połowie i powyżej połowy wysokości naczynia), dostrzega się ubóstwo garnków odmiany a i niemal zupełny brak odmiany d w obrębie wszystkich typów. Odpowiada to ogólnemu charakterowi omawianej podgrupy naczyń z cmentarzysk kloszowych, w której zdecydowanie przeważa tendencja do wysokiego umieszczania największej wydętości brzuśca i wyraźnego profilowania ścianek. Znajduje to wyraz w rzadkości pojawiających się form „gruszkowatych”, o nisko umieszczonych brzuścach i „jajowatych” lub „cylindrycznych”, o wyrównanej linii ścianek.

Dzbanki stanowią na badanych cmentarzyskach stosunkowo niewielką grupę naczyń. W Radwankowie-Kosumcach, Drohiczynie i Warszawie - „Bryłowszczyźnie” nie odkryto w ogóle form nadających się do rekonstrukcji, a i na pozostałych stanowiskach, z wyjątkiem Transboru, było ich niewiele (Zestawienie 1). Naczynia tej podgrupy mają z reguły całkowicie wygładzoną powierzchnię, toteż, poza jednym okazem chropowacowanym, należącym do typu IV, mieszczą się one w typie I (liczne egzemplarze) i w typie II (występujące sporadycznie). Dzbanki typu I prezentują odmiany b, c, ale przede wszystkim a — formy o nisko umieszczonych brzuścach; dzbanki typu II występują w odmianach b, c i d (Ryc. 2).

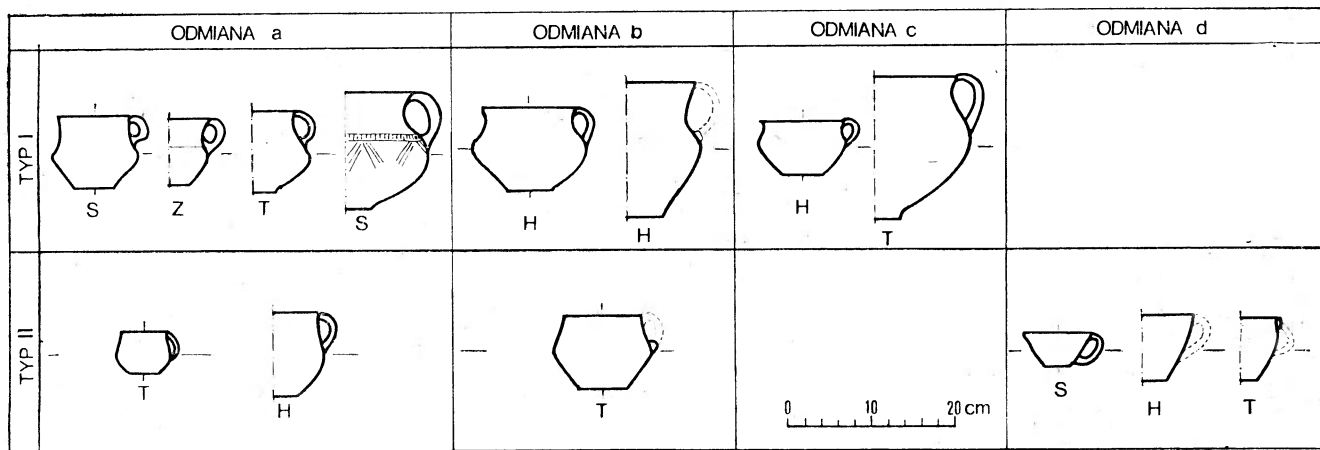
Licznie reprezentowane misy (Zestawienie 1) są na ogół słabo zróżnicowane morfologicznie, czego odbiciem jest rzadkie akcentowanie brzuśców w tej podgrupie naczyń. Większość z nich jest całkowicie gładzona i mieści się w typach I i II,

Ryc. 2. Naczynia grupy A, podgrupy 2 (dzbanki)

Ryc. 3. Naczynia grupy B, podgrupy 1 (misy)

Ryc. 4. Naczynia grupy B, podgrupy 2 (kubki)

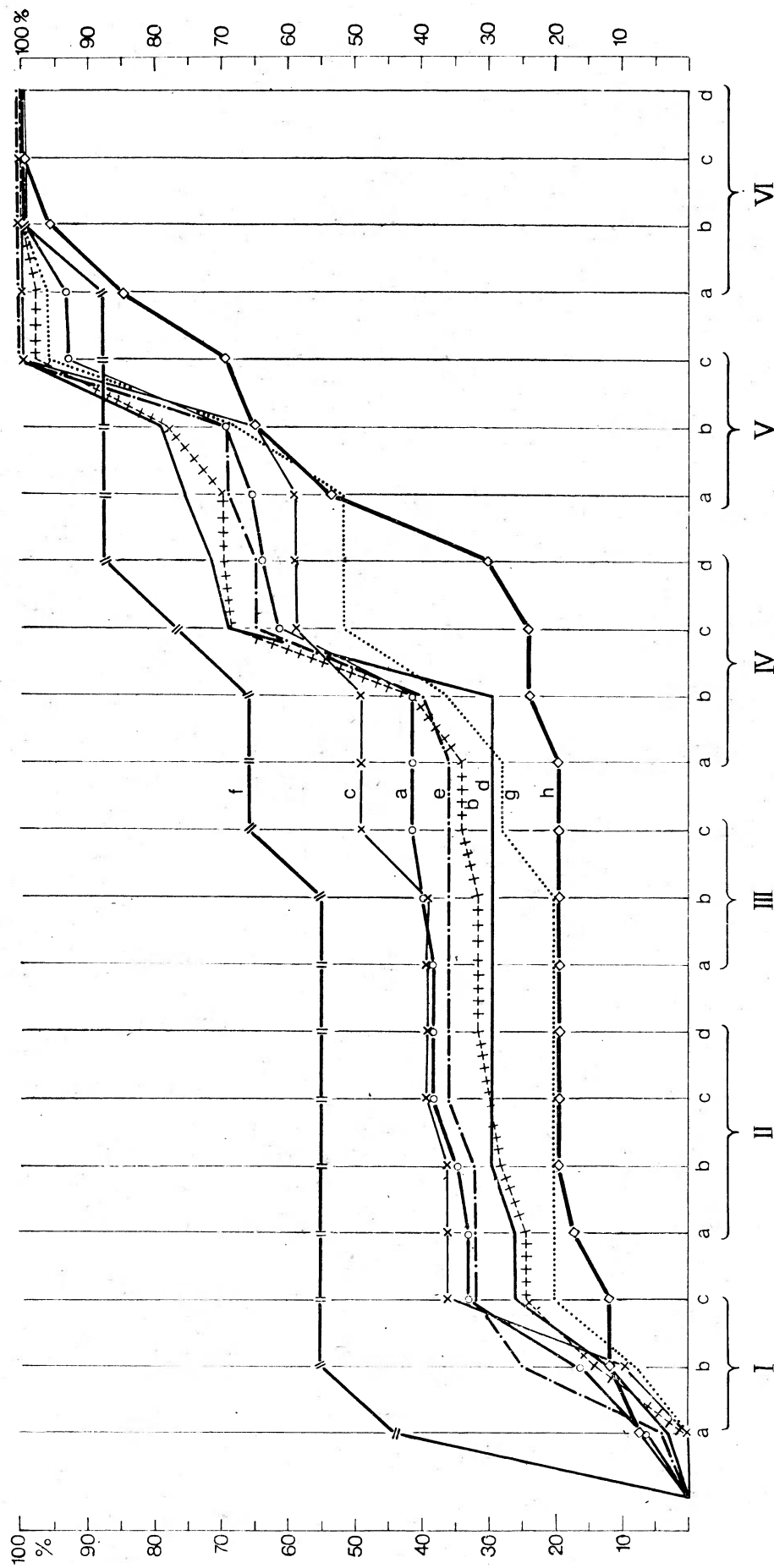
występując najczęściej jako odmiana d — naczyń nie profilowanych, rzadziej c — naczyń o wysokości umieszczonym brzuścu. Misy całkowicie schropowane typu IV (odmiany d) należą do zupełnych wyjątków. Częstsze od nich, aczkolwiek charakterystyczne tylko dla niektórych cmentarzysk, są misy typu V (odmiany c) o schropowanym brzuścu i wygładzonej górnej partii, odznaczające się na ogół wielkimi rozmiarami, pełniące funkcję klosza lub nakrywające klosz ustawiony otworem do góry (Ryc. 3).

Kubki (Zestawienie 1), zawsze wygładzone, grupują się głównie w typie I, a tylko nieliczne należą do typu II (Ryc. 4). Wśród kubków typu I przewagę mają, podobnie jak wśród dzbanków, formy odmiany a, o nisko umieszczonym brzuścu. Wśród kubków typu II brak naczyń odmiany c, występują natomiast nieliczne egzemplarze odmiany d, o brzuścu nie wyodrębnionym i wyrównanej linii profilu.

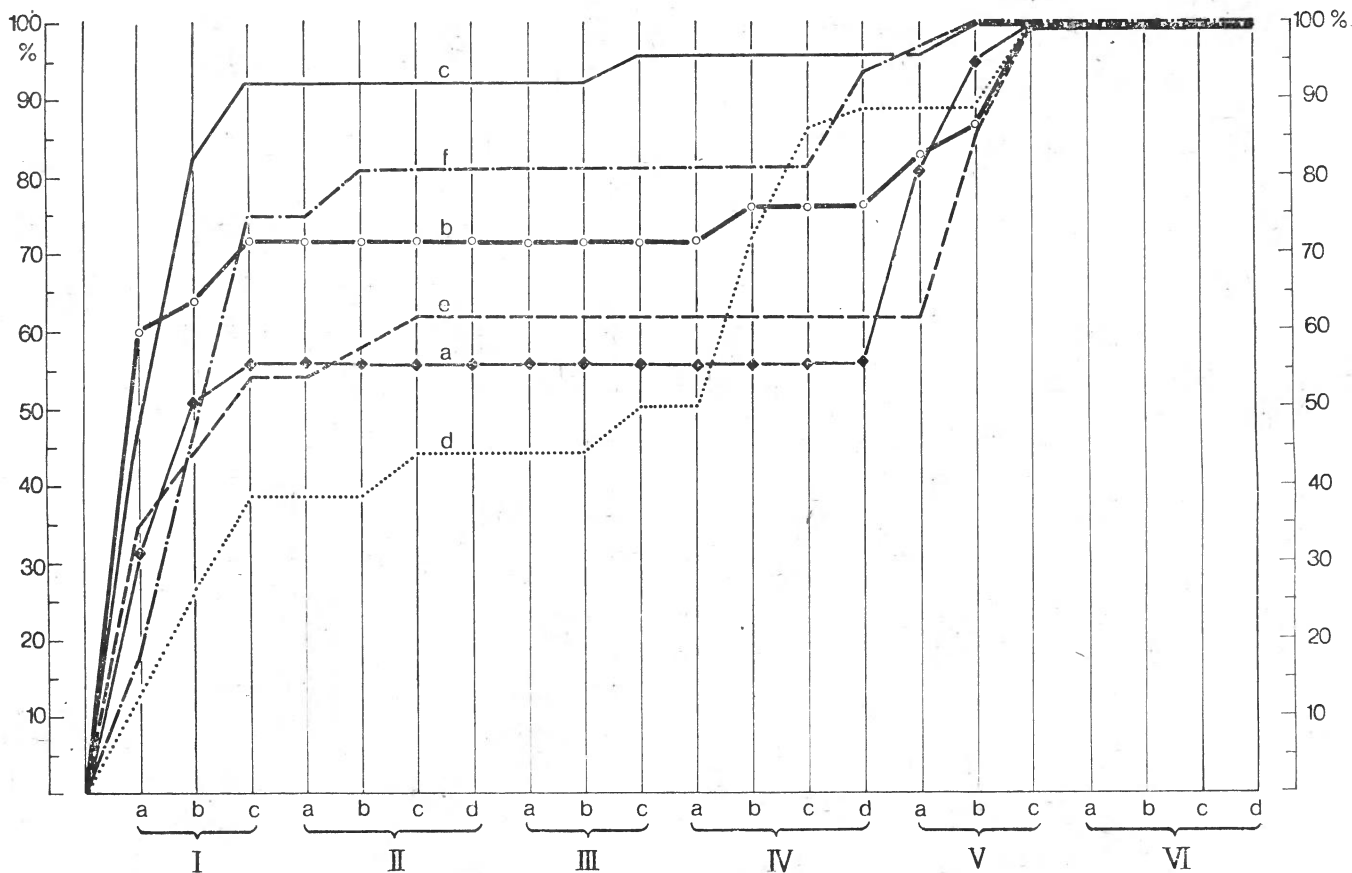
Konstatując istnienie w badanym materiale prawidłowości, wyrażających się obecnością niektórych form przy braku innych, obfitością reprezentantów niektórych odmian i sporadycznością pozostałych, należy obecnie sprawdzić, czy i w jakim stopniu przeprowadzona klasyfikacja stworzyła możliwość śledzenia podobieństw i różnic w inwentarzach poszczególnych cmentarzysk Mazowsza i Podlasia. Podstawę porównań stanowią będą naczynia grupy A, podgrupy 1, zwane tu garnkami. Wybór tej formy uzasadniony jest nie tylko największą obfitością garnków na rozpatrywanych stanowiskach i ich rolą w zespołach grobowych, lecz także przydatną w badaniach typologicznych różnorodnością cech, której nie wykazują w tym samym stopniu misy, dzbanki i kubki. Analizę przeprowadzono w oparciu o metodę diagramów zaproponowaną przez J. Miśkie-

wicza (1968, s. 187 n.n., ryc. 39), dającą możliwość obiektywnej oceny częstości występowania poszczególnych typów i odmian w obrębie badanego zbioru.

Diagram (Ryc. 5a-g) ukazuje krzywe, odpowiadające procentowemu występowaniu garnków poszczególnych typów i odmian na badanych cmentarzyskach kloszowych. Krzywe te są bardziej zróżnicowane tam, gdzie uzyskano wysoką liczbę naczyń, a tym samym — gdzie prawdopodobieństwo wystąpienia form mało typowych dla badanego materiału było większe, bardziej natomiast uproszczone — gdy wybór form był niewielki (por. Zestawienie 1). Należałoby też zakładać, że wykres wykonany dla stanowiska o znacznej rozpiętości chronologicznej będzie bardziej urozmaicony niż obiektu, którego egzystencja zamykała się w krótkim odcinku czasu. Jednak wobec dość jednolitego, a mało przy tym precyzyjnego datowania badanych cmentarzysk, uchwycenie różnic płynących wyłącznie z odmienności chronologicznych nie wydaje się możliwe. Pięć spośród rozpatrywanych cmentarzysk dało na diagramie obraz bardzo zbliżony. W obrębie powstałej wiązki odczytuje się ponadto wyraźną zbieżność form garnków z cmentarzyska w Warszawie-Henrykowie i Radwankowie-Kosumcach, aczkolwiek drugie z tych cmentarzysk, oferujące ponad trzykrotnie mniejszą liczbę naczyń (Zestawienie 1), wykazuje brak niektórych odmian, a nawet typów. Drugi podobny układ tworzą wykresy Transboru, Warszawy-Zerzenia i Sulbin, przy analogicznym stosunku ilościowym na niekorzyść dwóch ostatnich stanowisk i — odpowiednio — braku niektórych odmian. Od omówionych odbiega nieco krzywa Grochowa-„Bryłowszczyzny”, wykreślona w oparciu o niewielką liczbę naczyń, pochodzących z konieczności wyłącznie

Ryc. 5. Wykres częstości występowania garnków na cmentarzyskach kultury grobów kloszowych z Mazowsza i Podlasia (a-g): Transbór (a), Warszawa-Henryków (b), Warszawa-Zerzeń (c), Radwanów-Kosumce (d), Subiny (e), Drohiczyn (f), Warszawa-Grochów, stan. „Brylowszczyzna” (g) oraz na cmentarzysku kultury łużyckiej Warszawa-Grochów, stan. „Brylowszczyzna” (h)

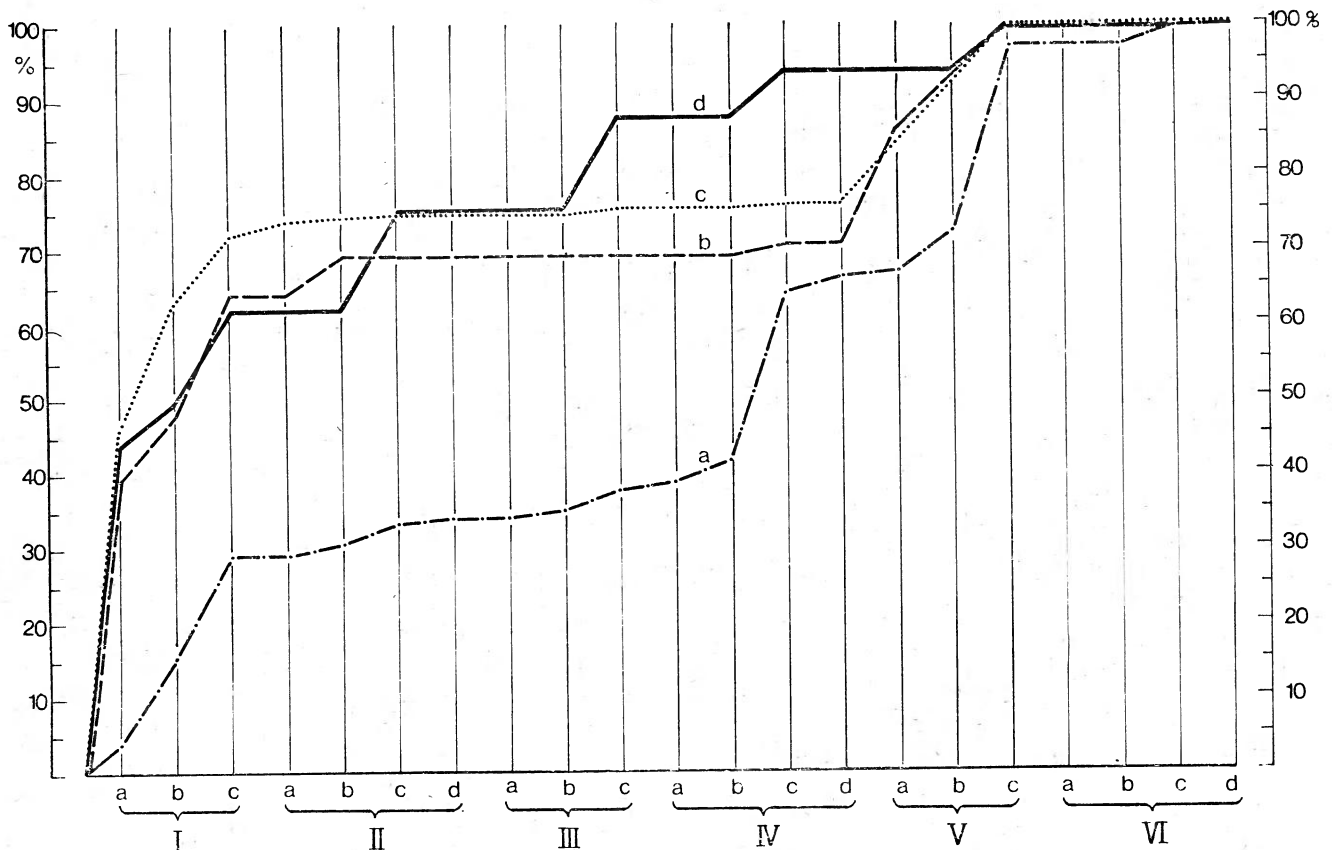
Ryc. 6. Wykres częstości występowania garnków na cmentarzyskach kultury pomorskiej: Zwartowo (a), Glinicz Nowy (b), Sośnica (c), Sokołowice (d), Ugoszcz (e), Stare Polaszki (f)

z grobów kloszowych (por. uwagi T. Dąbrowskiej 1977, s. 131 n.n.), co może oznaczać zubożenie badanego zespołu o garnki z ewentualnych grobów popielnicowych i jamowych. Niemniej i ten wykres wykazuje konsekwentny wzrost w punktach c poszczególnych typów, przy zerowej lub nieznacznej reprezentacji garnków odmiany a. Znacznie większą odmienność wykazuje krzywa garnków z Drohiczyzna. Stanowi ona odbicie serii wyjątkowo małej, pochodzącej ponadto ze stanowiska o krótkim czasie użytkowania (Węgrzynowicz 1978, s. 59), niemniej obecność form typu I odmiany a — naczyń całkowicie wygładzonych o nisko umieszczonym brzuścu, nie pojawiających się lub reprezentowanych wybitnie rzadko na pozostałych cmentarzyskach, jest faktem obiektywnym, dla którego należy poszukiwać wyjaśnienia.

Z materiałem kloszowym porównano (Ryc. 5b) materiał pochodzący wyłącznie z grobów łużyckich z cmentarzyska w Warszawie-Grochowie, stan. „Brylowszczyzna” (Gądzikiewicz-Woźniak 1961). Uzyskany wykres wykonano w oparciu o 49 garnków. Różnice, dzielące go od wykresów naczyń kultury grobów kloszowych, są znaczne. Polegają one w pierwszym rzędzie na słabej, nie-

mal zerowej lub zerowej reprezentacji typów I—IV, przy całkowitym w nich braku odmiany c, tj. garnków o wysoko umieszczonej wydętości brzuśca. Równocześnie omawiana krzywa ukazuje obfite występowanie naczyń dwóch ostatnich typów, a zwłaszcza typu VI, zaznaczającego się z kolei słabo lub wcale (odmiana a) w materiale kloszowym. Skok krzywej w obrębie typów V i VI odzwierciedla obfitość naczyń zwanych dwustożkowymi i dwustożkowatymi na omawianym cmentarzysku, charakterystycznych dla ceramiki łużyckiej i nie występujących w materiałach kultury grobów kloszowych badanego obszaru. Odmienność łużyckiej serii z Warszawy—Grochowa zarysowała się więc ze znaczną ostrością, będącą odbiciem odmienności kulturowej tego stanowiska. Omówiona odrębność stylistyczna ceramiki zdaje się stanowić poparcie dla poglądów negujących bezpośrednie następstwo pochówków obu kultur i jedność chronologiczną cmentarzyska (Węgrzynowicz 1973, s. 82; Dąbrowska 1977, s. 132).

Z sześciu cmentarzysk kultury pomorskiej: Zwartowa (Gedl, 1968), Sośnicy (Łuka 1958), Glinicza Nowego (Skarbek 1968), Ugoszczy (Gedl 1966), Starych Polaszek (Gedl, Szwed 1965) i Sokołowic (Łuka 1953) udało się uzyskać spore (liczące

Ryc. 7. Wykres częstości występowania garnków na cmentarzyskach kultury grobów kloszowych na Mazowszu i Podlasiu (a), kultury pomorskiej z Mazowsza (b), kultury pomorskiej z Pomorza Gdańskiego (c), kultury pomorskiej z Polesia i północnego Wołynia (d)

od 23 do 36 naczyń) i porównywalne z badanymi poprzednio serie garnków. Sklasyfikowano je w analogiczny sposób (Ryc. 6). Cechą charakterystyczną otrzymanych diagramów, różniącą je zasadniczo od wykresów materiałów kultury grobów kloszowych, jest skok krzywych w punkcie a typu I, bardzo wybitny zwłaszcza w odniesieniu do pierwszych czterech spośród wymienionych cmentarzysk. Te same cztery wykresy ukazują słabą tylko obecność form odmiany c w typach IV i V, tak wyraźnie zaznaczających się wśród garnków z cmentarzysk kloszowych (Ryc. 5), silniejszą natomiast (w Glinchu Nowym, Sośnicy i Ugoszczy) — garnków odmiany a lub b typu V. Porównanie obu wykresów wykazuje więc przede wszystkim obfitość naczyń z wyodrębnioną szyjką i nisko osadzonym brzuścem — „gruszkowatych” — w zestawie form ceramicznych kultury pomorskiej, przy równoczesnym ich ubóstwie w kulturze grobów kloszowych, oraz wybitną częstość występowania garnków z wysoko umieszczoną wydętą brzuśca — najpospolitszych form „popielnic” i „kloszy” — w ceramice kultury grobów kloszowych, przy ich równoczesnej rzadkości w materiale kultury pomorskiej. Ponie-

waż typy I i II obejmują naczynia o wygładzonych powierzchniach, typy III i IV o chropowatych, V i VI o „mieszanych”, widzimy więc, że wykresy odzwierciedlają ponadto przewagę garnków gładkich w kulturze pomorskiej, zaś chropowatych całkowicie lub częściowo — w kulturze grobów kloszowych. Cechą wspólną rozpatrywanych zespołów ceramiki jest natomiast bardzo słaba lub zgoła zerowa reprezentacja typów II i III — naczyń bez szyjek, o powierzchniach całkowicie wygładzonych oraz całkowicie schropowatych, z szyjką. Istnienie takich właśnie różnic i podobieństw w zestawach ceramiki obu kultur jest powszechnie znane, mogło ono jednak być oceniane jedynie intuicyjnie. Określenie stosunków procentowych i ich graficzne zobrazowanie pozwala obecnie ustalić stopień odmienności i uznać, że jest on znaczny.

Wykres naczyń z cmentarzyska w Sokołowicach rysuje się na tym tle jako zawierający więcej znamion „kloszowych” niż „pomorskich”. Pozwala to sformułować przypuszczenie, że o ile w obrządku pogrzebowym dominują na tym cmentarzysku cechy, które też zadecydowały o jego zaszeregowaniu do kultury pomorskiej (Łuka

1953, s. 133 n.n.), o tyle poprzez ceramikę wyrażają się głównie, nie akcentowane w morfologii, cechy kultury grobów kloszowych.

Ostatnia wreszcie próba, jaką podjęto, polega na łącznym skonfrontowaniu zespołów garnków kultury grobów kloszowych i kultury pomorskiej (Ryc. 7). Analizowane tu cmentarzyska kloszowe z Mazowsza i Podlasia, nie wykazujące w obrządku pogrzebowym zapożyczeń z kultury pomorskiej, potraktowano jako zespół (326 egzemplarzy), z którym porównano garnki pochodzące z wyselekcjonowanych materiałów kultury pomorskiej z Mazowsza (obliczenia wg: Chomentowska 1970, tabl. I—X; 42 naczynia), i Pomorza Gdańskiego (wg: Łuka 1966, tabl. I—LXXX; 458 naczyń). Wykresy pozwalają zauważyć, że krzywa garnków pochodzących z zespołów kultury pomorskiej Mazowsza jest, przy nieznacznych różnicach, wyraźnie zbliżona do krzywej ilustrującej materiał z Pomorza Gdańskiego. Obie natomiast wykazują znaczne rozbieżności z wykresem odzwierciedlającym typy i odmiany garnków, odkrywanych na mazowieckich cmentarzyskach kloszowych.

Czwartym elementem, omawianego diagramu (Ryc. 7d) jest niewielka (16 naczyń) seria, uzyskana w oparciu o materiały z Polesia i północnego Wołynia (wg: Kucharenko 1961, tabl. 5—7; Nikitina 1965, ryc. 2, 3; nie publikowane materiały PMA w Warszawie). Abstrahując od zgeneralizowania, wynikającego zapewne z braku niektórych form w skąpym materiale poddanym analizie, na wykresie dostrzega się charakterystyczny „pomorski” skok w obrębie odmiany a typu I. Odcinki odpowiadające odmianie c w typach III—V biegną natomiast raczej wedle wzorca „kloszowego”. Wykres zdaje się stanowić potwierdzenie tego, czym w istocie mogą być znaleziska białoruskie; zespołu o cechach mieszanych, dostrzegalnych skądinąd przede wszystkim w obrządku pogrzebowym (por. Nikitina 1965, zestawienie na s. 202).

W oparciu o uzyskane wyniki można również podjąć próbę zinterpretowania sygnalizowanej wyżej odrębności graficznego obrazu materiałów

z Drohiczyzna (Ryc. 5f). Krzywa garnków z tego cmentarzyska, aczkolwiek wykazuje cechy swoiste, zbliża się równocześnie dość znacznie do wykresów kultury pomorskiej (por. ryc. 6 i 7) poprzez charakterystyczny nagły skok w punkcie odpowiadającym odmianie a typu I. Ów skok powoduje obecność naczyń (wyłącznie popielnic) bardzo jednolitych stylistycznie, charakteryzujących się nisko osadzonym brzuścem, dla których w materiałach kloszowych z Mazowsza znajdujemy tylko nieliczne analogie (Ryc. 1). Podobne formy występują na tym terenie częściej w zespołach pomorskich (Chomentowska 1970, np. tabl. I,3, X,13). Na cmentarzysku w Drohiczyźnie nie odkryto charakterystycznej ceramiki kultury pomorskiej (popielnic twarzowych lub zbliżonych naczyń bez wyobrażenia twarzy, pokryw itp.), a i formy grobów, zawsze jednostkowych i bez konstrukcji kamiennych, nie wykazywały podobnych powiązań. Niemniej — poszukiwanie odpowiedników dla zabytków nieceramicznych wykazało, że występują one głównie w inwentarzach stanowisk kultury pomorskiej (Węgrzynowicz 1973, s. 56 n.n.). Omawiana tu krzywa, w powiązaniu z charakterem przedmiotów metalowych, pozwala więc wysunąć przypuszczenie, że użytkownicy cmentarzyska w Drohiczyźnie podlegali oddziaływaniom płynącym z Pomorza w stopniu silniejszym, niż twórcy pięciu badanych cmentarzysk ze wschodniego Mazowsza. Oddziaływania te nie odbiły się na zmianie obrządku pogrzebowego, uformowały natomiast określoną stylistykę zabytków ruchomych.

Wydaje się, że w oparciu o przedstawioną próbę klasyfikacji ceramiki, stwarzającą możliwość obiektywnego rozpatrywania cech naczyń i porównywania zbieżności lub odrębności materiałów, uzyskano też potwierdzenie odmienności zespołu form właściwych kulturze grobów kloszowych i kulturze pomorskiej. Zdając sobie sprawę z tego, że próba ta stanowi jedynie przyczynek do dyskusji toczącej się wokół wzajemnego stosunku obu kultur, sądzę równocześnie, że wzbogaca tę dyskusję o nowe elementy.

*Doc. dr hab. Teresa Węgrzynowicz
Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52
00-950 Warszawa*

LITERATURA

- Chomentowska B.,
1970 — Cmentarzyska kultury pomorskiej na Mazowszu, „Światowit”, t. 31, s. 189—280.
- Dąbrowska T.,
1977 — Próba ustalenia chronologii względnej cmentarzysk kloszowych z obszaru Mazowsza, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 42, s. 117—136.
- Gądzikiewicz M.,
1954 — Wybrane zagadnienia z badań nad kulturą grobów kloszowych, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 20, s. 134—173.
- Gądzikiewicz-Woźniak M.,
1961 — Cmentarzysko łużycko-kloszowe Warszawa-Grochów, stan. „Brylowszczyzna”, „Materiały Starożytne”, t. 7, s. 47—110.
- Gedl M.,
1966 — Materiały z cmentarzysk kultury wschodniopomorskiej w Ugoszczy, Sierznie, Niezabyszewie i Ząbnowicach w pow. bytowski, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 12, s. 143—168.
- 1968 — Cmentarzysko kultury wschodniopomorskiej w Zwartowie, pow. Lębork, „Pomorania Antiqua”, t. 2, s. 189—212.
- Gedl M., Szwed J.,
1965 — Cmentarzysko kultury pomorskiej w Starych Polaszkach, pow. Kościerzyna, „Pomorania Antiqua”, t. 1, s. 59—104.
- Kietlińska A., Mikłaszewska R.,
1963 — Cmentarzysko grobów kloszowych we wsi Transbór, pow. Mińsk Mazowiecki, „Materiały Starożytne”, t. 9, s. 255—330.
- Kucharenko Ju. V.,
1961 — Pamjatniki żelaznego wieku na territorii Polesja, „Archeologija SSSR”, D 1—29, Moskwa.
- Łuka L. J.,
1953 — Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Sokolowicach w powiecie kościańskim, „Fontes Praehistorici Posnanienses”, t. 3, s. 98—149.
- 1958 — Nowe cmentarzyska kultury pomorskiej w Wielkopolsce, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 8—9, s. 150—178.
- 1966 — Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim, t. 1, Wrocław—Warszawa—Kraków.
- Miśkiewicz J.,
1968 — Kultura łużycka w międzyrzeczu Pilicy i środkowej Wisły, „Materiały Starożytne”, t. 11, s. 129—208.
- Młynarczyk H.,
1977 — Badania wielkokulturowego stanowiska Warszawa-Grochów, ul. Górników, w latach 1973—1975, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 29, s. 123—132.
- Nikitina V. B.,
1965 — Pamjatniki pomorskiej kultury v Belorussii i na Ukrainie, „Sovetskaja Archeologija”, Nr 1, Moskwa.
- Skarbek E.,
1968 — Cmentarzysko kultury wschodniopomorskiej w Glinchu Nowym, pow. Kartuzy, „Pomorania Antiqua”, t. 2, s. 215—247.
- Tomaszewski A. J.,
1980 — Cmentarzysko kultury grobów kloszowych na stanowisku „Kosumce” w Radwankowie, woj. siedleckie, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 45, s. 179—209.
- Węgrzynowicz T.,
1973 — Kultura łużycka na Mazowszu wschodnim i Podlasiu, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 2, s. 7—126.
- 1978 — Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Drohiczynie, woj. białostockie, na stanowisku Kozarówka II, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 43, s. 49—60.
- Zawadzka B.,
1964 — Cmentarzysko grobów kloszowych w Warszawie-Henrykowie, „Materiały Starożytne”, t. 10, s. 229—321.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Целью статьи является представление попытки типологической классификации керамики из шести „чистых” (т.е. не проявляющих черт поморской культуры) могильников культуры клёшевых погребений из Мазовии и Подлясья. Второй целью является сравнение материалов с этих могильников с выбранными коллекциями керамики поморской культуры, а также → в одном случае — лужицкой культуры.

Почередные степени классификации это: группы, подгруппы, типы и виды. Она представляется следующим образом:

ГРУППА А: Φ вылива < высоты	ГРУППА В: Φ вылива > высоты
Подгруппа 1: горшки.	Подгруппа 1: миски.
Подгруппа 2: кувшины.	Подгруппа 2: кубки.

- Тип I: сосуды полностью выглаженные, с выделенной шейкой (миски — выливом)
Вид а: самая большая раздутость тулова в половине высоты сосуда
Вид б: самая большая раздутость тулова выше половины высоты сосуда
Вид с: самая большая раздутость тулова ниже половины высоты сосуда
- Тип II: сосуды полностью выглаженные, без шейки
Виды а, б, с: как выше
Вид d: раздутость тулова сосуда не отмечена

- Тип III: сосуды полностью хроповатые, с выделенной шейкой (миски — выливом)
Виды а, б, с
- Тип IV: сосуды полностью хроповатые, без шейки
Виды а, б, с, d
- Тип V: сосуды с поверхностью выше выглаженной, ниже хроповатой, с выделенной шейкой (миски — выливом)
Виды а, б, с
- Тип VI: сосуды с поверхностью выше выглаженной, ниже хроповатой, без шейки
Виды а, б, с, d

Положительной стороной предлагаемой классификации является то, что каждый сосуд, сохранившийся от дна по вылив, находит в ней своё объективно обозначенное место; негативной — что прочи шейки или нижних частей, воспрепятствующие совершенно измерений, исключают из рассуждений значительное иногда количество экземпляров.

В материале культуры клёшевых погребений из Мазовии и Подлясья отмечается наличие горшков всех теоретически выделенных типов, при чём особенно обильно представляются в них виды а и б — сосуды с раздутостью тулова в половине или выше половины высоты (Рис. 1). Кувшинов было немного и они группируются главным образом в виде с — сосудов с низкими помещенными туловами (Рис. 2). Миски, в большинстве полностью глаженные (тип I и II), являются в общем слабо морфологически дифференцированными,

и потому большинство их помещается в виде d (Рис. 3). Кубки, как и кувшины, имеют чаще всего низко помещенные туловы и принадлежат главным образом к виду с (Рис. 4).

В диаграмме (Рис. 5а-ф) показана частотность выступления сосудов группы А, подгруппы 1 — горшков — на исследованных могильниках. Кривые из пяти могильников дали очень приближенное представление. Кривая шестого могильника, Дрогичина на Буге, выразительно от них отличается, что вероятно связано с влияниями поморской культуры в этом районе. Иначе тоже образовался график керамики с могильника лужицкой культуры (Рис. 5г), указывающий на наличие горшков типов V и VI, которых нет среди сосудов культуры клёшевых погребений.

На рис. 6 показана частотность выступления почердных типов и видов горшков на четырёх могильниках поморской культуры. Эта диаграмма показывает прежде всего обилие сосудов типа I вида с, „грушевидных“, которых в культуре клёшевых погребений не-

много, и также недостаток вида b в типах IV и V, которые сильно отмечались на предыдущем графике.

Сопоставлена была тоже серия 274 сосудов, происходящих и исследованных могильников культуры клёшевых погребений (Рис. 7а) с серией 42 сосудов поморской культуры Мазовии (Рис. 7б), 458 сосудов поморской культуры из Гданьского Поморья (Рис. 7с) и 16 сосудов из Белоруссии (Рис. 7д). Диаграммы указывают на взаимное сходство обеих кривых, отражающих материалы поморской культуры и отличие кривой материалов культуры клёшевых погребений, и также на косвенное место белорусских сосудов.

Представленная попытка классификации керамики образует возможность объективно рассмотреть черты сосудов и сравнить выступающие в них сходства и отличия. Сравнение сосудов культуры клёшевых погребений и поморской культуры позволило установить, что эти культуры отличаются не только чертами погребального обряда, но и стилистикой глиняных изделий.

SUMMARY

This article intends to attempt a typological classification of ceramics from six „pure” (i.e. without features characteristic of the Pomeranian culture) cemeteries of the Cloche Graves culture from Mazovia and Podlasie. Its other aim is to compare material from these cemeteries with selected sets of pottery of the Pomeranian culture and, in one case, of the Lusatian culture.

The pottery is classified into groups, subgroups, types and variants in the following manner:

GROUP A: Ø rim < height Subgroup 1: pots Subgroup 2: jugs	GROUP B: Ø rim > height Subgroup 1: bowls Subgroup 2: cups
---	--

Type I: vessels with a completely smoothed surface and distinct neck (bowls — with rim)

Variant a: the most prominent part of the belly is in the middle of the vessel's height

Variant b: the most prominent part of the belly is above the middle of the vessel's height

Variant c: the most prominent part of the belly is below the middle of the vessel's height

Type II: vessels with a completely smooth surface, without a neck

Variants a, b, c: as above

Variant d: no defined prominence of belly

Type III: vessels with a completely roughened surface and distinct neck (bowls — with rim)

Variants a, b, c

Type IV: vessels with a completely roughened surface, without neck

Variants: a, b, c, d

Type V: vessels with a smoothed surface at the top and roughened lower down, with a distinct neck (bowls — rim)

Variants a, b, c

Type VI: vessels with a smooth surface at the top and a roughened surface lower down, without a neck

Variants a, b, c, d

The advantage of the proposed classification lies in the fact that every vessel preserved from the base to the rim has here its objectively designated place; the disadvantage — that when a vessel's neck or lower parts are damaged, measurements cannot be carried

out. This sometimes excludes a large number of specimens from consideration.

Material from the Cloche Graves culture in Mazovia and Podlasie includes pots of all the theoretically isolated types and, especially, of variants a and b — vessels with the greatest protuberance of the belly in the middle or upper part of the vessel (Fig. 1). There are few jugs and most belong to variant c — vessels with low bellies (Fig. 2). Bowls, mostly with completely smooth walls (type I and II), vary only slightly in their morphology, therefore most belong to variant d (Fig. 3). Cups, like jugs, usually have low bellies and belong mainly to variant c (Fig. 4).

The diagram (Fig. 5а-ф) shows the frequency of occurrence of vessels from group A, subgroup 1 — pots — at the excavated cemeteries. The curves from five cemeteries are very similar. The curve of the sixth cemetery, Drohiczyn on the River Bug, is very different from the others, probably as a result of Pomeranian culture influences in this region. The graph of pottery from the Lusatian culture cemetery also differs from the rest (Fig. 5г), showing the presence of pots type V and VI, which do not occur among vessels of the Cloche Graves culture.

Fig. 6 shows the frequency with which the types and variants of pots occurred at four cemeteries of the Pomeranian culture. The diagram shows an abundance of type I, variant c vessels, „pear-shaped”, of which there are only a few in the Cloche Graves culture, as well as a paucity of variant d from types IV and V which were strongly marked on the previous graph.

A comparison was also carried out between a series of 274 vessels from the excavated cemeteries of the Cloche Graves culture (Fig. 7а), a series of 42 vessels of the Pomeranian culture in Mazovia (Fig. 7б), 458 vessels of the Pomeranian culture from Gdańsk Pomerania (Fig. 7с) and 16 vessels from Polesie and north Wołyń (Fig. 7д). The graphs show the similarity of both curves representing Pomeranian culture pottery and the difference of the curve representing materials from the Cloche Graves culture, as well as the intermediate place of vessels from the border areas of the Soviet Union.

The classification of ceramics presented here gives the possibility of objectively considering the characteristics of vessels, and of comparing their common and varying features. A comparison of pottery of the Cloche Graves culture and Pomeranian culture allows us to ascertain that these cultures differ not only in their funeral rites but also in the style of their pottery.

ALICJA LASOTA-MOSKALEWSKA

KOŚCI ZWIERZĘCE Z OSIEDLA OBRONNEGO KULTURY ŁUŻYCKIEJ W BISKUPINIE

КОСТИ ЖИВОТНЫХ ИЗ ОБОРОННОГО СЕЛЕНИЯ ЛУЖИЦКОЙ КУЛЬТУРЫ
В БИСКУПИНЕ

ANIMAL BONES FROM THE LUSATIAN CULTURE FORTIFIED SETTLEMENT IN BISKUPIN

WSTĘP

Pierwsze badania osteologiczne, zarówno szczątków zwierzęcych jak i ludzkich, pochodzących z wykopalisk w Biskupinie, wykonał E. Lubicz-Niezabitowski (1935—1936). Obejmowały one materiał wydobyty w pierwszej fazie wykopalisk, tzn. od 1934 r. Następnie, szczątki zwierzęce z jednego sezonu wykopaliskowego w 1948 r. opracował K. Krysiak (1950a). Mimo dużej ilości materiału osteologicznego zwierzęcego, odkrytego w czasie wieloletnich prac wykopaliskowych, nie zrobiono dotychczas całościowego opracowania archeozoologicznego. Opracowanie niniejsze powinno uzupełnić ten brak.

Podstawą opracowania są badania własne, a obydwa wcześniejsze zostały potraktowane jako dane porównawcze, z tym, że wyniki uzyskane przez Niezabitowskiego nie odpowiadają w pełni wymogom materiału porównawczego. Dotyczyły bowiem materiałów z wszystkich warstw eksploacyjnych, co stworzyło bardzo dużą rozpiętość chronologii: od okresu halsztackiego po wczesne średniowiecze. Dlatego wartość porównawcza tego materiału jest dość ograniczona.

Analizy porównawczej nie rozszerzono o podobne materiały z osiedli obronnych leżących w sąsiedztwie Biskupina. Liczba takich materiałów już opublikowanych jest na tyle duża, że stwarza możliwość szerszego zbadania zagadnień gospodarczych osiedli obronnych okresu halsztackiego w oddzielnym opracowaniu.

Długoletnie wykopaliska w Biskupinie były prowadzone na wielu stanowiskach. Stanowisko oznaczone numerem 4 dostarczyło najwięcej dobrze

zachowanego materiału osteologicznego. Scharakteryzowane jest ono jako osiedle obronne, datowane na młodszy odcinek okresu halsztackiego, tzn. od około 550 do 400 lat p.n.e. Należało ono do kultury łużyckiej (Kostrzewski, Chmielewski, Jażdżewski 1965; Gardawski 1979). Analizie archeozoologicznej poddano jedynie materiał z tego stanowiska, gdyż z innych, prawdopodobnie ze względu na odmienne warunki geologiczne, zachowało się zbyt mało szczątków zwierzęcych.

Materiał osteologiczny, podobnie jak archeologiczny, zbierany był z warstw oznaczonych numerami od I do VI. Kości z warstw I i II wyłączono z opracowania, gdyż zawierały domieszki elementów wczesnośredniowiecznych. Zgodnie z przesłankami archeologicznymi pozostały zespół kości podzielono na trzy grupy pochodzące z trzech faz lub ewentualnie trzech następujących po sobie osiedli:

- a) warstwa III — domniemana osada otwarta i osiedle młodsze,
- b) warstwa IV — osiedle młodsze,
- c) warstwa V i VI (łącznie) — osiedle starsze.

Do porównania między sobą powyższych grup trzeba było przeprowadzić następną selekcję, gdyż materiały z dwóch różnych warstw były często połączone. Przy opracowaniu zastosowano więc następujący system: ogólną charakterystykę gospodarki osiedli kultury łużyckiej w Biskupinie oparto na podstawie wszystkich materiałów z warstw III—IV.

Do analizy porównawczej trzech grup między sobą wykorzystano materiały z czterestu arów o następującej numeracji: 86—89, 99—103, 112, 115, 125—127.

Ogólna charakterystyka materiału

Wszystkie badane kości zwierzęce nosiły ślady działalności ludzkiej. Przede wszystkim były to ślady rozdrabniania kości w celu przygotowania tuszy zwierzęcej do konsumpcji. Kości były więc rąbane i cięte na bardzo drobne fragmenty; dotyczyło to także szczątków konia. Wygląd kości wskazywał, że były one poddane niezbyt wysokim temperaturom (np. w czasie gotowania). Tylko 13 kości nosiło ślady bezpośredniego kontaktu z ogniem, w postaci spalenia. Były to fragmenty kości kończyn bydła oraz owcy i kozy, a w jednym przypadku fragment rogu jelenia.

Oprócz śladów związanych z konsumpcją spotkano także kości poddawane celowej obróbce. Liczba ich jest bardzo mała i będą omówione w dalszej części pracy.

Na kilku zębach sarny i jelenia zaobserwowano odmienny niż zazwyczaj wygląd kamienia nązębego; miał on postać blaszek o złotym zabarwieniu. Bardziej szczegółowe informacje na ten temat będą podane w oddzielnym paragrafie niniejszego opracowania, dotyczącym opisu zwierząt dzikich.

Analizowany materiał z osiedla kultury łużyckiej w Biskupinie zawierał 2885 fragmentów kości ssaków, 3 fragmenty kości ptaków i liczne szczątki ryb. Wśród szczątków ssaków tylko 9,42% stanowiły kości pochodzące od zwierząt dzikich. Większość tych kości pochodziła od popularnych zwierząt łownych, jak jeleni i dzik, a następnie sarna, znacznie mniej było kości zająca, niedźwiedzia oraz tura lub żubra. Rzadko występowały kości bobra, lisa, łasicy (Tabela I).

Materiał opisywany przez Niezabitowskiego zawierał znacznie mniej kości zwierząt łownych, bo tylko 1,2% wszystkich szczątków ssaków. Niestety autor nie podał globalnych liczb szczątków, pochodzących od poszczególnych gatunków, więc szczegółowa analiza porównawcza jest niemożliwa. Z badań Krysiaka, przeprowadzonych na 803 fragmentach kostnych wynika, że w materiale wydobytym w 1948 r. było aż 23,3% kości zwierząt dzikich. Odsetek ich w materiale, będącym przedmiotem niniejszego opracowania, zajmuje pozycję pośrednią, a ze względu na pewność, że materiał ten pochodzi jedynie z warstw związanych z kulturą łużycką, można chyba przyjąć, że jest to liczba najbliższa rzeczywistości udziałowi zwierząt łownych w jądłospisie mieszkańców tego osiedla. Udział kości poszczególnych gatunków

Tabela I

Zestawienie liczbowe szczątków kostnych zwierząt dzikich w materiale z Biskupina (stan. 4)

Gatunek	Badania własne		Badania Krysiaka (1950)	
	liczba	%	liczba	%
Jeleń	94	38,7	74	41,2
Sarna	28	11,5	55	29,4
Dzik	75	30,9	36	19,2
Bóbr	7	2,9	5	2,7
Tur lub żubr	9	3,7	1	0,5
Zając	15	6,2	2	1,1
Lis	4	1,6	1	0,5
Łasica	1	0,4	—	—
Niedźwiedź	10	4,1	12	6,5
Wilk	—	—	1	0,5
	243		187	

zwierząt dzikich w opisywanym materiale jest podobny do danych przedstawionych przez Krysiaka.

Krysiak, oceniając szczątki zwierząt dzikich, sugeruje, że zwierzęta te były ćwiartowane w miejscu ich upolowania: tułów był pozostawiany w lesie, a do osiedla przynoszono kończyny i głowę. Sugestia ta została wysunięta na podstawie faktu, że w materiale badanym przez Krysiaka był tylko jeden kręg lędźwiowy jelenia. Nie mogę się zgodzić z powyższą sugestią z kilku powodów. Po pierwsze, w materiale opracowywanym przeze mnie występują fragmenty miednicy i żeber jelenia, a więc elementy związane z tułowiem; po drugie, kręgi, zazwyczaj bardzo zniszczone ze względu na właściwą im strukturę kostną, trudne są do identyfikacji i często nie ma możliwości odróżnienia ich od kręgów krowy. Wreszcie kości jelenia jest zbyt mało, aby można było przeprowadzić obiektywną analizę ich przynależności anatomicznej i wyciągnąć tego typu wnioski.

W opisywanym obecnie materiale, wśród kości zwierząt udomowionych przeważa liczbowo bydło domowe, stanowiące około połowy materiału osteologicznego. Drugie miejsce zajmują kości owcy i kozy, a następnie kości świni. Niezbyt dużo jest kości konia i jeszcze mniej psa. W materiale zbadanym przez Krysiaka, skład gatunkowy zwierząt udomowionych jest bardzo podobny (Tabela II).

Odsetek kości zwierząt młodocianych jest bardzo niski. Wśród szczątków bydła 2% stanowią kości cieląt i 2,14% — kości zwierząt niedojrza-

Tabela II

Zestawienie liczbowe szczątków kostnych zwierząt udomowionych w materiale z Biskupina (stan. 4)

Gatunek	Badania własne		Badania Krysiaka (1950)	
	liczba	%	liczba	%
Bydło	1278	49,4	262	42,5
Ciełę	26			
Świnia	507	19,5	118	19,2
Prosię	9			
Owca-koza	608	23,0	117	19,0
Koń	121	4,6	59	9,6
Pies	93	3,5	59	9,6
Kot	—	—	1	0,2
	2642		616	

łych morfologicznie, ale już wyrosniętych. Szczątków prosiąt jest jeszcze mniej, bo tylko 1,7%, natomiast odsetek kości młodych świń jest większy i wynosi 5,43%. Nie stwierdzono obecności kości jagniąt i kozłat, natomiast młode zwierzęta obu tych gatunków były reprezentowane przez 5,43% fragmentów kostnych. Zdarzały się także kości młodych koni, choć odsetek ich jest bardzo niski i wynosi 2,47%.

OCENA ZOOLOGICZNA KOŚCI ZE ŚLADAMI CELOWEJ OBRÓBK

Wśród szczątków konsumpcyjnych, będących przedmiotem niniejszego opracowania, znaleziono 28 fragmentów kostnych noszących ślady celowej obróbki (np. struganie, gładzenie). Obróbka taka miała nadać kości określony i zamierzony kształt. W 23 przypadkach były to fragmenty poroży jelenia, w jednym przypadku — poroża sarny, w dwóch — kości śródstopia sarny, w jednym — kość piszczelowa krowy i w jednym — kość śródreżca konia. Wszystkie kości ze śladami obróbki były prawdopodobnie półwytworami lub częściami odrzuconymi po wytworzeniu wyrobu właściwego. Właściwe zabytki z surowca kostnego były gromadzone oddzielnie w czasie eksploracji warstw. Częściowo (do 1948 r.) zostały one opracowane przez K. Krysiaka (1950b), a z jednego ara (nr 115) przeze mnie (materiał nie opublikowany). Reszta zabytków kostnych nie została jeszcze opracowana. Zatem wyniki przedstawione w niniejszym paragrafie powinny być w przyszłości zweryfikowane.

Krysiak określił 77 przedmiotów wykonanych z kości zwierzęcych, z czego aż 62,3% wykona-

nych było z kości zwierząt dzikich. Zdecydowanie przeważały przedmioty wykonane z kości jelenia, było ich aż 45,45% w stosunku do wszystkich wyrobów kościanych. Jednakże wydaje się, że liczba ta jest pomniejszona przez brak wyrobów z poroża jelenia. Prawdopodobnie te ostatnie nie trafiły do opisanego zespołu zabytków. W moim materiale, na 94 przedmioty aż 86,17% było wykonanych z kości zwierząt dzikich, z tym, że były to wyłącznie kości jelenia: w jednym przypadku była to kość śródstopia, w jednym — promieniowa, reszta była wykonana z tzw. rogu, czyli poroża jelenia. Należy odnotować, że aż 64,55% poroży nosiło dodatkowo ślady opalenia. Z kości bydła wykonano 8,51% przedmiotów, wśród których jako surowiec przeważały żebra (5 przypadków), pojedynczo reprezentowane były inne kości szkieletu: śródstopia, udowa i promieniowa. Z kości owcy i kozy było zrobionych 4,26% przedmiotów. Były to następujące kości występujące w pojedynczych przypadkach: promieniowa, udowa, żebro i mózdzień barana. Tylko w jednym przypadku poddano obróbce kość świni; była to część kątowna żuchwy.

Zestawiając dane uzyskane z oceny nielicznych kości-półwytworów, znalezionych w resztkach konsumpcyjnych, z danymi uzyskanymi z opracowania zabytków przez Krysiaka i przeze mnie, można stwierdzić, że surowcem do wyrobu przedmiotów użytkowych były najczęściej kości zwierząt dzikich, a głównie jelenia. Ze szkieletu jelenia wykorzystywano zarówno poroże, jak i kości szkieletu postkranialnego. Spośród zwierząt udomowionych najrzadziej poddawano obróbce kości świni.

ANALIZA PORÓWNAWCZA MATERIAŁÓW Z TRZECH FAZ OSIEDLA ŁUŻYCKIEGO

Wyodrębnione z całego materiału trzy grupy kości zwierzęcych (warstwa III, warstwa IV i warstwy V+VI) porównywano między sobą pod względem udziału w nich kości zwierząt udomowionych i dzikich (Tabela III). Procentowy udział zwierząt udomowionych i dzikich jest podobny w trzech rozpatrywanych grupach materiału. Następnie trzy grupy kości zwierzęcych porównywano pod względem udziału w nich następujących gatunków zwierząt udomowionych: bydło, świnia, owca i koza (łącznie) oraz koń (Tabela IV). Z zestawienia procentowego liczby fragmentów kostnych poszczególnych gatunków w wymienionych grupach wynika, że materiały z warstw III i IV są do siebie podobne. Materiał z warstw V i VI

Tabela III

Porównanie liczby szczątków kostnych zwierząt udomowionych i dzikich w materiałach z trzech faz osiedla lużyckiego w Biskupinie

Warstwa \ Grupa zwierząt	III	IV	V/VI
Udomowione	840 (91,6%)	759 (92,8%)	460 (92,7%)
Dzikie	77 (8,4%)	59 (7,2%)	36 (7,3%)

Tabela IV

Porównanie liczby szczątków kostnych zwierząt udomowionych w materiałach z trzech faz osiedla lużyckiego w Biskupinie

Warstwa \ Gatunek	III	IV	V/VI
Bydło	433 (52,42%)	375 (52,16%)	200 (45,45%)
Świnia	155 (18,76%)	138 (19,19%)	108 (24,54%)
Owca-koza	200 (24,21%)	169 (23,50%)	127 (28,86%)
Koń	38 (4,60%)	37 (5,15%)	5 (1,14%)
	826	719	440

Tabela V

Udział szczątków kostnych zwierząt udomowionych w materiałach z trzech faz osiedla lużyckiego w Biskupinie

(f = frekwencja empiryczna,

F = frekwencja teoretycznie oczekiwana,

X = istotność statystyczna na poziomie P = 0,95)

Warstwa \ Gatunek		III	IV	V/VI	Razem
Bydło	f	433	375	200	1008
	F	419,4	365,1	223,5	
	f-F	+13,6	+ 9,9	-23,5 x	
Świnia	f	155	138	108	401
	F	166,9	145,2	88,9	
	f-F	- 11,9	- 7,2	+19,1 x	
Owca-koza	f	200	169	127	496
	F	206,4	179,7	109,9	
	f-F	- 6,4	-10,7	+17,1	
Koń	f	38	37	5	80
	F	33,3	29,0	17,7	
	f-F	+ 4,7	+ 8,0	-12,7 x	
Razem:		826	719	440	1985

$$\chi^2=23,97 > \chi^a=0,01=16,812, \text{ przy } v=6$$

łącznie różni się od nich w następujących punktach: zawiera mniej kości bydła i konia, a więcej kości świni oraz owcy i kozy.

Aby różnice te ocenić w sposób bardziej obiektywny, zastosowano badanie homogenności materiału przy użyciu tabeli korelacji stochastycznej (Tabela V). Postawiono hipotezę zerową, że badane grupy nie różnią się między sobą udziałem kości pochodzących od wymienionych zwierząt. Na podstawie wyniku testu χ^2 okazało się, że hipoteza ta nie jest prawdziwa ($\chi^2=23,97$ przy $v=6$). Nadwyżki i niedobory liczebności w kostkach tabeli testowano testem ψ (Góralski 1966). Uzyskane wyniki wskazują, że materiał z trzeciej grupy charakteryzuje się istotnym statystycznie niedoborem kości bydła ($\psi^- = 1,703$) i konia ($\psi^- = 2,166$) oraz nadwyżką kości świni ($\psi^+ = 1,620$). Nadwyżka kości owcy i kozy nie jest statystycznie znamienna.

Następnie materiały osteologiczne z wyodrębnionych warstw porównywano pod względem udziału fragmentów kostnych pochodzących z różnych części szkieletu bydła. Analizy tej nie przeprowadzono dla innych gatunków, gdyż jedynie kości bydła występowały w dostatecznie dużej liczbie, choć też nie na tyle dużej, aby uniknąć przypadkowych różnic, będących błędami próby. Porównania dokonano na podstawie analizy odsetków, obliczonych dla kości jednorodnych anatomicznie, w stosunku do wszystkich kości bydłych w danej grupie (Tabela VI). Ogólnie, materiały z trzech porównywanych grup wydają się bardzo podobne do siebie. Poza tym, że jedynie odsetek kości czaszki w materiale z warstw V/VI jest większy niż w pozostałych grupach, podobieństwo jest na tyle duże, że nie istniała potrzeba wykonywania porównawczej analizy statystycznej.

Należy podkreślić, że w materiałach wszystkich trzech grup występują kości z wszystkich części szkieletu bydłowego. Najwięcej fragmentów pochodzi z czaszki i żeber. Jest to uzasadnione większą ich kruchością, niż na przykład kości długich. Odpowiadające sobie kości z kończyny piersiowej i miednicznej występują w podobnym odsetku fragmentów. Dość licznie reprezentowane są części dystalne kończyn (nawet człony palcowe).

Wyniki te sugerują, że bydło było zabijane w obrębie osiedla i także na miejscu konsumowane. Wniosek ten dotyczy wszystkich faz osiedla lużyckiego w Biskupinie.

Tabela VI

Rozkład anatomiczny szczątków bydła w materiałach z trzech faz osiedla łużyckiego w Biskupinie

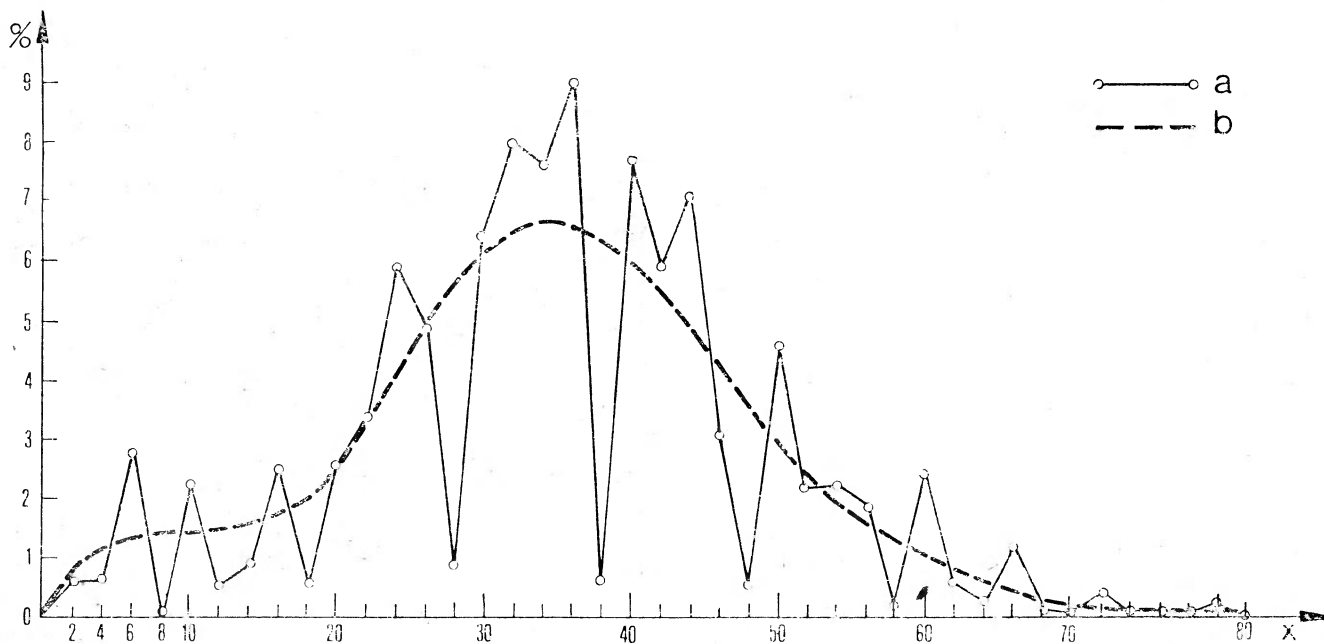
Część anatomiczna \ Warstwa	III		IV		V/VI	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Czaszka + +żuchwa + +zęby	90	20,8	77	20,8	59	31,0
Kręgi	30	6,9	20	5,4	12	6,3
Żebra	95	21,9	88	23,7	40	21,0
Łopatka	25	5,8	10	2,7	3	1,6
Ramię	20	4,6	17	4,6	5	2,6
Przedramię	36	8,3	33	8,9	13	6,8
Nadgarstek	3	0,7	1	0,3	1	0,5
Sródręcze	17	3,9	18	4,8	4	2,1
Miednica	10	2,3	10	2,7	5	2,6
Udo	34	7,8	18	4,8	13	6,8
Podudzie	23	5,3	35	9,4	11	5,8
Stęp	15	3,5	13	3,5	6	3,2
Sródstopie	15	3,5	15	4,0	3	1,6
Człony pal- cowe	20	4,6	16	4,3	15	7,9

ANALIZA MORFOLOGICZNA

Bydło

Wiele kości bydła, zwłaszcza z dystalnych od-cinków kończyn, zachowało się w całości lub w dużych fragmentach, co umożliwiło wykonanie znacznej liczby pomiarów (Tabela VII). Większość wymiarów bezwzględnych można było przetworzyć na punkty, używając skali punktowej od 0 do 100, obejmującej swoim zakresem zmienność w czasie, charakterystyczną dla każdego wymiaru, poczynając od największych wartości z okresu neolitu — 100 punktów, a kończąc na najmniejszych, w okresie wpływów rzymskich — 0 punktów (Lasota-Moskalewska, 1985). Przetworzenie różnych wymiarów na punkty stworzyło możliwość swobodnego porównywania ich między sobą. W ten sposób 324 różne wymiary, uzyskawszy jednakową rangę, mogły być porównywane łącznie.

Zmienność wymiarów kości bydlęcych w obrębie materiału z osiedla łużyckiego w Biskupinie jest bardzo duża, od 2 do 80 punktów. Z krzywej rozkładu liczebności wynika, że jest on niemal symetryczny i zbliżony do rozkładu normalnego (Ryc. 1). Ekstremalne 10% wymiarów bardzo małych zawiera się w granicach od 2 do 16 punktów, zaś 10% wymiarów bardzo dużych ma większy zakres zmienności, od 52 do 80 punktów. Wynika z tego, że wymiary duże występują sporadycznie, jako pojedyncze okazy, i są bardziej zróżnicowane między sobą. Wymiary małe tworzą

Ryc. 1. Krzywa liczebności wszystkich wymiarów kości bydła w skali punktowej. Liczba punktów (x). Krzywa empiryczna (a). Krzywa po wyrównaniu (b)

Tabela VII

Wymiary kości bydła z Biskupina (w mm)

Mozdzień:	
obwód u podstawy:	127, 147, 150, 153, 156, 195, 196
Zuchwa:	
cecha	
inf — goc	37
gov — wyrostek stawowy	134
gov—cor	176
długość krawędzi bezzębnej	94
długość szeregu zębowego P ₁ —M ₃	123
Łopatką:	
cecha	
dług. szyjki	38 40 43 43 43 45 47 48 50
dług. panewki	44 42 44 45 47 48 50 49 53
szer. panewki	38 — 41 37 40 42 40 43 44
Kość ramienna:	
cecha	
dług. mierzona od główki	228
szer. końca bliższego	85
szer. końca dalszego	69
szer. końca dalszego	53 55 56 59 60 62 64 65 67 71 72
cd.	75 75 76 76 78 78 79 80
Kość promieniowa:	
cecha	
szer. końca bliższego	62 63 63 64 67 68 69 70 70 72 72
cd.	75 78 78 79
szer. końca dalszego	59 68
Fragmenty kości śródreczą:	
cecha	
szer. końca bliższego	49 54 54 55 56 56 57 57 58 58 62
szer. końca dalszego	43 45 45 45 46 49 51 54 56 57 60
cd.	60 63 63
Kość śródreczą:	
cecha	
samce	
1. dług.	155 156 172 175 176 179 180 182
2. szer. końca bliższego	53 50 56 53 56 60 56 60
3. szer. końca dalszego	55 53 64 58 60 62 59 65
4. szer. trzonu	30 30 33 30 30 35 30 38
wsk. $\frac{2 \cdot 100}{1}$	0,34 0,32 0,32 0,30 0,32 0,34 0,31 0,33
wsk. $\frac{3 \cdot 100}{1}$	0,35 0,34 0,37 0,33 0,34 0,35 0,33 0,36
wsk. $\frac{4 \cdot 100}{1}$	0,19 0,19 0,19 0,17 0,17 0,20 0,17 0,21
cecha	
samice	
1. dług.	170 171 173 175 177 190
2. szer. końca bliższego	48 49 51 51 52 56
3. szer. końca dalszego	52 50 53 52 55 60
4. szer. trzonu	27 25 28 28 28 31

cd. tabeli VII

wsk. $\frac{2}{1}$	0,28 0,29 0,29 0,29 0,29 0,29 0,29
wsk. $\frac{3}{1}$	0,31 0,29 0,31 0,30 0,31 0,32
wsk. $\frac{4}{1}$	0,16 0,15 0,16 0,16 0,16 0,16
Kość udowa:	
szer. końca dalszego	82
Kość piszczelowa:	
cecha	
dług. największa	286 299
szer. końca dalszego	— 53
szer. trzonu	— 35
szer. końca dalszego	44 47 47 50 50 50 51 52 53 53 54
cd.	54 54 54 55 55 55 57 57 57 57 58
cd.	58 59 59 59 60 60 62 62 64
Kość piętowa:	
dług. największa	101 117 127
Kość skokowa:	
cecha	
dług. boczna	55 55 55 56 56 56 57 57 57 58 58 58
dług. przyśrodkowa	51 52 51 52 52 53 51 50 52 54 55 53
szer.	31 35 32 36 37 29 36 27 26 36 33 35
cd.	59 59 59 59 60 60 60 60 60 61 61 61
	55 53 53 53 55 54 58 57 55 56 55 55
	37 38 38 35 37 35 37 35 34 38 37 36
cd.	61 61 62 62 62 62 63 63 64 67 71
	55 56 58 58 58 60 59 60 59 62 56
	36 38 37 36 38 38 36 38 38 40 36
Kość śródstopia:	
cecha	
samce	
1. dług.	180 181 205 182 201 205
2. szer. końca bliższego	43 42 48 41 45 45
3. szer. końca dalszego	51 49 59 44 50 55
4. szer. trzonu	24 25 26 20 26 25
samice	
wsk. $\frac{2}{1}$	0,24 0,23 0,23 0,22 0,22 0,22
wsk. $\frac{3}{1}$	0,28 0,27 0,29 0,24 0,25 0,27
wsk. $\frac{4}{1}$	0,13 0,14 0,13 0,11 0,13 0,12
Fragmenty kości śródstopia:	
cecha	
szer. końca bliższego	36 42 47 48 50
szer. końca dalszego	46 46 47 47 49 49 58 59 61
Człony palcowe I z kończyny piersiowej:	
cecha	
1. dług.	46 46 46 47 48 48 49 49 49 49
2. szer. końca bliższego	20 23 22 20 25 21 23 23 26 25
3. szer. końca dalszego	20 22 19 18 22 19 21 22 25 24

cd. tabeli VII											
wsk.	$\frac{2}{1}$	0,45	0,50	0,48	0,42	0,52	0,44	0,47	0,47	0,53	0,51
cd.	50	50	50	50	51	51	51	51	52	52	53
	53	53	27	29	23	25	26	31	24	31	26
	25	27	38	29	24	27	21	22	25	30	23
	24	25	23	25	28	31					
	0,54	0,58	0,46	0,50	0,51	0,61	0,47	0,54	0,50	0,50	0,48
	0,72	0,55									
cd.	53	53	53	53	54	54	54	54	54	55	55
	55	55	30	26	33	28	32	28	30	30	28
	29	29	31	33	29	24	30	27	30	24	28
	28	28	28	28	33	31					
	0,57	0,49	0,62	0,53	0,59	0,53	0,56	0,56	0,52	0,57	0,53
	0,56	0,60									
cd.	56	56	56	56	58						
	32	34	30	35	33						
	30	30	28	33	32						
	0,57	0,61	0,54	0,62	0,57						
Człony palcowe I z kończyny miednicznej:											
cecha											
1. dług.		51	52	53	54	54	54	55	55	55	55
2. szer. końca bliższego		22	22	23	27	25	24	25	24	25	26
3. szer. końca dalszego		22	21	22	23	23	23	24	25	22	30
wsk.	$\frac{2}{1}$	0,43	0,42	0,43	0,47	0,46	0,44	0,45	0,44	0,45	0,47
cd.	55	55	55	55	56	56	57	57	57	57	57
	25	26	26	26	25	27	26	28	27	30	39
	22	25	27	24	24	26	26	28	27	28	27
	0,45	0,47	0,47	0,47	0,45	0,48	0,46	0,49	0,47	0,53	0,51
	0,53	0,51	0,53								
cd.	58	58	58	58	59	59	59	60	60	60	63
	27	28	28	28	29	32	30	32	28	30	33
	26	25	28	28	27	29	28	31	27	28	30
	0,46	0,48	0,48	0,48	0,49	0,54	0,51	0,53	0,47	0,50	0,52

zwartą grupę o mniejszej zmienności. Zasadnicza grupa wymiarów, charakteryzująca wielkość kości bydła z Biskupina, zawiera się w przedziale od 17 do 51 punktów, czyli w dolnej połowie skali. Na tle przemian wielkości szkieletu bydła od neolitu do okresu wpływów rzymskich, bydło biskupińskie, jako zasadnicza grupa, może być scharakteryzowane jako małe i średniej wielkości.

Wszystkie uzyskane wymiary bydła podzielono metodą centylową na 5 równolicznych kategorii:

1 kategoria — od 0 do 23 punktów,

2 kategoria — od 24 do 31 punktów,

Tabela VIII

Liczbowe udziały poszczególnych wymiarów kości bydła z Biskupina w pięciu kategoriach wielkości

Wymiar	1 b. mały	2 mały	3 średni	4 duży	5 b. duży
Moździeń — obwód u podstawy	1	1	3	—	1
Łopatka — dług. szyjki	—	1	1	3	4
Kość ramienna dług. szer. końca dalszego	1	—	—	—	—
	5	3	2	2	8
Kość promieniowa szer. końca bliższego szer. końca dalszego	7	4	1	—	3
	—	—	1	—	1
Kość śródrezcza dług. szer. końca bliższego szer. końca dalszego szer. trzonu	2	6	4	1	1
	—	3	5	3	13
	8	5	4	2	9
	1	4	—	5	4
Kość udowa szer. końca dalszego	1	—	—	—	—
Kość piszczelowa dług. szer. końca dalszego	2	—	—	—	—
	3	5	9	4	10
Kość piętowa dług.	1	—	—	1	1
Kość skokowa dług. boczna	3	10	14	7	2
Kość śródstopia dług. szer. końca bliższego szer. końca dalszego szer. trzonu	3	1	2	—	—
	1	—	1	3	6
	1	2	4	1	5
	3	—	—	1	4
Człon palcowy I dług. kończyna pierśiowa kończyna miedniczna	10	11	17	5	—
	—	2	13	7	12

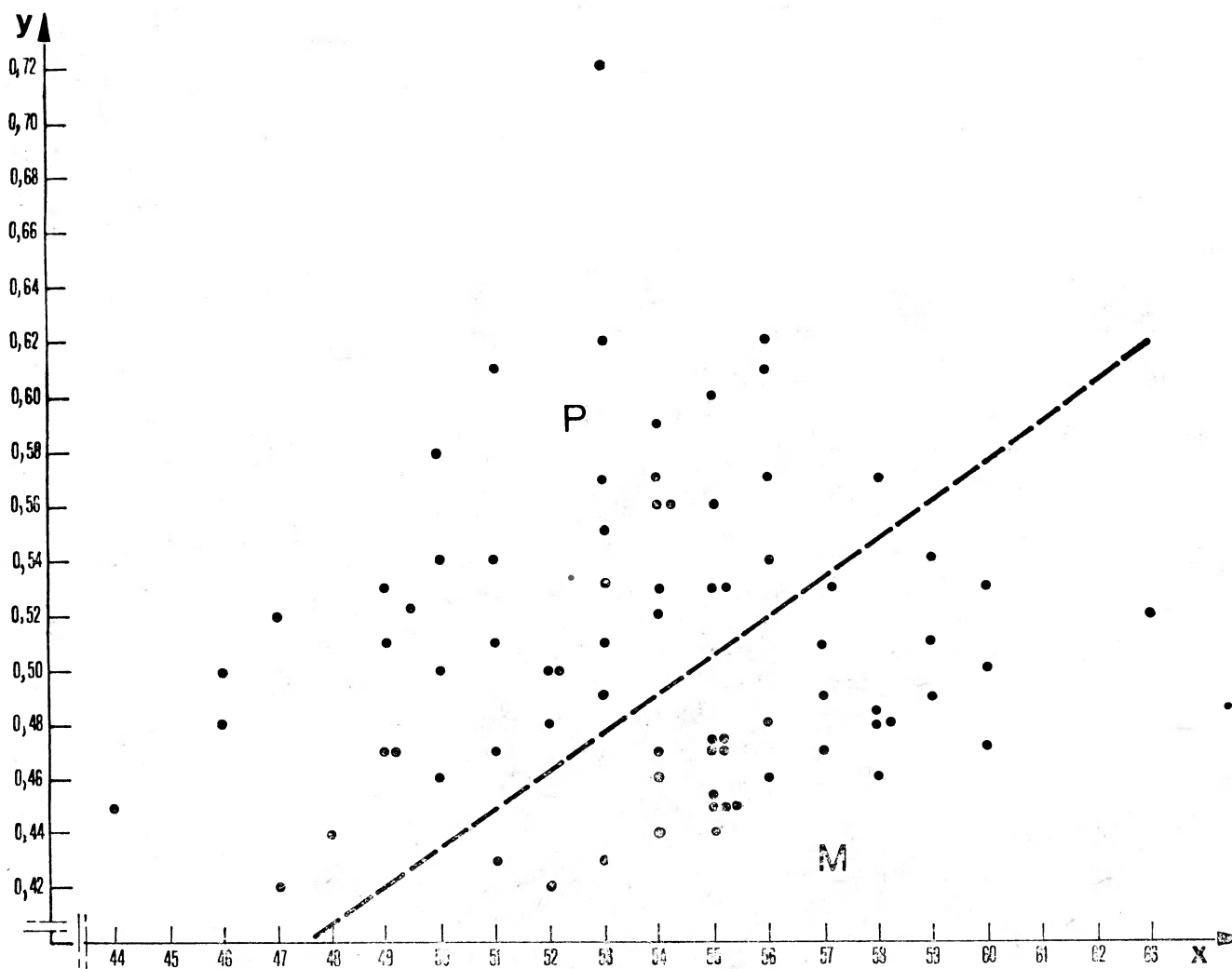
- 3 kategoria — od 32 do 38 punktów,
- 4 kategoria — od 39 do 44 punktów,
- 5 kategoria — od 45 do 80 punktów.

Liczbowe udziały poszczególnych wymiarów w każdej z powyżej wymienionych kategorii zestawiono w tabeli VIII. W zależności od tego, jaki to jest wymiar, obserwuje się większe zgromadzenie małych bądź większych wartości. Nierównomierność rozkładów mogą być często przypadkowym nagromadzeniem wymiarów w danej kategorii, gdyż liczby wymiarów jednoimiennych są zbyt małe, aby na ich podstawie sugerować ogólne tendencje. Wydaje się jednak, że pewne wymiary zasługują na wyeksponowanie. Na przykład, długość szyjki łopatki grupuje się głównie w kategoriach o większych wymiarach. Podobnie grupują się wymiary szerokości końca dalszego kości piszczelowej oraz szerokości końca bliższego kości śródreza i kości śródstopia, a także szerokość trzonu kości śródstopia. W katego-

riach o mniejszych wymiarach grupują się częściej szerokość końca bliższego kości promieniowej, a także długość kości śródstopia. Dość wyraźna nierównomierność zgrupowania występująca w długości członów palcowych I z kończyny przedniej i tylnej wynika niewątpliwie z kryterium ich kwalifikowania do jednej z kończyn, ale sprawa ta będzie omówiona nieco dalej.

Biorąc pod uwagę istnienie przypadkowych zdarzeń w opisywanych rozkładach, należy także pamiętać, że poszczególne wymiary i różne kości szkieletu bywała zmieniały się z biegiem czasu w różnym tempie i z różnym nasileniem, co często obserwuje się jako zjawisko nieharmonijności przemian ewolucyjnych.

Człony palcowe I, pochodzące z kończyny piersiowej i z kończyny miednicznej, wykazywały, jak już wspomniano, różną długość. Jednak rozdzielenie tych kości, w przypadku zbioru pochodzącego od różnych osobników, nastęrcza zwykle

Ryc. 2. Człony palcowe I. Długość największa (x). Wskaźnik szerokości końca bliższego (y). Człony palcowe pochodzące z kończyny piersiowej (P). Człony palcowe pochodzące z kończyny miednicznej (M)

trudności, ze względu na różną wielkość osobników i skorelowaną z nią długość członów palcowych I. Seria tych kości z Biskupina jest dość duża, bo obejmuje aż 88 członów. Ta okoliczność umożliwiła podjęcie próby rozdzielania ich na podstawie rozrzutu na polu korelacyjnym, gdzie na osi x odłożono długości maksymalne, a na osi y — wartości wskaźnika szerokości końca bliższego (Ryc. 2). Ogólny kształt chmury punktów wskazuje na istnienie dość słabej prostej korelacji dodatniej między obiema cechami. Zaobserwowano niezbyt wyraźny podział chmury punktów na dwie grupy, układające się równolegle do jej osi długiej. Opierając się na anatomicznych obserwacjach uzyskanych empirycznie, dotyczących większej długości i smukłości członów palcowych I w kończynie miednicznej, uznano, że grupa punktów w dolnym przedziale pola przedstawia członów palcowe z kończyny miednicznej, zaś grupa górna — członów palcowe z kończyny piersiowej. Na tej podstawie oszacowano, jaka maksymalna wielkość wskaźnika szerokości końca bliższego, przy określonej długości maksymalnej, pozwala zakwalifikować człon palcowy I do kończyny tylnej (Tabela IX). Wartość zaproponowanej metody rozdzielania członów palcowych wymaga jednak sprawdzenia na innych zbiorach tych kości.

Kości śródreżca i śródstopia rozdzielono na pochodzące od samców i od samic, stosując powszechnie używaną metodę Całkina (1960). Wymiary tych kości przetworzone na punkty przedstawia tabela X. Z porównania średniej liczby punktów, charakterystycznej dla poszczególnych wymiarów tych kości, wynika, że u samców długości kości śródreżca i kości śródstopia są znacznie mniejsze niż wszystkie wymiary szerokościowe tych kości. Brak harmonijności w wymiarach omawianych kości samców wynika głównie z dymorfizmu płciowego. Wiadomo bowiem z obserwacji, że samce w stosunku do samic mają silnie zaznaczony dymorfizm płciowy w wymiarach szerokościowych niż w długościowych. Dotyczy to zwłaszcza zwierząt będących już na zaawansowanym etapie udomowienia. Ponieważ skala punktowa dla każdego wymiaru obejmowała obie płcie łącznie, więc większe wymiary szerokościowe opisywanych tutaj kości samców musiały znaleźć się na wyższym poziomie skali niż wymiary długościowe. Należy podkreślić, że wszystkie średnie wymiary szerokościowe odcinków metapodialnych kończyn samców mają prawie identyczną rangę i znajdują się w kategorii wymiarów największych. Długości obu kości dość znacznie różnią

Tabela IX

Zależność między długością (A) a wielkością wskaźnika szerokości końca bliższego (B) w członach palcowych I, pochodzących z kończyny miednicznej u bydła z Biskupina

A	B
48	<0,41
49	<0,42
50	<0,44
51	<0,45
52	<0,46
53	<0,47
54	<0,49
55	<0,51
56	<0,52
57	<0,54
58	<0,55
59	<0,56
60	<0,57
61	<0,59
62	<0,60
63	<0,61

Tabela X

Wielkość odcinków metapodialnych kończyn bydła z Biskupina (w ocenie punktowej)

Kość śródreżca

Cecha	Samce	\bar{x}
dług.	6 7 27 31 32 36 37 40	27,0
szer. końca bliższego	37 30 45 37 45 55 45 55	49,9
szer. końca dalszego	32 27 55 40 45 50 42 57	49,7
szer. trzonu	40 40 55 40 40 65 40 80	50,0
Cecha	Samice	\bar{x}
dług.	25 26 28 31 33 50	32,2
szer. końca bliższego	25 27 32 32 35 45	32,7
szer. końca dalszego	25 20 27 25 32 45	29,0
szer. trzonu	25 15 30 30 30 45	29,2

Kość śródstopia

Cecha	Samce	\bar{x}	Samice	\bar{x}
dług.	10 11 35	18,7	12 31 35	26,0
szer. końca bliższego	43 40 60	47,7	38 50 50	46,0
szer. końca dalszego	40 33 67	46,7	17 37 53	35,7
szer. trzonu	40 45 50	45,0	20 50 45	38,3

się między sobą. Długość śródreżca jest względnie większa niż długość śródstopia.

U samic wymiary kości śródreżca są bardzo ujednolicone, zaś wymiary kości śródstopia charakteryzują się, podobnie jak u samców, względnie mniejszą długością w stosunku do wszystkich wymiarów szerokościowych. Ze względu na małą liczbę badanych kości śródstopia, należy te wyniki traktować ostrożnie. Jeśli się jednak zestawia ze sobą fakty, że zarówno u samic jak i u samców kość śródstopia ma względnie mniejszą długość niż kość śródreżca, to wydaje się konieczne wzięcie pod uwagę możliwości istnienia dodatkowych czynników wpływających na powstanie tego efektu. Wiadomo bowiem, że kości kończyny miednicznej częściej wykazują odchylenia od obrazów modelowych, ze względu na większą reaktywność tej kończyny na czynniki morfotwórcze. Wynika to z faktu, że kończyna miedniczna pełni u bydła funkcję napędową przy lokomocji (Poplewski 1948). Na bydło w Biskupinie mogły więc wpływać czynniki ekologiczne i hodowlane, odbijające się niekorzystnie na fenotypie badanych zwierząt. Efekty tego wpływu są łatwiej uchwytnie w tych kościach, które są bardziej reaktywne.

Wysokość w kłębie bydła z Biskupina obliczono metodą Focka (1966), wykorzystując jako podstawę obliczeń długości odcinków metapodialnych kończyn. Wzrost samców wahał się od 96,9 do 113,8 cm, samic — od 97,4 do 114,0 cm. Samice były więc nieco wyższe od samców, co jest zjawiskiem obserwowanym u bydła w fazie zaawansowanego udomowienia, już na etapie bydła brachycerycznego. U bydła dzikiego i primigenicznego obserwuje się obraz odwrotny (Lasota-Moskalewska 1980).

Świnia i dzik

W materiale osteologicznym z Biskupina rozdzielenie kości świni domowej i dzika w wielu przypadkach nastęrczało trudności, dlatego wydaje się uzasadniona łączna ocena morfologiczna tego gatunku. Niestety, można ją przeprowadzić tylko na podstawie fragmentarycznych wymiarów kilku kości, gdyż w przypadku świni rzadko zachowują się całe kości długie. Wynika to z faktu, że w zasadzie cała tusza zwierzęcia nadaje się do konsumpcji, a zatem wszystkie kości były rąbane i poddawane działaniu wysokiej temperatury. Ten ostatni zabieg zwiększył jeszcze, charakterystyczną dla świni, dość znaczną kruchość kości.

Wymiary bezwzględne kości świni i dzika przedstawia tabela XI. W przypadkach serii kil-

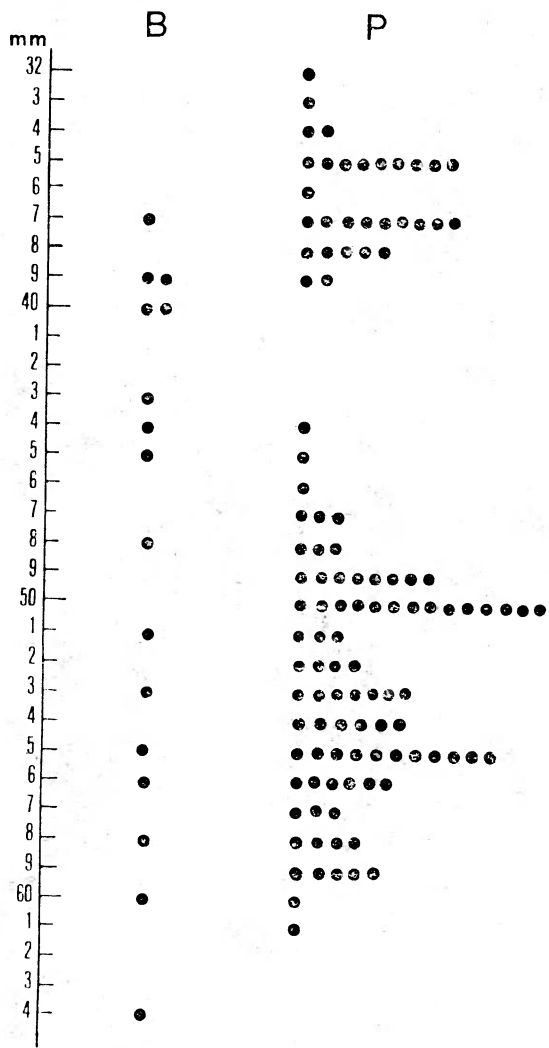
Tabela XI

Wymiary kości świni i dzika z Biskupina (w mm)

Kość ramienna:												
szer. końca												
dalszego	37	39	39	40	40	43	44	45	48	51	53	55 56
szer. pow. staw.												
błoczka	—	—	31	32	31	33	32	33	35	43	40	41 41
cd.	58	60	64									
	47	46	46									
Kość promieniowa												
dług.	142	148										
szer. końca												
bliższego	30	30										
szer. końca												
dalszego	35	32										
szer. trzonu	20	21										
szer. końca												
bliższego	27,	27,	28,	28,	28,	30,	31,	31,	32,	32,		
cd.	32,	39,	39,	41								
Kość piszczelowa												
szer. końca												
dalszego	26,	28,	29,	29,	29,	29,	30,	30,	30,	31,		
cd.	31,	31,	32,	32,	32,	35,	36,	38,	39			
Kość strzałkowa:												
dług. = 177												
Kość skokowa:												
dług. boczna		39	50									
dług. przyśrodkowa		36	45									
szer.		18	25									

kunastu wymiarów jednoimiennych próbowano ocenić ich rozpiętość oraz zmienność osobniczą. W celu łatwiejszej oceny porównywano je z analogicznymi wymiarami kości świni i dzika z materiałów XIII-wiecznych, pochodzących z Pułtuska (Lasota-Moskalewska, dane nie opublikowane), gdzie rozdzielenie kości formy dzikiej i udomowionej nie sprawiało takiej trudności jak w Biskupinie.

Szerokość końca dalszego kości ramiennej świni i dzika z Biskupina układa się w ciąg liczb o dużej skali zmienności: od 37 do 64 mm (Ryc. 3). Wydaje się, że wymiar ten u świni zamyka się w granicach od 37 do 40 mm, zaś u dzika — od 43 do 64 mm, ale nie można mieć pewności, czy niewielka przerwa nie wynika z przypadkowego braku kości o wymiarach pośrednich między obu grupami. Znacznie liczniejsza seria tych wymiarów z Pułtuska rozdziela się na dwie grupy w sposób nie budzący wątpliwości. U świni wymiar ten zamyka się w granicach od 32 do 39 mm, zaś u dzika — od 44 do 61 mm. Brak wymiarów pośrednich występuje w tym samym miejscu skali zmienności, co w przypadku kości z Biskupina. Fakt ten w pewnym sensie potwierdza słuszność podziału analizowanych kości z Biskupina. W analizie porównawczej należy zwrócić uwagę, że różnica między szerokością końca dalszego kości ra-

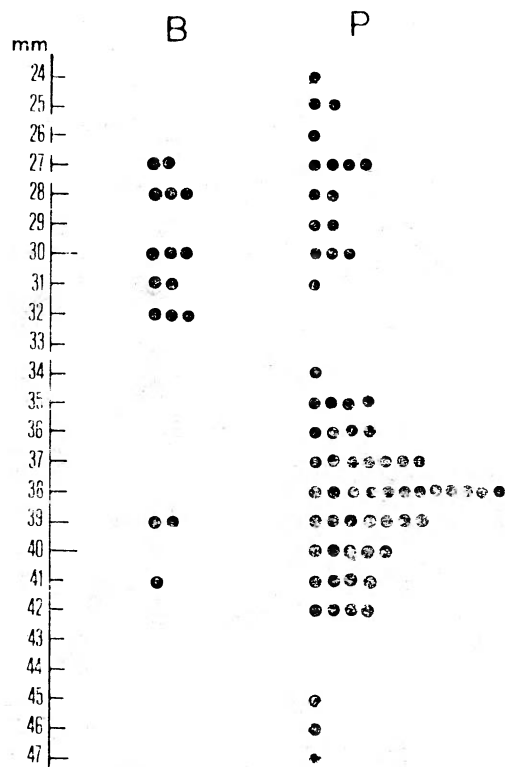

Ryc. 3. Rozkład szerokości końca dalszego kości ramiennej świni i dzika. Biskupin (B). Pułtusk (P)

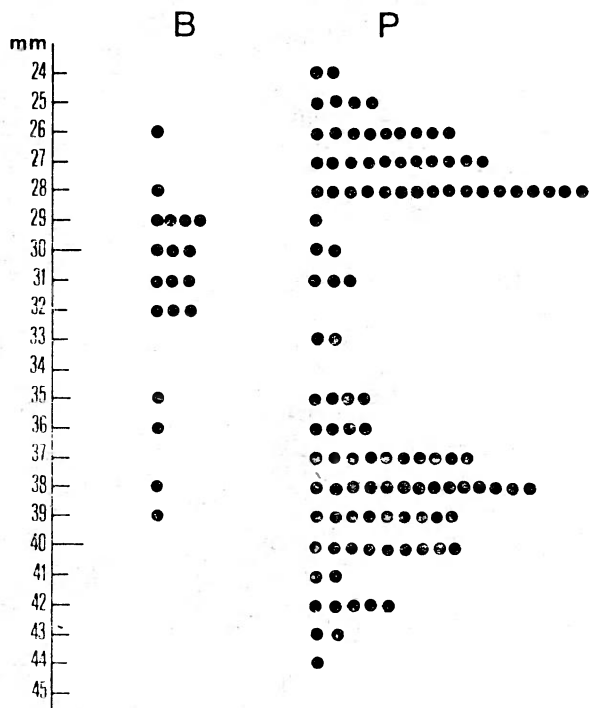
miennej świni i dzika jest w Biskupinie mniejsza niż w Pułtusku.

Szerokość końca bliższego kości promieniowej zarówno w materiale z Biskupina jak i z Pułtuska rozdziela się wyraźnie na dwie grupy (Ryc. 4). Świnie z Biskupina charakteryzują się wielkościami od 27 do 32 mm, zaś dziki — od 39 do 41 mm. U świń z Pułtuska wymiar ten waha się od 24 do 31 mm, u dzików — od 34 do 47 mm.

Szerokość końca dalszego kości piszczelowej u świni i dzika z Biskupina jest wymiarem, podobnie jak szerokość końca dalszego kości ramiennej, tworzącym słabo podzielny ciąg liczb (Ryc. 5), jednak w konfrontacji z łatwiej podzielnym materiałem z Pułtuska można przyjąć, że dla świń z Biskupina wymiar ten waha się w granicach od 26 do 32 mm, zaś dla dzików — od 35 do 39 mm. Świnie z Pułtuska charakteryzują się wymiarem od 24 do 31 mm, zaś dziki — od 35 do

Ryc. 4. Rozkład szerokości końca bliższego kości promieniowej świni i dzika. Biskupin (B). Pułtusk (P)

Ryc. 5. Rozkład szerokości końca dalszego kości piszczelowej świni i dzika. Biskupin (B). Pułtusk (P)

44 mm. Dwie kości z Pułtuska, o wymiarze 33 mm, pochodzą prawdopodobnie od dzików, gdyż ich pozycja na skali zmienności cechy bardziej je

wiąże z rozkładem uzyskanym dla dzików niż dla świń, jednak nie można mieć w stosunku do tych kości całkowitej pewności.

Z porównania zarówno zakresów zmienności jak i średnich arytmetycznych obliczonych dla każdego wymiaru (Tabela XII) wynika, że wszystkie trzy analizowane kości są większe u świń w Biskupinie niż u świń w Pułtusku. Wymiary kości dzików w obu materiałach wydają się podobne do siebie, a niewielkie różnice w średnich arytmetycznych wynikają raczej z bardzo małej liczby kości dzików w Biskupinie w stosunku do materiału porównawczego.

Tabela XII

Porównanie średnich wymiarów kości świni i dzika z materiałów z Biskupina i z Pułtuska

Cecha	Świnia		Dzik	
	Biskupin	Pułtusk	Biskupin	Pułtusk
k. ramienna szer. końca dalszego	39,0	36,2	52,4	52,8
k. promieniowa szer. końca bliższego	29,7	27,7	39,7	38,7
k. piszczelowa szer. końca dalszego	29,9	27,3	37,0	38,6

Wysokość świń i dzików została obliczona przy użyciu wskaźników Teicherta (cyt. za von den Driesch i Boessneckiem 1974). Wzrost świń w Biskupinie wahał się od 66,9 do 77,8 cm, wzrost dzika, obliczony niestety tylko dla jednego osobnika, wyniósł 89,5 cm. W Pułtusku świni domowe osiągały wielkość od 66 do 72 cm, zaś dziki — od 86 do 111 cm. Porównanie to potwierdza uzyskane wcześniej wyniki, że świni z Biskupina były nie tylko większe w wymiarach szerokościowych kości, ale były także wyższe niż świni ze średniowiecznego Pułtuska i były bliższe wielkości dzików.

Należy wspomnieć, że w materiale z Biskupina, opracowanym przez Krysiaka, zachowała się jedna cała kość promieniowa świni. Była ona dłuższa niż analogiczna kość zmierzona przeze mnie. Wzrost świni, obliczony na podstawie tej kości, wyniósł 81,5 cm. Na tle przedstawionego powyżej zestawienia była to świnią duża i jeszcze bardziej zbliżona wielkością do dzika niż świni opisywane w niniejszej pracy. Trudno się zgodzić z twierdzeniem autora, że „nieznaczna wielkość (kości promieniowej) wskazuje na przynależność (świni) do typu *Sus scrofa palustris*”. Reprezen-

tuje ona bez wątplenia drugą, wymienioną przez autora formę świni, a mianowicie *Sus scrofa domestica* — tak zwaną formę dziczą.

W opracowaniu Niezabitowskiego wzrost świń wynosi od 102 do 108 cm. W świetle powyższego zestawienia skłonna jestem przypuszczać, że kilka zmierzonych przez tego autora kości pochodziło od dzików. Obaj cytowani autorzy, dysponując kilkoma egzemplarzami kości bez większych materiałów porównawczych, nie mieli możliwości oceny zmienności indywidualnej, charakterystycznej dla tego gatunku, a nawet rozdzielenia kości świni domowej od kości dzika.

Owca i koza

W badanym materiale z Biskupina jedynie kilka kości udało się sklasyfikować jako pochodzące od kozy lub owcy. Wśród szczątków kozy zmierzono jedną całą kość promieniową i jedną kość śródreżca (Tabela XIII). Na tej podstawie obliczono wysokość w kłębie (Schramm 1967). Wzrost dwóch kóz z Biskupina wyniósł 60,5 cm i 65,0 cm. Wielkości te odpowiadają wysokościami kóz z okresu wczesnego średniowiecza, opisywanym przez Schramm. Cztery zmierzone mózdzienie kóz z Biskupina pochodzą od samic i mają wymiary i kształt typowe dla kozy domowej formy *Capra prisca* (Tabela XIII).

Tabela XIII

Wymiary kości kozy z Biskupina (w mm)

Mózdzień:

dług. 145 173 184 197

obwód u podstawy 90 100 101 104

Kość promieniowa (A) i kość śródreżca (B)

Cecha	A	B
dług. największa	152	113
szer. końca bliższego	39	25
szer. końca dalszego	28	28
szer. trzonu	15	17

Wśród kości owcy w materiale z Biskupina zmierzono jedną całą kość śródreżca i jedną kość śródstopia (Tabela XIV). W opracowaniu Krysiaka zmierzono po dwie z obu wymienionych typów kości. Mając tak niewielką serię kości trudno jest ocenić zakres zmienności indywidualnej. Wydaje się jednak, że jedna z kości śródstopia, opisywana przez Krysiaka, jest wyraźnie dłuższa od dwu pozostałych. Kości śródreżca natomiast są po-

Tabela XIV

Wymiary kości owcy z Biskupina (w mm)
Kość śródreżca (A) i kość śródstopia (B)

Cecha	A	B
dług. największa	127	128
szer. końca bliższego	28	17
szer. końca dalszego	26	21
szer. trzonu	14	10

dobne do siebie. Wysokość w kłębie, obliczona przy użyciu wskaźników Teicherta (cyt. za von den Driesch i Boessneckiem 1974), wskazuje niewielką stosunkowo zmienność. W materiale opisywanym w niniejszej pracy wzrost dwu owiec wynosi 58,1 i 62,1 cm, zaś w materiale Krysiaka waha się od 56,3 do 63,1 cm. Wszystkie te wartości mieszczą się w zakresie zmienności owiec wczesnośredniowiecznych z terenu niemal całej Polski (Schramm 1967). Na podstawie wysokości ciała, cechy u owiec mało zmiennej w czasie, trudno jest sugerować przynależność opisywanych zwierząt do którejś z wymienionych przez Krysiaka form owiec: torfowej czy wrzosówki. Unie możliwia to brak czaszek i mózżeni, będących bardziej diagnostycznymi elementami szkieletu.

Kości owiec z Biskupina, opisywane przez Niezabitowskiego, pochodziły, niestety, z górnych warstw eksploracyjnych i ich datowanie na czas kultury łużyckiej budzi duże wątpliwości, dlatego nie zostały one włączone do analizy porównawczej.

Koń

Wśród kości konia najliczniej zachowały się członki palcowe I. Z ich wymiarów wynika, że zmienność osobnicza tych kości była dość duża, długość członów waha się bowiem od 70 do 90 mm (Tabela XV). Wydaje się, że członki palcowe I, o wymiarach od 70 do 82 mm, tworzą dość jednolity ciąg liczb i mogą należeć do jednej grupy koni o niewielkich rozmiarach. Największy członki palcowy, o długości 90 mm, może reprezentować osobnika większego i bardziej masywnego, gdyż także wymiary szerokościowe tej kości są znacznie większe niż pozostałych. Cztery zmierzone fragmenty kości piszczelowych mają dość ujednoczone wymiary (Tabela XV). Są one także podobne do analogicznych wymiarów uzyskanych przez Krysiaka i Niezabitowskiego. Na podstawie pomiarów dwóch kości długich, promieniowej i śródreżca, obliczono wzrost w kłębie,

Tabela XV

Wymiary kości konia z Biskupina (w mm)

Kość śródreżca	
dług. największa	200
dług. boczna	193
dług. przyśrodkowa	192
szer. końca bliższego	44 55
szer. końca dalszego	47 44, 45, 50, 50
szer. trzonu	31
Kość piszczelowa:	
szer. końca dalszego	59, 66, 66, 68
Kość śródstopia:	
szer. końca bliższego	46, 48
Członki palcowy I:	
dług.	70 72 78 80 82 90
szer. końca bliższego	49 52 — 56 — 59
szer. końca dalszego	40 44 34 46 — 50
szer. trzonu	28 34 30 34 — 40
Członki palcowy III	
dług. podszwowa	55 64
dług. grzbietowa	53 51
szer.	— 83
wysokość	42 44

używając wskaźników Kiesewaltera (cyt. za von den Driesch i Boessneckiem 1974). Wysokość dwóch koni z Biskupina wynosiła 123,8 oraz 125,4 cm. Według klasyfikacji Witta (cyt. za Całkinem 1956) należały one do typu koni „drobnych”. Krysiak w swoim opracowaniu stwierdza, że „Koń biskupiński był okazem niewielkich rozmiarów i wielkością odpowiadał bądź to konikowi polskiemu, bądź też tarpanowi stepowemu”. Na podstawie danych, uzyskanych w niniejszej pracy, można tę opinię potwierdzić, choć ze względu na niewielką liczbę zmierzonych kości oraz obecność jednego większego członki palcowego I nie można mieć pewności, czy nie zdarzały się także osobniki reprezentujące typ koni wyższych i bardziej masywnych. Należy także pamiętać, że pojedyncza kość o większych rozmiarach mogła być przypadkową domieszką pochodzącą z warstw wczesnośredniowiecznych.

Pies

Spśród niewielkiej liczby kości psa w materiale z Biskupina do pomiarów nadawało się tylko kilka (Tabela XVI). Jedynie wymiary łopatki i szerokości końca bliższego kości piszczelowej występują częściej niż w pojedynczych przypadkach. Wykazują one niewielkie zróżnicowanie in-

Tabela XVI

Wymiary kości psa z Biskupina (w mm)

Zuchwa:			
inf — goc	156		
P ₁ — M ₃	79	75	
Łopatka:			
wys. największa	121	130	—
dług. największa	64	—	—
dług. szyjki	27	28	28
dług. panewki	27	27	27
szer. panewki	16	18	17
Kość promieniowa:			
dług. największa	165		
szer. końca bliższego	19		
szer. końca dalszego	25		
Kość piszczelowa:			
szer. końca bliższego	20, 20, 22, 30		
szer. końca dalszego	22		

dywidualne. Wymiary pojedynczej kości promieniowej są podobne do wymiarów trzech takich kości zmierzonych przez Krysiaka. Niewielkie różnice w długości wynikają z faktu, że Krysiak nie podał wymiaru długości największej, ograniczając się jedynie do długości bocznej i przysiodkowej. Z tych niewielu, niestety, wymiarów można wnosić, że pod względem wielkości kości psa w Biskupinie były mało zróżnicowane. Na podstawie największej długości kości promieniowej i maksymalnej wysokości dwóch łopatek obliczono wzrost w kłębie, stosując wsłóczynniki Koudelki (cyt. za von den Driesch i Boessneckiem 1974). Wysokość psów w Biskupinie wynosiła 49,1 cm, 52,8 cm oraz 53,1. Były to więc psy średniej wielkości, jednakże ze względu na brak czaszek nie można określić ich typu morfologicznego.

Zwierzęta dzikie

Poza kośćmi opisanego już wcześniej dzika zmierzono kilka kości, a częściej tylko fragmentów kostnych, jelenia i sarny. Ze względu na małą liczbę pomiarów i ich różnorodność anatomiczną nie podejmowano próby oceny morfologicznej tych zwierząt.

W tym miejscu jednak zostanie szerzej opisane wspomniane już wcześniej występowanie na zębach jelenia i sarny kamienia nazębnego o złotym zabarwieniu. Kamień taki wystąpił w kilkunastu przypadkach. Trudno podać dokładną liczbę tych zębów, gdyż, w zależności od stopnia

rozdrobienia materiału, zęby takie występowały luźno lub w zębodołach zuchwy albo szczęki i wtedy zabarwienie kamienia dotyczyło wszystkich zębów poza siekaczami.

Kamień ten poddano chemicznej analizie jakościowej, wykonanej w Laboratorium Naukowo-Badawczym PP PKZ, Oddział w Warszawie, pod kierownictwem dr. Jerzego Kehla. Zarówno w przypadku kamienia z zębów jelenia jak i sarny uzyskano identyczne wyniki. Stwierdzono obecność następujących kationów: Ca²⁺, Fe³⁺, Mg²⁺, Na⁺ oraz anionów: PO₄³⁻ i Cl⁻. W celach porównawczych, w identyczny sposób zbadano próbki kamienia nazębnego bez zabarwienia złotego. Kamień taki występuje na zębach wszystkich przeżuwaczy, a także konia. Wyniki analizy jakościowej były identyczne. Wypływa stąd wniosek, że zaobserwowane złote zabarwienie kamienia występującego na niektórych zębach nie wynika z odmiennego składu jonowego. Dotychczas nie udało się więc wyjaśnić przyczyn zaobserwowanego zjawiska. W badaniach archeozoologicznych innych materiałów taki sam „złoty” kamień spotykałam sporadycznie we wczesnośredniowiecznym materiale z Radomia i, znacznie częściej, w materiale z XIII-wiecznego Pułtuska.

Nasuwa się pytanie, czy zabarwienie to powstało w czasie życia zwierzęcia, czy może w czasie leżenia zębów w ziemi. Zdecydowanie za pierwszą wersją przemawia fakt, że kamień ten występuje wybiórczo, tylko na zębach przeżuwaczy, i, jak wynika z moich dotychczasowych doświadczeń, dotyczy tylko przeżuwaczy dzikich. Należałoby więc go wiązać z rodzajem pokarmu, a także składem czy odczynem śliny.

PODSUMOWANIE

Osiedle w Biskupinie, związane z kulturą łużycką, miało trzy fazy istnienia, tj. trzy osiedla następowały kolejno po sobie w tym samym miejscu. Mięso spożywane przez mieszkańców tych osiedli pochodziło głównie od zwierząt hodowlanych. Jadłospis uzupełniany był przez mięso zwierząt łownych oraz mięso ryb. Mięso ptaków było tylko sporadycznym pokarmem i w zasadzie nie odgrywało żadnej roli w stałej konsumpcji. Fakt ten może nieco dziwić, gdyż bezpośrednio bliskość jeziora stwarzała możliwość łatwego zdobywania ptactwa wodnego. Wydaje się, że szansę tę wykorzystywano tylko w minimalnym stopniu. W resztkach konsumpcyjnych znaleziono zaledwie trzy kości kaczki. Jezioro i przepływająca przez

nie rzeka były niewątpliwie miejscem zaopatrywania się ludności w ryby, których szczątki przetrwały w materiale osteologicznym mimo swej naturalnej kruchości i nietrwałości.

W konsumpcji, a prawdopodobnie i w hodowli, pierwszorzędne znaczenie miało bydło. Liczba szczątków bydła przewyższa dwukrotnie liczbę kości drobnych przeżuwaczy (owcy i kozy). Tak dużą różnicę trudno jest tłumaczyć mniejszymi rozmiarami szkieletów owcy i kozy i, w konsekwencji, mniejszą liczbą fragmentów kostnych. Bydło musiało być hodowane powszechnie, choć wydaje się, że preferowanie tego gatunku w hodowli wynikało raczej z jego wielostronnej użyteczności, a nie ze sprzyjających warunków ekologicznych. Bydło było niewątpliwie dostarczycielem mięsa, choć należy zwrócić uwagę, że niezbyt często zabijano cielęta, a także osobniki młode. Raczej więc chów bydła nastawiony był na długą eksploatację, w której najprawdopodobniej chodziło o wykorzystanie możliwości laktacyjnych krów. Jeśliby jednak zainteresowanie użytecznością bydła ograniczało się jedynie do pozyskiwania mleka, to należałoby się spodziewać, że wśród kości zwierząt dojrzałych morfologicznie będzie więcej kości krów, gdyż selekcja przeprowadzana przez hodowców, w młodym wieku zwierząt, byłaby skierowana głównie przeciwko samcom. Z liczby kości śródrezcza i śródstopia rozdzielonych według płci wynika jednak, że stosunek samic i samców jest wyrównany. Ze względu na małą liczbę tych kości nie można mieć pewności, czy wynik ten odzwierciedla proporcje panujące w stadach, ale z pewnością sugeruje tendencję do długoletniego hodowania samców. Samce mogły być używane do pracy pociągowej, choć bez zabiegu kastracji wydaje się to trudne do wykonania. O ewentualnym stosowaniu kastracji w młodym wieku samców trudno jest mówić na podstawie badanego materiału. Zaledwie jedna kość śródrezcza nasuwała podejrzenia, że może pochodzić od samca kastrowanego. Mogła być jednak także kością dość dużej samicy i tak też została ostatecznie sklasyfikowana. Istnieje też możliwość, że kastrację wykonywano u młodych samców, kiedy kości śródrezcza i śródstopia uzyskały już właściwe dla samców proporcje. Wtedy zwierzęta te byłyby łatwiejsze do oprzęgania, a pokrój ich szkieletu byłby zbliżony do pokroju właściwego samcom nie kastrowanym. Możliwa też jest taka interpretacja, że samce hodowano dość długo, aż do całkowitego wyrośnięcia, żeby uzyskać po ich uboju więcej mięsa niż w przypadku cieląt. W tym miejscu warto podkreślić, że ubój

bydła odbywał się na miejscu, w obrębie osady, i żadna szczególna część tuszy nie była w sposób konsekwentny wynoszona na zewnątrz.

Omawiając motywy długotrwałego hodowania bydła nie można pominąć tak zasadniczego, jak konieczność uzyskania nawozu, potrzebnego do uprawy roli i będącego jednym z głównych warunków istnienia rolnictwa w osadach użytkowanych dłużej niż kilka lat. Aspekt ten jest zbyt rzadko brany pod uwagę, choć istnieją przekazy historyczne i etnograficzne, świadczące o tym, że w wielu przypadkach uzyskanie nawozu było przynajmniej równorzędnym powodem hodowli bydła, jak uzyskanie mleka, mięsa czy siły pociągowej, a zdarzało się, że było powodem pierwszorzędnym. Bogolubski (1968) relacjonując badania stanu hodowli zwierząt strefy leśnej w XIX wieku, przeprowadzone przez A. Middendorfa, pisze, że „główna masa pogłowia bydłęcego była niskorosła i zanędziała, trzymana przede wszystkim ze względu na dostarczany przez zwierzęta nawóz”. Bydło to dawało zaledwie 500—800 kg mleka rocznie. Z badań etnograficznych Kowalskiej-Lewickiej (1980) wynika, że w okresie od I wojny światowej aż do lat sześćdziesiątych, w Beskidzie Sądeckim istniała podobna sytuacja. Autorka ujmuje to w następujący sposób: „Do lat sześćdziesiątych produkcja nawozu miała pierwszorzędne znaczenie, decydowała o możliwości uprawiania roli, toteż starano się trzymać jak najwięcej bydła mimo, że często nie było go czym karmić w zimie, a latem brakowało dla niego pastwisk. Godzono się na cherlawe, dające mało mleka bydło, byle mieć go jak najwięcej i jak najwięcej produkować nawozu”.

Wielkość bydła hodowanego w osiedlach biskupińskich rozpatrywano na tle całego ciągu przemian szkieletu bydła pochodzącego z terenów Polski od neolitu do okresu wpływów rzymskich. Stwierdzono, że bydło biskupińskie było małe i średniej wielkości. Wzrost w kłębie oscylował wokół 100 cm, a kości były raczej drobne i smukłe. W tym, dość wyrównanym pod względem pokroju, stadzie mogły się zdarzyć osobniki znacznie większe, o czym świadczą dwa fragmenty mozdżeni o dużym obwodzie przy podstawie oraz jedna kość skokowa, jedna piętowa i kilka fragmentów kości długich, w których zmierzono tylko wymiary szerokościowe (np. fragmenty kości ramiennych, piszczelowych, kości śródrezcza i śródstopia). Na podstawie tej oceny można powiedzieć, że bydło biskupińskie reprezentowało w większości typ *Bos taurus brachyceros*. Nie wiadomo, czy zdarzały się osobniki należące do typu

Bos taurus primigenius, czy tylko niektóre fragmenty szkieletu nosiły ślady prymitywniejszej budowy. Bardziej prawdopodobna jest druga koncepcja, ponieważ wymiary większe dotyczyły cech znanych w morfologii jako bardziej konserwatywne, natomiast nie spotykane były w cechach bardziej labilnych, jak na przykład długości kości długich. Nie można też wykluczyć możliwości krzyżówek bydła domowego z turem.

Pomijając omówione powyżej i raczej nieliczne przypadki występowania bydła o większych wymiarach kości, można powiedzieć, że bydło biskupińskie było typowe dla panującego już w tym okresie na terenach Europy centralnej typu bydła, u którego niski wzrost był prawdopodobnie genetycznie utrwalony w wyniku wielowiekowej selekcji w warunkach udomowienia. Z przeprowadzonej w pracy, znacznie dokładniejszej analizy wielkości kości przy pomocy metody punktowej, wynikają jednak dalsze wnioski. Z porównania wielkości śródrezcza i śródstopia u samców i u samic można wnosić, że w rozwoju osobniczym bydła biskupińskiego istniały czynniki zewnętrzne, obciążające negatywnie ten rozwój. Pod wpływem tych czynników zwierzęta jak gdyby nie wykorzystywały w pełni swoich możliwości wzrastania, uwarunkowanych genotypowo. Najprawdopodobniej czynnikiem obciążającym było znaczne zabiedzenie zwierząt z powodu braków pokarmowych (ilościowych i jakościowych) oraz ograniczenia ruchowego.

Drugą grupą zwierząt, hodowanych przez mieszkańców rozpatrywanych trzech osiedli biskupińskich, były dwa gatunki drobnych przeżuwaczy, a mianowicie owca i koza. Obydwa gatunki są reprezentowane w materiałach osteologicznych przez zwierzęta średniej wielkości, podobne do owiec i kóz wczesnośredniowiecznych z terenów Polski. Kozę można zaliczyć do formy *Capra prisca*.

Świnia była następnym gatunkiem zwierząt hodowanych w Biskupinie w celach konsumpcyjnych. Świnie te były duże, niewiele różniące się wymiarami od dzika. Prawdopodobnie reprezentowały tzw. dziczą formę świni domowej, a mianowicie *Sus scrofa domesticus*. Na podstawie tych wyników można sądzić, że hodowla świń polegała na otwartym wypasie, na przykład w okolicznych lasach. W takich warunkach istniała duża łatwość krzyżowania się świni domowej z dzikiem lub mieszania się stad i przyłączania młodych osobników, co by uzasadniało występowanie form pośrednich pomiędzy formą dziką a udomowioną.

Konie hodowane przez mieszkańców osiedli obronnych w Biskupinie reprezentowały typ koni „drobnych”, odpowiadających wielkością „konikowi polskiemu” lub tarpanowi. Udział kości koni w resztkach konsumpcyjnych jest niski, choć kości noszą ślady rozdrabniania związanego ze spożywaniem mięsa. Mały udział kości koni młodych wskazuje, że konie hodowane były raczej długo, a mięso ich spożywano, ale dopiero po wyeksploatowaniu zwierząt w inny sposób, być może jako środka lokomocji lub siły pociągowej.

Psy w Biskupinie były średniej wielkości, miały około 50 cm wysokości i były mało zróżnicowane morfologicznie.

Mieszkańcy opisywanych osiedli obronnych w Biskupinie używali kości zwierzęcych jako surowca do produkcji przedmiotów użytkowych i ozdób. Podstawowym surowcem były poroża zwierząt pełnorogich, głównie jeleni. Obróbka mechaniczna tzw. rogów była często związana z poddaniem rogu działaniu wysokiej temperatury, o czym świadczą ślady opaleń. Kości długie stanowiły następne źródło surowca kostnego. Częściej używano kości zwierząt dzikich niż udomowionych. Na fakt ten zwrócił już uwagę Krysiak, który jednocześnie przeprowadził badania struktury mikroskopowej kości długich sarny i drobnych przeżuwaczy, żyjących w udomowieniu. Zauważył on, że kości sarny zawierają więcej osteonów, których układ jest bardziej zwarty. Taka budowa zapewnia większą wytrzymałość kości na działanie sił mechanicznych. Ciekawe to spostrzeżenie zostało później potwierdzone przeze mnie w szczegółowych badaniach nad strukturą mikroskopową kości bydła i świni domowej w porównaniu z budową kości ich dzikich przodków: tura i dzikiego (Lasota-Moskałewska i Moskałewski 1980; Lasota-Moskałewska 1979).

Mieszkańcy Biskupina, na podstawie życiowego doświadczenia, byli z pewnością świadomi tego faktu i do produkcji przedmiotów użytkowych preferowali kości zwierząt dzikich. Do wyrobu ozdób używano czasami żeber. Wprawdzie są to kości bardzo kruche, ale po zmiękczeniu w kwasach organicznych dają się modelować.

Na zakończenie pozostaje do omówienia sprawa dość dużej wagi, a mianowicie odmienności składu gatunkowego szczątków kostnych pochodzących z najstarszej fazy osiedla w Biskupinie w stosunku do dwóch faz młodszych. W fazie lub w osiedlu najstarszym wystąpiła nadwyżka kości świni, przy równoczesnym niedoborze kości bydła i konia. Biorąc pod uwagę najprawdopodobniejszą wersję, że świnie wypasano w lesie, mo-

zna by podjąć próbę następującej interpretacji przedstawionych powyżej różnic w składzie gatunkowym hodowanych zwierząt. W pierwszym okresie trwania osiedla Biskupin był otoczony dużym lasem liściastym i mieszanym. Stanowiło to korzystne warunki do wypasu świń, więc ich hodowla była łatwa i opłacalna ze względu na możliwość szybkiego zaopatrzenia mieszkańców w znaczne ilości mięsa. Następnie, dość rabunkowa gospodarka zasobami drzewostanu (materiał budulcowy) mogła doprowadzić do wyniszczenia lasu lub choćby zmiany jego składu, polegającej na znacznym ubytku dębów. To z kolei doprowadziło do uwolnienia pewnych terenów i powstania na nich łąk lub obszarów pokrytych młodymi, od-

rastającymi drzewami. W takich warunkach łatwiej było hodować bydło niż świnie, a także koń zyskał lepsze warunki wypasu. Stopniowe zubożenie gleby uprawnej mogło też skłonić mieszkańców do większego zainteresowania hodowlą bydła, będącego dostarczycielem nawozu. Konie były prawdopodobnie używane jako zwierzęta wierzchowe, na co zwrócił uwagę Niezabitowski na podstawie interpretacji zdobień wazy znalezionej w Biskupinie.

Jest to oczywiście jedna z kilku możliwych prób interpretacji zaobserwowanej zmiany struktury hodowli i dopiero ostateczne podsumowanie badań nad historią Biskupina może rzucić więcej światła na opisane tu zagadnienia.

*Dr hab. Alicja Lasota-Moskałewska
PP Pracownia Konserwacji Zabytków
Oddział Warszawa
Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska
ul. Senatorska 14
00-950 Warszawa*

BIBLIOGRAFIA

- Bogolubski S.
1968 Pochodzenie i ewolucja zwierząt domowych, Warszawa.
- Całkin V. J.
1956 Materiały dla historii skotowodstva i ochoty w drevniej Rusi, „Materiały i Issledovaniya po Archeologii SSSR”, t. 51, s. 1—183.
- 1960 Izmenčivost' metapodii i jego značenie dla izučeniya krupnogo rogatogo skota drevnosti, „Bjulletin Moskovskogo Obščestva Ispytatelej Prirody”, t. 65, z. 1, s. 109—126.
- Von den Driesch A., Boessneck J.
1974 Kritische Anmerkungen zur Widerristhöhenberechnung aus Längenmassen vor- und frühgeschichtlicher Tierknochen, „Säugetierkundliche Mitteilungen”, t. 22, s. 325—348.
- Fock J.
1966 Metrische Untersuchungen an Metapodien einiger europäischer Rinderrassen, München.
- Gardawski A.
1979 Czasy zaniku kultury łużyckiej. Okres halsztacki D i lateński, [w:] Prahistoria ziem polskich, t. 4, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 117—146.
- Góralski A.
1966 Kryterium oceny istotności nadwyżki i niedoboru liczebności w elementarnej kostce wielodzielczej m-wymiarowej tablicy, „Zeszyty Naukowe Politechniki Warszawskiej” t. 131, s. 7—32.
- Kostrzewski J., Chmielewski W., Jazdzewski K.
1965 Pradzieje Polski, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Kowalska-Lewicka A.
1980 Hodowla i pasterstwo w Beskidzie Sądeckim, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Krysiak K.
1950a Szczątki zwierzęce z Biskupina wydobyte z warstw kultury łużyckiej w sezonie wykopaliskowym 1948 r., [w:] III Sprawozdania z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie w powiecie żnińskim za lata 1938—1939 i 1946—1948, Poznań, s. 39—71.
- 1950b Przynależność anatomiczna i gatunkowa materiału zabytkowego pochodzenia zwierzęcego z grodu „kultury łużyckiej” w Biskupinie, [w:] III Sprawozdania z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie w powiecie żnińskim za lata 1938—1939 i 1946—1948, Poznań, s. 185—193.
- Lasota-Moskałewska A.
1979 Microscopic structure of bones of Bos Linnaeus in evolution, [w:] Archaeozoology Proceedings of Third International Archaeozoological Conference, ed.: Kubasiwicz M., S. 375—386.
- 1983 Morphological changes of cattle skeleton from Neolithic age to the beginning of the Iron Ages, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 45, z. 2, s. 119—163.
- 1985 Skeleton of a prehistoric cow with characteristics of both primigenious and brachyceros cattle, Ossa, t. 9—11, s. 55—72.
- Lasota-Moskałewska A. and Moskałewski S.
1980 Microscopic comparison of bones from medieval domestic and wild pigs, „Ossa”, t. 7, s. 173—178.
- Lubicz-Niezabitowski E.
1935—1936 Szczątki zwierzęce i ludzkie z osady przedhistorycznej w Biskupinie, „Przegląd Archeologiczny”, t. 5, z. 2—3, s. 148—158.
- Poplewski R.
1948 Anatomia ssaków, t. 2, Warszawa.
- Schramm Z.
1967 Szczątki kostne wczesnośredniowiecznej owcy i kozy z wykopalisk północno-zachodniej Polski, „Roczniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu”, t. 36, s. 135—174.

Остеологический материал в Бискупине, являющийся предметом настоящей обработки, был нагроможден во время многолетних археологических работ на стоянке 4. Для обработки были взяты только кости, происходящие из слоев, датированных гальштатским периодом D, т.е. 500—400 лет до н.э. В это время, на исследованной стоянке существовало три следующих друг за другом селения, связанных с лужицкой культурой.

Материал, подвергнутый археозоологическому анализу, заключал 2885 распознанных фрагментов или целых костей млекопитающих, 3 фрагмента костей птиц и многие останки рыбы. Среди костей млекопитающих только 9,42% составляли кости, происходящие от диких зверей. Большинство из них происходило от популярных охотничьих животных, как олень и кабан, а затем серна значительно меньше было костей зайца, медведя и также тура или зубра. Редко выступали кости бобра, лисицы и ласки (Табл. I).

Среди костей одомашненных животных количественно преобладали останки скота, составляя около половины материала. Второе место занимали кости овцы и козы, а затем свиньи. Не очень много было костей лошади и ещё меньше собаки (Табл. II).

Кости малолетних животных или молодых, но уже рослых, выступали в небольшом проценте, около 5—6%.

Морфологический анализ был проведен на основании размеров целых костей или их дающихся измерить фрагментов. Для морфологической оценки скота был применен пунктовый метод (Lasota-Moskalewska, 1985), что дало возможность объективно сравнить друг с другом разные размеры разных костей.

Материалы, происходящие из трех фаз селения, были сравнены друг с другом по качественному состоянию костей. Использована таблица стохастической корреляции, а существование избытков и недостатков исследовано тестом ψ (Góralski 1966).

На основании произведенного анализа, а затем выводов, была предпринята попытка пошире представить проблемы, связанные с потреблением и разведением, и также способами использования животных человеком в оборонных селениях в Бискупине.

Мясо, которым питались жители этих селений, происходило главным образом от разводимых животных. Меню дополняло мясо охотничьих животных и также мясо рыбы. Мясо птиц было только спорадической пищей и в основном не играло никакой роли в постоянном потреблении. В потреблении, а вероятно и в разведении, первостепенное значение имел скот. Количество останков скота вдвое превышает количество останков мелких жвачных (овцы и козы), и также свиньи. Скот разводился повсюду, хотя кажется, что предпочитание этого вида вытекало скорее из его многосторонней пригодности, а не из благоприятных экологических условий. Скот был несомненно доставщиком мяса, хотя надо обратить внимание, что не очень часто убивали телят, а также молодых особей. И так скорее разведение скота было ориентировано на долгую эксплуатацию, наиболее вероятно дело касалось приобретения молока и удобрения, нужного для обработки земли. На основании полученных данных внушается, что самцы тоже долго разводились по полную их морфологическую зрелость. Быть может дело касалось получения после их убоя больше мяса чем в случае убивания их в молодом возрасте. Они могли быть тоже использованы как тягловая сила, хотя нет выразительных доказательств кастрирования молодых самцов, что несомненно облегчило бы их спяганье.

Скот, который разводили в бискупинских селениях, был низок или средней величины (Табл. VII). Высота в холке колебалась вокруг одного метра, а кости были скорее мелкими и гибкими. В этом, сравнительно равном в отношении внешнего вида, стаде могли выступать особи значительно больше, о чём свидетельствуют два фрагмента *processus cornualis* с большой окружностью основания и также величина одной таранной

кости, одной пяточной кости и несколько фрагментов длинных костей, в которых измерялись только широтные обмеры (Табл. VIII). На основании этой оценки можно сказать, что в большинстве бискупинский скот представлял тип *Bos taurus brachyceros*. Не известно, случались ли особи, принадлежащие к типу *Bos taurus priamigenius*, или только некоторые фрагменты скелета имели следы примитивного строения. Более правдоподобной является вторая концепция, потому что большие размеры касались черт, известных по морфологии как более консервативные, зато не встречались в чертах более лабильных, как напр. длины длинных костей. Рассматривая причины выступления больших размеров некоторых костей, нельзя исключить возможность скрещиваний домашнего скота с туром.

Основная часть бискупинского скота была типичной для выступающей в этот период на территории центральной Европы формы скота, низкий рост которой был генетически упрочнен в результате многовековой селекции в условиях одомашнения. Из проведенного в труде более точного и объективного анализа размеров костей при помощи пунктового метода (Lasota-Moskalewska, 1985) вытекли дальнейшие выводы. Внушается, что в онтогенезе бискупинского скота существовали внешние факторы, негативно обременяющие это развитие. Под влиянием этих факторов, живатные как бы вполне не использовали свои генотипно обусловленные возможности возрастания. Наиболее правдоподобно обременяющим фактором было значительное истощение животных по поводу кормовых недостатков (количественных и качественных) и также подвижного ограничения.

Второй группой животных, которую разводили жители Бискупина, были два вида мелких жвачных, а именно овца и коза. Оба вида представлены в остеологических материалах животными средней величины (Табл. XIII и XIV), похожими на средневековых овец и коз с территории Польши. Козу можно зачислить к форме *Capra prisca*.

Свинья была третьей группой животных разводимых в Бискупине, главным образом для потребительских целей. Эти свиньи были большие, немного различающиеся по размерам от кабана (Табл. XI и XII, рис. 3, 4, 5). Они правдоподобно представляли т.наз. дикую форму домашней свиньи, а именно *Sus scrofa domesticus*. На основании этих результатов можно полагать, что разведение свиней заключалось в открытом выпасе, напр. в ближайших лесах. В таких условиях возникала возможность скрещивания домашней свиньи с кабаном, или смешивания стад и присоединения молодых особей.

Лошади, разводимые жителями оборонных селений в Бискупине, представляли тип „маленьких” лошадей, отвечающих по величине „польскому конику” или тарпанам (Табл. XV). Участие костей лошадей в потребительских остатках низко, хотя кости несут следы раздробления, связанного со съеданием мяса. Маленькое участие костей молодых лошадей указывает на то, что лошадей скорее разводили долго, а мясо их съедали только после полного использования животных другим способом, быть может как верховых или упряжных лошадей.

Собаки в Бискупине были средних размеров, высотой в около 50 см, мало различающиеся по морфологии (Табл. XVI).

Жители описываемых оборонных селений в Бискупине применяли кости животных как сырьё для продукции потребительских предметов и украшений. Основным сырьём были рога полнорогих животных, главным образом оленей. Механическая обработка т.наз. рога была часто связана с подержанием рога действию высокой температуры, о чём свидетельствуют следы обжого. Длинные кости составляли следующий источник костного сырья. Чаще были использованы кости диких зверей чем одомашненных. Это связано с фактом, что кости диких зверей являются более твёрдыми и невосприимчивыми к действию механических

сил. Для возделывания украшений иногда применяли ребра. Хотя это очень мягкие кости, но после смягчения их в органических кислотах можно их моделировать.

Из сравнения видового состава костей, происходящих из трёх фаз в Бискупине вытекает, что в старшей фазе выступил существенный избыток костей свиньи при одновременном недостатке костей скота и лошади (Табл. V). Учитывая наиболее правдоподобную версию, касающуюся выпаса свиней в лесу, предприняли попытку следующей интерпретации вышеуказанных различий. В первый период существования селения, Бискупин был окружен большим лиственным или смешанным лесом. Это были хорошие условия для выпаса свиней, так что их разведение было легкое и рентабельное в связи с возможностью быстрого обеспечения жителей значительным количеством мяса. Затем сравнительно хищническое хозяйство ресурсами древесины (материал для строения) могло привести к уни-

чтожению леса или хотя бы изменению его состава в виде значительной потери дубов. Это в свою очередь могло привести к освобождению неких территорий и возникновению на них лугов или территорий, покрытых молодыми деревьями. В таких условиях легче было бы разводить скот чем свиньи. Лучшие условия выпаса получила бы также лошадь. Постепенное обеднение пахотной почвы могло бы побудить жителей к большему интересу к разведению скота, будущего доставщиком удобрения.

Это одна из нескольких возможных попыток интерпретации замеченного изменения структуры потребления и только окончательное подытожение исследований истории Бискупина может бросить больше света на описанные здесь вопросы.

Оценка потребления и разведения в бискупинских селениях может быть дополнительным материалом к более комплексным исследованиям хозяйства лужицких оборонных селений.

SUMMARY

The osteological material from Biskupin, which is the subject of this work, was collected during many years of excavations at site 4. Only bones coming from layers of the Hallstatt D period (500—400 B.C.) were taken into consideration. At this time three Lusatian culture settlements existed in turn at the site.

The material analysed archaeozoologically contained 2885 identified fragments or whole bones of mammals, 3 bone fragments coming from birds and numerous fish bones. Of the mammal bones only 9.42% came from wild animals and of these most came from animals popularly hunted for food, such as red-deer, roe-deer and, to a much lesser extent, hare, bear, aurochs and bison. The bones of beavers, foxes and weasels occurred only rarely (Tab. I).

Of the domestic animals, the most frequent were the bones of cattle which made up about half of the material. Next were sheep and goat and then pig. There were few horse bones and even fewer dog bones (Tab. II).

The proportion of adolescent or else young, but already grown animals was low, about 5—6%.

A morphological analysis of the animals was carried out on the basis of measurements of whole bones or else measurable bone fragments. A point method was used to evaluate the cattle morphologically (Lasota-Moskalewska, 1985). This enabled an objective comparison of various measurements of various bones.

Material from the settlement's three phases was compared as to the species content of the bones. The table of random correlations was used, while the significance of surpluses and deficiencies was tested using test χ^2 (Góralski 1966).

On the basis of the analysis which was carried out and the conclusions drawn from it, an attempt was made to present the problems of consumption, breeding and methods of utilizing animals by man in the fortified settlements at Biskupin.

The meat eaten by the inhabitants of these settlements came mainly from animals raised by them. The menu was supplemented by game and fish meat. Birds were eaten only sporadically and in principle played no role in normal consumption. Cattle was of prime importance both in consumption and, probably, in breeding. The number of cattle bones was more than twice that of small ruminants (sheep and goats) and of pigs. The breeding of cattle must have been universal, though it seems that the preference for this species arose more from its general utility than from favourable ecologic

conditions. Though cattle was certainly a source of meat, one should note that calves and young individuals were rarely slaughtered, it seems therefore to have been bred for the purpose of long-term exploitation, probably for milk and the fertilizer needed for agriculture. The data obtained also suggests that male animals were raised till full morphologic maturity. This may have been done so as to obtain more meat than if they had been slaughtered young, or else to use them as beasts of draught, though there is no clear evidence that young males were castrated, which would undoubtedly have made them easier to harness.

The cattle raised at the Biskupin settlements was either small or of medium size (Tab. VII). Its withers height was about one metre and the bones were mostly small and slender. In this herd, fairly uniform as far as habit is concerned, there could have occurred much larger individuals, as testified by two fragments of bone cores of horns, which had a large diameter at the base, and the size of one talus bone, one calcaneus bone and several fragments of long bones, of which only the widths were measured (Tab. VIII). On the basis of this description it can be stated that most of the cattle from Biskupin represented the type *Bos taurus brachyceros*. It is not known whether individuals belonging to the type *Bos taurus primigenius* occurred or, whether certain fragments of the skeleton had traces of a more primitive build. The second concept is more probable as the larger measurements pertained to those features which are known to morphology as more conservative while they were not found in the more labile features as, for instance, the length of long bones. When considering the reason for the occurrence of some larger bone measurements, the possibility of cross-breeding of domestic cattle with aurochs cannot be excluded.

Most of the Biskupin cattle was typical of the form prevalent at this period in central Europe. Its small size had been genetically fixed as a result of the long-lasting selection of domesticated animals. Further conclusions could be drawn from the much more accurate and objective analysis of bone size which was carried out as part of this work using the point method (Lasota-Moskalewska, 1985). It is suggested that the individual development of the Biskupin cattle was negatively influenced by external factors which, as if, prevented the animals from fully realizing their genotypically conditioned possibilities of growth. Most probably, the burdening factor was the great emaciation of the animals due to the lack of a proper amount and quality of fodder and to a restriction of movement.

The second group of animals bred by the inhabitants of Biskupin were two species of small ruminants, sheep and goat. Both species are represented in the osteological material by animals of medium size (Tab. XIII, XIV), similar to the sheep and goats from early medieval Poland. The goat may be included in the form *Capra prisca*.

Pigs were the third group of animals raised at Biskupin, mainly for the purpose of consumption. They were large, not much smaller than wild boars (Tab. XI, XII, fig. 3, 4, 5) and probably represented the wild boar form of domestic pig, *Sus scrofa domesticus*. The results of analyses suggest that pigs were grazed out in the open, in nearby forests. In such conditions there were many occasions for cross-breeding with wild boars or for mingling of herds, so that young individuals could join a new herd.

The horses raised by the inhabitants of the settlements at Biskupin represented the small type of horse, the size of the „Polish pony” or tarpan (Tab. XV). There were few horse bones to be found among the food remains, though bones do have signs of having been broken up in a way suggesting consumption of horse meat. The small percentage of young horse bones shows that horses were only slaughtered for food after they had been exploited for a long time, maybe as mounts or beasts of draught.

The dogs at Biskupin were of medium size, about 50 cm in height and not varying greatly morphologically (Tab. XVI).

The inhabitants of Biskupin used animal bones to make both useful objects and ornaments. The basic material were the antlers of red-deers. The working of antler often entailed strong heating which is evidenced by traces of singeing. Long bones were the next source of raw material. The bones of wild animals were used more

often than those of domesticated ones as the former are harder and more resistant.

For ornaments ribs were sometimes used. This particular type of bone is very brittle but after softening in organic acids becomes malleable.

When comparing the species content of bones from the three phases of the Biskupin settlement, it turned out that there was a surplus of pig bones in the oldest phase and, at the same time, a deficiency of cattle and horse bones (Tab. V). Taking into consideration the most probable version of pig breeding, that they were grazed in the forest, the following interpretation of the differences presented above is suggested. During the first period of the settlement's existence, Biskupin was surrounded by a large deciduous or mixed forest. The conditions were favourable for pig grazing so the breeding of pigs was easy and profitable, as it supplied the inhabitants quickly with large amounts of meat. Then a wasteful exploitation of the forest (for timber) could have brought about its devastation, or at least a change in its composition, with a large decrease of oaks. This in turn could have freed certain spaces for meadows or areas covered with young trees. In such conditions it would be easier to raise cattle than pigs. Horses would also have more grazing land. The gradually increasing barrenness of the soil may also have encouraged people to turn to cattle breeding as a source of fertilizer.

This is one of several possible interpretations of the changes observed in the structure of consumption. The problem presented here cannot be resolved before the final summing up of research into the history of Biskupin.

The description of consumption and animal farming in the Biskupin settlements may serve as a contribution to the more complex studies of the economy of Lusatian fortified settlements.

VERNER ALEXANDERSEN, KRYSZYNA SZLACHETKO,
ALINA WIERCZIŃSKA

BADANIA ANATOMOPATOLOGICZNE LUDZKICH SZCZĄTKÓW KOSTNYCH
Z GROBU 110 Z CMENTARZYSKA W GRODZISKU,
WOJ. SIEDLECKIE (XIII W. N.E.)

АНАТОМОПАТОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ
КОСТНЫХ ОСТАНКОВ ИЗ ПОГРЕБЕНИЯ 110 С МОГИЛЬНИКА
В М. ГРОДЗИСК, СЕДЛЕЦКОЕ ВОЕВ. (XIII В. Н. Э.)

ANATOMICOPATHOLOGICAL STUDIES OF HUMAN BONE REMAINS FROM GRAVE 110 AT THE
CEMETERY IN GRODZISK, SIEDLCE VOIV. (13th c.A.D.)

Badania archeologiczne na cmentarzysku szkieletowym w Grodzisku, woj. siedleckie, były prowadzone w r. 1963 przez ekspedycję Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, pod kierownictwem mgr Barbary Zawadzkiej-Antosik. Chronologia cmentarzyska, a więc i grobu 110, z którego pochodzą badane szczątki, ustalona została przez wymienioną badaczkę na XIII wiek n.e. Inwentarz grobu stanowił tylko pierścionek z brązu.

Występująca tu hipoplazja kłykci zuchwy, retrogenu i związany z tym wypukły profil twarzy stanowią rzadko spotykane zniekształcenia trzewioczaszki. Taki stan został stwierdzony przez doc. dr hab. Alinę Wiercińską w czaszce badanego szkieletu, zdeponowanego w Pracowni Antropologicznej Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

Dokumentowanie zniekształceń, schorzeń i różnego rodzaju urazów w dawnych populacjach ma dużą wagę, gdyż ukazuje ono ich wzorzec patologiczny. W istocie rzeczy głównym powodem badań paleopatologicznych jest wykrywanie związków między trybem życia a chorobami, którym podlegają ludzie (Wells 1964).

Zmiany patologiczne w materiałach szkieletowych są łatwe do zaobserwowania, ale trudne do interpretacji. Schorzone albo zniekształcone kości wykazują końcowy efekt choroby, która mogła długo przedtem trwać. Brak jest części miękkich i zmiany kostne są jedyńm dokumentem historii choroby badanego osobnika. Jednak, pomimo tych

braków, można uzyskać opis patologicznie zmienionych kości i postawić hipotezę o etiologii i patogenezie.

Oznaczenie płci i wieku. Czaszka wykazuje stosunkowo małe rozmiary. Czoło jest słabo pochylone do tyłu, gładyszka umiarkowanie wystająca, ale i wyrostki sutkowate są raczej duże. Ogólne ukształtowanie czaszki jest średnie. Inne cechy szkieletu postkranialnego zdają się dowodzić, że osobnik ten był płci żeńskiej. Nasady kości długich są przyrośnięte do trzonów, a zrost klinowopotyliczny jest w pełni zakończony. Wszystkie szwy są otwarte, a trzecie zęby trzonowe nie są w pełni wyrżnięte. Ich korzenie są już całkowicie ukształtowane, ale otwory szczytowe są jeszcze szeroko otwarte. Wiek osobnika należy więc określić na *adultus*. Warto przy tym podkreślić, że Johansson (1971) ustalił na podstawie uzębienia poziom rozwojowy, zwany „długość $\frac{3}{4}$ korzeni”, na wiek $18 \pm 2,6$ r. ż. (1 σ) u współczesnych Szwedów ($\sigma + \text{♀}$). Górne i dolne trzecie zęby trzonowe nie ujawniają jakichkolwiek różnic rozwojowych w materiale Johanssona. Miles (1963) stwierdził, że około 18 r. ż. korzenie M_3 są zwykle prawie rozwinięte w swej długości, a komory szczytowe zaczynają się zamykać. Około 20 r. ż. kanały te są już najczęściej zamknięte, choć zdarzają się kanały duże, które mogą być widziane gołym okiem. Podstawę obserwacji Milesa stanowiła współczesna seria zębów populacji brytyjskiej.

Dolne M_3 w naszej czaszce są całkowicie wyróżnione, podobnie jak lewy górny M_3 . Natomiast prawy górny M_3 jest wyróżniony niezupełnie. Całkowicie wyróżnione trzonowce wykazują pewien stopień starcia szkliwa, co wskazuje na pewien okres starcia czynnościowego.

Według Rantanena (1967) u współczesnych Finów (σ) najwyższa częstość wyróżnienia dolnych M_3 występuje w 18,5 r. ż., podczas gdy maksimum częstości tego zjawiska w górnych M_3 przypada na 19,5 r. ż. Średni wiek wyróżnienia M_3 u współczesnych Europejczyków wynosi 20,8 r. ż. dla mężczyzn (Hurme 1949), ale występuje przy tym duży zakres zmienności, od 16,2 do 27,2 r. ż. przy $\pm 3\sigma$ ($N=93000$; Horowitz, Hixon 1966).

Z tego wszystkiego można wywnioskować, że wiek badanej czaszki ustalony wg uzębienia wynosi około 20 r. ż.

Opis czaszki i uzębienia (Ryc. 1). Sklepienie czaszki jest rozwinięte normalnie, a okolice gładszki i potylicy wykazują słabe urzeźbienie. Prawy wyrostek sutkowaty jest umiarkowanej wielkości, a lewy — całkowicie zniszczony. Występują uszkodzenia lewej okolicy skroniowej. Występuje też dwudzielna kość międzyciemieniowa oraz wstawki kostne w okolicy lambdy, asterionów i w prawej części szwu wieńcowego. Po lewej stronie występuje *os epiptericum*.

Czaszka została nieco zniekształcona pośmiertnie. Obserwuje się więc wtórne rozwarście szwów w części bazalnej i uszkodzenie kości klinowej. Widać też duże *foramina laceria*.

Czaszka w *norma frontalis* nie ujawnia większych asymetrii. Niewielkie asymetrie obserwuje się między kośćmi nosowymi, górnymi krawędziami oczodołów i w wielkości *foramina infra-orbitalia* i *zygomatice*. Kości jarzmowe są dobrze wykształcone, ale prawy łuk jarzmowy został odłamany pośmiertnie. Brak jest widocznych zniekształceń w okolicy otworów słuchowych zewnętrznych. Szczeka górna ma normalną wysokość i szerokość. Płaszczyzna zgryzu jest pochylona

Ryc. 1. Grodzisk, woj. Siedlce. Czaszka w *norma frontalis* (a). Widoczna obustronna asymetria w wielkości i kształcie otworów twarzowych, lewy górny siekacz przyśrodkowy jest jednym z zębów wykazujących bardzo długie korzenie. Czaszka w *norma basilaris* (b). Występuje stłoczenie przednich zębów, próchnica w lewym drugim zębie przedtrzonowym i w trzech zębach trzonowych, w części skroniowej stawów skroniowo-żuchwowych dół stawowy ukierunkowany od przodu ku tyłowi i wykazuje osteoporozę na przednich końcach dołów stawowych, kłykie kości potylicznej silnie dotknięte osteoporozą i mają osteofity, zmiany *post mortem*: uszkodzenia podstawy czaszki, utrata prawego łuku jarzmowego, części lewej kości skroniowej i prawego siekacza przyśrodkowego. Czaszka w *norma occipitalis* (c). Widoczna dwudzielna kość międzyciemieniowa (*os interparietale*), tzw. *os Incae*, wstawki kostne (*ossa suturarum*), tzw. kostki Worma (*ossicula Wormiana*) w okolicy lambdy i wzdłuż szwu wieńcowego. Obustronna asymetria czaszki jest pochodzenia pośmiertnego

do tyłu i w górę, przy czaszce zorientowanej w płaszczyźnie oczno-usznej.

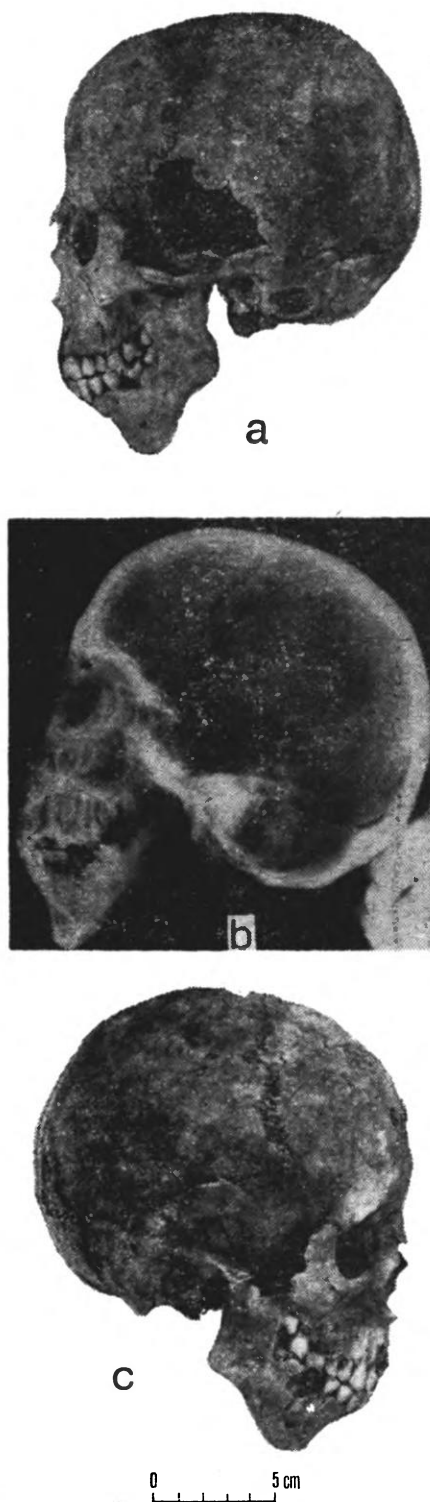
Badana czaszka jest stosunkowo małych rozmiarów (Ryc. 2, tabela 1), krótkogłowa, o bardzo wysokim sklepieniu, bardzo długiej twarzy, wąskim nosie i stosunkowo niskich oczodołach. Z cech kranologicznych wypada podkreślić: średnio wysoką, ale szeroką nasadę nosa, przypuszczalnie średnio wystające kości nosowe, lekko rozdwojoną krawędź dolną otworu nosowego i średnio wykształcony kołec nosowy przedni. Twarz jest ortognatyczna i wykazuje płytkie *fossae caninae* i *incisurae maxillaris*. Taki zespół cech kraniometrycznych i opisowych odpowiada w typologii Polskiej Szkoły Antropologicznej definicji typu subnordycznego (AL) z frakcji nordoidalnej (Wierciński 1962). Typ ten nie był jeszcze zbyt częsty w składzie typologicznym Polski średniowiecznej. Jego odsetki bowiem zaczynają wzrastać dopiero z końcem średniowiecza, a obecnie jest to najczęstszy typ we współczesnej populacji polskiej.

Tabela 1

Pomiary i wskaźniki kraniometryczne

Długość czaszki (g-op)	170
Szerokość czaszki (eu-eu)	142
Wysokość czaszki (ba-b)	140
Najmniejsza szerokość czoła (ft-ft)	95
Wysokość górno-twarzowa (n-pr)	77
Wysokość całkowita twarzy (n-gn)	127
Szerokość jarzmowa (zy-zy)	122 ?
Szerokość lica (zm-zm)	87
Wysokość nosa (n-ns)	53
Szerokość nosa	22
Szerokość oczodołu (mf-ek)	39
Wysokość oczodołu	31
Szerokość uszna (au-au)	119
Długość czoła (n-b)	109
Długość ciemieniowa (b-l)	107
Łuk strzałkowy (g-op)	271
Łuk czołowy (n-b)	125
Łuk ciemieniowy (b-l)	120
Łuk poprzeczny (au-au)	302
Wskaźnik szerokościowo-długościowy	83,5
Wskaźnik wysokościowo-długościowy	82,3
Wskaźnik wysokościowo-szerokościowy	98,6
Wskaźnik czołowo-ciemieniowy	66,9
Wskaźnik górno-twarzowy Kollmana	63,1
Wskaźnik górno-licowy Virchova	88,5
Wskaźnik całkowity twarzy	104,1
Wskaźnik nosowy	41,5
Wskaźnik oczodołowy	79,5
Wskaźnik wysklepienia strzałkowego	159,4
Wskaźnik wysklepienia czoła	114,7
Wskaźnik wysklepienia ciemienia	112,1
Wskaźnik wysklepienia poprzecznego	253,8

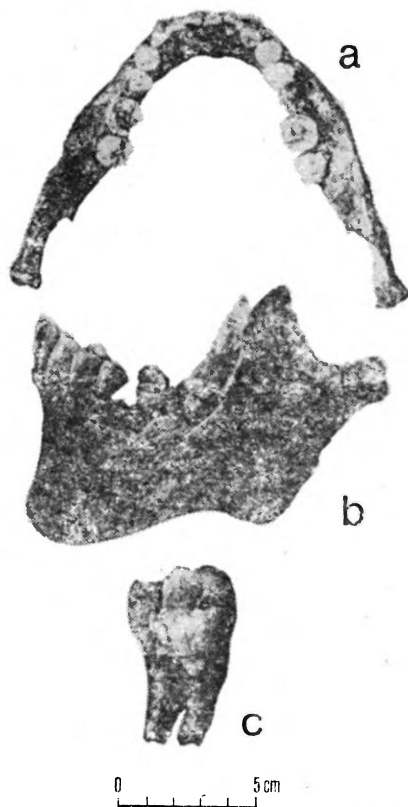
Żuchwa ujawnia zniekształcenia (Ryc. 3). Jej wyrostki kłykciowe są bardzo krótkie i pochylone ku tyłowi, zaś same kłykcie są nienormalnie małe i z nieregularnymi powierzchniami. Wyrostki

Ryc. 2. Grodzisk, woj. Siedlce. Widok czaszki w *norma lateralis* od lewej (a). Boczny rentgenogram czaszki z żuchwą ustawioną w zwarciu centralnym (b). W *norma lateralis* od strony prawej, ukazujący retrognację żuchwy (c)

dziobiaste są wielkości normalnej. *Incisura sigmoidea* jest szczątkowo rozwinięta. Gałęzie żuchwy są krótkie i o wystających *processus angularis*. Łuk podstawy żuchwy, od kłykci do bródki, jest krótszy niż normalnie. Żuchwa w płaszczyźnie zgryzu wykazuje silnie cofniętą bródkę. Wysokość spojenia żuchwy jest znaczna. Nacięcia antegonialne (*incisurae prae masseterica*) występują po obu jej stronach.

Skroniowe części stawów skroniowo-żuchwowych wykazują kształt nienormalny, gdyż wyniosłości stawowe zostały zastąpione przez rowki zorientowane w płaszczyźnie przednio-tylnej. Przy łukach zębowych, w normalnych warunkach, kłykcie żuchwy umieszczone zostały pod brakującymi wyniosłościami stawowymi, czyli w pozycji przedniej. Występuje też pewna porowatość na powierzchniach kostnych przy przednich krawędziach rowków. Zęby górne są obecne, z wyjątkiem prawego pierwszego siekacza, który został

Ryc. 3. Grodzisk, woj. Siedlce. Żuchwa widziana od strony powierzchni żującej zębów dolnych (a). Wyrastki kłykciowe żuchwy bardzo zmniejszone, ich powierzchnie stawowe wykazują nieprawidłowy kształt i zmiany osteoporotyczne; pierwsze zęby trzonowe wykazują duże ubytki próchnicowe i uszkodzenia na skutek urazu. Widok żuchwy z boku (b). Widoczna hipoplazja wyrostków kłykciowych i ich nachylenie ku tyłowi, duże wcięcie przed kątem żuchwy i znacznie zwiększona przednia wysokość żuchwy. Prawy trzeci molar (c) dolny wykazuje niepełne ukształtowanie korzeni

Tabela 2

Szerokość koron zębów szczęki i żuchwy czaszki z Grodziska i u Duńczyków ze średniowiecza

Ząb	Czaszka z Grodziska	Średniowieczni Duńczycy			
		x	s	n	pleć
I ¹	8,4	8,80	0,49	24	M
		8,28	0,52	54	F
I ²	6,4	6,78	0,55	33	M
		6,37	0,58	70	F
C	7,6	7,76	0,39	62	M
		7,44	0,35	97	F
P ¹	6,4	6,73	0,32	58	M
		6,54	0,33	97	F
P ²	6,3	6,52	0,37	49	M
		6,33	0,36	87	F
M ²	9,8	9,63	0,62	72	M
		9,17	0,58	105	F
M ³	9,2	8,87	0,80	88	M
		8,47	0,68	77	F
I ₁	5,5	5,53	0,23	7	M
		5,29	0,25	28	F
I ₂	5,9	6,12	0,42	16	M
		5,76	0,32	45	F
C	6,2	6,93	0,35	50	M
		6,51	0,37	82	F
P ₁	7,1	6,77	0,43	54	M
		6,62	0,39	94	F
P ₂	7,5	6,87	0,39	54	M
		6,64	0,38	81	F
M ₃	10,6	10,56	1,07	66	M
		9,97	0,69	71	F

W czaszce z Grodziska mierzone były zęby, na których można było wykonać pomiary. Duńskie zęby mierzone przez D. Lunta (1969, tabele XX i XXI)

utracony pośmiertnie. W żuchwie pośmiertnie wypadły dwa pierwsze zęby trzonowe, a reszta zębów jest zachowana. Natomiast utrata pierwszych zębów trzonowych nastąpiła jeszcze jakiś czas przed śmiercią, ponieważ drugie i trzecie dolne zęby trzonowe przewędrowały do przodu, a pierwszy górny prawy ząb trzonowy jest nieco wydłużony.

Wymiary przednio-tylne i przedsionkowo-językowe koron zębowych są bliskie średnim wartościom średniowiecznych zębów z Danii (Tabela 2 i 3). Wszakże długość korzeni jest znaczna i w porównaniu z danymi publikowanymi przez Blacka (1902), niektóre z zębów badanej czaszki mają korzenie o długości wykraczającej poza skalę wahań stwierdzoną przez Blacka (Tabela 4).

Kształt zębów jest normalny, ale w łukach zębowych występuje stłoczenie zębów w okolicy przedniej. Zgryz jest normalny w okolicy przed-

Tabela 3

Grubość koron zębów i zuchwy czaszki z Grodziska i średniowiecznych Duńczyków

Ząb	Czaszka z Grodziska	Średniowieczni Duńczycy			
		x	s	n	pleć
I ¹	7,3	7,33	0,42	40	M
		6,92	0,38	76	Z
I ²	6,7	6,46	0,43	43	M
		6,09	0,42	83	Z
C	8,9	8,47	0,52	62	M
		8,00	0,48	102	Z
P ¹	8,9	8,99	0,52	81	M
		8,68	0,50	118	Z
P ²	9,25	9,16	0,55	84	M
		8,77	0,54	111	Z
M ²	11,4	11,29	0,72	94	M
		10,92	0,66	112	Z
M ³	10,5	10,63	0,77	95	M
		10,14	0,84	79	Z
I ₁	5,8	5,96	0,34	8	M
		5,71	0,29	23	Z
I ₂	6,1	6,38	0,42	9	M
		6,15	0,39	37	Z
C	7,8	7,87	0,48	34	M
		7,34	0,47	74	Z
P ₁	7,9	7,62	0,45	63	M
		7,33	0,41	95	Z
P ₂	8,4	8,15	0,50	69	M
		7,84	0,42	95	Z
M ₃	9,85	9,76	0,73	74	M
		9,33	0,53	75	Z

W czaszce z Grodziska mierzono zęby po stronie prawej z wyjątkiem M² i I¹; równoimienne zęby mierzono po stronie lewej. Duńskie zęby mierzone przez D. Lunta (1969, tabele XXII i XXIII)

Tabela 4

Ząb	Długość korzenia		
	Czaszka z Grodziska	Współcześni biali Amerykanie	
		\bar{x}	skala wahań
Lewy I ¹	17,1	12,0	8,0—16,0
Lewy I ₁	21,6	17,3	11,0—20,5
Prawy M ¹	15,5	13,2	10,0—16,0
Prawy I ₁	15,0	11,8	9,0—16,0
Prawy I ₂	17,0	12,7	11,0—17,0
Prawy C	18,8	15,3	11,0—21,0
Prawy P ₁	17,3	14,0	11,0—18,0
Prawy P ₂	16,7	14,4	11,5—17,5

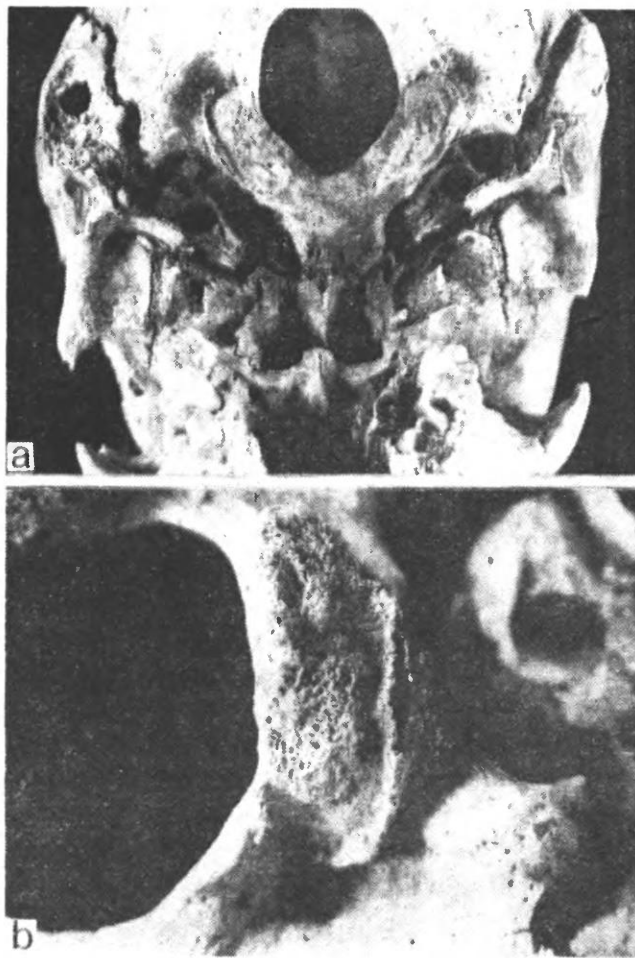
Porównanie długości korzeni zębów czaszki z Grodziska z długością korzeni zębów współczesnych białych Amerykanów, opublikowane przez Blacka (1902)

niej i przedtrzonowej. W okolicy trzonowców, wystąpiło wyżej wzmiankowane przewędrzenie tych zębów.

Zęby są lekko starte. Patologia uzębienia wyraża się w uszkodzeniach szkliwa na powierzchni żującej i zębiny na 4 zębach trzonowych, tzn. na drugich dolnych, pierwszym górnym lewym M₁, i prawym drugim. Próchnica połączona z powstawaniem dużych ubytków występuje w 5 zębach, tj. górnych prawych M₁ i M₂, dolnym lewym P₂ i M₁ oraz M₂. Przedśmiertna utrata dolnych M₁ była przypuszczalnie skutkiem uszkodzenia zębów lub próchnicy.

Inne zmiany kostne. Kłyckie potyliczne (Ryc. 4) ujawniają degeneratywne zmiany osteoartretyczne, z porowatościami powierzchni stawowych i peryferyjnymi osteofytami.

Zachowane kręgi szyjne, szczytowy i obrotowy, ujawniają analogiczne zmiany degeneratyw-

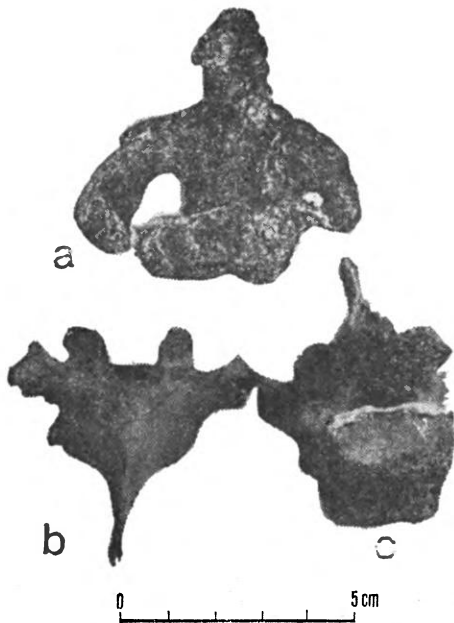

Ryc. 4. Grodzisk, woj. Siedlce. Nasilone zmiany kostne na kłyckach potylicznych szczególnie dobrze widoczne na powiększeniu kłyckia potylicznego lewego (a, b)

ne (Ryc. 5). W kręgu szczytowym ekstensywne zmiany widać w stawach szczytowo-potylicznych, a umiarkowane w stawie szczytowo-obrotowym. W zębie kręgu obrotowego nie wykryto zmian patologicznych w grzbietowych stawach międzykręgowych.

Niewielkie zmiany osteoartretyczne stwierdzono w 11 stawach kręgów piersiowych na 36 zbadanych powierzchni stawowych.

Kilka zachowanych kości stóp również ujawniło porowatości na powierzchniach stawowych międzypalcowych. Natomiast długie kości kończyn nie wykazały żadnych zmian osteoartretycznych.

Ryc. 5. Grodzisk, woj. Siedlce. Krąg obrotowy ze zmianami patologicznymi na zębie (a). Krąg piersiowy ze zmianami osteoporotycznymi w małych stawach oraz pomiernie zmiany trzonu i wyrostków, widok z tyłu (b), widok z przodu (c)

Dyskusja. Najbardziej szczególną cechą badanej czaszki jest zniekształcona patologicznie żuchwa, bowiem ujawnia ona dwustronną hipoplazję wyrostków, skojarzoną z redukcją wielkości łuku podstawy żuchwy. Wpłynęło to na zniekształcenie, które rozwijało się przez wiele lat.

Zahamowanie wzrostu kłykci musiało się zacząć między 5 a 6 r. ż. W przeciwnym razie nie byłoby dostatecznie długiego czasu dla ukształtowania się takich zniekształceń.

Jak już stwierdzono, kształt sklepienia czaszki jest normalny, a podstawa czaszki została przesunięta do pewnego stopnia. Szczeka górna wskazuje na pionowo skierowany wzrost, dający małą wielkość w kierunku przednio-tylnym, a znacz-

ną w kierunku pionowo-przednim. Kształt szczęki wiązał się z wzorcem rozwojowym żuchwy, która podlegała obrotowi ku tyłowi w okresie wzrostu. Obrót ten występował wokół centrum usytuowanego w obrębie zębów trzonowych, zgryz otwarty w odcinku przednim łuków zębów nie rozwinął się, ze względu na kompensacyjny wzrost przedniej części szczęki i żuchwy.

Co było ostatecznie powodem zniekształcenia patologicznego żuchwy? Otóż, ten typ symetrycznego zniekształcenia wykryto w przypadkach wrodzonych syndromów pierwszego łuku skrzelowego, w pewnych przypadkach urazów stawów skroniowo-żuchwowych we wczesnym dzieciństwie oraz w przypadkach młodzieńczego reumatycznego zapalenia stawów (choroba Still'a).

Wrodzone syndromy pochodzące z zaburzeń rozwoju pierwszego łuku skrzelowego zwykle prowadzą do nieprawidłowego rozwoju wielu struktur i, oprócz szczęki, inne kości trzewio- i mózgowcowe też mogą rozwijać się nieprawidłowo. Podobnie tkanki miękkie, takie jak uszy, oczy, mięśnie itd., często są dotknięte zaburzeniami rozwojowymi (Gorlin, Pindborg 1964; Klein 1974; Dahl, Kreiborg, Björk 1975. Wg Hövelsa (1953) najslabszym objawem tego zespołu pierwszego łuku skrzelowego jest żuchwa mikrognatyczna.

W badanej czaszce istotne zniekształcenie występuje w zakresie żuchwy. Nagromadzenie pomniejszych anomalii kostnych, takich jak kostki szwów, nadliczbowe otwory twarzowe i dwustronne asymetrie, mogły być częścią ogólnej anomalii rozwoju wewnątrzłonowego. Hess (1946) wykrył, że tworzenie się kilku kostek Worma i os *epiptericum* może się ewentualnie wiązać z metabolicznymi zaburzeniami mezodermy.

U badanego osobnika obserwuje się tendencję ku wczesnemu rozwojowi degeneratywnych zmian zapalnych kostno-stawowych, szczególnie w okolicy szyjnej kręgosłupa. Częściowo można to wyjaśnić zmienionym ustawieniem głowy obserwowanym u pacjentów z mikrognatią żuchwy. Sollow i Kreiborg (1977) wykazali, że długotrwałe wyciągnięcie głowy u pacjentów cierpiących na zespół *dyśstosis mandibulo-facialis*, przeciwstawiające się zwężeniu przewodów nosowo-ustno-gardłowych spowodowanych mikrognacją, zmienia ustawienie głowy w stosunku do odcinka szyjnego kręgosłupa.

Zmiany chorobowe w małych stawach kręgosłupa podobne są do tych, które opisał Ingelmark (1963) w populacji duńskiej z okresu średniowiecza. Zmiany także stwierdzono w 27% szkieletów młodocianych i 44% osobników dorosłych.

Liczba zaatakowanych stawów objętych tym schorzeniem była bardzo mała w grupie młodocianej ($0,8\% \pm 0,4$), podczas gdy odsetek małych stawów zajętych u dorosłych wynosił $6,5\% \pm 0,79$.

W badanym szkielecie, ograniczona ilość zbadanych kręgów ujawniła bardzo wysoką częstość zmienionych patologicznie małych stawów (11 na 36).

Brak jest przekonującego dowodu na poudrodzeniowe urazowe pochodzenie hipoplazji żuchwy, ale uszkodzone zęby trzonowe naszego osobnika wymagają rozważenia tej możliwości. Mocne uderzenie w szczękę mogło bowiem uszkodzić zęby i spowodować szkody w stawach. Jednak brak jest zmian kostnych, świadczących o zmianach w szyjkach kłykci, brak nieprawidłowych połączeń lub ankylozy. Urazy kłykci żuchwy, wpływające na retrogrację, zwykle występują przed 6 r. ż. (Szlachetko, Jackowska, Czarnecka 1974). W tym przypadku uraz mógł się zdarzyć po wyrżnięciu się M_2 , czyli po 12 r. ż. Ponadto, symetria występującego zniekształcenia żuchwy, także zmniejsza możliwość urazu jako jego przyczyny. Symetryczne uszkodzenie kłykci sugeruje więc systematycznie działający bodziec, np. hematogenne rozprzestrzenianie się infekcji na stawy skroniowo-żuchwowe albo chorobę w postaci wielostawowej kolagenozy. Nie stwierdzono pierwotnych miejsc dla stanów zapalnych w bada-

nym szkielecie. Wiadomo jednak, że wśród schorzeń tkanki łącznej, młodzieńcze reumatoidalne zapalenie stawów skroniowo-żuchwowe występuje z częstością od 14 do 65% różnych danych (Bacha 1964, Schönbergera 1967; Georgeot i in. 1975). Kiedy stawy te są zaatakowane we wczesnym dzieciństwie, końcowym efektem jest często mikropatia (Björk 1962). Stawy skroniowo-żuchwowe mogą być też pierwszymi spośród zaatakowanych tą chorobą stawów (Rönning, Väliäno, Laaksonen 1974), a mikrognację zaobserwowano w różnych seriach szkieletowych z częstością od 4 do 30% (Sairanen 1964; 1970).

W młodzieńczym reumatoidalnym zapaleniu zaatakowanie odcinka szyjnego kręgosłupa stwierdzono w 70% przypadków, a potwierdzonych radiologicznie w 54% (Barkin 1952). W innych seriach zaatakowanie to wystąpiło w 27%—47% u dzieci (Laaksonen 1966). Wtórne reumatoidalne zapalenie stawów jest stosunkowo częstym schorzeniem u dzieci i młodzieży. Występuje ono szczególnie w czynnych ruchowo i obciążonych stawach (Laaksonen 1966).

Mikrognacja żuchwy i zmiany chorobowe w stawach skroniowo-żuchwowych oraz odcinka szyjnym kręgosłupa są wzajemnie z sobą powiązane i odpowiadają diagnozie: młodzieńcze reumatoidalne zapalenie stawów.

*Dr Verner Alexandersen
Prof. w Department of Anthropology,
Anatomical Institute, University of
Copenhagen, Nørre Allé 63,
2100 Copenhagen — Denmark*

*Doc. dr hab. Krystyna Szlachetko
Zakład Ortodontji Instytutu Stomatologii
Akademii Medycznej w Warszawie
ul. Filtrowa 30*

*Doc. dr hab. Alina Wiercińska
Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52
00-950 Warszawa*

Bibliografia

- Bache C.,
1964 — Mandibular Growth and Dental Occlusion in Juvenile Rheumatoid Arthritis, „Rheumatologica Scandinavica”, t. 10, s. 142—153.
- Barkin R.E.,
1952 — Juvenile Rheumatoid Arthritis: a Long-term Follow-up, „Annales Rheumatological Diseases”, t. 11, s. 316.
- Björk A.,
1962 — Facial Growth in bilateral Hypoplasia of the mandibular Condyles, Vistas in Orthodontica, Kraus B.S. i Riedel R.A., Lea i Feabiger, s. 347—358.
- Black G.V.,
1902 — Descriptive Anatomy of the Human Teeth, Philadelphia.

- Dahl E., Kreiborg S., Björk A.,
1975 — A morphologic Description of a dry Skull with mandibular Dysostosis, „Scandinavian Journal of the Dental Research”, t. 83, s. 257—266.
- Georgeot C., Neyer L.N., Hassan M., Laufer J., Hayem F., Mezziconacci P.,
1975 — L'Arthrite Temporo-maxillaire dans la Polyarthrite chronique infantile. Signes cliniques et radiologiques, „Annales de Pédiatrie”, t. 22, s. 477—487.
- Gorlin R.J., Pindborg J.J.,
1964 — Syndromes of the Head and Neck, McGraw Hill Book Company, New York-Toronto-London.
- Hess L.,
1946 — Ossicula Wormiana, „Human Biology”, t. 18, s. 61—80.

- Horowitz S.L., Hixon E.H.,
1966 — The Nature of Orthodontic Diagnosis, The C.V. Mosby Company, St Louis.
- Hurme V.,
1949 — Ranges of Normalcy in the Eruption of Permanent Teeth, „Journal of Dentistry for Children”, t. 16, s. 11—15.
- Hövels O.,
1953 — Zur Systematik der Missbildungen des I. Visceralbogen unter besonderer Berücksichtigung der Dysostosis mandibulo-facialis. 1. Mitteilung, „Zeitschrift für Kinderheilkunde”, t. 73, s. 532—567.
- Ingelmark B.E.,
1959 — Function of and pathological Changes in the spinal joints, „Acta Anatomica”, Suppl. 36, t. 38, s. 12—60.
- Johansson G.,
1971 — Age Determination from Human Teeth. A critical Evaluation with special Consideration of Changes after Fourteen Years of Age, „Odontological Revy”, Suppl. 21, Dissertation, Lund.
- Klein D.,
1974 — Genetic Factors and Classification of cranio-facial Anomalies derived from a Perturbation of the first branchial Arch. Moyers R.E. i Krogman W.M., Craniofacial Growth in Man, Pergamon Press, Oxford, s. 193—204.
- Laaksonen A.-L.,
1966 — A Prognostic Study of Juvenile Rheumatoid Arthritis. Analysis of 544 Cases, „Acta Paediatrica Scandinavica”, Suppl. 166.
- Lunt D.,
1969 — An Odontometric Study of mediaeval Danes, „Acta Odontologica Scandinavica”, t. 27, Suppl. 55.
- Miles A.E.W.,
1963 — Dentition in the Assessment of individual Age inskeletal Material, [w:] Dental Anthropology, D. R. Brothwell, Pergamon Press, Oxford, s. 191—210.
- Rantanen A.V.,
1976 — The Age of Eruption of the third Molar Teeth, „Acta Odontologica Scandinavica”, t. 25, Suppl. 48.
- Rönning O., Väliäno M.-L., Laaksonen L.,
1974 — Involvement of Temporo-mandibular Joint in Juvenile Rheumatoid Arthritis, „Scandinavian Journal of Rheumatology”, t. 3, s. 89—96.
- Sairanen E.,
1964 — On Micrognathia in Juvenile Rheumatoid Arthritis, „Acta Rheumatologica Scandinavica”, t. 10, s. 133—141.
- 1970 — On the Etiology of Growth Disturbance of the mandible in Juvenile Rheumatoid Arthritis, „Acta Rheumatologica Scandinavica”, t. 16, s. 136—143.
- Schönberger A.,
1967 — Untersuchungen über Kiefergelenksbeteiligungen beim entzündlichen Rheumatismus, „Deutsche Zahn-, Mund und Kieferheilkunde”, t. 49, s. 150—157.
- Solow B., Kreiborg S.,
1977 — Soft-tissue Stretching: a Possible Control Factor in Craniofacial Morphogenesis, „Journal of Dental Research” 56: Special Issue A, A 49 (Abstract).
- Szlachetko K., Jackowska M., Czarnicka B.,
1974 — Disturbances in the Structure and Functions of the Mandible following Trauma in Childhood, „Czasopismo Stomatologiczne”, t. 27, s. 1369—1376.
- Wells C.,
1964 — Bones, Bodies and Disease. „Ancient Peoples and Places”, t. 37, Thames and Hudson, London.
- Wierciński A.,
1962 — The Racial Analysis of Human Populations in Relation to their Ethnogenesis, „Current Anthropology”, t. 3, s. 2—46.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Средневековый череп из Гродзиска, возраст которого определили на около 20 лет, проявляет обостроную гипоплазию мыщелочных отростков нижней челюсти. Они коротки, изуродованы, ветви нижней челюсти тоже очень коротки и наклонены назад. В пределах корня нижней челюсти выразительно выступает врез под углом нижней челюсти. Передняя высота сильно удлинена. Наиболее усиленные дегенерационные изменения заметимы на поверхности височно-челюстных суставов, на затылочных отростках и в верхнем вращающем круге. Похожие изменения, хотя уже менее усиленные, находятся в пределах остальных шейных и грудных позвонков и также на некоторых маленьких поверхностях суставов костей ступней.

Измененная форма нижней челюсти, значительно удлиненные корни зубов (особенно передних) началась в раннем детстве и усиливалась по мере роста исследуемого лица. Изменение позиции головы, которого целью было обеспечение свободного притока воздуха к дыхательным путям, способствовало очень усиленным патологическим изменениям в пределах первых двух шейных позвонков

Как этиопатогенетический фактор принято у этого молодого лица затяжно поступающий ревматизм (болезнь Стилла).

SUMMARY

The medieval skull from Grodzisk, which was determined to be approximately 20 years old, shows a bilateral hypoplasia of the condylar processes of the mandible. They are short, deformed, and the rami of the mandible are also very short and inclined backwards. In the corpus of the mandible there is a clear incision before the mandibular angle. The front height is very elongated. The most intense degenerative changes can be seen on the surfaces of the temporal-mandibular joints, occipital condyles and in the atlas and axial vertebrae. Similar, though less intensive changes are to be found within the remaining vertebrae of the neck and breast

and on some of the small surfaces of the joints of the feet bones.

The changed shape of the lower jawbone, the extremely extended roots of the teeth (especially the front teeth), began in early childhood and became intensified as the examined individual grew. The changed position of the head, probably meant to insure unconstrained inflow of air to the air passages, caused intensive pathologic changes within the first two neck vertebrae.

It is assumed that the etiopathogenetic factor in the case of this young individual was chronic progressive rheumatism (Still's disease).

ELŻBIETA KEMPISTY

NOWE MATERIAŁY KULTUR PARANEOLITYCZNYCH NA STANOWISKU 1
W STACZACH, WOJ. SUWAŃSKIEНОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ ПАРАНЕОЛИТИЧЕСКИХ КУЛЬТУР НА СТОЯНКЕ 1
В М. СТАЧЕ, СУВАЛЬСКОЕ ВОЕВ.

NEW MATERIALS OF THE PARANEOLITHIC CULTURES FROM SITE 1 IN STACZE, SUWAŃKI VOIV.

ZAGADNIENIA WSTĘPNE

Stanowisko w Staczach zostało odkryte w czasie badań powierzchniowych, zorganizowanych przez Konserwatora Zabytków Archeologicznych na woj. białostockie, przeprowadzonych w 1973 r., przez pracowników PMA i IHKM PAN w Warszawie: A. Buko, E. Kempisty, J. Kowalczyka, St. Tabaczyńskiego. Badania wykopaliskowe, prowadzone z ramienia PMA w latach 1974—1975 przez E. Kempisty i K. Kowalskiego, finansowane były przez Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Białymstoku. Zarówno wstępne prace poszukiwawcze, jak i badania wykopaliskowe, były częścią składową wieloletnich poszukiwań, zaplanowanych i prowadzonych przez pracowników wyżej wymienionych instytucji. Celem ich było odkrycie nieznanego wówczas niemal zupełnie stanowiska z epoki kamienia i zgromadzenie jak najliczniejszych materiałów archeologicznych z terenów Polski północno-wschodniej.

Głębsze zainteresowanie problematyką osadnictwa z epoki kamienia w tym rejonie pojawiło się stosunkowo niedawno, bo dopiero po owocnych badaniach przeprowadzonych przez Zakład Epoki Kamienia IHKM PAN w Warszawie w 1966 r. na stanowisku 1 w Sośni, woj. łomżyńskie (Więckowska, Kempisty 1970, s. 164—200; Kempisty, Więckowska 1983). Odkrycie tam, nieznanego wcześniej, bogatych materiałów ceramicznych i krzemienych stało się zachętą do podjęcia systematycznych poszukiwań, także na

terenach pomijanych dawniej w czasie badań powierzchniowych, to jest na wyspach — grądach, rozsianych licznie w dolinach większych rzek oraz w miejscach położonych w bezpośrednim sąsiedztwie ujść rzek do jezior. Badania takie prowadzono od 1969 r. korzystając zawsze z wydatnej pomocy organizacyjnej i finansowej Konserwatora Zabytków Archeologicznych na woj. białostockie. Koncentrowały się one głównie na obszarach należących obecnie do województw łomżyńskiego i suwańskiego i doprowadziły do odkrycia osad i nie rozpoznanych jeszcze dokładniej punktów osadniczych.

Na stanowisku w Staczach odkryto bogate ślady osadnictwa z młodziej¹ i, być może, środkowej epoki kamienia, z nieliczną domieszką zabytków z epok młodziej i, najprawdopodobniej z epoki brązu. Stanowisko to położone jest u ujścia rzeki Legi do Jeziora Stackiego, na jej północnym brzegu, na niewielkim wzniesieniu sandrowym, graniczącym od wschodu z jeziorem (Ryc. 1). Jezioro to stanowi północno-zachodnią odnogę Jeziora Rajgrodzkiego i wchodzi w skład Pojezierza Rajgrodzkiego, będącego najdalej na

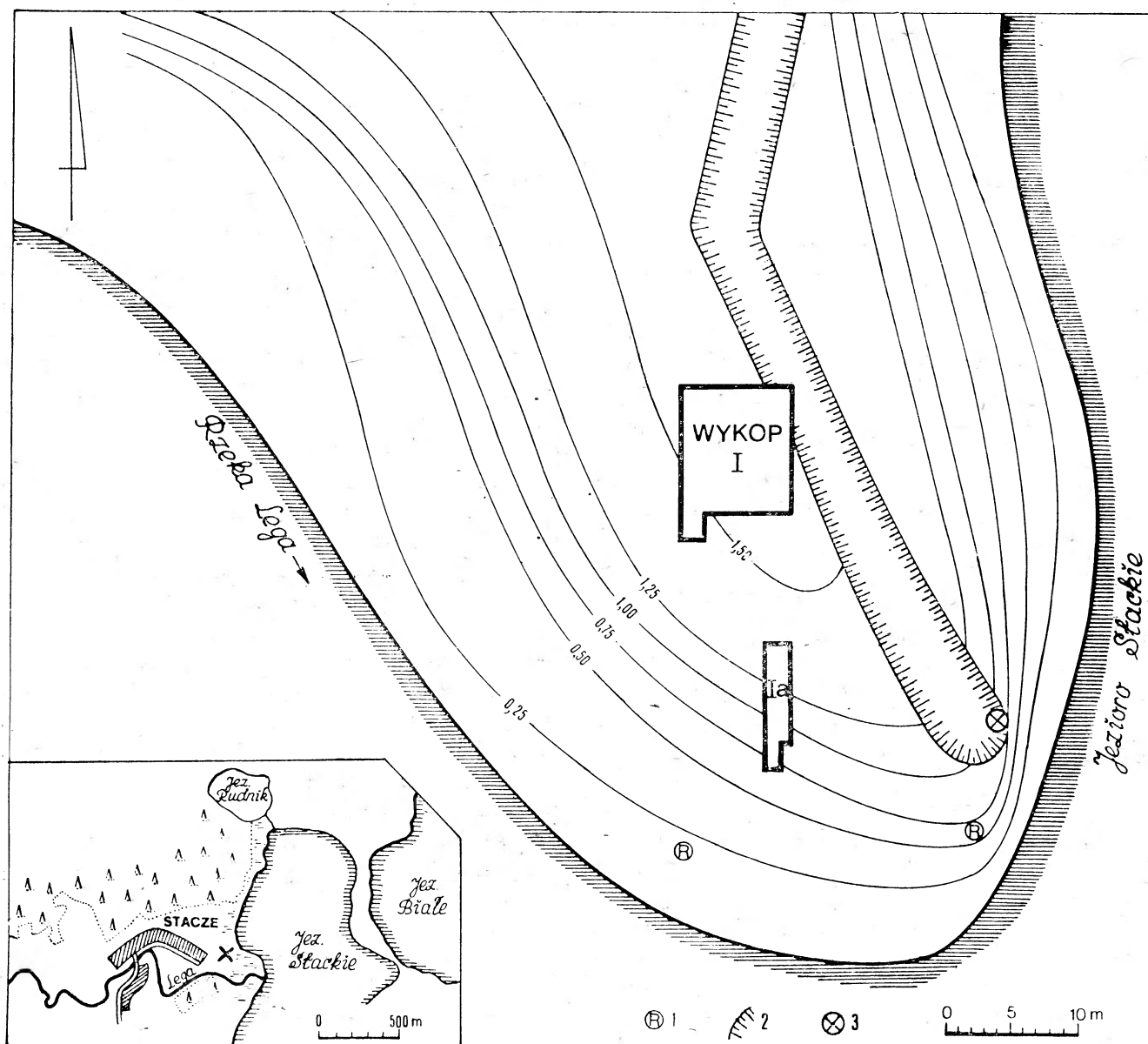
¹ Zespoły datowane na młodszą epokę kamienia i występujące w strefie leśnej Europy środkowej i wschodniej określane są przeze mnie terminem „kultury paraneolityczne”. Jak już pisałam w jednej z poprzednich prac, uważam ten termin za trafniejszy, lepiej oddający istotę odmienności podstaw gospodarczych ludów zamieszkujących tę strefę niż inny, częściej dotychczas stosowany, termin „kultury subneolityczne” (Kempisty 1981, s. 436—437).

południowy wschód wysuniętą częścią Pojezierza Ełckiego. Posiada ono rozległe połączenia wodne: ku północy poprzez rzekę Legę z jeziorem Selment Wielki, ku południowi, poprzez Jezioro Rajgrodzkie i rzekę Jegrznię, z jeziorem Dręstwo i rzeką Biebrzą.

Zasięg osady nie został dokładnie ustalony. Usytuowana jest ona na polu ornym należącym do Wł. Kotowskiego oraz na nieużytku graniczącym z polem i ciągnącym się wzdłuż jeziora i u ujścia rzeki. Zabytki w największym zagęszczeniu występują na polu ornym, w rozproszeniu zalegają także na powierzchni gruntów wzdłuż brzegu jeziora aż do lasu, ciągnącego się w odległości około 400 m na N od ujścia rzeki. W kie-

runku W, w dół rzeki, występują one w pasie co najmniej 80 m; ogrody warzywne, ciągnące się na NW od pola ornego, wzdłuż rzeki, uniemożliwiły przeprowadzenie tam badań sondażowych i uchwycenia zachodniej granicy osady (Ryc. 1).

Osada badana była ławami szerokości jednego metra. Zabytki lokalizowano w obrębie metrów kwadratowych i 10-centymetrowych warstw mechanicznych. Ziemię z warstw głębszych, głównie poniżej 60 cm od powierzchni i z obrębu obiektów, przesiewano. W obu sezonach wykopaliskowych przebadano 114 m², z czego 110 m² w wykopie I, z którego wydobyto około 4800 zabytków krzemiennych i kamiennych, około 5000 fragmentów naczyń oraz 43 kamienie bez śladów

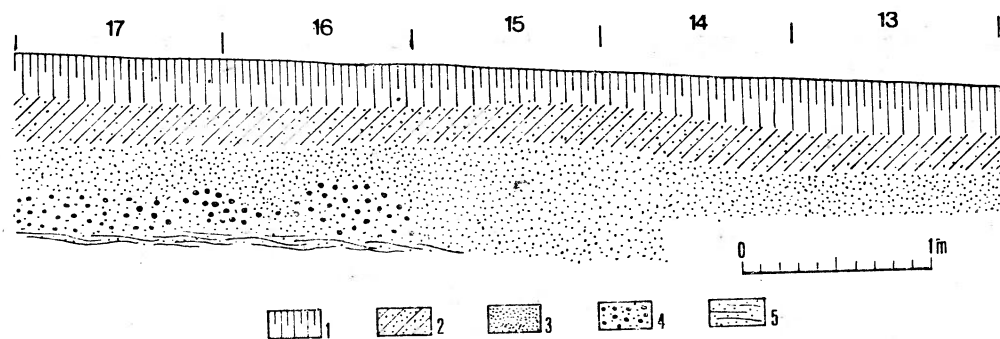
Ryc. 1. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Plan sytuacyjny i hipsometryczny osady z rozmieszczeniem wykopów. Miejsce eksploatacji, repery betonowe (1), okopy (2), bunkier betonowy (3)

obróbki; w wykopie II przebadano jedynie 4 m², z których wydobyto 94 wyroby krzemienne (Kem-pisty 1975, s. 45; 1976, s. 45).

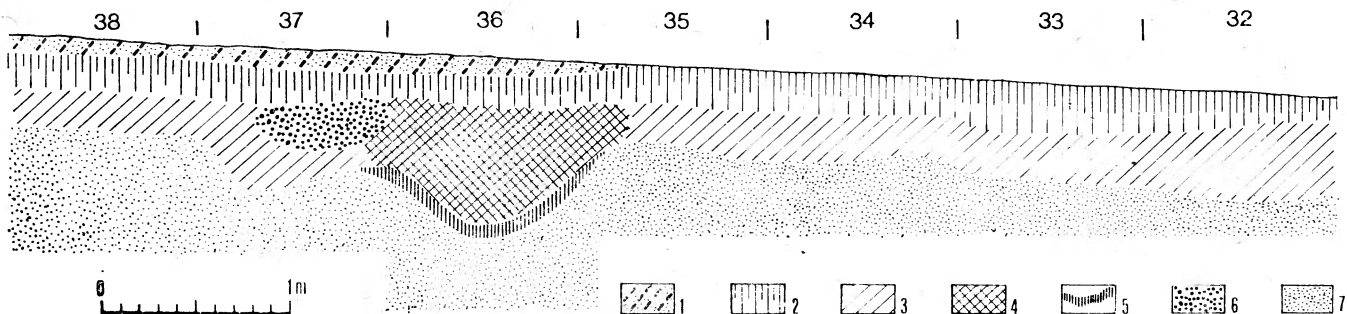
Wykop I. Badaniami objęto SE kraniec osady, gdzie założono wykop I. Usytuowany on został początkowo na nieużytku, nad rzeką, gdzie przebadano tylko 18 m² (wykop Ia, ława I w kwadratach 10—17 i II w kwadratach 8—17). Stwierdzono w nim układ warstw typowy dla stanowisk piaszkowych: próchnicę miąższości około 25 cm, grubiejącą ku rzece do 40 cm; iluwium plamiste (piasek intensywnie żółty z szarymi plamami) miąższości od 15 do 30 cm, przechodzące bez wyraźnej różnicy w piasek warstwowany, calcowy, przerywany miejscami wysadami żwiru. Eksplorację do głęb. 70—80 cm od powierzchni doprowadzono tylko w kwadratach 13—17, na pozostałych, na skutek szybkiego podsiąkania wód, prace przerwano na głęb. ok. 50—60 cm. W ławie I, pod próchnicą, w kwadratach 15—17, na głęb. około 30 cm, uchwycono zarys jamy-wkopu, zapewne nowożytnego, wypełnionego w części górnej przemieszaną ziemią z piaskiem, w dolnej czarną ziemią. W części przydennej zalegała warstewka żwiru (Ryc. 2). Szybki napływ wód do wykopu i obsuwanie się profilów skłoniło do przeniesienia badań o kilkanaście metrów na N, gdzie otwarto właściwy wykop I, na którym odsłonięto 92 m². Usytuowany on był częściowo na nieużytku, częściowo na polu ornym. Charakter odkrytych tu warstw różnił się wyraźnie od stwierdzonego w kwadratach 8—17. I tak w ławie I warstwa próchnicy (ziemi ornej — nieużytek był przed laty uprawiany), grub. 20—25 cm, w części N przykryta była (kwadraty 35—38) kilkunastocen-

tymetrową warstwą narzuconego piasku, pochodzącego zapewne z okopu. Pod próchnicą zalegała warstwa brunatnoszara, nasycona szczątkami organicznymi i węglami, miąższości około 25 cm; były to zapewne dolne partie warstwy kulturowej, zniszczonej w partii górnej przez orkę. W S części wykopu, w kwadratach 32—33, warstwa ta sięgała w głąb do około 60 cm od powierzchni. Poniżej warstwy kulturowej występował żółty piasek, w górnej części zabarwiony na kolor brunatnobrązowy (Ryc. 3).

W obrębie próchnicy licznie występowały kamienie tworząc w kilku miejscach małe skupiska. Poniżej napotymano tylko na pojedyncze kamienie, niekiedy dość duże. W kwadratach 36—37 ławy I wystąpiła jama; uchwycono ją w spągu próchnicy na głęb. 30 cm. Siegała ona do głęb. 110 cm; średnica jej dochodziła do 115 cm. Piasek otaczający jej ściany boczne był zabarwiony pomarańczowo. Wypełniała ją czarna ziemia przemieszana z licznymi węgielkami. Od strony S jamy, tuż pod próchnicą, zalegała duża „bryła” żółtego, czystego piasku. W ławach III i IV wzrosła nieco miąższość próchnicy, a granica między warstwą kulturową a warstwą żółtego piasku stała się mniej czytelna; brunatne zabarwienie piasku sięgało głębiej, miejscami do 90 cm od powierzchni. W ławach tych uchwycono dwa zaciemnienia — jamy(?). Jedno, w ławie III, w kwadratach 29—30, w spągu próchnicy, średnicy do 100 cm, sięgające do głęb. 60 cm, drugie — w ławie IV, w kwadratach 37—38. To ostatnie, zabarwione intensywnie brązowo-czarno, o średnicy do 80 cm i głęb. 80 cm, zawierało liczne węgle. W ławach V—VIII granice między poszczególnymi warstwami rysowały się znacznie ostrzej.

Ryc. 2. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Wykop Ia. Profil ławy II w kwadratach 13—17. Próchnica (1), iluwium (2), piasek (3), żwir (4), piasek smugowy, calcowy (5).

Ryc. 3. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Wykop I. Profil ławy I w kwadratach 32—38. Piasek narzucony (1), ziemia orna (2), warstwa kulturowa (3), wypełnisko jamy (4), piasek zabarwiony na kolor pomarańczowy (5), piasek jasno-żółty (6), piasek szarozółty, calcowy (7).

Mięszość próchnicy dochodziła w nich do 35 cm, zaś warstwy kulturowej nie przekraczała 20—25 cm. Ta ostatnia wyraźnie odcinała się od warstwy piasku całkowego, zabarwionego na kolor szarozółty.

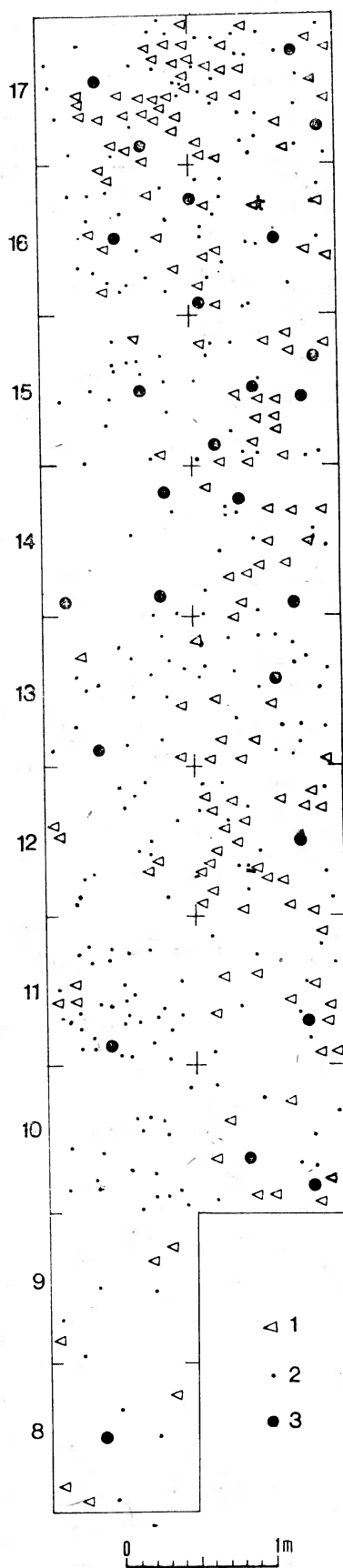
W kwadratach 8—17, tj. w wykopie Ia, ceramika i wyroby krzemienne występowały nielicznie i niemal wyłącznie w próchnicy, jedynie pojedyncze okazy odkrywano do głęb. 50—56 cm. W pozostałych kwadratach wykopu I, w ławach I—VIII, zabytki (ceramika, wyroby krzemienne i kamienne, kamienie i drobne, przeważnie przepalone kości) występowały najliczniej w próchnicy i w warstwie kulturowej do głęb. 50 cm od powierzchni oraz, mniej licznie, do głęb. około 70—75 cm. Poniżej, sporadycznie, zalegały w obrębie zaciemnień. Kamienie, niekiedy w małych skupiskach, występowały w próchnicy, poniżej niej jedynie pojedynczo. Zabytki w rzucie poziomym nie tworzyły skupień i występowały w rozproszeniu na całej eksplorowanej powierzchni (Ryc. 4, 5).

Wykop II. Usytuowano go w odległości około 140 m na NE od 38 kwadratu ławy I w wykopie I, na polu ornym Wł. Kotowskiego, najprawdopodobniej poza zasięgiem badanej osady. Przebadano powierzchnię 4 m², stwierdzając następujący układ warstw: ziemię orną mięszości 20—30 cm, iluwium silne — żółty piasek grub. ok. 20 cm, iluwium słabe — piasek jasnożółty, plamisty, grub. 10—15 cm i cielec w postaci białawożółtego piasku przemieszanego ze żwirem. W wykopie tym odkryto jedynie 94 wyroby krzemienne. Zabytki najliczniej występowały w stropie iluwium silnego, miejscami zalegały do głęb. 60 cm (Ryc. 6).

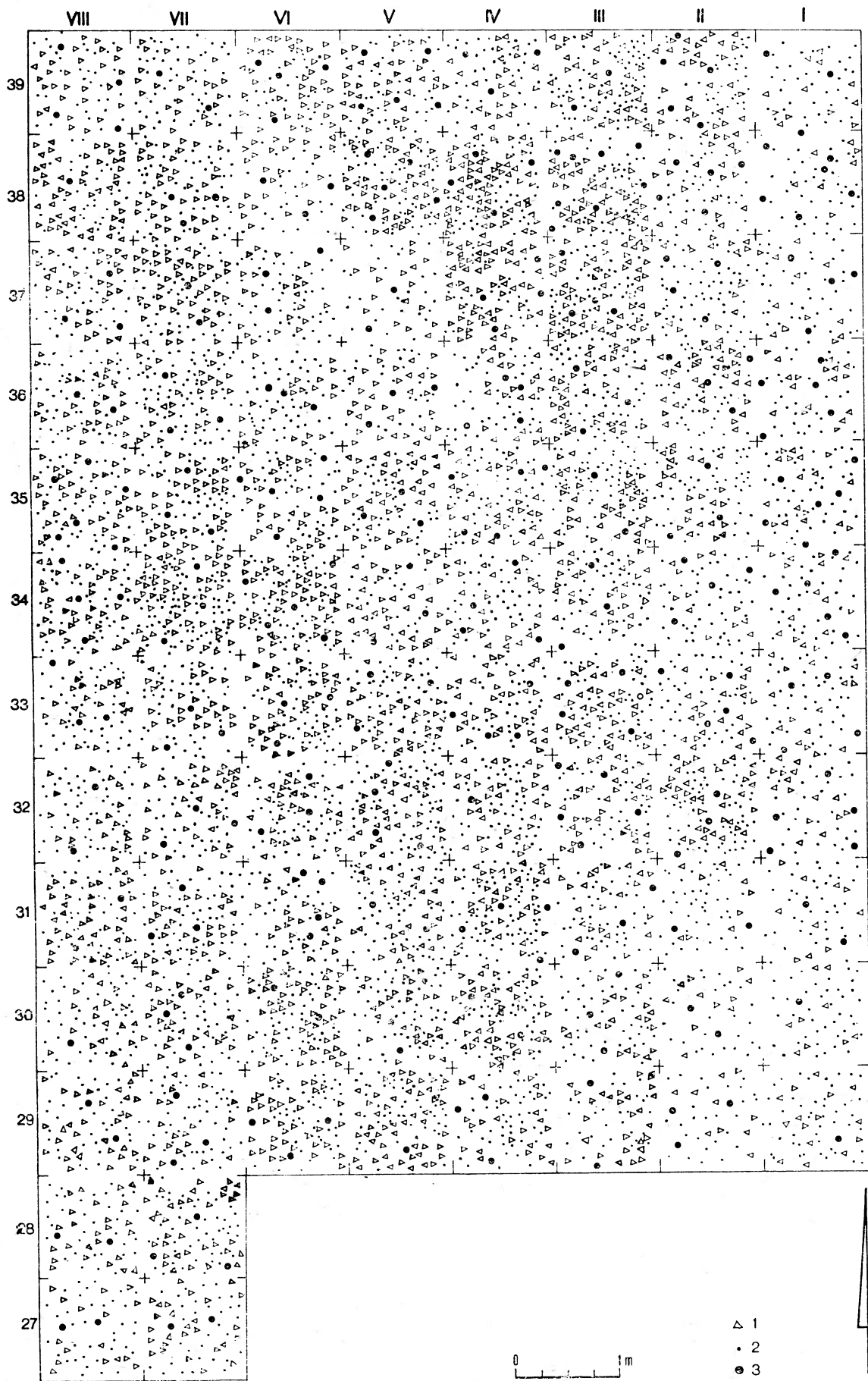
MATERIAŁY

Zasady publikacji źródeł. Ceramika, odkryta na omawianym stanowisku, pochodzi głównie z młodszej epoki kamienia oraz z epoki brązu. Ceramika neolityczna należy w głównej swej masie do kultury niemeńskiej. Mniej liczne są materiały wykazujące nawiązania do kultury narvskiej, do kultury ceramiki sznurowej i do kultury łużyckiej.

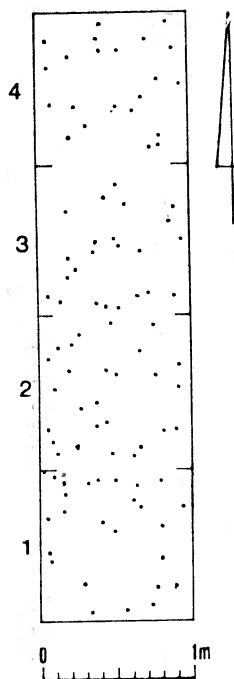
Wszystkie te materiały współwystępowały ze sobą na różnych głębokościach. Mimo szczegółowej analizy stratygraficznej nie stwierdzono wyłączności lub przewagi w występowaniu w poszczególnych warstwach któregoś z wyróżnionych wyżej typów. Ponieważ, w świetle posiadanych obecnie materiałów porównawczych, wydaje się, że ceramika typu Dubiczaj ma metrykę najstarszą w obrębie kultury niemeńskiej, która z kolei dopiero w swych młodszych fazach rozwojowych była współczesna kulturze ceramiki sznurowej, a oba te zespoły były znacznie starsze od kultury łużyckiej, uznano, że wszystkie materiały na stanowisku 1 w Staczach uległy dokładnemu przemieszaniu. Ma to swoje konsekwencje w sposobie opracowania i publikacji materiałów krzemiennych. Stwarzają one najtrudniejszy do rozwiązania problem. Nie można bowiem wykluczyć, że są

Ryc. 4. Stacze, wój. Suwałki, stan. 1. Wykop Ia. Poziome rozmieszczenie zabytków. Ceramika (1), krzemienie zwykłe (2), narzędzia i rdzenie krzemienne (3). Legenda dotyczy także dwóch następnych rycin (5 i 6) w artykule

Ryc. 5. Stacje, woj. Suwałki, stan. 1. Wykop I. Poziome rozmieszczenie zabytków

Ryc. 6. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Wykop II. Poziome rozmieszczenie zabytków

one także zróżnicowane chronologicznie i że poszczególne ich grupy powiązane były z określonymi typami ceramiki. Prawdopodobna jest także obecność zabytków mezolitycznych. Brak jednak zachowanych układów stratygraficznych uniemożliwia dokonanie ich podziału w oparciu o to niewątpliwie rozstrzygające kryterium. Dlatego wyroby krzemienne i kamienne potraktowano jako całość, bez uwzględnienia poziomów, na których zostały odkryte. Także analiza zawartości poszczególnych zaciemnień-jam (?) wykazała, że zalegające w ich obrębie zabytki nie różniły się od występujących poza nimi w obrębie warstwy kulturowej. Jest to dodatkowy argument za uznaniem tych obiektów za ślady zapewne po karczunku drzew, nie związane z działalnością człowieka w epoce kamienia.

Przy opisie materiałów krzemianych przyjęto za zasadę podawanie wymiarów poszczególnych rdzeni i narzędzi tylko dla okazów nie ilustrowanych; w wypadku dłuższych serii odłupków, wiórów, rdzeni i niektórych typów narzędzi, podano wymiary tylko od — do, tzn. najmniejszego i największego okazu, w następującej kolejności: długość, szerokość i grubość.

CERAMIKA Z WYKOPU I

Kultura niemeńska

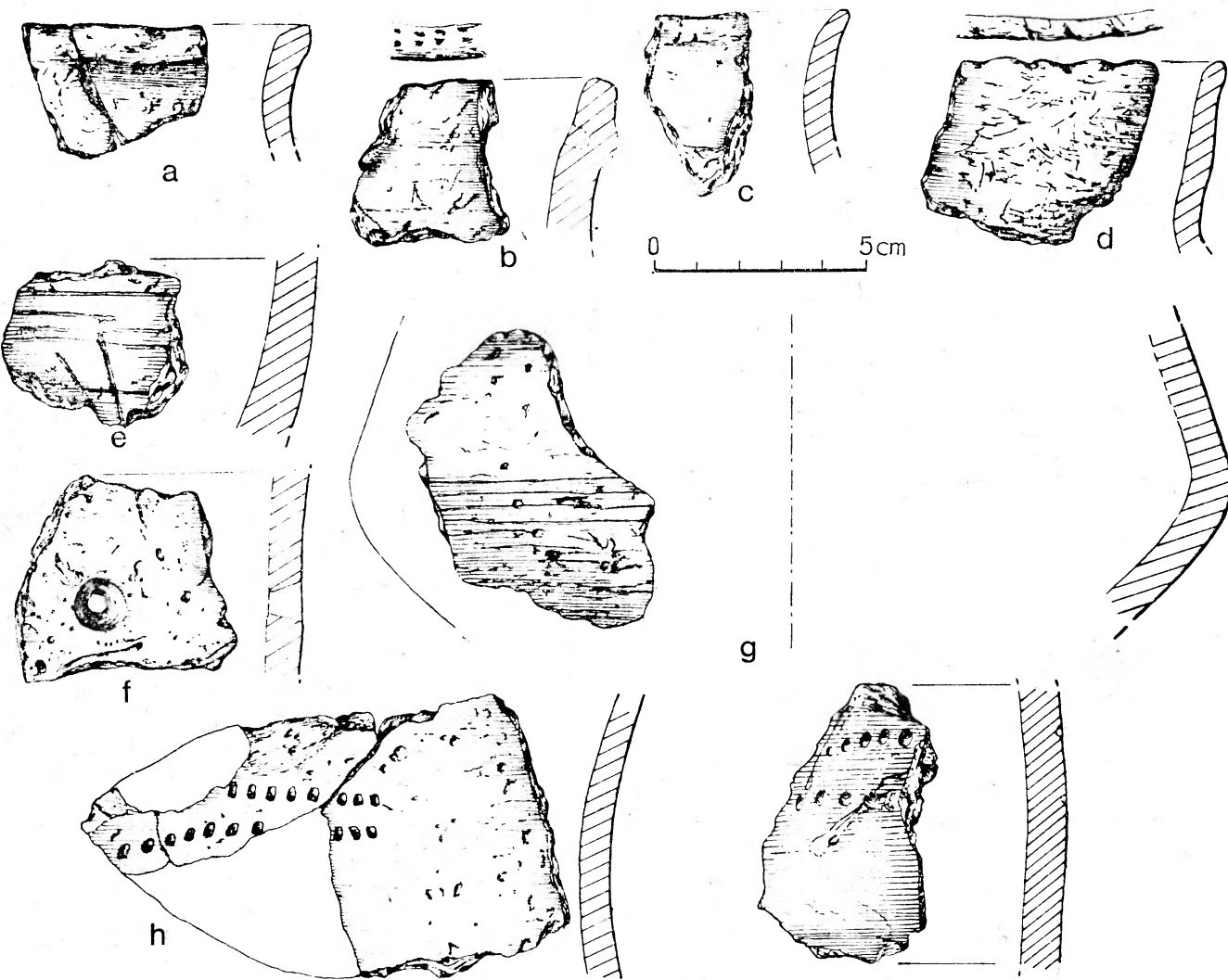
Ceramika typu Dubiczaj reprezentowana jest przez fragmenty pochodzące z nie mniej niż 14 naczyń, z tylu bowiem okazów zachowały się ułamki charakterystycz-

ne, tj. przykrawędne, fragmenty den i zdobione fragmenty brzuśców. Były to zapewne naczynia duże, ostrodenne, o powierzchniach często przecieranych, niekiedy silnie, ostrym narzędziem wielozębnym lub wiechciem trawy (?). Nieliczne tylko fragmenty mają powierzchnie wygładzone. Gлина jest barwy niejednolitej jasnobrązowej, brązowoceglastej i szarej, w przełomach zawsze szarej; schudzana była domieszką roślinną, zapewne pokruszonymi łodygami traw, które po wypaleniu naczyń pozostawiły liczne, czytelne odciski, widoczne w przełomach. Grubość ścianek dochodzi do 1,5 cm. Wyróżniono: a) kilka fragm. dużego naczynia o krawędzi odgiętej na zewnątrz z rzędem otworków poniżej brzegu; w miejscu przejścia szyjki w brzusiec biegł zapewne rząd płytkich dołków, średn. otw. 25 cm (Ryc. 7); b) przykrawędny fragm. naczynia o brzegu nacinanym (Ryc. 8d); c) fragment przykrawędny dużego naczynia o brzegu zdobionym od góry odciskami słabo czytelnego stempelka, pod krawędzią biegł pierwotnie rząd guzków wypychanych od strony wewn. (Ryc. 8b); d) 2 drobne fragm. przykrawędne dwóch dużych naczyń, niezdobione (Ryc. 8a, c); e) drobny fragm. o krawędzi od góry nacinanej, zdobiony odciskami prostokątnego stempelka; f) ułamek naczynia o ostrym załamie brzuśca, pow. pierwotnie przecierana, następnie zgładzona, średn. brzuśca 21 cm (Ryc. 8g); g) ułamek brzuśca dużego naczynia, zapewne z partii przykrawędnej, zdobiony odciskami stempelka (Ryc. 8h); h) ułamek brzuśca z otworem wywierconym po wypaleniu naczynia (Ryc. 8f); i) ułamek brzuśca zdobiony odciskami owalnego stempelka (Ryc. 8i); j) fragm. przydenny z ukośnymi, słabo czytelnymi żłobkami, biegnącymi ku ostro zakończonemu dnu (Ryc. 8e); k) ułamek brzuśca zdobiony kilkoma rzędami odcisków małego, owalnego stempelka (Ryc. 9a); l) 2 fragm. den ostro zakończonych (Ryc. 9c,d); ł) fragm. nieokreślonego przedmiotu glinianego zdobiony odciskami małego, dwuzębego stempelka (Ryc. 9b); m) kilkadziesiąt ułamków z różnych naczyń, w tym 2 zdobione otworkami lub guzkami.

Ceramika typu sośnieńskiego reprezentowana jest przez fragmenty co najmniej dwudziestu kilku naczyń, zapewne ostrodennych, dużych, o średnicach otworów ponad 20 cm. Mają one krawędzie wyodrębnione, niekiedy lekko na zewnątrz odgięte lub, częściej, zachyłone do środka. Zdobione na ogół tylko w górnych partiach i na brzegach odciskami różnorodnych stempelków, głównie owalnych, nacięciami oraz guzkami wypychanymi od strony wewnętrznej. Obie powierzchnie są często przecierane wiechciem trawy, zazwyczaj silniej górną, rzadziej ostrym, wielozębnym narzędziem. Gлина ma barwę brunatnobrązową, niejednolitą, miejscami ceglastą i zawiera liczną lub bardzo liczną domiesz-

Ryc. 7. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Ceramika kultury niemeńskiej typu Dubiczaj

Ryc. 8. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Ceramika kultury niemeńskiej typu Dubiczaj

kę tłuczni granitowego oraz domieszkę roślinną, mniej jednak liczną niż w naczyniach, w których stanowi jedyny rodzaj domieszki. Grubość ścianek waha się od 0,5 cm do 1,2 cm. Silne na ogół rozdrobnienie fragmentów nie pozwala na pełną rekonstrukcję kształtu naczyń. Są to: a) przykrawędny fragm. naczynia zdobionego guzkami oraz, na brzegu i w górnej partii brzuśca, odciskami różnorodnych stempelków, średn. otw. 25 cm (Ryc. 10); b) fragm. naczynia z rzędem guzków pod krawędzią i odciskami stempelka na brzegu i pomiędzy guzkami, średn. otw. 21—24 cm (Ryc. 11b); c) 2 fragm. naczynia o krawędzi nacinanej, z rzędem odcisków owalnego stempelka; poniżej zachował się pojedynczy, słabo czytelny odcisk; średn. otw. 20 cm (Ryc. 11a); d) fragm. naczynia zdobiony 3 rzędami płytkich odcisków dużego, owalnego stempla (Ryc. 12g); e) 2 fragm. dwóch naczyń o krawędziach lekko zagiętych do środka, nacinanych (Ryc. 12d,f); f) fragm. naczynia o brzegu silnie odgiętym na zewnątrz, ukształtowanym falisto (Ryc. 12h); g) 3 fragm. naczynia o brzegu wyraźnie wyodrębnionym z rzędem guzków pod krawędzią i odciskami stempelków na brzegu i pomiędzy guzkami (Ryc. 12c); h) drobny fragm. przykrawędny zdobiony kilkoma rzędami słabo czytelnych odcisków małego stempelka (Ryc.

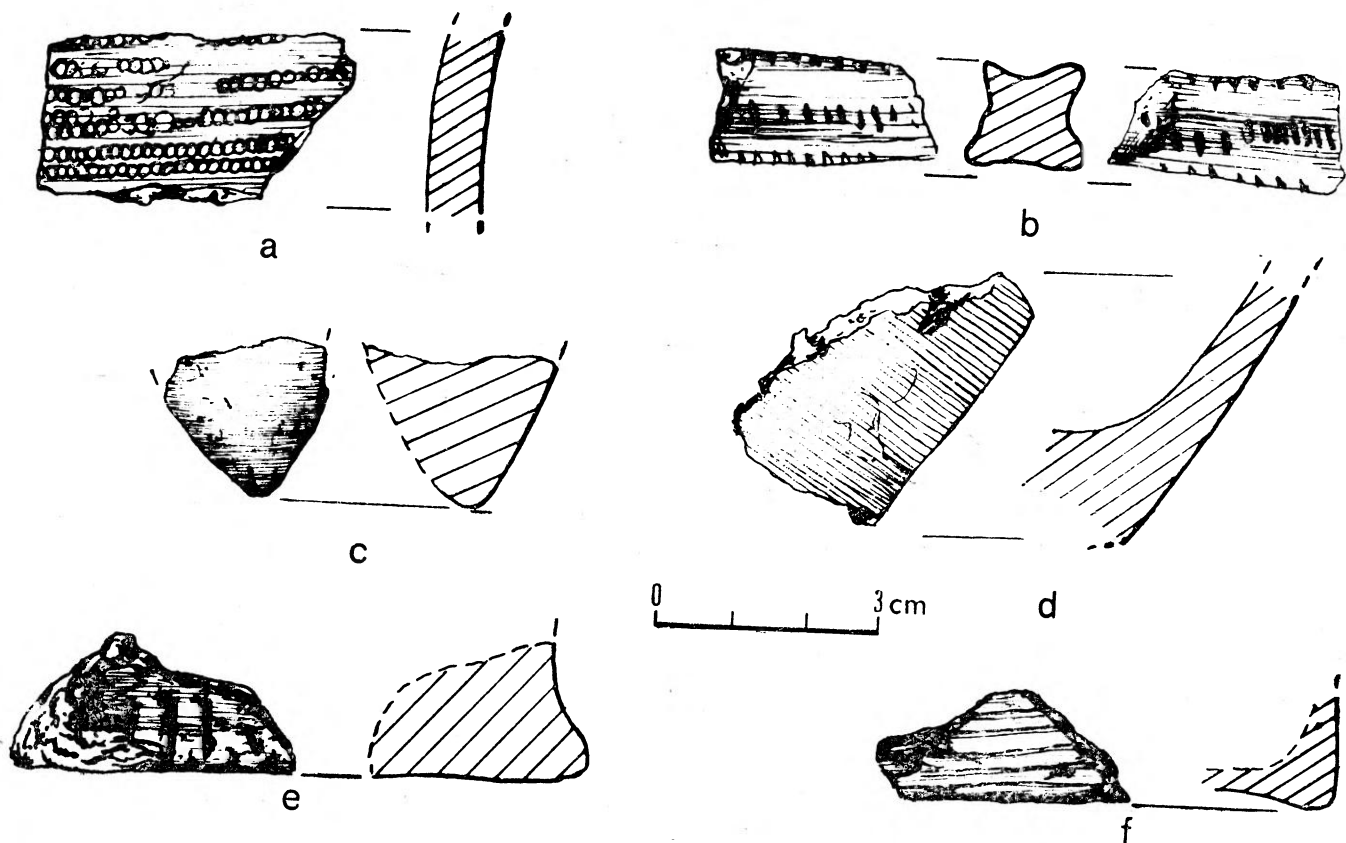
12a); i) 8 drobnych fragm. przykrawędnych z ośmiu naczyń, w tym jeden z nacinaną krawędzią i jeden ze śladem po guzku poniżej brzegu; j) ułamki brzuśca naczynia zdobione odciskami wąskiego, podłużnego stempelka (Ryc. 12e); k) ułamek brzuśca zdobiony odciskami owalnego stempelka; l) 2 całe dna i 4 fragm. den ostro zakończonych (Ryc. 12b); m) 3 ułamki z brzuśców dwóch naczyń, niezdobione, o pow. zewn. wygładzonych do połysku oraz około 3000 różnej wielkości ułamków z brzuśców naczyń.

Kultura narvska

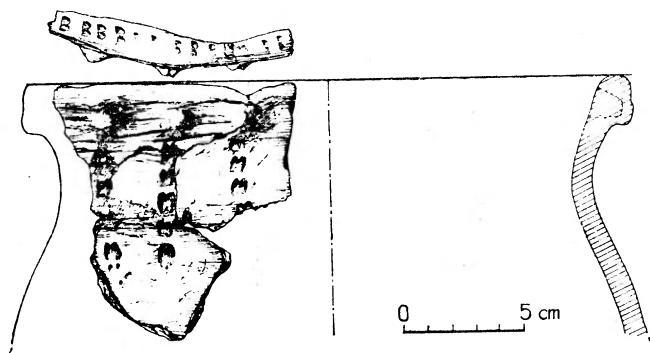
Zaliczono do niej 2 fragmenty naczyń płaskodennych, wykonanych z gliny zawierającej domieszkę organiczną, oraz liczne ułamki z domieszką mieszaną, mineralną i organiczną, które nazwano typem stackim.

Ceramika z domieszką roślinną. 2 fragm. dwóch naczyń płaskodennych: 1 zdobiony słabo czytelnymi nacięciami (Ryc. 9e) i 1 o powierzchni zewn. silnie przecieranej (Ryc. 9f); oba są barwy czarnej.

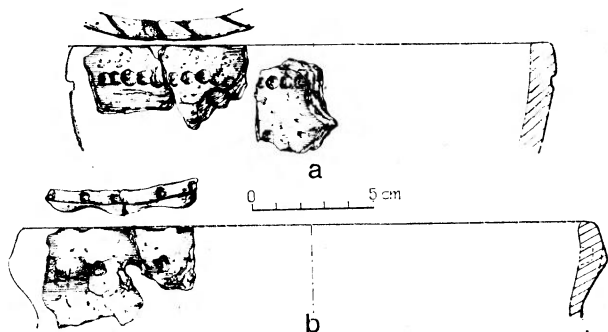
Ceramika typu stackiego. Reprezentują ją fragmenty kilku zaledwie naczyń, zapewne ostrodennych (za-

Ryc. 9. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Ceramika kultury niemeńskiej (a—d) i kultury narwskiej (e—f)

Ryc. 10. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Ceramika kultury niemeńskiej typu sośnieńskiego

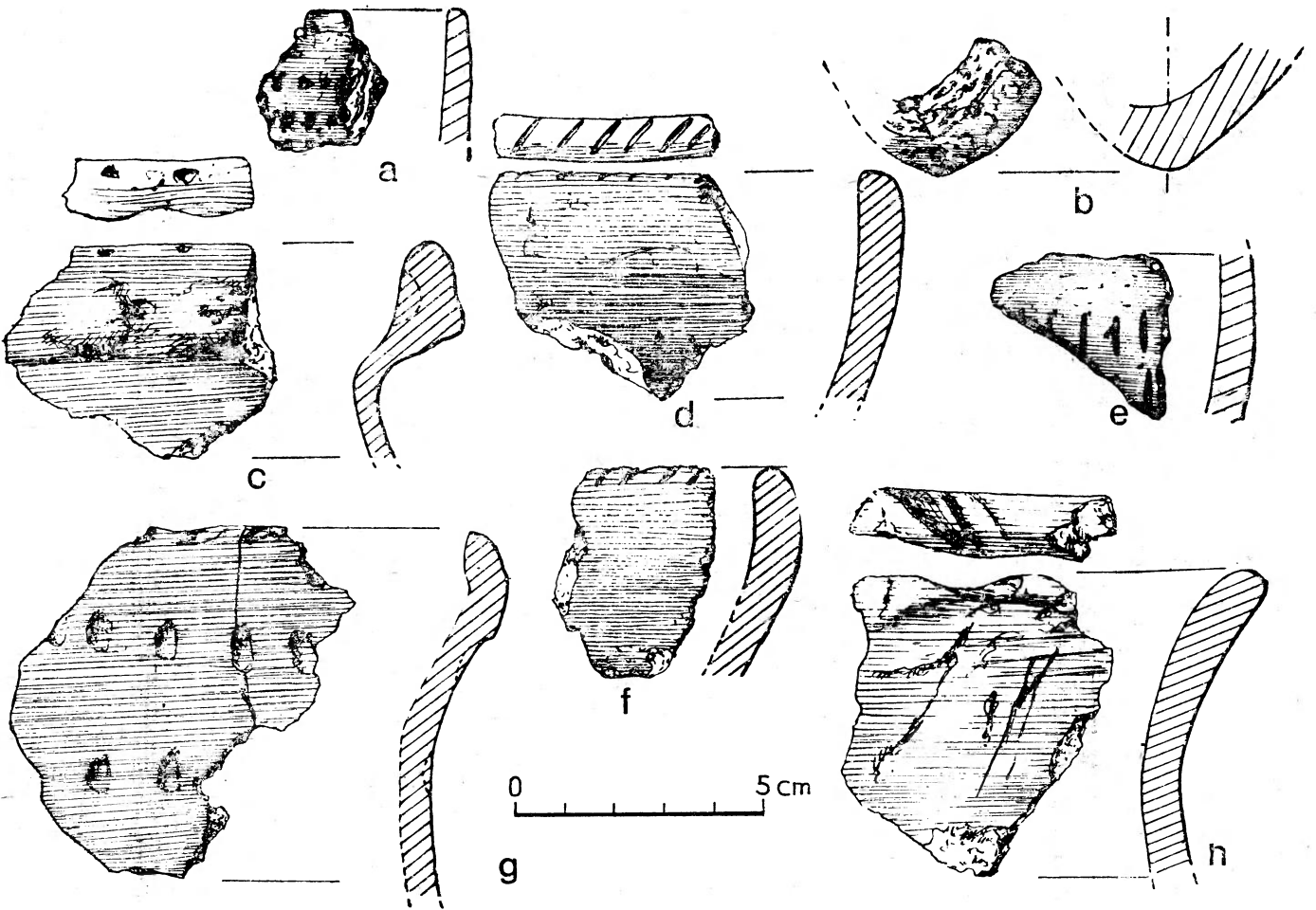

Ryc. 11. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Ceramika kultury niemeńskiej typu sośnieńskiego

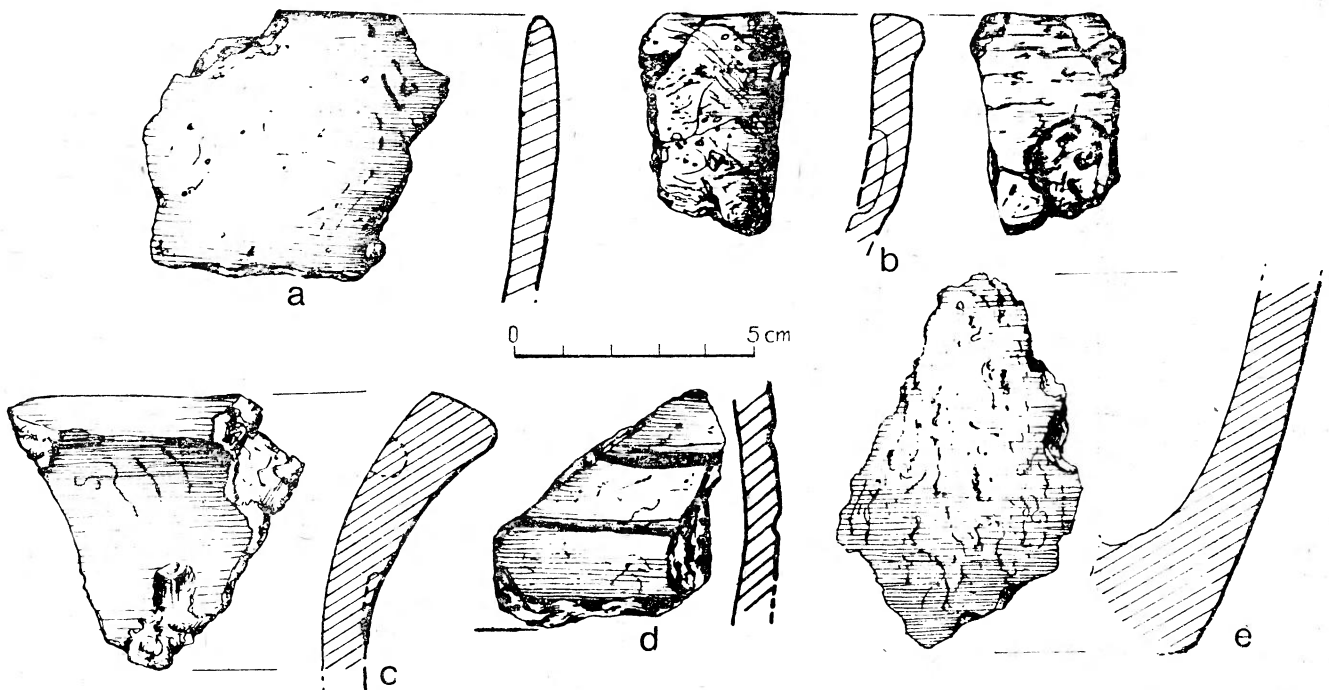
chowało się jedno całe dno) z bardzo liczną domieszką tłuczni granitowego, gruboziarnistego, w tym także miki, i ze śladami po wypalonych szczątkach roślin. Gлина jest bardzo krucha, barwy niejednorodnej, brunatno-brązowoceglastej, w przełomach szarej lub, rzadziej, czarnej. Powierzchnie zewnętrzne, słabo zachowane, noszą niekiedy ślady przecierania, wewnętrzne bywają niestarannie wygładzone. Grub. ścianek 0,7—1,2 cm. Są to: a) kilkadziesiąt fragm. z jednego naczynia, w tym ułamek przykrawędny o brzegu pogrubionym, skośnie ściętym; od strony wewn. biegł rząd okrągłych, głębokich dołków bez odpowiadających im po stronie zewn. guzków, poniżej zachował się pojedynczy odcisk masywnego stempla oraz fragm. ostro zakończonego dna (Ryc. 13c,e); b) fragm. o brzegu płasko ściętym, nieznacznie pogrubionym; po stronie wewn. zachowało się duże, owalne wgłębienie wykonane nacinanym stemplem (Ryc. 13b); c) przykrawędny, niezdobiony fragm. naczynia (Ryc. 13a); d) 2 drobne fragm.: 1 o brzegu nacinanym i 1 niezdobiony, oraz kilka ułameków z brzuśców różnych naczyń, w tym 1 zdobiony poziomymi żłobkami (Ryc. 13d).

Ceramika sznurowa

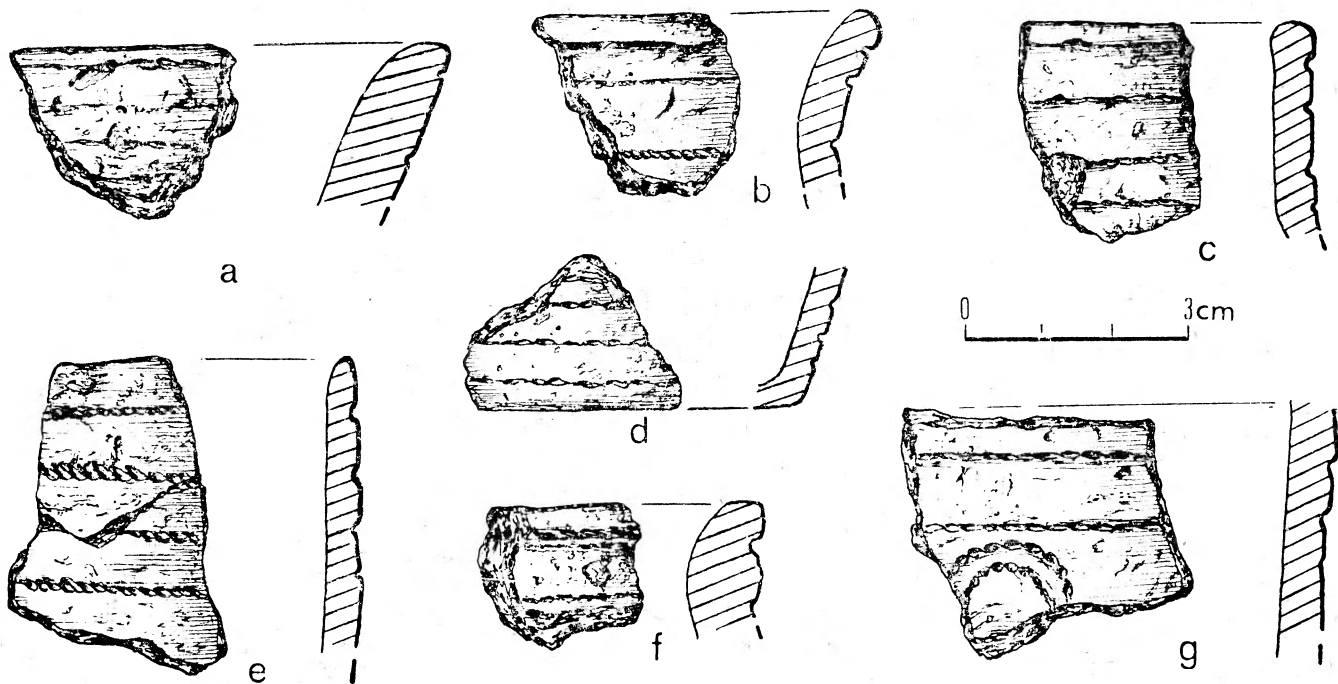
Reprezentują ją fragmenty z około 10 naczyń, w większości cienkościennych, barwy brązowoszarej lub brązowej, zdobionych odciskami sznura; glina zawiera domieszkę drobnoziarnistego tłuczni i piasku. Powierzchnie wewnętrzne noszą niekiedy ślady delikatnego przecierania. Są to: a) 10 drobnych fragm. przykrawędnych o brze-

Ryc. 12. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Ceramika kultury niemieńskiej typu sośnieńskiego

Ryc. 13. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Ceramika kultury narvskiej typu staczińskiego

Ryc. 14. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Ceramika sznurowa

gach zaokrąglonych lub płasko ściętych, niewyodrębnionych lub lekko odgiętych na zewnątrz (Ryc. 14a—c, e, f); b) 3 ułamki z brzuśców różnych naczyń, zdobione (Ryc. 14g); c) fragm. dna z partią przydenną zdobioną (Ryc. 14d).

Kultura łużycka

Kilkanaście drobnych fragmentów z kilku naczyń; glina ciemnoszara z domieszką drobnoziarnistego tłuczka. Są to: a) 4 fragm. przykrawędne z niewielkich naczyń, w tym 1 z naczynka miniaturowego, cienkościennego; b) 5 ułamków z brzuśców, w tym 1 zdobiony wgłębieniami „paznokciowymi”, 1 — przecinającymi się liniami rytymi, 1 — z poziomym żłobkiem, 1 — o pow. wygładzonej do połysku, niezdobiony i 1 — o pow. częściowo schropowaczonej; c) 3 fragm. den płaskich.

WYROBY KRZEMIENNE I KAMIENNE Z WYKOPU I

Z przebadanej powierzchni wydobyto około 4800 zabytków krzemiennych wykonanych z jednorodnego surowca kredowego, bałtyckiego. Wielkość zachowanych wyrobów wskazuje, że wykorzystywano niewielkie konkracje: najdłuższy okaz posiada dług. 10 cm. Dość liczne są wyroby przegrzane w ogniu, sporadycznie natomiast występuje żelazista patyna „bagienna”.

Narzędzia kamienne są bardzo nieliczne. Jest to fragment topora wykonany z granitu i trzpień z innego topora.

Przyjęto następujące zasady klasyfikacji materiału krzemienno:

A. Formy przedrdzeniowe, rdzeniowe, półsurowiec oraz okazy z zaprawy wstępnej rdzeni i ich napraw. 1. Obłupy. 2. Rdzenie wiórowe jednopiętowe. 3. Rdzenie od-

łupkowe: a) jednopiętowe, b) ze zmianą orientacji. 4. Rdzenie łuszczeniowe. 5. Rdzenie wiórowo-odłupkowe. 6. Fragmenty rdzeni nieokreślonych. 7. Odłupki: a) korowe, b) zwykłe, c) fragmenty odłupków a i b, d) świeżaki, e) zaprawiaki inne, f) zatępce. 8. Wióry: a) zwykłe i korowe z fragmentami, b) zatępce.

B. Narzędzia i odpadki z ich produkcji. 1. Drapacze. 2. Skrobacze. 3. Odłupki mikrołuskane i łuskane. 4. Wióry mikrołuskane i łuskane. 5. Obłęczniki. 6. Pazury. 7. Wiertniki. 8. Rylce. 9. Rylczaki. 10. Grociki neolityczne (trójkątne i trzoneczkowate). 11. Trapezy. 12. Liściaki. 13. Zbrojniki typu Wieliszew. 14. Trójkąty. 15. Tylczaki. 16. Fragmenty zbrojników. 17. Półtylczaki małe. 18. Półtylczaki duże. 19. Rylcowce. 20. Ciosaki. 21. Piki. 22. Topory kamienne. 23. Narzędzia nieokreślone. 24. Fragmenty narzędzi krzemiennych i kamiennych. 25. Tłuczki — naciskacze.

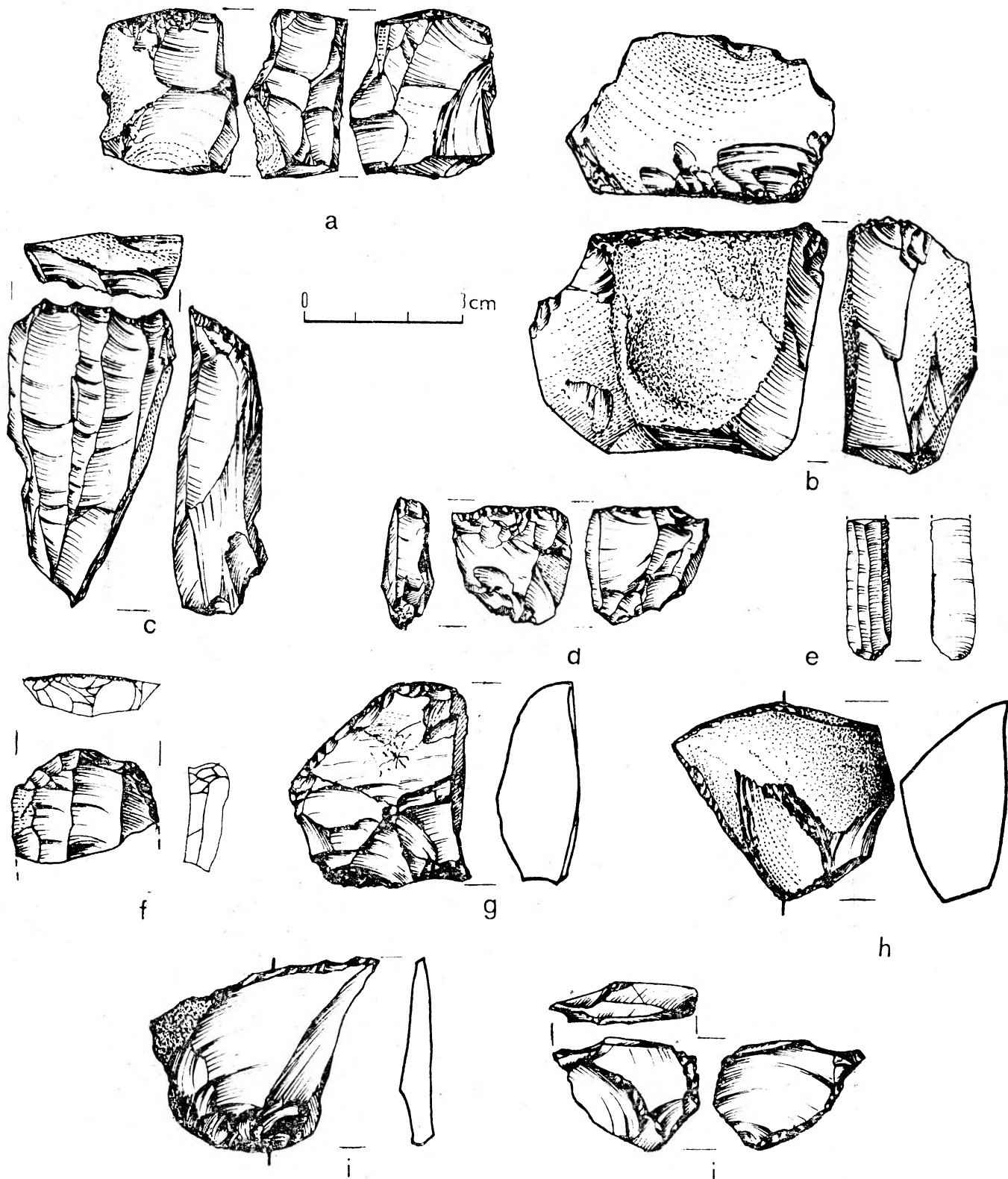
C. Odpadki. 1. Okruchy. 2. Ułamki nieokreślone. 3. Łuski (okazy dług. do 1,5 cm).

INWENTARZ KRZEMIENNY Z POWIERZCHNI WYKOPU I

Rdzenie — 6. Wiórowe jednopiętrowe — 1 silnie wykorzystany, pięta płaska, zaprawiana, odłupnia płaska, prawcowana, kąt rdzeniowy ostry, jeden bok z zaprawą, kształt podstożkowy (Ryc. 15c). Odłupkowe. Jednopiętowe — 1 zaczątkowy z okrucha korowego, odłupnia uformowana na węższym boku, pięta dzika, kąt rdzeniowy prosty (Ryc. 15b). Ze zmianą orientacji — 2: 1 silnie wykorzystany z dwoma piętami naprzeciwległymi, odłupnie zakolone, pięty dzikie, kąty rdzeniowe proste (Ryc. 15a) i 1 z okrucha korowego, silnie wykorzystany z trzykrotną zmianą orientacji, odłupnie słabo czytelne, sfalowane, pięty dzikie, wym. 4,2×2,8×1,7 cm. Łuszczeniowe — 2: 1 obustronny,

dwubiegunowy, szczytkowy (Ryc. 15d) i 1 jednostronny. dwubiegunowy, zaczątkowy, wym. $3,0 \times 1,8 \times 3,0$ cm. Fragm. rdzeni nieokreślonych — 2. Odłupki — 16. Korowe — 5, w tym 1 fragm., nieregularne, średniej wielkości, dość masywne o wym.: długość od 3,0 do 4,0 cm, szer. 2,5 do 3,5 cm, grub. 0,7 do 1,2 cm. Zwykle —

9, w tym 1 fragm., nieregularne, przeważają małe: długość $1,8 \times 3,5$ cm, szer. 1,8—6,8 cm, grub. 0,3—0,8 cm. Świeżaki — 2. Wióry. Zwykle — 20, w tym 15 fragm., okazuje całe o wym.: długość 2,6—4,6 cm, grub. 0,2—0,4 cm; wśród fragm. jest 11 z sęcziem, 3 wierzchołkowe i 1 środkowy. Zatepce — 2, długość 3,0 cm i 5,7 cm.

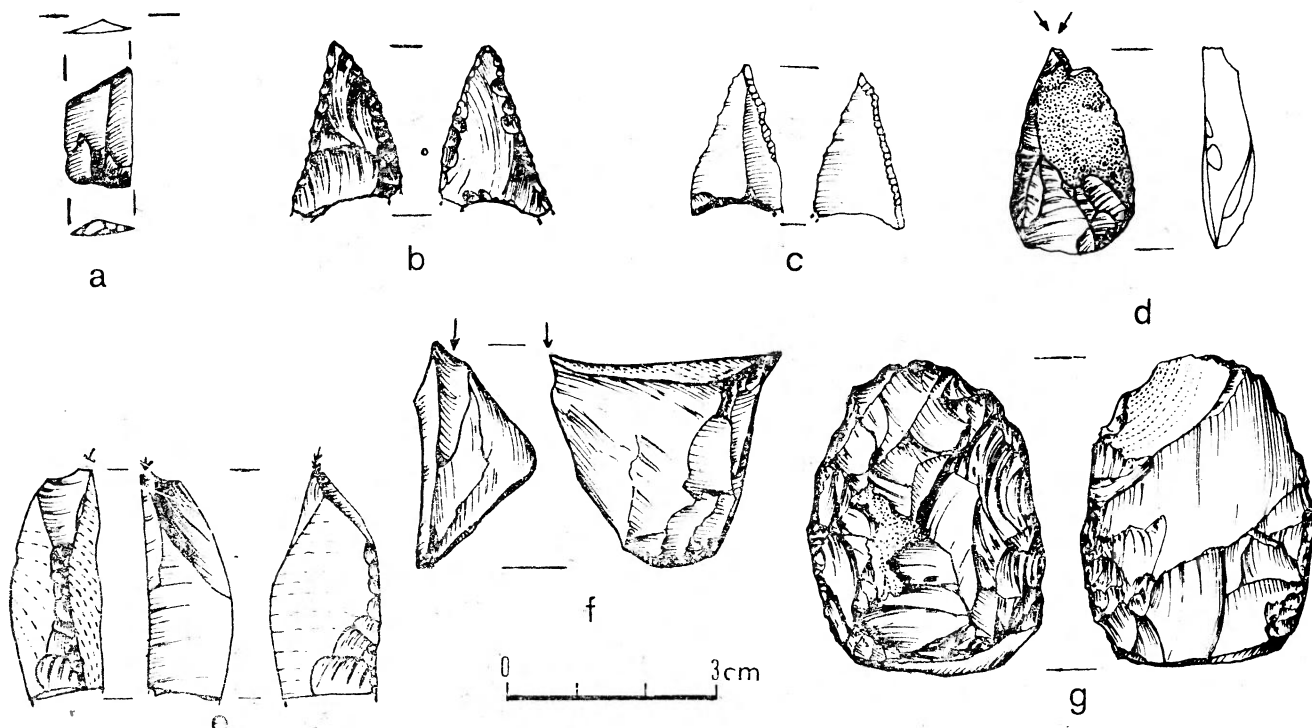
Ryc. 15. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Wyroby krzemienne z powierzchni: rdzenie (a-c), łuszczeń (d), wiórek mikrołuskany (e), drapacze (f-g), skrobacze (h-j)

Narzędzia i odpadki z ich produkcji. Drapacze — 2. Wiórowy — 1 fragm. z drapiskiem zakolonym, silnie spracowanym (Ryc. 15f). Odłupkowy — 1, masywny, z drapiskiem prostym — jedna krawędź częściowo łuskana (Ryc. 15g). Skrobacze — 3. Wszystkie odłupkowe: 2 z pazurem (Ryc. 15h, i) i 1 mały, nieforemny, łuskany na stronę spodnią (Ryc. 15j). Odłupki mikrołuskane i łuskane — 4, wśród nich: 3 mikrołuskane, partiami także na stronę spodnią, w tym 1 świeżak i 1 łuskany na stronę spodnią; dług. 1,8—4,4 cm. Wióry mikrołuskane i łuskane — 4, w tym 3 fragm., 1 mikrołuskany (Ryc. 15e) i 3 łuskane, także na strony spodnie, w tym 1 korowy, cały, dług. 4,7 cm. Rylce — 4. Wiórowe — 1 klinowy boczny z rylczaka, dług. 3,2 cm. Odłupkowe — 3, w tym 2 klinowe środkowe (Ryc. 16d,e) i 1 klinowy boczny z masywnego odłupka (Ryc. 16f). Grociki trójkątne — 2. Oba z wnęką w podstawie: 1 o bokach łuskanych zwrotnie, przykrawędnie (Ryc. 16c) i 1 asymetryczny, łuskany obustronnie, przykrawędnie, uszkodzony (Ryc. 16b). Półtylczaki małe — 1 z łuskaną podstawą (Ryc. 16a). Ciosaki — 1 rdzeniowy, nieudany, uderzenie kształtujące ostrze stępilo je pod złym kątem (Ryc. 16g).

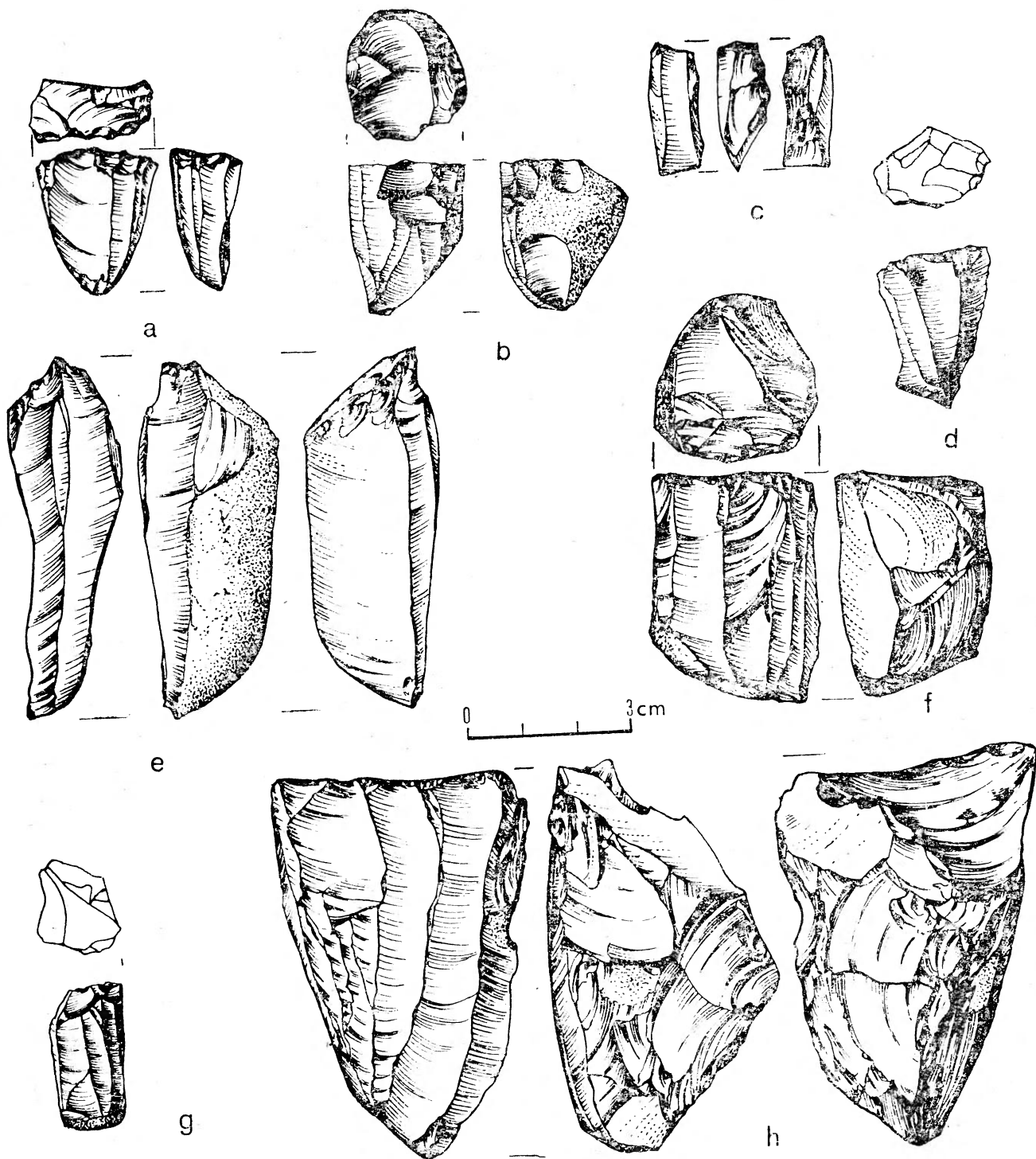
INWENTARZ KRZEMIENNY I KAMIENNY Z WYKOPU I

Oblup — 1. Jest to surowiak wielościenny z jednym negatywem, wym. 3,1×2,8×2,0 cm. Rdzenie — 42. Wiórowe jednopiętowe 17, w tym 5 fragm. Przeważają okazy małe i bardzo małe, silnie wykorzystane i 5 szczątkowych; pięty płaskie i 1 lekko siodlasta;

zaprawianych 9 i surowych 8; zaprawa u 4 okazów: tyłu u dwóch i boków u dwóch; prawcowanie odłupni u 3 rdzeni; odłupnie zakolone i 1 płaska; kąty rdzeniowe odłupni u 3 rdzeni; odłupanie zakolone i 1 płaska; kąty rdzeniowe 10 prostych i 7 ostrych; 11 okazów kształtu podstożkowatego, 1 łódkowaty, pozostałe nieczytelne; wym. od okazu najmniejszego do największego: 2,4×1,0×1,0 cm — 7,0×4,6×4,0 cm (Ryc. 17a—h). Odłupkowe. Jednopiętowe — 3 małe i bardzo małe; 1 wykorzystany silnie, 2 szczątkowe; pięty: 2 surowe, 1 zaprawiana oraz 2 płaskie i 1 lekko siodlasta; odłupnie zakolone; kąty rdzeniowe 2 proste i 1 ostry; nieforemne o wym. od 1,3×2,8×1,4 cm do 2,9×3,1×1,8 cm. Ze zmianą orientacji — 10, w tym 2 fragm. średniej wielkości i małe; 2 zaczątkowe, 4 silnie wykorzystane i 2 zaczątkowe; u 4 okazów jedna lub dwie pięty zaprawiane, u pozostałych surowe i dzikie; 1 z zaprawą tyłu i 1 boku; negatywy na ogół głębokie; kształt nieregularny, wielościenny o wym. od 1,3×2,2×3,9 cm do 4,8×3,8×2,0 cm. Wiórowo-odłupkowe — 14, w tym 2 fragm. Są to okazy, które pierwotnie były zapewne rdzeniami wiórowymi jednopiętowymi lub ze zmianą orientacji, a negatywy odłupków pochodzą z ostatniej fazy eksploatacji. Wyróżniono: a) 11 rdzeni jednopiętowych, w tym 3 wykorzystane, 4 silnie wykorzystane i 4 szczątkowe; pięty — 7 zaprawianych, 3 surowe, 1 dzika oraz 7 płaskich i 1 progowa; odłupnie: 6 zakolonych i 5 płaskich; 2 okazy z zaprawą boków; kąty rdzeniowe: 9 prostych i 2 ostre; 9 okazów kształtu podstożkowatego, 2 nieforemne; wym. od 2,4×1,0×1,2 cm do 4,8×4,0×1,8 cm (Ryc. 18a-c,e,g) oraz b) 3 rdzenie o zmienionej orientacji, w tym 1 silnie wykorzystany i 2 szczątkowe, skrócone; pięty: 1 zaprawiana, 2 surowe i 2 dzikie, wszystkie płaskie; odłup-

Ryc. 16. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Wyroby krzemienne z powierzchni: półtylczak (a), grociki trójkątne (b-c), rylce (d-f), ciosak (g)

Ryc. 17. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Wykop I. Rdzenie wiórowe jednopiętowe z humusu i z warstwy kulturowej

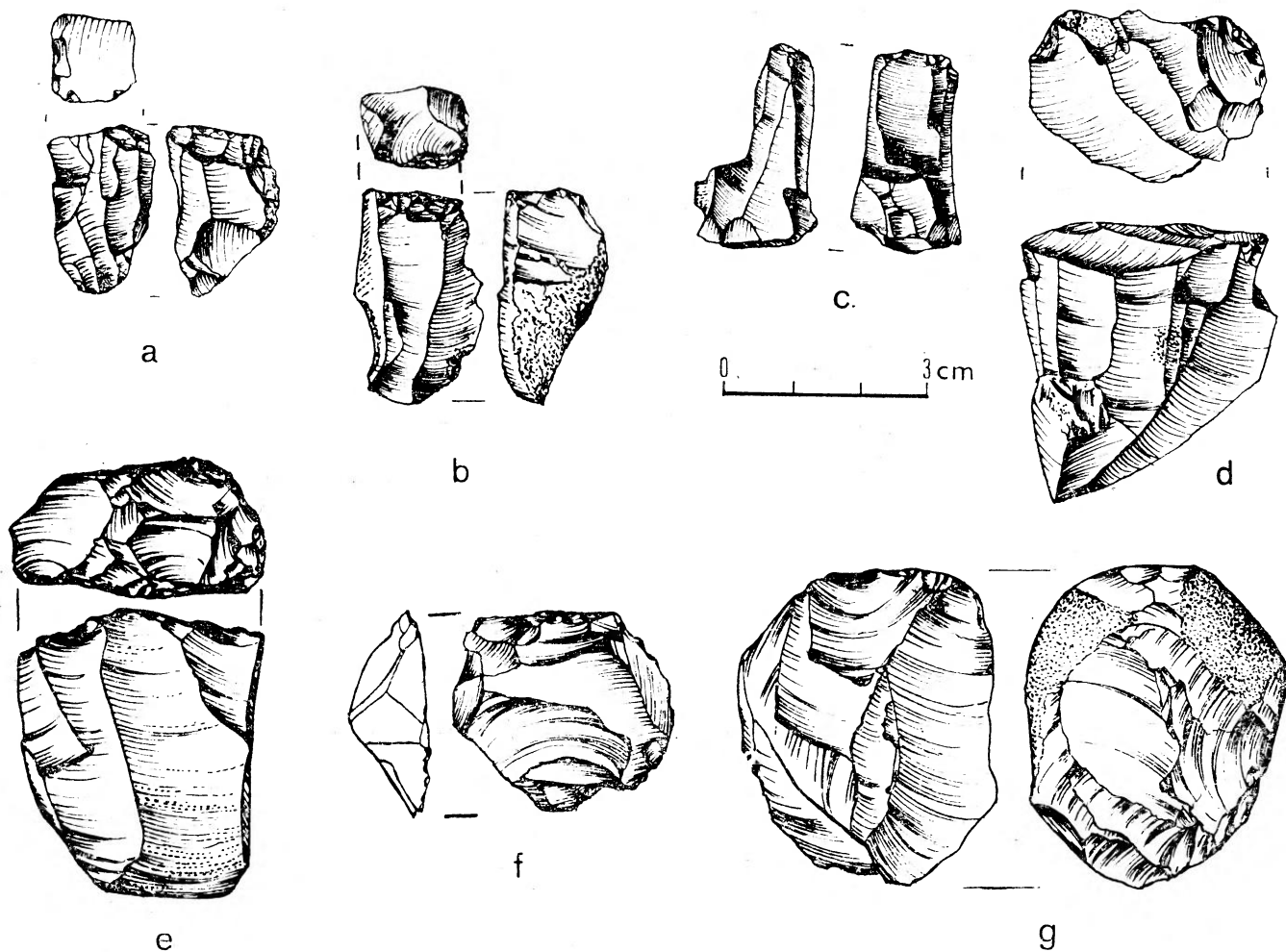
nie zakolone; kąty rdzeniowe: 3 płaskie i 2 ostre; kształt nieregularny, wym. od $2,4 \times 1,7 \times 1,4$ cm do $3,8 \times 3,6 \times 2,2$ cm (Ryc. 18d). Łuszczniowe — 2, w tym 1 jednostronny, dwubiegunowy (Ryc. 18f) i 1 jednobiegunowy z rdzenia wiórowo-odłupkowego o wym. $2,7 \times 1,8 \times 1,1$ cm. Odłupki — 673. Korowe — 58, połowę stanowią okazy małe dług. od 1,3 do 3 cm, pozostałe do 5 cm. Zwykle — 431, najliczniejsze są bardzo małe, dług. od 1,7 do 2,5 cm, i małe, dług. do 4 cm. Okazy dług. powyżej 4 cm do 8,7

cm stanowią 3% całości; 40 posiada charakter wióroodłupków. W większości są to okazy niedoborowe. Sęczki są na ogół bardzo wyraźne, wypukłe. Nieliczne odłupki są przegrzane. Fragn. odłupków — 162. Świeżaki — 8, wśród nich 3 znoszące całe pięty, dług. 2,6—4,2 cm, 5 pochodzi z bocznego świeżenia pięt, dług. 2,2—3,3 cm. Zaprawiaki inne — 4, dług. 1,7—4,2 cm. Zatepce — 10, dług. 2,7—3,6 cm. Wióry — 924. Wióry całe i fragn. — 891: w tym 130 wiórow całych od bardzo małych, dług.

1,8—2,5 cm do 2,5 cm do dużych, masywnych, dług. do 8,7 cm. Większość niedoborowych, podgiętych, 8 korowych; nieliczne przegrzane; 761 fragm., w tym 259 części dolnych, 241 środkowych i 261 górnych; nieliczne przegrzane. Zatepce — 23, w tym 8 fragm., dług. okazów całych 1,4—6,2 cm.

Narzędzia i odpadki z ich produkcji. Drapacze — 37. Wiórowe — 23. Są to okazy o zróżnicowanej wielkości, wykonane zarówno z wiórków mikrolitycznych jak i masywnych. Wyróżniono: a) z drapiskiem zakolonym — 7, w tym 6 fragm., wśród nich jeden z mikrolitycznego wiórka z drapiskiem mikrołuskany i częściowo mikrołuskany bokiem (Ryc. 19a), wśród fragm. 2 także z drapiskami mikrołuskany (Ryc. 19b); b) z drapiskiem skośnym — 3, w tym jeden cały o bokach łuskanych z głębokim, rynienkowatym retuszem (Ryc. 19c), 1 zdwojony o jednym drapisku uszkodzonym (Ryc. 19d) i 1 mały fragm.; c) z drapiskiem prostym — 8, w tym 3 fragm.: 1 z wiórka mikrolitycznego o drapisku mikrołuskany (Ryc. 19e), 2 z dość masywnych wiórów, w tym 1 z silnie skróconego (Ryc. 19g), 1 zdwojony o obu drapiskach prostych, z masywnego wióra o jednym boku łuskany, uszkodzony (Ryc. 19f), 1 z drapiskiem zębatym i bokiem mikrołuskany (Ryc. 19i) i 3 fragm., w tym jeden o boku łuskany (Ryc. 19h); d) z ramiączkiem — 5 fragm.;

są to okazy z drapiskami zakolonymi lub lekko skośnymi z wnęką, w tym 2 z łuskany bokami (Ryc. 19j-l). Wym. drapaczy wiórowych od 1,7×1,7×0,5 cm do 4,6×2,5×0,9 cm. Odłupkowe — 14, o zróżnicowanej wielkości, wykonane z mikrolitycznych i dość małych odłupków. Są to: a) z drapiskiem zakolonym — 5, w tym 1 fragm., 1 z drapiskiem mikrołuskany usytuowanym w części przyściskowej (Ryc. 19n), 2 z jednym bokiem łuskany (Ryc. 19m, o), 1 o bokach surowych i fragm. o mikrołuskany drapisku; b) z drapiskiem skośnym — 4: 1 z małego odłupka korowego o drapisku mikrołuskany, 1 o drapisku silnie przeluskany (Ryc. 19r), 1 o boku łuskany (Ryc. 19s) i 1 uszkodzony (Ryc. 19p); c) z drapiskiem prostym — 2: 1 z odłupka korowego i 1 z zatepca; d) z ramiączkiem — 3 z małych odłupków, 1 z bokiem łuskany. Wym. drapaczy odłupkowych od 2,1×1,7×0,4 cm do 4,6×2,6×1,6 cm. Skrobacze — 47, w tym 10 fragm. Wszystkie wykonane z odłupków. Wyróżniono: a) jednoboczne — 8, w tym 1 ze świeżaka (Ryc. 20a), 1 z masywnego odłupka korowego (Ryc. 20c) i 2 łuskane na stronę spodnią (Ryc. 20b); b) jednoboczno-poprzeczne — 6, w tym 1 z masywnego odłupka (Ryc. 20d), pozostałe małe i bardzo małe, wśród nich 4 łuskane zwrotnie; c) obuboczne — 4, łuskane zawsze na stronę wierzchnią; d) obuboczno-zbieżne — 4, łuskane zawsze

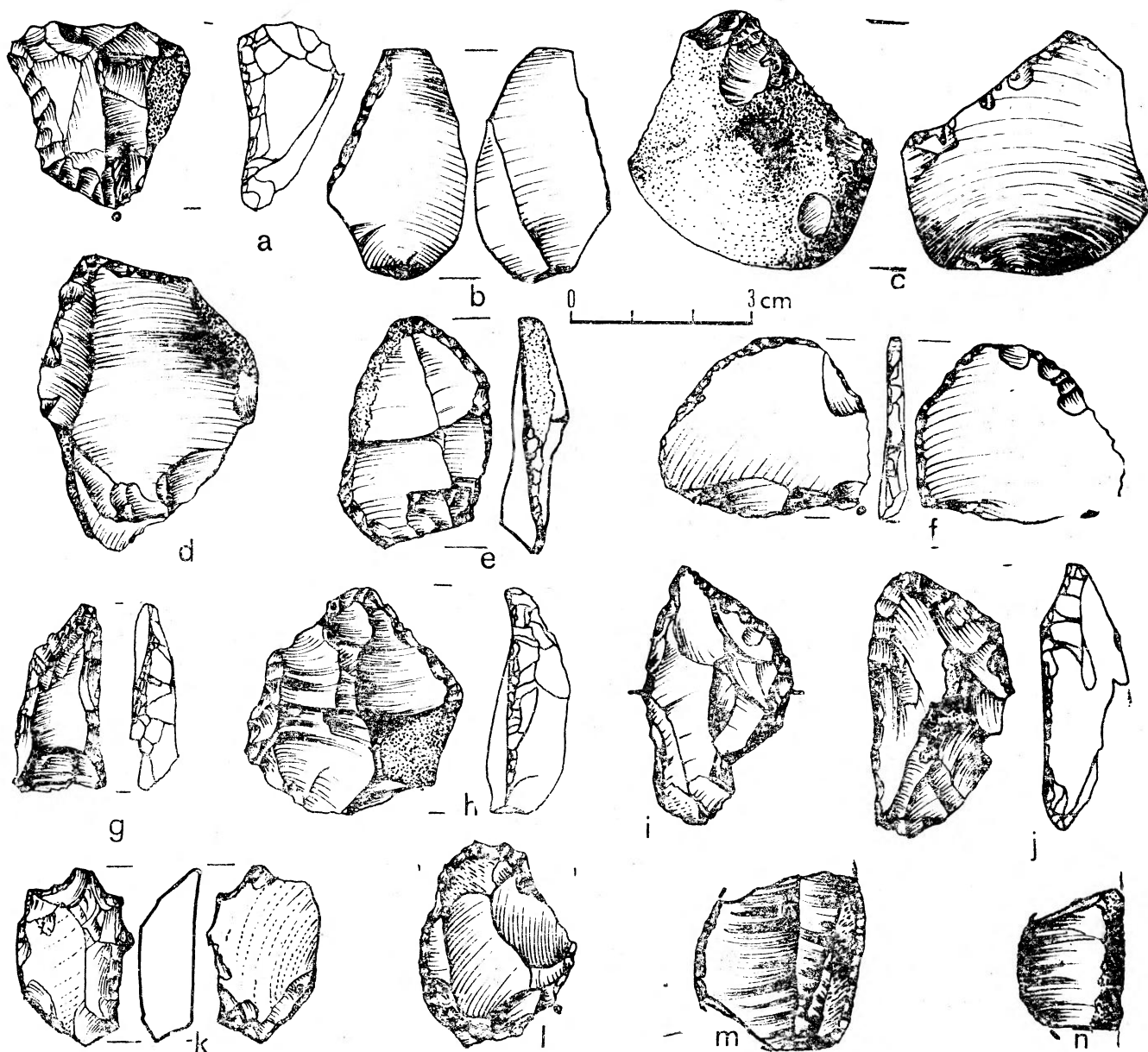
Ryc. 18. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Wykop I. Rdzenie wiórowo-odłupkowe (a-e,g) i łuszczeń (f) z humusu i z warstwy kulturowej

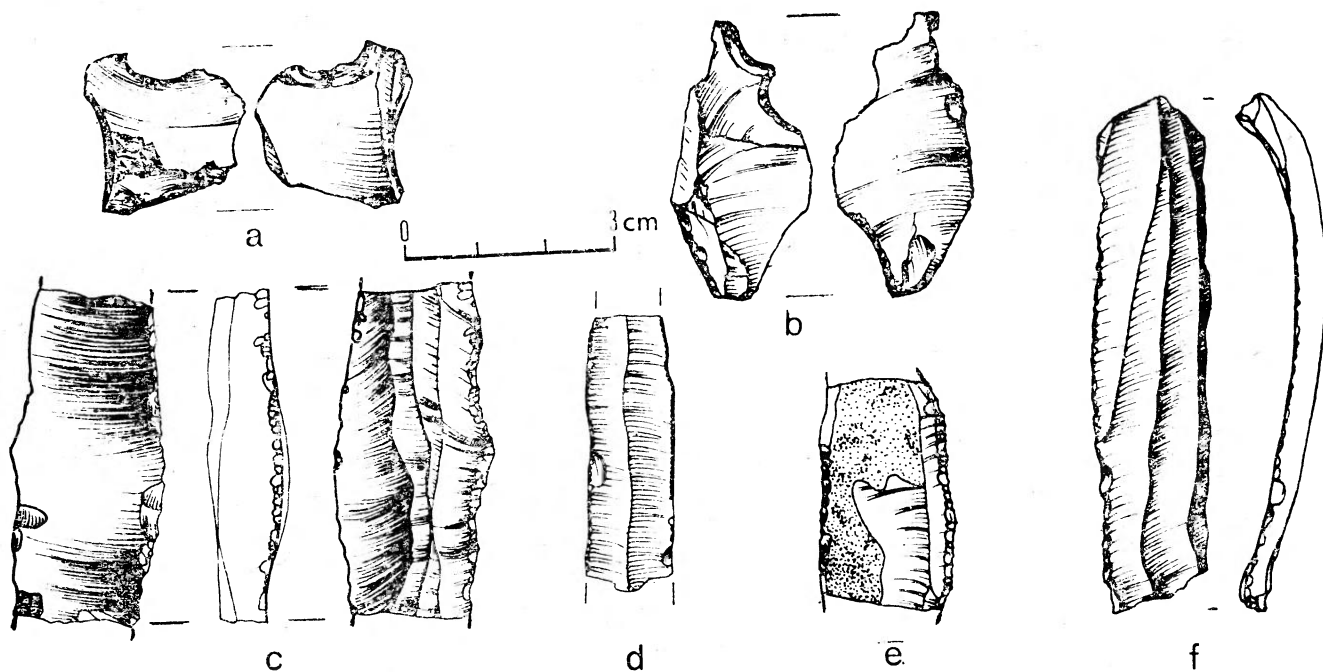
Ryc. 19. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Wykop I. Drapacze wiórowe (a-l) i odłupkowe (m-s) z humusu i z warstwy kulturowej

także na stronę wierzchnią (Ryc. 20e); e) dookolne — 2 z płaskich, małych, owalnych odłupków łuskanych zwrotnie (Ryc. 20f); f) z pazurem — 6, zbliżone do obuboczno-zbieżnych (Ryc. 20g-j); g) inne — 7, zaliczono do nich 2 okazy łuskane zębato (Ryc. 20k) i 5 małych i bardzo małych, łuskanych niezwarcie (Ryc. 20l), nie dających się zaliczyć do wyżej wyróżnionych kategorii; h) fragm. skrobaczy — 10, w tym 4 z regularnych wióroodłupków (?) o regularnie załuskanych obu lub jednej krawędzi (Ryc. 20n, m). Wym. skrobaczy całych od 1,6×1,3×0,5 cm do 4,4×4,0×1,7 cm. Odłupki mikrołuskane i łuskane — 31, w tym 14 fragm. Łuskane nieregularnie, niekiedy także na stronę spodnią: 2 korowe; wymiary od 1,6×1,1×0,2 cm do 6,4×4,0×0,5 cm. Wióry mikrołuskane i łuskane — 54, w tym 49 fragm., 8 mikrołuskanych, w tym 1 zwarcie, regularnie (Ryc. 21d), 6 z małymi, łuskanyimi, wnękami, pozostałe są okazami łuskanyimi niezwarcie, niekiedy także na stronę spodnią

(Ryc. 21f) oraz nieliczne łuskane regularnie, zwarcie, być może fragm. wiórowców (Ryc. 21c, e). Wym. od 2,6×0,6×0,4 cm do 7,1×1,7×0,4 cm. Obleczniki — 3. Z odłupków z jedną (Ryc. 21a) i dwoma wnękami (Ryc. 21b); wym. od 2,9×3,0×1,0 cm do 4,0×2,0×0,4 cm. Pazury — 14. Wiórowe — 11, wykonane zarówno z masywnych wiórow jak i, rzadziej, z wiórków mikrolitycznych, smukłych. Są wśród nich 4 okazy z wyraźnie wyodrębnionymi kolcami o bokach surowych lub, rzadziej, częściowo łuskanych, w tym także na spód (Ryc. 22f, g); 1 taki pazur ma półtylcowo mikrołuskana podstawę (Ryc. 22d). Pozostałe 5 pazurów mają kolce słabo wydzielone: 1 wykonany z zatępca (Ryc. 22h), 1 łuskany drapaczowato z krótkim kolcem i 1 zdwojony, smukły (Ryc. 22e); wym. od 2,6×1,0×0,5 cm do 7,3×1,3×0,6 cm. Odłupkowe — 3, w tym 1 ułamany. Wszystkie z kolcami wyraźnie wyodrębnionymi, w tym 1 z kolcem bardzo długim, łuskanyim powierzchniowo (Ryc. 22c), pozostałe z małych odłupków

Ryc. 20. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Wykop I. Skrobacze z humusu i z warstwy kulturowej

Ryc. 21. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Wykop I. Wyroby krzemienne z humusu i z warstwy kulturowej. obłączniki (a-b), wióry mikrołuskane i łuskane (c-f)

o bokach surowych (Ryc. 22a,b); wym. od $2,2 \times 1,5 \times 0,6$ cm do $7,7 \times 3,3 \times 0,7$ cm. Wiertniki — 6. Wiórowe — 5, w tym 4 fragm.; 4 okazy z wyraźnie wyodrębnionymi kolcami, silnie spracowanymi, niektóre wyświecone (Ryc. 23a-c); wym. od $2,3 \times 0,8 \times 0,3$ cm do $4,3 \times 2,0 \times 0,8$ cm. Odłupkowy — 1, spracowany, bez wyświecenia (Ryc. 23d). Rylce — 15. Wiórowe — 3, w tym 2 uszkodzone. Wyodróżniono: 1 węglowy boczny z wióra korowego (Ryc. 23f) i 2 klinowe środkowe (Ryc. 23e,g). Odłupkowe — 12, wśród nich są: 2 węglowe boczne, 6 węglowych zdwojonych, w tym okazy jednoboczne i dwuboczne (Ryc. 23h, j), 1 z odbiciami płaskimi na spód (Ryc. 23i) oraz 3 rylce klinowe środkowe (Ryc. 23k) i 1 kombinowany: kliniowy boczny i węglowy boczny. Wym. od $2,8 \times 1,8 \times 1,2$ cm do $5,6 \times 3,2 \times 1,4$ cm. Rylczaki — 15. Wiórowe — 13, dług. od 1,1 cm do 3,0 cm. Odłupkowe — 2, dług. 2,3 i 2,7 cm. Grociki, Trójkątne — 3, w tym 2 uszkodzone. 2 o podstawach prostych, łuskane przykrawędnie, obustronnie (Ryc. 24h) i niemal powierzchniowo (Ryc. 24i) i 1 z podstawą wklęsłą, łuskany niemal powierzchniowo na stronę wierzchnią, uszkodzony. Trzoneczkowaty — 1. Łuskany obustronnie, niecałkowicie (Ryc. 24j). Trapezy — 5, w tym 2 fragm. 2 niskie (Ryc. 24a, b), 1 krępy (Ryc. 24c), pozostałe nieczytelne. Liściaki — 2 fragm. Łuskane na spód: dwukątowy (Ryc. 24e) i trzypięciowy (Ryc. 24d). Zbrojniki typu Wieliszew — 4. Jeden z szerokiego wióra z łuskaną podstawą (Ryc. 24f) i 3 fragm. (Ryc. 24g). Tylczak — 1. Uszkodzony, o jednej krawędzi łuskanej całkowicie, drugiej częściowo (Ryc. 24k). Fragmenty zbrojników — 9, w tym 3 mogą być trójkątne (Ryc. 24m), pozostałe drobne, nieokreślone (Ryc. 24l). Półtylczaki małe — 9, w tym 6 fragm. 8 z półtylcami skośnymi, mikrołuskany (Ryc.

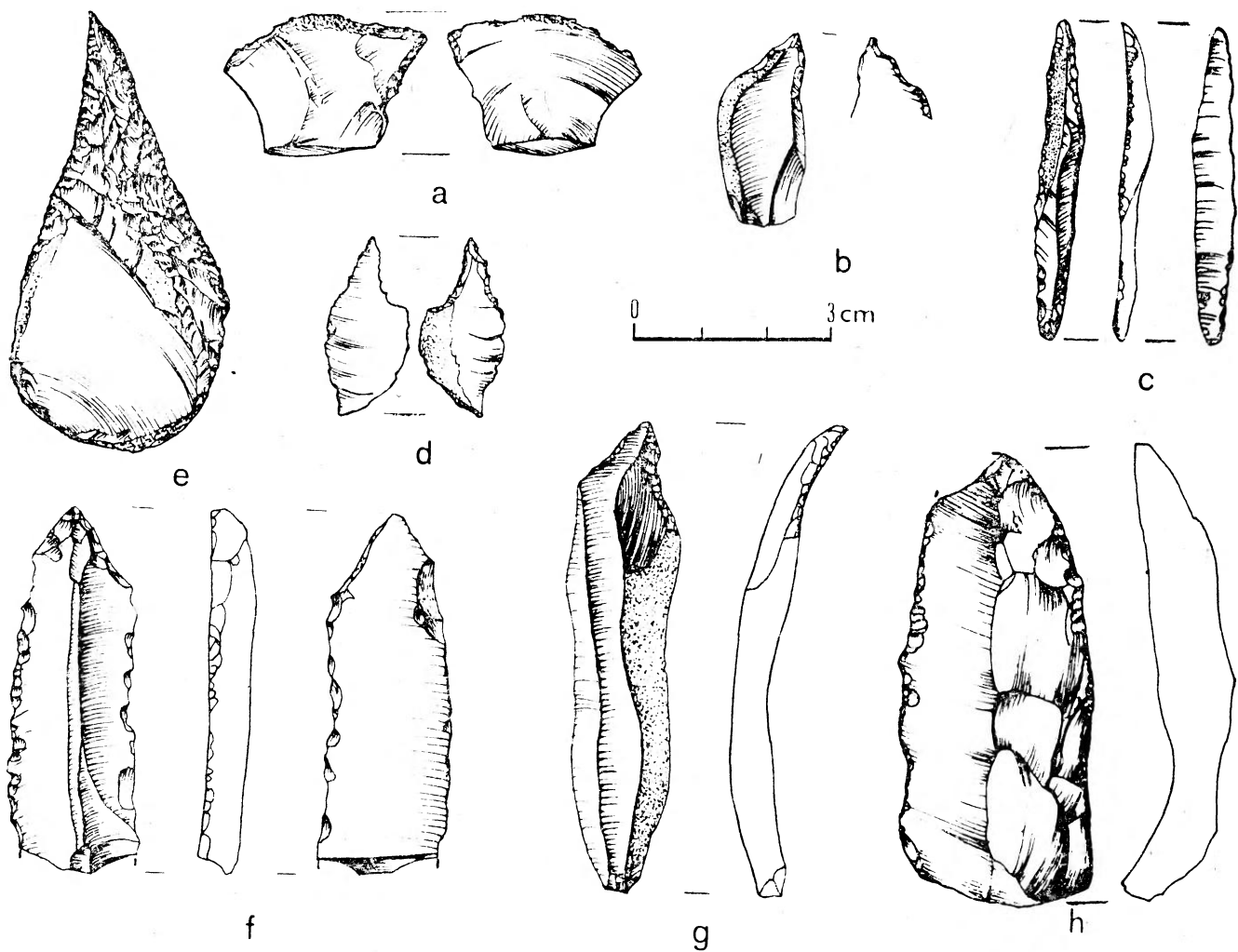
24o-r) i 1 z półtylcem poprzecznym, mikrołuskany. Półtylczaki duże — 3; 2 o półtylcach poprzecznych: łuskany stromo (Ryc. 24u) i mikrołuskany (Ryc. 24t) oraz 1 o półtylcu skośnym (Ryc. 24s). Rylcowe — 3: 2 przysęczkowe i 1 wierzchołkowy. Pik — 1. Półwytwór o przekroju trójkątnym, uszkodzonym, wym. $7,0 \times 3,0 \times 2,2$ cm. Narzędzia nieokreślone — 5. Fragm. narzędzia (liściaka?) z wióra o uszkodzonym, zwrotnie łuskany trzypięciu i wgiętym, silnie przeluskany półtylcu (Ryc. 25a). Przecinak (?) z łuszcznia (Ryc. 25b). Tłuczek-naciskacz (?) z odłupka korowego o dwóch krawędziach silnie zmiążdżonych (Ryc. 24w). Retusz (z małego, wielościennego odłupka, o krawędziach częściowo silnie zmiążdżonych, wym. $1,2 \times 2,0 \times 1,0$ cm. Niedokończony narzędzie makrolityczne, zapewne rąbiące, o wym. $9,4 \times 7,2 \times 4,7$ cm. Topory kamienne — 2 fragm. Zachowała się część obucha (Ryc. 24z) i trzpień walcowaty o wym. $3,3 \times 2,4$ cm. Fragmenty narzędzi — 47, wśród nich zapewne 1 fragm. tłuczka (?), 1 — być może pazura, pozostałe drobne, wśród nich może także fragm. skrobaczy.

Odpadki. Okruchy. — 131. Ułamki nieokreślone — 1327. Łuski — 1156: 25% stanowią łuski bardzo małe o dług. poniżej 1 cm, ok. 15% to łuski masywne o grub. do 0,7 cm, nieliczne są łuski wiórowe.

WYROBY KRZEMIENNE Z WYKOPU II

Odłupki. Korowe — 1, dług. 2,7 cm. Zwykłe — 9, dług. 1,9–3,0 cm. Wióry i ich fragm. — 31: całe dług. od 2,3 do 2,9 cm. Zatapiec — 1, dług. 2,4 cm.

Ułamki nieokreślone — 27. Łuski 25.

Ryc. 22. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Wykop I. Wyroby krzemienne z humusu i z warstwy kulturowej: pazury odłupkowe (a-c), pazury wiórowe (d-h)

ANALIZA MATERIAŁÓW

Na stanowisku w Staczach brak, o czym wspomniano już wyżej, stratygrafii kulturowej. Z analizy występowania materiałów wynika, że zarówno zróżnicowana typologicznie ceramika kultury niemeńskiej, jak i typu stackiego oraz fragmenty naczyń kultury ceramiki sznurowej i kultury łużyckiej, występowały w przemieszaniu od poziomów najniższych po ziemię orną. Być może, na sytuację tę rzutuje fakt przebadania bardzo niewielkiej części osady. Nie można bowiem wykluczyć, że w wyniku badań szerokopłaszczyznowych udało się uchwycić partie osady, na których wyróżnione typy ceramiki występowałyby rozdzielnie lub w mniejszym przemieszaniu. Obecnie jednak, podobnie jak na większości otwartych stanowisk z terenów północno-wschodniej Polski, gdzie przez tysiąclecia osadnictwo koncentrowało się na tych samych miejscach, to jest

nad rzekami i jeziorami, dla rozdzielenia materiałów archeologicznych pozostaje wyłącznie analiza typologiczna. W oparciu o nią wyróżniono wymienione wyżej zespoły.

CERAMIKA

Kultura niemeńska

Reprezentowana jest przez dwa typy ceramiki: dubiczajski i sośnieński. Za główne kryterium przy ich wydzieleniu uznano cechy techniczne gliny, wśród których największe znaczenie, jak się wydaje, ma rodzaj domieszki schudzającej.

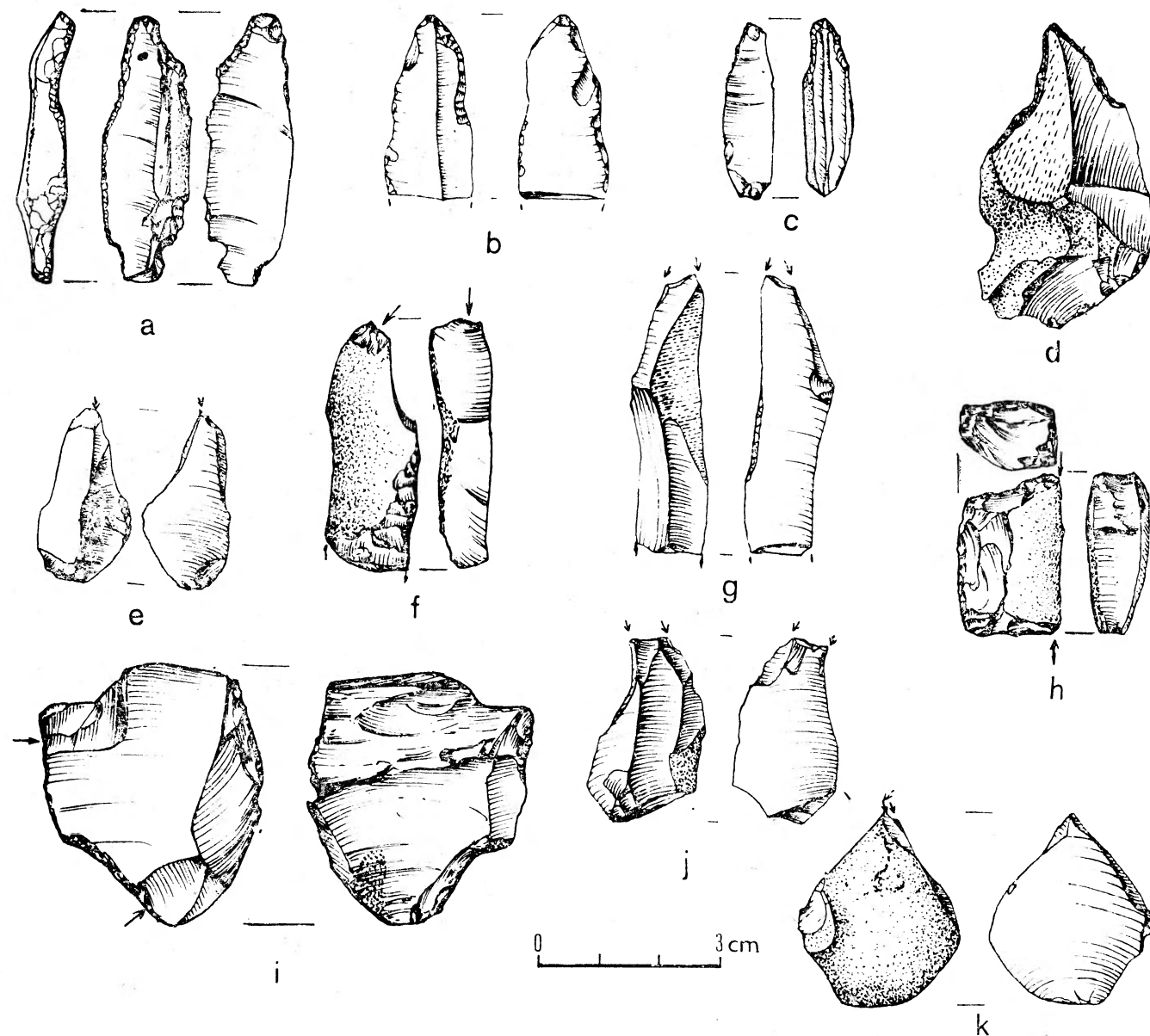
Ceramika typu dubiczajskiego (Ryc. 7—9) zawiera domieszkę roślinną, której śladem są odciski po wypalonych kawałkach roślin. Nadaje to glinie niespotykaną przy stosowaniu domieszek mineralnych lekkość oraz „mączystość”, co, bez względu na stopień wypału naczyń, a zatem i ich

zabarwienie, pozwala z łatwością wyróżnić omawiany typ. Ceramika ta jest w Staczach głównie koloru szarego.

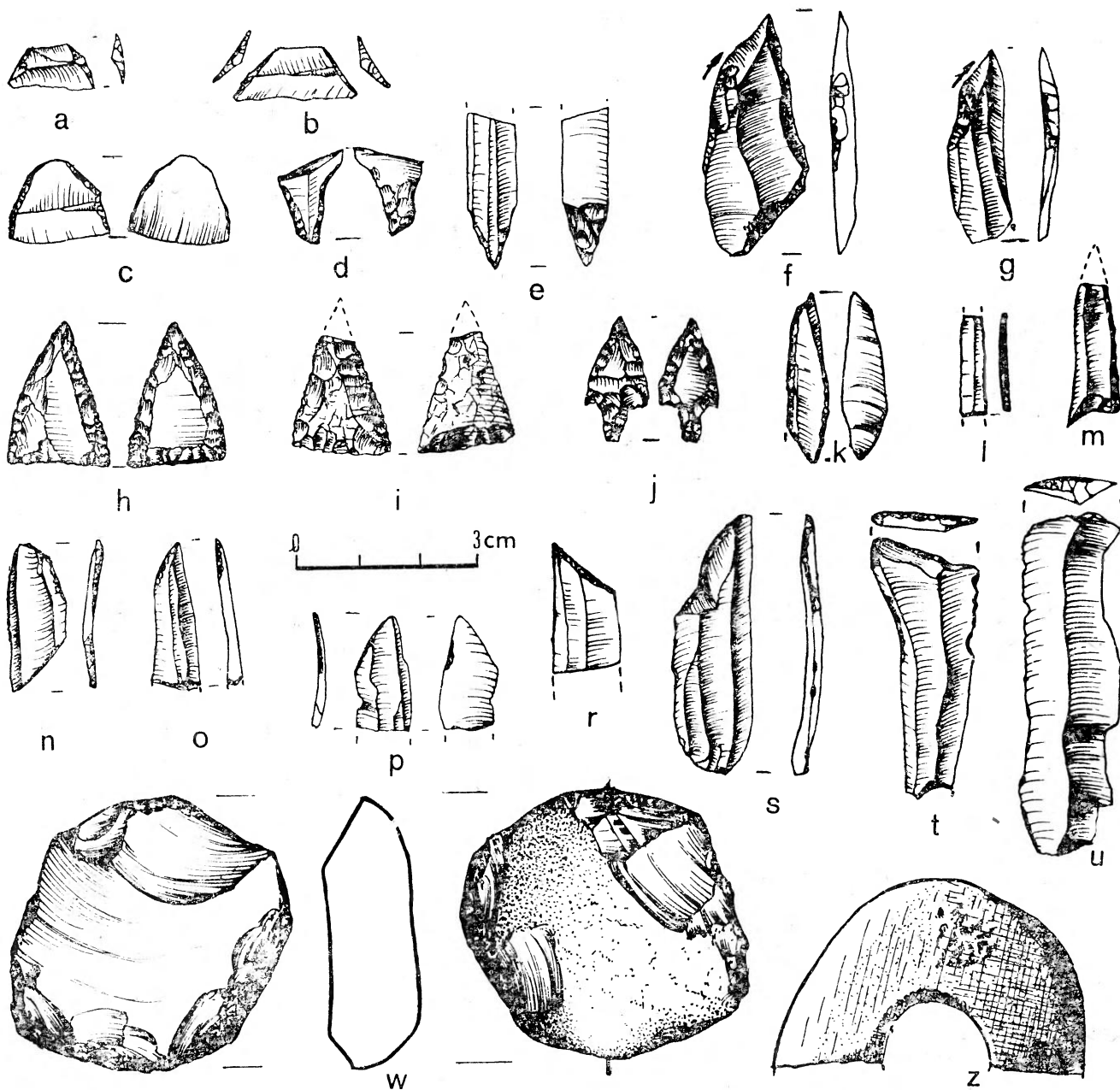
Zachowane fragmenty są bardzo skąpo ornamentowane małymi otworkami (mogą to być ślady po guzkach) i słabo czytelnymi odciskami owalnych stempelków obiegających krawędzie naczyń poniżej brzegu lub zdobiących je od góry (Ryc. 7; 8a, d). Fragmenty przykrawędne i ułamki den, niestety zbyt drobne, aby można było dokonać rekonstrukcji całych okazów, pozwalają jednak ustalić, że były to okazy ostrodenne o krawędziach wyodrębnionych, lekko odgiętych na zewnątrz i z brzuścami ostro załamanymi (Ryc. 7; 8g; 9c, d). Średnica otworu jedyne naczynia,

które udało się zrekonstruować, wynosi 26 cm; wysokości nie udało się ustalić. Do charakterystycznych cech naczyń należy także sposób opracowania powierzchni, noszących często ślady przecierania.

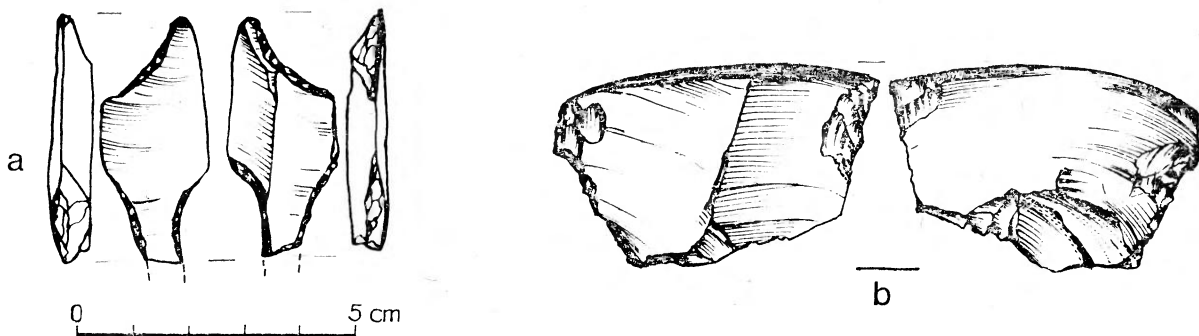
Stacze są trzecim znanym w Polsce stanowiskiem, na którym wystąpiła ceramika omawianego typu. Najliczniejszy jej zbiór pochodzi z osady w Woźnej Wsi, woj. łomżyńskie. Nie została ona jeszcze opracowana i znana jest jedynie z krótkiego sprawozdania, w którym przedstawiono wyniki uzyskane w czasie pierwszego sezonu wykopaliskowego (Kempisty, Sulgostowska 1976, s. 305—324). Do typu Dubiczaj zaliczono tam zarówno ceramikę wykonaną z gliny z domieszką

Ryc. 23. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Wykop I. Wyroby krzemienne z numusu i z warstwy kulturowej: wiertniki wiórowe (a-c), wiertniki odłupkowe (d), rylce wiórowe (e-g) i rylce odłupkowe (h-k)

Ryc. 24. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Wykop I. Wyroby krzemienne i kamienne z humusu i z warstwy kulturowej: trapezy (a-c), fragmenty liściaków (d-e), zbrojniki typu Wieliszew (f-g), grociki: trójkątne (h,i) i trzoneczkowały (j), tylczak (k), fragmenty zbrojników (l, m), półtylczaki: małe (n-r) i duże (s-u), tłuczek-naciskacz (w), fragment topora (z)

Ryc. 25. Stacze, woj. Suwałki, stan. 1. Wykop I. Wyroby krzemienne i kamienne: fragment liściaka (a) i przecinak (b)

organiczną, jak i z domieszką mieszaną, roślinną i tłucznia, przy czym sposób zdobienia oraz kształty naczyń, a raczej ukształtowanie krawędzi i den, są w obu grupach identyczne lub bardzo sobie bliskie. Odkrycie w Staczach rzuca nowe światło na zagadnienie zróżnicowania ceramiki dubiczajskiej, nie jest bowiem wykluczone, że w rozwoju garncarstwa neolitycznego na omawianych terenach istniał etap, na którym posługiwano się wyłącznie ceramiką z domieszką roślinną. Brak jeszcze dobrze udokumentowanych danych, że był to etap najstarszy, wynika to jednak z szeregu przesłanek, o których mowa będzie niżej.

Ceramika dubiczajska znana jest także z malej, nie przebadanej do końca osady w Augustowie-Wójtowskich Włókach, woj. suwalskie. Pochodzące stamtąd nieliczne i bardzo silnie rozdrobnione fragmenty uniemożliwiają, niestety, przeprowadzenie wyczerpującej analizy porównawczej (Sulgostowska 1978, s. 194—201). Z tego powodu najpełniej można obecnie porównać materiały ze Staczy z zespołami białoruskimi i litewskimi, z dorzecza Niemna i górnej Prypeci. Największe podobieństwo wykazują one do części ceramiki z Rusakova II, rej. słonimski, zdobionej otworkami i guzkami obiegającymi krawędzie naczyń (Čarniauski 1979, ryc. 10: 1—8) oraz do części zespołu ze stanowiska Kamień II, rej. piński, na którym ceramika z domieszką roślinną zdobiona jest także otworkami, guzkami i odciskami małych stempelków (Isaenko 1976, ryc. 27). Pragnę podkreślić, że celowo nie porównuję tu ceramiki ze Staczy z pozostałymi materiałami białoruskimi zaliczonymi do omawianego typu, a zawierającymi w glinie także domieszkę mineralną, i zdobionymi znacznie bogaciej od wyżej wymienionych (Čarniauski 1979, ryc. 10:9,12 oraz Isaenko 1976, ryc. 16:23—27). Współwystępowały one na tych samych stanowiskach z ceramiką z domieszką organiczną, nie wiadomo jednak, czy były jej współczesne.

Datowanie omawianego typu ustalone zostało w oparciu o fazy na litewskich stanowiskach 2 i 3 w Dubičaj, rej. Varena. Wyróżniona tam po raz pierwszy ceramika, której nazwę utworzono od nazwy miejscowości, zalegała na stanowisku 3 w dolnej warstwie, która uformować się miała przed II transgresją litoriańską. Transgresja ta przyniosła wzrost wilgotności klimatu, co spowodować miało wypłukanie z warstwy kulturowej piasku. Na tej podstawie badaczka tego stanowiska, R. Rimantienė, datuje warstwę dolną na czas poprzedzający połowę IV tys. p.n.e. Ceramika zalegająca

w tej warstwie zawierała, co jest bardzo istotne dla datowania materiałów ze Staczy, jedynie domieszkę roślinną (Rimantienė 1966, s. 54—62). Drugim stanowiskiem, na którym odkryto podobne materiały, ale zawierające w glinie domieszkę mieszaną, organiczną i mineralną, jest Dubičaj 2. Chronologia tego stanowiska również została określona na podstawie danych geomorfologicznych, które wskazują, że istniało ono w czasie trwania II transgresji litoriańskiej, tj. około połowy IV tys. p.n.e. i może w drugiej jego połowie (Rimantienė 1966, s. 56—60).

Materiały pochodzące ze stanowisk w Dubičaj, bardzo nieliczne, traktowane są zawsze łącznie. Tymczasem odkrycie w Staczach licznej kolekcji fragmentów z samą domieszką roślinną nadaje rozłącznemu traktowaniu obu stanowisk głębszy sens. Pozwala ono bowiem przypuszczać, że w rozwoju omawianej ceramiki istniały co najmniej dwa etapy: starszy, zapewne z pierwszej połowy IV tys. p.n.e., z ceramiką z domieszką tylko roślinną, i młodszy, z drugiej połowy IV tys. p.n.e., w którym naczynia wykonywane były z gliny z domieszką mieszaną. Białoruskie materiały typu Dubiczaj są liczniejsze niż pochodzące z Polski czy Litwy, dzięki czemu reprezentują większe bogactwo form i ornamentyki, ale potwierdzają zróżnicowanie, o którym była wyżej mowa. Jak już bowiem wspomniano, ceramika ze śladami po wypalonych szczątkach roślin, np. z Rusakova II, różni się zarówno w samym Rusakovie jak i na innych stanowiskach, w Babince czy Haremičach III, od bogaciej zdobionej ceramiki z domieszką mieszaną (Čarniauski 1979, ryc. 10:1—8 i s. 50—55).

Ceramika typu sośnieńskiego (Ryc. 10—12) reprezentowana jest przez liczniejszy niż dubiczajski zbiór ceramiki, wykazujący, zarówno w zakresie kształtu, zdobnictwa jak i cech technicznych gliny zawierającej zarówno domieszkę roślinną jak i tłucznia, ze znaczną przewagą tego ostatniego, duże podobieństwo do naczyń z Sośni w woj. łomżyńskim. Typ ten został wyróżniony i opisany w monografii poświęconej odkryciom na grądzie Michałów w tejże miejscowości (Kempisty, Więckowska 1983, tabl. XVIII—XXIV i s. 76—79). Wśród naczyń ze Staczy szczególnie bliskie sośnieńskim są egzemplarze ukazane na ryc. 11b oraz 12d,f. Mają one zagięte do środka krawędzie, jak okazy z Sośni (Kempisty, Więckowska 1983, tabl. XVIII,1,3,5,7—9). Na obu stanowiskach występują też ostro zakończone dna. Podobnie, fragment dużego naczynia o profilowanej krawędzi, przedstawiony na ryc. 12g, stanowi bliski odpo-

wiednik egzemplarza z Sośni (por. Kempisty, Więckowska 1983, tabl. XIX,3). Także sposób zdobienia: guzki, nacięcia i odciski stempelków na brzegach oraz odciski różnorodnych stempelków na powierzchni górnych partii naczyń omawianej ceramiki (Ryc. 11;12a,b-e,g) znajduje liczne odpowiedniki w Sośni (por. Kempisty, Więckowska 1983, tabl. XVIII; XIX; XX,1,7—9; XXIV,1). Poza kształtem i ornamentyką ceramika z obu tych stanowisk oraz z innych, należących także do kultury niemeńskiej a pochodzących z terenu Mazowsza i Podlasia (np. z Hryniewicz Dużych, Nura Kolonii, Zuzeli i Drohiczyzna; por. Kempisty 1973, tabl. I) łączy także sposób opracowania powierzchni z często obserwowanymi śladami przecierania. Dostrzegając te podobieństwa, należy zwrócić uwagę i na pewne różnice. I tak, w Staczach brak całego szeregu elementów, głównie w zdobnictwie, zaobserwowanych w Sośni. Mam tu na myśli przede wszystkim ścieg bruzdowy, ukośne i poziome żłobki oraz charakterystyczny sposób wypychania guzków na przemian z obu stron, czy oryginalne, guziczkowato ukształtowane dno (Kempisty, Więckowska 1983, tabl. XVIII,5,7,8; XXII,2—5; XXIV,4). Czy różnice te są spowodowane mniejszą liczebnością zbioru ze Staczy, czy odmiennością chronologiczną, nie wiadomo. Być może, odpowiedź na te pytania przyniosłoby przebadanie większej powierzchni stanowiska w Staczach.

O podobieństwie ceramiki typu sośnieńskiego do naczyń łysogórskiej i dobroborskiej fazy kultury niemeńskiej z terenu Zachodniej Białorusi pisałam już wcześniej (Kempisty, Więckowska 1983, s. 84). Zamieszczone tam uwagi odnoszą się także do naczyń ze Staczy z tym, że mała ilość tych ostatnich oraz bardzo schematyczne rysunki okazów białoruskich utrudniają przeprowadzenie dokładnej analizy porównawczej.

Chronologia ceramiki typu sośnieńskiego ustalona jest dotychczas w bardzo ogólnych granicach, jeszcze mniej dokładnych niż w przypadku omówionych wyżej materiałów z domieszką organiczną. Oparta jest ona na analizie porównawczej, w której wykorzystano przede wszystkim datowanie ceramiki zaliczonej na Białorusi do typów Łysa Góra i Dobryj Bor, reprezentujących środkową (łysogórską) i młodszą (dobroborską) fazę kultury niemeńskiej (Čarniauski 1979, s. 75—79), ujawniających liczne analogie do ceramiki typu sośnieńskiego. Datowanie tych dwóch faz w dorzeczu Niemna oparł M. M. Czarniawski przede wszystkim na nawiązaniach ceramiki łysogórskiej do dubiczajskiej. Także wpływy kultu-

ry pucharów lejkowatych i kultury ceramiki sznurowej, widoczne w kształtach fazy środkowej (łysogórskiej) i w zdobnictwie ceramiki fazy najmłodszej (dobroborskiej) pozwoliły mu uznać oba te typy za młodsze fazy rozwojowe kultury niemeńskiej, przypadające na III tys. i pierwszą połowę II tys. p.n.e. (Čarniauski 1979, s. 78—79). Układ stratygraficzny wykryty na stanowisku II w Kamieniu nad górną Prypecią, gdzie materiały fazy starszej, wykazujące bardzo wyraźne nawiązania do ceramiki typu Dubiczaj, zalegały w warstwie dolnej, a ceramika bliska występującej w obu młodszych fazach w dorzeczu Niemna — w warstwie górnej, potwierdza przedstawione wyżej ustalenia (Isaenko 1976, s. 113). Zostały one przyjęte dla ceramiki sośnieńskiej, w której także widoczne są z jednej strony wpływy kultury pucharów lejkowatych, z drugiej podobieństwo w zakresie cech technicznych do ceramiki trzcinieckiej (Kempisty, Więckowska 1983, s. 84; Więckowska, Kempisty 1970, s. 197). Reasumując, naczynia ze Staczy, zaliczone do omawianego typu, należy uznać za współczesne ceramicie z Sośni, woj. łomżyńskie.

Kultura narvska

Zaliczono do niej materiały dotychczas w Polsce nie znane, różniące się od ceramiki kultury niemeńskiej, wykazujące jednocześnie szereg cech wspólnych z naczyniami pochodzącymi ze stanowisk A i D w Serowie (dawniej Zedmar), rej. kaliningradzkiej. Są one nieliczne i silnie rozdrobnione, co ogromnie utrudnia wszechstronne ich opracowanie; odczuwa się także dotkliwie brak odpowiednich, nie tylko polskich, materiałów porównawczych. Dlatego też przedstawione niżej propozycje są nie tylko pierwszą próbą ich kulturowego i chronologicznego określenia. Są hipotezą, która dopiero w chwili odkrycia nowych, liczniejszych materiałów, uzyska potwierdzenie lub wymagać będzie przepracowania.

Ceramika z domieszką roślinną. Reprezentują ją jedynie 2 fragmenty dwóch den płaskich (Ryc. 9e,f). Obecność licznych śladów po domieszce roślinnej i silne przecieranie powierzchni jednego z fragmentów wskazują na podobieństwo z ceramiką dubiczajską, w obrębie której znane są dotychczas jedynie dna ostro zakończone. Natomiast dna płaskie, o powierzchniach przecieranych, niekiedy zdobionych analogicznie do egzemplarza ze Staczy (Ryc. 11e) znane są z osady A w Serowie (Zedmarze). Materiały z tego stanowiska, jak i z osady D, pochodzące z badań W. I. Timofeewa nie

zostały jeszcze opublikowane, ale znane mi są z autopsji². Dna ze Staczy różnią się, co prawda, od serowskich rodzajem domieszki (w Staczach — roślinna, w Serowie — muszli), co wydaje się nie mieć tu większego znaczenia, gdyż w Serowie znana jest także domieszka roślinna, współwystępująca niekiedy z pokruszonymi muszlami.

Chronologia materiałów serowskich z domieszkami organicznymi, mimo licznych dat C-14 uzyskanych dla obu stanowisk, nie przedstawia się niestety całkiem jasno. O zagadnieniach tych pisałam już w innych pracach, nie będę więc ich tu omawiać szerzej (Borowik-Dąbrowska, Kempisty 1981, s. 417—418; Kempisty 1981a). Pragnę tu jedynie przypomnieć, że w Zedmarze A brak zachowanego układu stratygraficznego. Mimo to istnieją podstawy do uznania naczyń z domieszkami organicznymi za ślady najstarszego tam osadnictwa, datowanego na początek drugiej połowy IV tys. p.n.e. (Timofeev 1980, s. 9). Także i w innych osadach kultury narwskiej, przebadanych niestety zawsze w bardzo małym zakresie, warstwy zawierające ceramikę z domieszkami omawianego typu datowane są na pierwszą połowę i połowę IV tys. p.n.e. Są to stanowiska w Osie na Łotwie z datami od 3930 ± 80 do 3780 ± 50 B.C. (Zagorskis 1973, s. 68) i Zacenie na Białorusi z datą 3500 ± 75 B.C. (Čarnjavskij 1978, s. 43). W świetle tych danych omawiane tu fragmenty ze Staczy można wstępnie datować na pierwszą połowę lub połowę IV tys. p.n.e.

Ceramika typu stackiego (Ryc. 13). Za podstawę jej wyróżnienia przyjęto również przede wszystkim sposób przygotowania gliny, bardzo silnie schudzonej domieszką gruboziarnistego tłuczni granitowego, w tym i płytek miki, oraz bardzo nieliczną domieszką roślinną. Ta ostatnia była pierwotnie bardzo silnie rozdrobniona i dlatego pozostawiła niki, trudne do uchwycenia gołym okiem, odciski. Natomiast obfita domieszka mineralna spowodowała dużą kruchość naczyń i powstawanie na ich powierzchniach licznych spękań. Drugim, także bardzo istotnym kryterium rozpoznawczym, jest sposób zdobienia naczyń. Fragmenty dna i krawędzi (Ryc. 13c,e) oraz ułamki brzuśca pochodzące z jednego naczynia wskazują,

że był to duży, ostrodenny garnek z brzegiem pogrubionym i silnie odgiętym na zewnątrz. W części górnej zdobiony był zapewne rzędem wgłębień, które nie doprowadziły jednak do powstania guzków po stronie wewnętrznej. Ten sam sposób wykonania ornamentu wystąpił także na fragmencie z innego naczynia (Ryc. 13b), na którym wgłębienie wykonane zostało dużym, owalnym, regularnie nacinanym stemplem; i tu nie towarzyszył mu guzek. Trzeci fragment przykrawędny omawianego typu (Ryc. 13a), być może także o brzegu odgiętym, jest nie zdobiony. Ornament w postaci szerokich żłobków stwierdzono na jednym tylko fragmencie brzuśca (Ryc. 13d).

Obecność tej kruchej, z liczną domieszką grubych ziarn granitu, ceramiki z pogrubionymi brzegami, a jednocześnie z ostro zakończonymi dnami, była prawdziwym zaskoczeniem. Różni się ona bowiem wyraźnie od naczyń niemeńskich, posiada jednak szereg cech wskazujących wyraźnie na jej powiązania ze strefą leśną. Toteż sądzono początkowo, że jest ona młodszą od ceramiki sośnieńskiej i świadczy o przeżywaniu się form neolitycznych w głąb II tys. p.n.e. Jednak porównanie jej z materiałami serowskimi pozwoliło wykryć istnienie wielu cech wspólnych, które świadczą o neolitycznej metryce ceramiki stackiej. Na obu bowiem stanowiskach, A i D w Serowie, obok wspomnianej wyżej ceramiki z domieszką organiczną (grupa pierwsza) odkryto również liczne fragmenty z domieszką mineralną (grupa druga; Doluchanov, Timofeev, Levkovskaja 1975, s. 78—80; Borowik-Dąbrowska, Kempisty 1981, s. 415—418). Naczynia grupy drugiej charakteryzują się profilem esowatym z silnie na ogół odgiętymi i nierzadko pogrubionymi brzegami. Na zdobnictwo składają się różnorodne odciski stempli, którym nie towarzyszą jednak guzki. W ogóle, ceramika serowska pozbawiona jest guzków, czym różni się od ceramiki niemeńskiej. Właśnie w tych materiałach ceramika typu stackiego znajduje analogie. Ich datowanie, mimo licznych określeń C-14 wykonanych dla różnych warstw w Serowie, nie jest dokładnie znane. Wszystkie bowiem, niewątpliwie niejednoczesowe zabytki współwystępowały tam ze sobą we wszystkich poziomach. Z posiadanych obecnie danych wynika, że osada A funkcjonowała co najmniej od lat około 3450 ± 90 do 2780 ± 140 B.C., a osada D od 2400 ± 80 do 2070 ± 80 B.C. (Timofeev 1980, s. 9—11). Nie wiadomo jednak, w którym momencie pojawiła się ceramika grupy drugiej, niewykluczone także że istniał okres, w którym obie grupy współwystępowały ze sobą. Z pomocą przychodzą tu dane

² Ceramika pochodząca z badań V.J. Timofeeva na osadach A i D w Zedmarze znajduje się w Instytucie Archeologii Akademii Nauk SSSR w Leningradzie. Dzięki uprzejmości tego badacza mogłam się z nią zapoznać w czasie mojego pobytu w ZSRR w 1980 r., za co składam Mu serdeczne podziękowania. Uzyskałam wtedy także zezwolenie na powoływanie się na autorytet Jego pracy kandydackiej, por. Timofeev 1980.

z innych stanowisk związanych wyłącznie z osadnictwem młodszej fazy kultury narvskiej. Są to przebadane w dużym stopniu osady w Šventoji na Litwie, w których występowała wyłącznie ceramika z domieszką mineralną. Wydatowane one zostały na lata 2690 ± 60 do 2150 ± 60 B.C. (Rimantiene 1979, s. 166). Pozwala to przyjąć, że na terenie Litwy i rej. kaliningradzkiego ceramika z domieszkami organicznymi wyszła z użycia jeszcze przed rokiem 2690 ± 60 i że proces jej wypierania przez ceramikę z domieszką mineralną rozpoczął się przed datą 2780 ± 140 B.C. Nie ma pewności, czy rozwój ceramiki narvskiej przebiegał na ziemiach polskich tak samo, toteż hipotetycznie tylko możemy datować omawianą ceramikę na połowę i drugą połowę III tys. p.n.e.

Ceramika sznurowa

Zachowane fragmenty pochodzą zapewne z pucharów zdobionych odciskami przeważnie wąskiego sznura (Ryc. 14). Ich silne rozdrobnienie nie pozwala na rekonstrukcję kształtu naczyń, trudno jest także ustalić ich bliższą przynależność kulturową w ramach cyklu sznurowego i chronologii. Nie da się bowiem rozstrzygnąć, czy reprezentują one osadnictwo kultury rzucewskiej, czy też innej grupy kultury ceramiki sznurowej lub zgoła osadnictwo episznurowe. Na uwagę zasługują tu głównie dwa fragmenty: ułamek brzuśca z półkolistym odciskiem podwójnego sznura (Ryc. 14f) oraz ułamek o powierzchni pokrytej odciskami sznura dochodzącymi w dół do samego dna (Ryc. 14g). Te elementy zdobnictwa znajdują analogie w ceramice rzucewskiej (Okulicz 1973, ryc. 54n,u). Brak jest jednak innych, typowych dla tej kultury motywów, jak np. nacięcia ułożone w jodełkę czy zygzakowate odciski sznura. Dlatego datowanie omawianych fragmentów może być określone w bardzo ogólnych ramach, na schyłek III tys. i pierwszą połowę II tys. p.n.e.

Kultura łużycka

O nielicznych fragmentach ceramiki tej kultury trudno jest, z uwagi na ich bardzo silne rozdrobnienie, powiedzieć coś dokładniejszego. Ich obecność na omawianym stanowisku jest jednym z bardzo nielicznych świadectw zamieszkiwania tych terenów w epoce brązu. Jak dotychczas bowiem, najczęściej odkrywane są tu materiały z epoki kamienia i znacznie od nich młodsze zespoły z epoki żelaza, związane głównie z okresem wpływów rzymskich.

Opisany inwentarz krzemienno-kamienny nie jest zespołem chronologicznie zwartym. O tym, że został on nagromadzony na terenie omawianego stanowiska przez różne grupy ludzi, świadczy zróżnicowana typologicznie i chronologicznie ceramika, z którą związane były niewątpliwie określone grupy wyrobów krzemienno-kamiennych. Brak jest niestety kryteriów, które pozwoliłyby na odtworzenie pierwotnych zespołów. Wykorzystując jedynie obserwacje dokonane w oparciu o inwentarze z innych stanowisk, można pokusić się o wydzielenie z omawianego zbioru form uznanych za typowo mezolityczne lub neolityczne. Obejmują one jednak jedynie część inwentarza, podstawowa bowiem masa wyrobów pozbawiona jest cech charakterystycznych, pozwalających na dokonanie nawet tak bardzo ogólnego podziału. I tak, za formy mezolityczne uznano, poza okazami typologicznie związanymi ze środkową epoką kamienia, także szereg okazów małych i bardzo małych, wykonanych z mikrołitycznych wiórków i odłupków, często mikrołuskanych. Są to: zbrojni typu Wieliszew (Ryc. 24f,g), trapezy (Ryc. 24a-c), tyłczak, fragmenty zbrojników i półtyłczaki małe (Ryc. 16a; 24k-r), wiórki mikrołuskane (Ryc. 15e; 22d), drapacze z wąskich wiórków, mikrołuskacze (Ryc. 19a,e) lub z małych odłupków (Ryc. 19n,p,r), pazury mikrołuskane (Ryc. 23d,e), liściak (?) dwukątowy (Ryc. 24e) oraz rdzenie z negatywami mikrowiórków (Ryc. 17a-d, g; 18a).

Przy wydzieleniu form neolitycznych kierowano się kryteriami przyjętymi przy klasyfikacji materiałów z Sośni w woj. łomżyńskim (Kempisty, Więckowska 1983, s. 50). U rdzeni zaliczono do nich masywność okazów, jednopiętowość, obecność odłupni z dużymi, szerokimi negatywami, intensywną zaprawę pięć, kąty rdzeniowe proste i rozwarte oraz zaprawę boków i tyłu. U narzędzi zaś płaskie, półpłaskie i rynienkowate łuskanie powierzchniowe oraz masywność okazów. Wśród rdzeni, na ogół silnie i bardzo silnie wyeksploatowanych, mało jest egzemplarzy spełniających te warunki. Z okazów ilustrowanych — za neolityczny uznano jedynie okaz jednopiętowy wiórowy (Ryc. 17h). Wśród narzędzi do grupy tej niewątpliwie należą grociki trójkątne i trzoneczkowate (Ryc. 16b,c; 24h-j), pazur z powierzchniowym, rynienkowatym retuszem (Ryc. 22c), 2 fragmenty dwóch toporów kamiennych (Ryc. 24z) oraz drapacz o płaskim łuskanii (Ryc. 19c). Inne okazy, należące zapewne do tej samej grupy, nie ma-

ją tak wyraźnych cech neolitycznych, niemniej masywność pól surowca, z którego zostały wykonane, w połączeniu z płaskim lub półpłaskim łuskaniem wskazują na ich neolityczną chronologię. Są to: 3 drapacze z wiórów (Ryc. 19d,f,l), skrobacz (Ryc. 20j), 3 pazury (Ryc. 22f-h) oraz niektóre narzędzia nieokreślone, jak przecinak (Ryc. 25b) i nie ilustrowany półwytwór narzędzia mikrolitycznego, być może siekiery.

Analiza przestrzennego zalegania wyrobów, zarówno tych o cechach mezolitycznych jak i neolitycznych, niestety, nie spełniła pokładanych w niej nadziei. Podobnie jak w wypadku ceramiki nie udało się wychwycić żadnych prawidłowości w ich występowaniu. Także obserwacje przeprowadzone pod kątem podobieństw warsztatowych oraz surowcowych i próba dobrania tzw. składanek, nie dały pozytywnych rezultatów. Przeprowadzenie analizy porównawczej wyrobów krzemienych ze Staczy z innymi inwentarzami z terenu północno-wschodniej Polski, jest, z uwagi na brak zespołów czystych, z góry skazane na niepowodzenie. Wszystkie bowiem znane obecnie stanowiska reprezentowane są przez zróżnicowane typologicznie materiały, świadczące o wielokrotnym zamieszkiwaniu tych samych miejsc w środkowej i młodszej, a niekiedy i w starszej epoce kamienia.

Na zakończenie uwag o omawianej grupie wyrobów warto podkreślić bardzo staranne wykorzystanie surowca, widoczne przede wszystkim w licznych małych i bardzo małych rdzeniach szczątkowych oraz w narzędziach przerabianych. Także wymiary pól surowca oraz narzędzi świadczą, że mieszkańcy osady na stanowisku 1 nie dysponowali dobrym surowcem, lecz uzyskiwali go z niewielkich, podejmowanych zapewne z powierzchni, brył.

PODSUMOWANIE

Stanowisko 1 w Staczach zostało przebadane w niewielkim zakresie. Odkryte materiały okazały się jednak nie tylko liczne, ale i tak różnorodne, że uznano za celowe ich opracowanie tym bardziej, że nie są w najbliższej przyszłości planowane dalsze badania wykopaliskowe. Poza opisanymi zabytkami na uwagę zasługuje obecność wyraźnie czytelnej warstwy kulturowej. Została ona stwierdzona w wykopie I (Ryc. 3) i świadczy o intensywnym i długotrwałym zamieszkiwaniu osady oraz o istnieniu korzystnych warunków geomorfologicznych, które sprzyjały zachowaniu

się w glebie składników organicznych. Warstwa ta jest w licznych miejscach zaburzona przez ślady po dołach związanych najpewniej z karczunkiem drzew. Porastający niegdyś teren osady las przyczynił się niewątpliwie do silnego przemieszczenia różnoczasowych zabytków.

Omówione w rozdziałach poprzednich materiały wzbogaciły wydatnie problematykę związaną z osadnictwem, głównie paraneolitycznym, naszych północno-wschodnich ziem. Wskazują one na krzyżowanie się na Pojezierzu Ełckim oddziaływań idących z terenów położonych odeń na wschód i północ oraz, w znacznie mniejszym zakresie, na zachód.

O powiązaniach wschodnich świadczy ceramika typu dubiczajskiego i typu sośnieńskiego kultury niemeńskiej. Ich obecność pozwala uznać stanowisko w Staczach za najdalej na północny zachód wysuniętą osadę kultury niemeńskiej, w której przy tym po raz pierwszy w Polsce odkryte zostały materiały świadczące o typologicznym i chronologicznym zróżnicowaniu ceramiki dubiczajskiej. Natomiast ceramika typu sośnieńskiego jest wymownym dowodem na istnienie związków między naszymi środkowo- i północno-wschodnimi obszarami (wschodnie Mazowsze, Podlasie i południowo-wschodnie rejony Pojezierza Ełckiego) z terenami zachodniej Białorusi także w młodszych fazach rozwoju kultury niemeńskiej, przypadających na całe III tys. i zapewne na początek II tys. p.n.e. Ceramika ta w swej „klasycznej” formie znana jest na wymienionym już wielokrotnie stanowisku 1 w Sośni w woj. łomżyńskim oraz w Staczach i wykazuje bardzo ściśle powiązania stylistyczne z materiałami białoruskimi, zaliczanymi do typów łysogórskiego i dobroborskiego. Jednocześnie obecność, obok niewątpliwie dominującej domieszki minerałów, śladów po szczątkach roślin pozwala uznać typ sośnieński za kontynuatora młodszej ceramiki dubiczajskiej, do wyrobu której używano obu tych domieszek jednocześnie.

Oddziaływania idące z północy, zapewne z kręgu kultury narvskiej, są nad jeziorem Stackim słabo jeszcze uchwytnie. Pierwszym sygnałem są fragmenty naczyń płaskodennych, znajdujących analogie w ceramice z Serova. Mimo obecności domieszki organicznej, roślinnej, ich chronologia nie jest jasna. Być może pojawienie się na zachodnim pograniczu strefy leśnej naczyń płaskodennych jest świadectwem wpływów, jakie wywierały na osadnictwo miejscowe kultury pochodzenia zachodniego. Rolę taką mogła odegrać kultura pucharów lejkowatych, niewątpliwie najstar-

sza na tych terenach wśród kultur o proveniencji zachodniej, której obecność poświadczają liczne znaleziska. Zbyt mało jednak o nich wiemy, aby można było je dokładnie datować (Okulicz 1973, s. 87—94). Natomiast druga grupa źródeł, wyróżniona po raz pierwszy i nazwana ceramiką typu stackiego, wskazuje o wiele wyraźniej na omawiane tu powiązania północne. Niestety, wobec braku publikacji materiałów z radzieckich badań w Serowie, niemożliwe jest systematyczne wykazanie podobieństwa naczyń stackich do późnej ceramiki z obu osad w tej miejscowości. Ograniczyć się musimy do stwierdzenia, że naczynia typu stackiego, obok okazu wyłowionego z Czarnej Hańczy (Kempisty 1981a) i zaginionych fragmentów z bagna Moczyska, także z terenu woj. suwalskiego (Kilian 1938, s. 85—89; Kempisty 1970, s. 246—252), są najliczniejszym zespołem świadczącym o obecności na naszych ziemiach osadnictwa młodszej fazy kultury narvskiej. Stan badań nad tą kulturą został przeze mnie świeżo przedstawiony (Kempisty 1981). Warto jedynie podkreślić, że ceramika typu stackiego nie tylko potwierdza obecność kultury narvskiej w Polsce, ale pozwala przesunąć zasięg jej występowania ku południowi, na obszary, na których znane były dotychczas głównie materiały kultury niemeńskiej.

Na zakończenie uwag o niemeńskich i narvskich materiałach ze Staczy pragnę powrócić jeszcze do naczyń z domieszką roślinną. Problematyka z nimi związana wykracza poza granice wymienionych wyżej kultur i łączy się z szeroko rozprzeszczerzoną, głównie ostrodenną, słabo zdobioną ceramiką, schudzaną domieszkami organicznymi. Odegrała ona niewątpliwie dużą rolę w rozwoju garncarstwa na zachodnim pograniczu strefy leśnej Europy wschodniej i wymaga nieco szerszego omówienia. Zaliczana jest do różnych kultur występujących od północnej Ukrainy na południu po kraje nadbałtyckie na północy i północno-wschodnią Polskę na zachodzie. Wschodnia granica jej rozprzeszczerzenia nie jest obecnie jeszcze dokładnie znana. Ze wzmianek w literaturze wiemy jedynie, że została ona odkryta także na stanowiskach zaliczanych do kultury górnowołańskiej (Krajnov, Chotinskij 1977, s. 50). Przede wszystkim znana jest jednak w następujących kulturach: w kulturze dnipro-donieckiej, w obrębie której, na Wołyniu i w okolicach Kijowa, zaliczana jest do osobnej grupy „a”, datowanej na połowę IV tys. p.n.e. (Telegin 1972, s. 172—173); także na terenach północnej Ukrainy i południowej Białorusi wydzielono stosunkowo niedawno

stanowiska typu strumielsko-gastiatyńskiego, datowane, na podstawie mało przekonujących przesłanek, na schyłek V i na IV tys. p.n.e. (Telegin 1972, s. 179—181). W kulturze niemeńskiej, o czym była już mowa, stanowi ona najstarszą fazę ceramiki dubiczajskiej, datowaną na pierwszą połowę IV tys. p.n.e. Największe zróżnicowanie w zakresie cech technicznych ceramika ta wykazuje w obrębie kultury narvskiej, gdzie do wyrobu naczyń stosowano najczęściej domieszkę pokruszonych muszli, niekiedy razem z kawałkami roślin, rzadziej samą domieszką roślinną. Najwcześniej datowane materiały, z pierwszej połowy i połowy IV tys. p.n.e., pochodzą z łotewskiego stanowiska Osa (Zagorskis 1973, s. 56—69) i ze stanowiska Zacenie, położonego w północnej Białorusi (Čarnjavskij 1978, s. 43—44), najmłodsze z pierwszej połowy III tys. p.n.e. Z Estonii, ze stanowisk m.in. w Narvie. Kääpä i Akali (Jaanits 1972, s. 205—206) i z rejonu kaliningradzkiego z Serova, o którym była mowa wyżej. Wszystkie te dane świadczą wymownie o pojawieniu się omawianej ceramiki na dużym obszarze zapewne już w początkach IV tys. p.n.e. Zwrócił na nią przed laty uwagę D. Ja. Telegin. Badacz ten, dysponując znacznie skromniejszą od dzisiejszej bazą źródłową, ograniczoną jedynie do ceramiki grupy „a” kultury dnipro-donieckiej, ceramiki typu strumielsko-gastiatyńskiego i fragmentów naczyń ze stanowisk w Dubičaj, uznał ją za lokalne warianty „jednej całości” (Telegin 1972, s. 181). Autor ten nie wyjaśnił, co rozumie pod określeniem „jedna całość”, nie użył także terminu kultura. Wydaje się, że można obecnie zjawisko to zdefiniować nieco dokładniej i określić je mianem horyzontu z ceramiką ostrodenną, słabo zdobioną, zawierającą domieszki organiczne. Jego terenem wyjściowym była zapewne Ukraina północna, gdzie, pod wpływem oddziaływań idących z południa, zapoczątkowany został na zachodnim pograniczu strefy leśnej rozwój garncarstwa. Daty z III tys. p.n.e., związane głównie z materiałami estońskimi, świadczą o długim przeżywaniu się tej ceramiki na niektórych obszarach, jeszcze w okresie, w którym coraz większego znaczenia nabierała zaczęła domieszka mineralna. Niestety słaba znajomość kształtu, a przeważnie i sposobu zdobienia naczyń zaliczanych do omawianego horyzontu, nie pozwala jeszcze na wychwycenie różnic, jakie niewątpliwie istniały między poszczególnymi zespołami, rozproszonymi na dużych obszarach i wchodzącymi w skład różnych kultur.

Ceramika sznurowa reprezentuje w Staczach jedyną w pełni neolityczną kulturę pochodzenia za-

chodniego. Mimo silnego rozdrobnienia fragmentów dostrzegane są na nich pewne cechy ornamentu, które wykazują nawiązania do zdobnictwa kultury rzucewskiej. Są one w Staczach znacznie słabiej czytelne niż na sznurowej ceramice z Sośni w woj. łomżyńskim, gdzie także kształty naczyń znajdują bardzo ściśle analogie w ceramice z Rzucewa i z Mierzei Kuronńskiej (Więckowska, Kempisty 1970, s. 197—198; Kempisty, Więckowska 1983, s. 78).

Zabytki kultury łużyckiej, nieliczne, silnie rozdrobnione i nie datowane ściśle, są jednym z nielicznych dowodów, świadczących o penetracji ziem Polski północno-wschodniej przez ludność tej kultury. Przypadała ona zapewne na środkowe i młodsze okresy epoki brązu. Brak niestety stanowisk z licznymi, dobrze zachowanymi materiałami, które pozwoliłyby na bardziej wszechstronne poznanie pradziejów tych obszarów w epoce brązu.

*Dr Elżbieta Kempisty
Zakład Epoki Kamienia
Instytut Historii Kultury Materialnej
Polskiej Akademii Nauk
Al. Gen. K. Świerczewskiego 105
00-140 Warszawa*

BIBLIOGRAFIA

- Borowik-Dąbrowska M., Kempisty E.,
1981 Czy istniała tzw. kultura Zedmar-Serovo, „Archeologia Polski”, t. 26, s. 409—418.
- Čarnjavskij M. M.,
1978 Chronologičeskie ramki neolita severo-zapadnoj Belorussii, „Kratkie Soobščeniija”, t. 153, s. 42—46.
- Čarniuski M. M.,
1979 Neolit Belaruskaga Panjamonnija, Minsk.
- Doluchanov P. M., Timofeev V. L., Levkovskaja G. M.,
1975 Stojanka Cedmar D w Kaliningradskoj oblasti, „Kratkie Soobščeniija”, t. 141, s. 76—83.
- Isaenko V. I.,
1976 Neolit Pripjatskogo Poles'ja, Minsk.
- Jaaniits L. Ju.,
1972 Neolitičeskie pamjatniki Estonii i ich chronologija, [w:] Etnokul'turnyje obščnosti lesnoj i lesostepnoj zony evropejskoj časti SSSR v epochu neolita, „Materialy i issledovanija po archeologii SSSR”, t. 172, s. 202—209.
- Kempisty E.,
1970 The Complex of Comb-and Pit-marked Pottery Cultures, [w:] The Neolithic in Poland, Wrocław—Warszawa—Kraków, s. 232—295.
- 1973 Kultura ceramiki „grzebykowo-dółkowej” na Mazowszu i Podlasiu, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 38, s. 3—76.
- 1975 Stacze, [w:] Informator Archeologiczny, s. 45.
- 1976 Stacze, [w:] Informator Archeologiczny, s. 45.
- 1981 Rec.: T. Wiślański, Krąg ludów subneolitycznych w Polsce, [w:] Prahistoria Ziemi Polskich, t. 2. Neolit. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1979, s. 319—336, „Archeologia Polski”, t. 26, s. 436—444.
- 1981a Ostrodenne naczynie z Czarnej Hańczy i zagadnienie kultury narvskiej w Polsce, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 46, z. 1, s. 15—22.
- Kempisty E., Sulgostowska Z.,
1976 Pierwsza osada neolityczna z ceramiką typu Dubiczaj w północno-wschodniej Polsce, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 41, s. 305—324.
- Kempisty E., Więckowska H.,
1983 Osadnictwo z epoki kamienia i wczesnej epoki brązu na stanowisku 1 w Sośni, woj. łomżyńskie, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź.
- Kilian L.,
1938 Neuere Funde ältester Irdenware aus Ostpreussen, „Altpreussen”, t. 3, s. 85—89.
- Krajnov D. A., Chotinskij N. A.,
1977 Verchnevolžskaja ranneneolitičeskaja kul'tura, „Sovetskaja Archeologija”, t. 21, s. 42—68.
- Okulicz J.,
1973 Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e., Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.
- Rimantene R. K.,
1966 Stojanki раннего neolita w jugo-vostočnoj Litve, [w:] Drevnosti Belorussii, Minsk, s. 54—62.
- Rimantiene R.,
1979 Šventoji. Narvos kulturos gyvenvietės, Vilnius.
- Sulgostowska Z.,
1978 Augustów—Wójtowskie Włóki, woj. suwalskie. Osada paleolityczna i neolityczna, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 43, s. 173—212.
- Telegin D. Ja.,
1972 Neolitičeskie pamiatniki Severnoj Ukrainy i Južnoj Belorussii, [w:] Etnokul'turnyje obščnosti lesnoj i lesostepnoj zony evropejskoj časti SSSR v epochu neolita, „Materialy i issledovanija po archeologii SSSR”, t. 172, s. 173—183.
- Timofeev V. I.,
1980 Neolitičeskie pamjatniki kaliningradskoj oblasti i ich mesto v neolite Pribaltiki, Leningrad.
- Więckowska H., Kempisty E.,
1970 Badania archeologiczne we wsi Sośnia, pow. Grajewo, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 35, s. 164—200.
- Zagorski F.,
1973 Agraris neolita laikmets Latvijas austrumdala, „Latvijas PSR Zinatnii Akademijas Vestis”, nr 4/309/, s. 56—69.

Стоянка I в Стачах расположена около устья реки Леги в Стацкое озеро, на небольшой задровой возвышенности (Рис. 1). Пределы поселения не были точно определены; памятники старины выступают на пахотном поле, на котором проводились исследования и, реже, вдоль берегов озера по лес, растущий в расстоянии около 400 м на N от устья реки. Исследовано 110 м² (раскоп I). Кроме очень разнообразных по хронологии и культуре памятников, внимания заслуживает наличие культурного слоя. Он, к сожалению, очень перемешан, м.др. корчёвкой деревьев, выразительные следы которой сохранились во многих местах стоянки. Памятники не образовали скоплений (около 5000 фрагментов керамики и 4800 кремней) и выступали в рассеянности на всей исследованной поверхности (Рис. 2, 4—6).

Керамика главным образом происходит из младшей эпохи камня и, немногочисленная, из эпохи бронзы. Она принадлежит к неманской культуре, реже выступают фрагменты проявляющие продолжения нарвской культуры. Отдельные обломки представляют сосуды, украшенные шнуром и вероятно принадлежащие к лужицкой культуре. Эти материалы выступали совместно на разных глубинах, что доказывает, что все памятники подверглись перемешанию.

Неманская культура представлена двумя типами керамики: тип Дубичай и тип Сосьня. Керамика типа Дубичай включает следы сожженной растительной примеси; сохранные фрагменты вероятно происходят из остродонных сосудов, слабо украшенных отпечатками разнообразных штемпелей (Рис. 7; 8; 9a, b). Она датирована, согласно установлениям Р.К. Римантиене, совершенным на стоянках 2 и 3 в Дубичай в Литве, концом первой половины и второй половиной IV тыс. до н.э. (Rimantiene 1966, с. 54—62). Материалы из Стачей позволяют полагать, что в развитии обсуждаемого типа существовали два этапа: старший, с керамикой заключающей только растительную примесь (впервые она самостоятельно выступила именно в Стачах), и младший, с керамикой заключающей смешанную, органическую и минеральную, примесь (на известных до сих пор стоянках эти обе группы керамики выступали совместно и не было оснований, чтобы их разделить).

Керамика типа Сосьня (от стоянки I в м. Сосьня, воев. Ломжа; Kempisty, Więskowska 1983) представляется фрагментами тоже остродонных сосудов, богаче украшенных чем тип Дубичай, заключающих многочисленную минеральную примесь и немногие следы сожженной растительной примеси (Рис. 10—12). Этого типа датировка опирается на типологический анализ, в котором использовано материалы неманской культуры из западной Белоруссии, зачисленные к типам Лысая Года и Добрый Бор (Carniński 1979, с. 75—79). Согласно нынешнему состоянию исследований их вступительно датируется III и вероятно началом II тыс. до н.э.

Нарвская культура представляется материалами до сих пор в Польше не известными. Они проявляют ряд общих черт с сосудами, происходящими из исследований советских археологов на стоянках А и D в Серове (Зедмар), район Калининград (Timofeev 1980). Материалы из этих стоянок не были опубликованы. Они находятся в фондах Института археологии Академии наук в Ленинграде. Из обсуждаемой стоянки вероятно нарвскими признали 2 фрагмента плоских дон с растительной примесью (Рис. 9f). Единственные аналогии они находят на стоянке А в Серове. Появление плоскодонных сосудов на западной границе лесной зоны, в которой безраздельно господствовали в неолите остродонные сосуды, является вероятно свидетельством влияний, какие местному заселению оказывали культуры западного происхождения. Такую роль могла исполнять культура воронковидных кубков. Более многочисленно зато на обсуждаемой стоянке представляется керамика, которую назвали типом Стаче. Она включает очень обильную примесь крупнозернистого гранитного щебня и немногие следы рас-

тительной примеси. Представленные на рис. 13 фрагменты указывают, что это были большие остродонные сосуды, часто с утолщенными краями. Характерными в их украшении являются глубокие отпечатки штемпелей, которым не сопутствуют бугорки, так характерные для неманской культуры. По датам, полученным для стоянок в Серове (Timofeev 1980, с. 9—11) и в Литве (Rimantiene 1979, с. 166) можно полагать, что керамика с исключительно органической примесью вышла в пределах нарвской культуры из использования в конце первой половины III тыс. до н.э., а сосуды с минеральными примесями продолжались вглубь этого тысячелетия.

Шнуровая керамика представляет единственную вполне неолитическую культуру западного происхождения (Рис. 14). Сильное раздробление фрагментов делает невозможным установление ближайшей культурной принадлежности в рамках шнурового цикла. 2 обломка (Рис. 14f, g) находят аналогии в керамике жуевской культуры (Okulicz 1973, рис. 54 n, u). Обще можно их датировать концом III и первой половиной II тыс. до н.э.

Кремневый и каменный инвентари не являются комплексом хронологически сомкнутым. Очень разнообразная керамика свидетельствуют о том, что и они были собраны разными группами людей, с которыми были связаны определенные группы изделий. Правдоподобным является также наличие мезолитических памятников. В инвентаре выделяются м.др.: пластинные нуклеусы одноплощадочные (Рис. 15c; 17); отщепленные нуклеусы, одноплощадочные (Рис. 15b) и с обменной ориентацией, пластинно-отщепленные нуклеусы (Рис. 18), ретушированные нуклеусы (Рис. 15d; 18f). Среди орудий: скребки пластинные (Рис. 15f; 19a-o) и отщепные (Рис. 15g; 19m-s); скребки (Рис. 15h-j; 20); отщепы и пластины ретушированные и микролитные (Рис. 15e; 21c-f); скребла с выемчатым рабочим краем (Рис. 21a, b); проколки пластинные (Рис. 22d-h) и отщепные (Рис. 22a-c); сверла пластинные (Рис. 23a-c); сверла пластинные (Рис. 23a-c) и отщепные (Рис. 23d) резцы пластинные (Рис. 23a-c) и отщепные (Рис. 16d-f; 23h-k); наконечники треугольные стрел (Рис. 21b, c; 24h, i) и пуклякообразный (Рис. 24j); трапеции (Рис. 24a-c), листовидные наконечники стрел (Рис. 24d, e), острия типа Велишев (Рис. 24f, g); пластины с затупленным краем (Рис. 24k); фрагменты острий (Рис. 24l, m); пластины со сфошенным краем маленькие (Рис. 16a; 24n-s) и большие (Рис. 24t, u); пике, топовидные орудия (Рис. 16g), и также фрагмент каменного топора (Рис. 24z). Из этого собрания были выделены формы признанные типично неолитическими или мезолитическими. Обнимают они только часть инвентаря, основная масса изделий лишена характерных черт. Мезолитическими формами признали: экземпляры типологически связанные со средней эпохой камня и также ряд изделий из микролитических пластинок и отщепов, часто микроретушированных (Рис. 15e; 16a; 17a-d, g; 18a; 19a, e, n, p, r; 21d; 22d, e; 24a-c, e, f, g, k, s). К неолитическим зачислены были экземпляры массивные, поверхность около края или плоско ретушированные: среди нуклеусов одноплощадочные экземпляры с большими, широкими негативами и с интенсивной подтопкой площади (Рис. 16b, c; 17h; 19c, d, f, i; 20i; 22c, f-h).

Материалы из Стачей указывают на скрещивание в эпохе камня на Эликом поозерье влияний идущих главным образом с территорий расположенных на востоке (культура Неман) и на севере (культура Нарва) и также, в значительно меньше пределах, на западе (шнуровая керамика). Одновременно проблематика связанная с керамикой заключающей следы растительной примеси выходит вне пределов представленных на обсуждаемой стоянке культур. Она образует ранне-неолитический горизонт с остродонной керамикой слабо украшенной и заключающей исключительно органические примеси. Эта керамика выделяется в разных культурах, выступающих от западной

Украины на юге (культура Днепр-Донец и стоянки типа Струмель-Гастятин; Telegin 1972, с. 172—173 и 179—181) через западную Белоруссию, северо-восточную Польшу и южную Литву (в культуре Неман; Isaenko 1976, с. 58—76; Carniauski 1979, с. 48—61 и рис. I; Kempisty, Sulgostowska 1976, с. 305—334; Rimantiene 1979, с. 7—14, 166—172) по прибалтийские края (в культуре Нарва; Timofeev 1980, с. 1—17; Zagorskis 1973, с. 56—96; Jaanits 1972, с. 205—206). Восточная граница её распространения не является ещё точно известной.

Известно единственно, что она была обнаружена также на стоянках верхневолжской культуры (Крајнов, Chotinskij 1977, с. 50). Эти данные свидетельствуют о появлении обсуждаемой керамики на большой территории не позже чем в началах IV тыс. н.э. Её выходной территорией была вероятно северная Украина, где под влиянием воздействий идущих с юга, началось на западном пограничье лесной зоны развитие гончарства.

SUMMARY

Site I in Stacze is placed on a small outwash rising at the mouth of the River Lega, where it flows into Lake Stackie (Fig. 1). The area of the settlement has not been determined; remains have been found in the field where excavations were carried out and, more rarely, along the side of the lake up to the edge of a forest which lies about 400 m N of the river mouth. 110 sq m have been excavated (trench 1). Apart from the chronologically and culturally extremely varied remains there is also a noteworthy cultural layer. Unfortunately, it is very mixed (displaced) by, among other things, the cutting down of trees and clearing of land. Evident traces of such activity can be seen in many places all over the site. The remains were not grouped together (about 5000 ceramic fragments and 4800 flints) but occurred scattered over the whole penetrated area (Fig. 2, 4—6).

The ceramics is mainly from the later Stone Age and, infrequently, from the Bronze Age. It belongs mainly to the Niemen culture, though some fragments show certain associations with the Narva culture. There are only single fragments of cord decorated vessels and some which probably belong to the Lusatian culture. These materials co-occurred at different depths, proving that all the remains had become mixed up.

The Niemen culture is represented by two types of ceramics: the Dubicaj type and the Sośnia type. The Dubicaj type ceramics contains traces of a burnt out plant admixture; the fragments probably come from base pointed vessels faintly decorated with the imprint of various stamps (Fig. 7; 8; 9a, b). It is dated, in accordance with R.K. Rimantiene's findings at sites 2 and 3 in Dubicaj, Lithuania, as coming from the end of the first half and from the second half of the 4th millennium B.C. (Rimantiene 1966, pp. 54—62). Material from Stacze suggests that there were two stages in the development of this type of ceramics: the earlier stage when the pottery contained only a plant admixture (it first appeared alone at the Stacze site) and the later when the ceramics contained a combined organic and mineral admixture (at all known sites up to now both kinds of ceramics occurred together and there was no foundation for separating them).

The Sośnia type ceramics (the name comes from site 1 in Sośnia, Łomża voiv.; Kempisty, Więckowska 1983) is also represented by fragments of pointed base vessels, more ornamented than the Dubicaj type and containing numerous mineral admixtures and small traces of a burnt out plant admixture (Fig. 10—12).

Dating of this type is based on a typological analysis in which Niemen culture materials from western White Russia of the Łysa Góra and Dobryj Bor type were used (Carniauski 1979, pp. 75—79). In accordance with the present state of research they are dated as probably coming from the 3rd and beginning of the 2nd millennium B.C.

The Narva culture is represented by materials that were not known in Poland till now. They show several

features in common with vessels from excavations carried out by Soviet archaeologists at sites A and D in Serovo (previously Zedmar), Kaliningrad region (Timofeev 1980). Materials from these sites have not been published and may be found in the collections of the Archaeology Institute of the Academy of Sciences in Leningrad. Two fragments of flat bases with a plant admixture from the Stacze site, have been accepted as probably belonging to the Narva culture (Fig. 9f). The only comparable ceramics are to be found at site A in Serovo. The appearance of vessels with a flat bottom on the western border of the forest zone, where in neolithic times only pointed base vessels occurred, is probably evidence of the influence on local settlements of cultures from the west. The Funnel Beaker culture could have played such a role. At the site we are discussing there was more ceramics of a type referred to as Stacze. It contains a large amount of coarse-grained, crushed granite and only a few traces of plant admixture. The fragments presented on fig. 13 suggest that these were large, pointed base vessels, often with thickened edges. The characteristic ornaments are deep stamp marks, without the small knobs which are so typical of the Niemen culture. From dates obtained for the sites in Serovo (Timofeev 1980, pp. 9—11) and Lithuania (Rimantiene 1979, p. 166) we may surmise that ceramics with only a plant admixture stopped being produced, in the Narva culture, towards the end of the first half of the 3rd millennium B.C., while vessels with mineral admixtures continued to be made deep into that millennium.

Cord ceramics represents the only fully neolithic culture of western origin (Fig. 14). The vessels were broken up into very small fragments making it impossible to determine which culture within the cord cycle they belonged to. 2 fragments (Fig. 14f, g) have analogies in the Rzucewo culture ceramics (Okulicz 1973, fig. 54n, u). They can generally be dated as coming from the end of the 3rd and first half of the 2nd millennium B.C.

The flint and stone inventory is not chronologically homogeneous. The diversity of the ceramics shows that it too was accumulated by different groups of people with whom specified groups of products were connected. The presence of mesolithic remains is also probable. In the inventory, among others, the following were distinguished: one platform blade cores (Fig. 15c; 17); one platform flake cores (fig. 15b) and flake cores with a change of orientation, blade-flake cores (Fig. 18), scaled pieces (Fig. 15d; 18f). Among the tools were: blade end scrapers (Fig. 15f; 19a-o) and flake end scrapers (Fig. 15g; 19m-s); scrapers (Fig. 15h-j; 20); chipped and microchipped flakes and blades (Fig. 15e; 21c-f); notched pieces (Fig. 21a, b); blade perforators (Fig. 22 d-h) and flake perforators (Fig. 22a-e); blade borers (Fig. 23a-c) and flake borers (Fig. 23d); blade burins (Fig. 23a-c) and flake burins (Fig. 16d-f; 23h-k); triangular arrow-heads (Fig. 21b, c; 24h, i) and arrow-head with tang (Fig. 24j); tra-

pezes (Fig. 24a-c), points (Fig. 24d, e); Wieliszew type points (Fig. 24f, g); backed bladdets (Fig. 24k); fragments of pointes (Fig. 24l, m); small, semi-backed bladdets (Fig. 16a; 24n-s) and large ones (Fig. 24t, u); pikes, an ax (Fig. 16g) and a fragment of a stone battle-ax (Fig. 24z). From this assemblage, forms considered typically neolithic or mesolithic were isolated. They cover only part of the inventory as most of the artefacts lack characteristic features. The following forms were assumed to be mesolithic: specimens typologically associated with the Mesolithic Age and several artefacts from microlithic blades and flakes, often microchipped (Fig. 15e; 16a; 17a-d, g; 18a; 19a, e, n, p, r; 21d; 22d, e; 24a-c, e, f, g, k, s). Massive specimens, retouched on the surface or on the margin, flatly or parallel were attributed to the neolithic; as were, among the cores, one platform specimens with large, wide scars and intensive platform preparation (Fig. 16b, c; 17h; 19c, d, f, l; 20j; 22c, f-h).

The material from Stacze shows that during the Stone Age in the Elk Lake District influences coming mainly from the east (Niemen culture) crossed with those from the north (Narva culture) and, though to a much lesser degree, from the west (Cord Ceramics culture). At the same time problems associated with ceramics

containing traces of a plant admixture exceed the boundaries of the cultures represented at this site. It forms an early neolithic horizon with pointed base ceramics, slightly decorated and containing only organic admixtures. This ceramics has been distinguished in various cultures which existed in an area encompassing west Ukraine in the south (Dniepr-Doniec culture and sites of the Stromiel-Gastiatin type; Telegin 1972, pp. 172-173 and 179-181) through west White Russia, north-east Poland and south Lithuania (the Niemen culture; Isachenko 1976, pp. 58-76; Carniauski 1979, pp. 48-61 and Fig. 1; Kempisty, Sulgostowska 1976, pp. 305-324; Rimantiene 1979, pp. 7-14 and 166-172) to the Baltic countries (the Narva culture; Timofeev 1980, pp. 1-17; Zagorskis 1973, pp. 56-96; Jaanits 1972, pp. 205-206). It is not yet known how far east it spread, only that it was also discovered at sites of the Upper Volga culture (Krajnov, Chotinskij 1977, pp. 50). These data show that this type of ceramics appeared over a large area not later than at the beginning of the 4th millennium B.C. It probably occurred initially in north Ukraine where, as a result of influences coming from the south, the development of pottery making began on the western border area of the forest zone.

SŁAWOMIR SAŁACIŃSKI, MAREK ZALEWSKI

MATERIAŁY Z ODKRYĆ PRZYPADKOWYCH Z EPOKI KAMIENIA ZNALEZIONE
W OKOLICACH STALOWEJ WOLI, WOJ. TARNOBRZESKIE

МАТЕРИАЛЫ ИЗ СЛУЧАЙНЫХ ОТКРЫТИЙ ИЗ ЭПОХИ КАМНЯ, НАЙДЕННЫЕ
В ОКРЕСТНОСТЯХ СТАЛЕВОЙ ВОЛИ, ТАРНОБЖЕГСКОЕ ВОЕВ.

MATERIALS FROM ACCIDENTAL DISCOVERIES FROM THE STONE AGE FOUND IN THE VICINITY OF
STALOWA WOLA, TARNOBRZEG VOIV.

Podstawę opracowania stanowią zabytki pochodzące ze zbiorów księdza dra W. Gaj-Piotrowskiego. Jego kolekcja powstała w wyniku długoletnich poszukiwań oraz darów od okolicznych mieszkańców. Na początku 1982 r. materiały te zostały przekazane do PMA w Warszawie w celu ich opublikowania. Przejęły je działy Młodszej Epoki Kamienia i Epoki Brązu. Należy podkreślić fakt, iż zbiory były pozyskiwane w sposób systematyczny z pełną dokumentacją, która umożliwiła dobrą lokalizację stanowisk (Ryc. 1). Dodatkowym istotnym elementem są szczegółowe informacje pochodzące od odkrywców i świadków

odkryć. W tym miejscu serdecznie dziękujemy księdzu dr. W. Gaj-Piotrowskiemu za udostępnienie bardzo ciekawych materiałów wraz z ich inwentarzem.

AGATÓWKA, gm. Zaleszany

W czasie pobytu w Agatówce ks. W. Gaj-Piotrowski otrzymał od miejscowych rolników m.in. siekierę i rozcieracz kamienny. Udało mu się zlokalizować miejsce znalezisk, a w czasie penetracji pobliskich pól zebrał kilka fragmentów ceramiki.

STAN. 1. Pochodzą stąd siekierka i rozcieracz kamienny, znalezione przez Janusza Olecha jesienią 1965 r. podczas kopania dołów pod fundamenty domu.

Materiały: 1) siekiera kamienna o wypolerowanym ostrzu (Ryc. 2a). Dług. 8,0 cm, szer. maks. 5,0 cm, szer. ostrza 4,5 cm, grub. maks. 3,6 cm; 2) rozcieracz kamienny, częściowo wygładzony z wymiażdżeniami w partiach wierzchołkowych (Ryc. 2b).

Chron.: neolit.

STAN. 2. Na polu Józefy Cygan z Charzewic, niedaleko domu Stanisława Olecha (dawniej Kołakowskich), ks. W. Gaj-Piotrowski znalazł wiórowiec o ułamanej części wierzchołkowej wykonany z krzemienia świecichowskiego. Dług. 6,4 cm, szer. 4,0 cm, grub. 0,8 cm (Ryc. 2c).

Chron.: neolit (KPL ?).

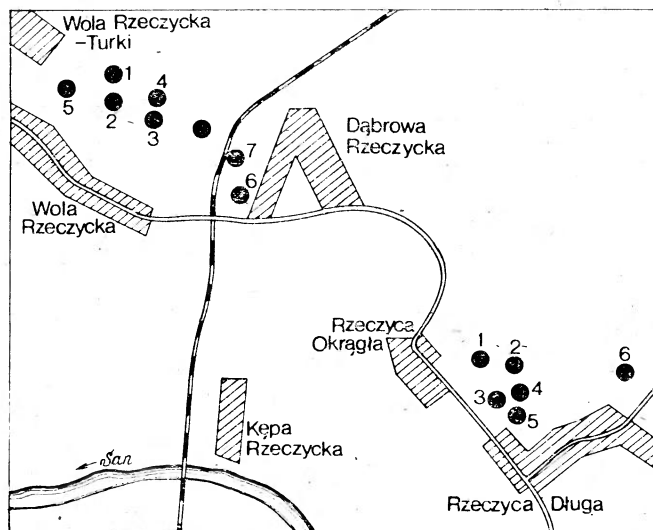
STAN. 3. Znalezione tu 2 niecharakterystyczne fragm. ceramiki odkryte przez ks. dra W. Gaj-Piotrowskiego na polu Franciszka Chmury z Charzewic (dawniej pole Kotwicy).

Chron.: neolit (KPL ?).

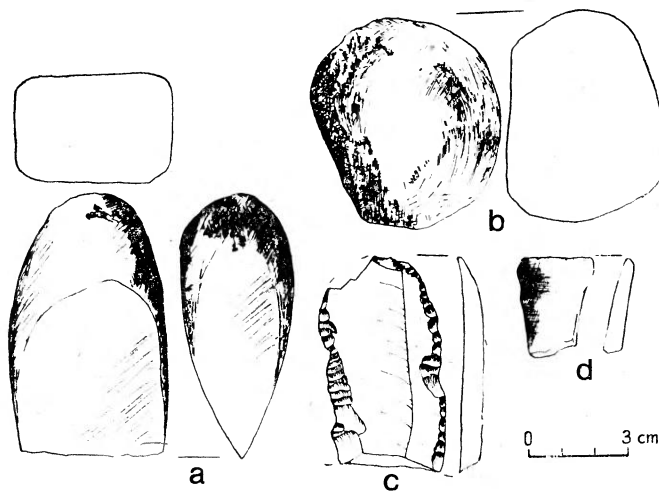
STAN. 4. W sąsiedztwie posesji Kotwicy ks. W. Gaj-Piotrowski znalazł nieornamentowany fragm. wylewu (Ryc. 2d).

Chron.: neolit ?).

W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych ks. W. Gaj-Piotrowski odkrył szereg stanowisk położonych

Ryc. 1. Lokalizacja stanowisk archeologicznych w okolicach Rzeszyca Długiej i Woli Rzeszyckiej, woj. Tarnobrzeg

Ryc. 2. Agatówka, woj. Tarnobrzeg (a-d)

na N od zabudowań wsi Wola Rzeczycka, pomiędzy Dąbrową Rzeczycką a Wolą Rzeczycką-Turki. Zlokalizował on 8 stanowisk, które znajdowały się na piaszczystych wyniesieniach dość wyraźnie odcinających się od podmokłej łąki, a także na wyżej położonych polach w okolicy Dąbrowy Rzeczyckiej (Ryc. 1). Materiały związane z osadnictwem epoki kamienia wystąpiły na stanowiskach oznaczonych jako: Dąbrowa Rzeczycka 4, 6, 8 i Wola Rzeczycka 1, 2, 3. Ponadto w Woli Rzeczyckiej na stan. 1 i 2 odkryto zabytki z epoki brązu.

DĄBROWA RZECZYCKA, gm. Radomyśl

STAN. 4. Położone o ok. 150 m na N od Woli Rzeczyckiej stan. 3 i ok. 200 m na E od stan. 2.

Materiały: 1) wiór z nieregularnym retuszem krawędzi bocznej z krzemienia świciechowskiego; 2) fragm. wióra z krzemienia czekoladowego; 3) fragm. wióra z krzemienia „turońskiego”; 4) 2 odłupki z krzemienia świciechowskiego.

Chron.: epoka kamienia.

STAN. 6. Na piaszczystym wzniesieniu (pole Jana Pawki). Zabytki zebrane zostały w 1968 r. przez ks. W. Gaj-Piotrowskiego.

Materiały: 1) 2 skrobacze, w tym 1 wiórowy i 1 odłupkowy z krzemienia świciechowskiego (Ryc. 3a,b); 2) 3 odłupki z krzemienia świciechowskiego.

Chron.: epoka kamienia.

STAN. 8. „Za torem kolejowym”. Ok. 400 m na NW od stan. 6, na W od torów kolejowych. Zabytki znalazł Janusz Paluch w 1962 r. i 1963 r.

(Materiały: 1) wiór z krzemienia świciechowskiego; 2) wiór z krzemienia czekoladowego; 3) odłupki z krzemienia świciechowskiego.

Chron.: mezolit, neolit.

JASTKOWICE, gm. Pysznicza

STAN. 1. Położone w przysiółku „Łuniki”, na piaszczystym wyniesieniu (obecnie zniwelowanym), pomiędzy Bąkowem i Ludianem, ok. 1,2 km na SW od Ludianu. Część zabytków została zebrana przez A. Wzorka, kierownika Szkoły Podstawowej w Brandwicy.

Materiały: 1) rylce klinowy boczny z krzemienia raurackiego (?); 2) drapacz odłupkowy z krzemienia bałtyckiego (Ryc. 3c); 3) drapacz wiórowy z krzemienia

czekoladowego (Ryc. 3d); 4) fragm. wiórowca z krzemienia czekoladowego (Ryc. 3e); 5) półtylczak z krzemienia czekoladowego (Ryc. 3f); 6) fragm. wióra z krzemienia świciechowskiego z półstromym, zbieżnym retuszem boków (Ryc. 3g); 7) fragm. wióra częściowo retuszowanego z krzemienia bałtyckiego (Ryc. 3h); 8) 2 fragm. odłupków częściowo retuszowanych z krzemienia bałtyckiego; 9) 4 fragm. zatępców (w tym: 1 przepalony, 2 nieokreślone surowcowo, 1 z krzemienia bałtyckiego); 10) 1 rylczak z krzemienia raurackiego (?); 11) 33 wióry i ich fragm., w tym 8 z krzemienia świciechowskiego, 6 z czekoladowego, 13 z bałtyckiego, 3 z turońskiego (ożarowskiego?), 2 przepalone, 1 spatynowany; 12) 70 odłupków i ich fragm., w tym 2 z krzemienia pasiańskiego, 35 z czekoladowego, 9 ze świciechowskiego, 4 z jurajskiego, 4 z bałtyckiego, 4 nieokreślone surowcowo, 12 przepalonych; 13) 4 okruchy z krzemienia narzutowego.

Chron.: paleolit schyłkowy, mezolit, neolit (?).

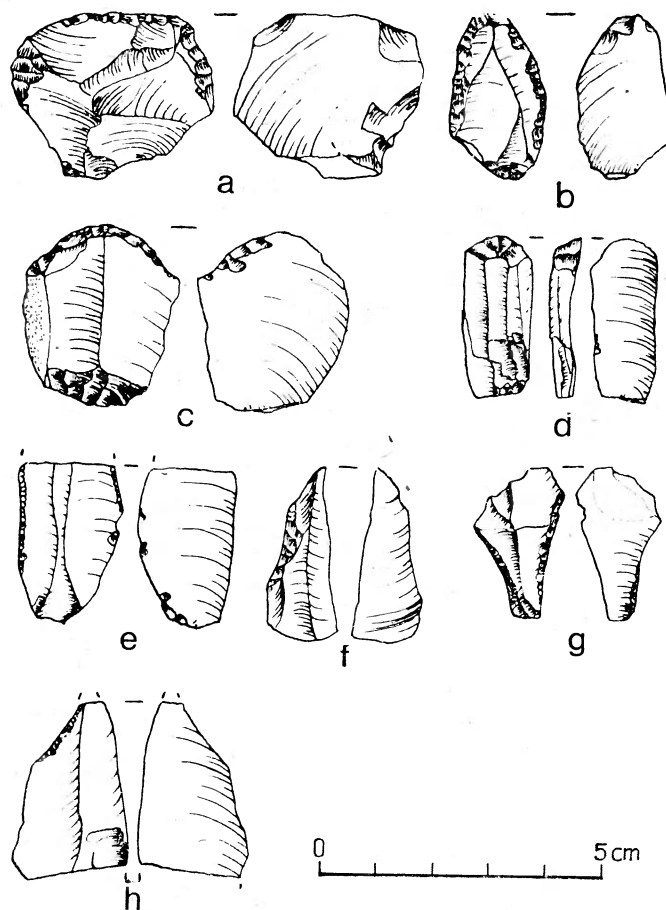
STAN. 2. Leży w przysiółku „Łuniki”, na S od stan.

1. Znalezione 1 łuszczeń z krzemienia świciechowskiego.

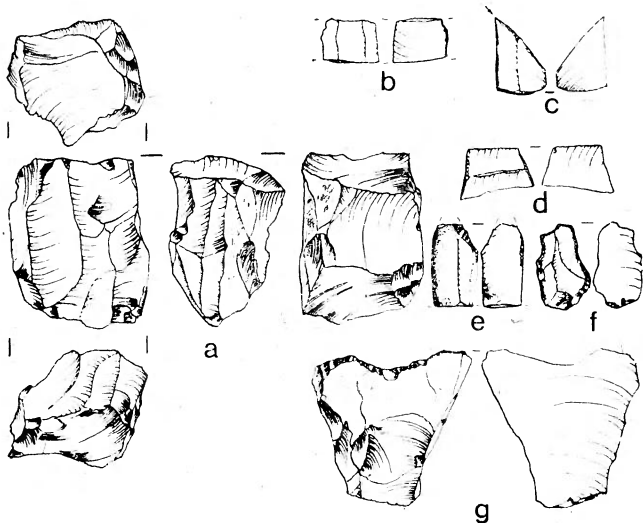
Chron.: neolit.

STAN. 3. Znajduje się na polach pomiędzy Bąkowem, Musikowem i Ludianem, na wzniesieniu oddzielnym zakłnięciem terenu, ok. 700 m na NW od stan. 1. Znalezione 1 wiór z rdzenia dwupiętowego z krzemienia czekoladowego i dużą, podłużną konkrecję krzemienia bałtyckiego.

Chron.: paleolit schyłkowy.

Ryc. 3. Dąbrowa Rzeczycka, woj. Tarnobrzeg, stan. 6 (a-b); Jastkowice, woj. Tarnobrzeg, stan. 1 (c-h)

Ryc. 4. Jastkowice, woj. Tarnobrzeg, stan. 5 (a-g)

JASTKOWICE (Ludian), gm. Pysznica

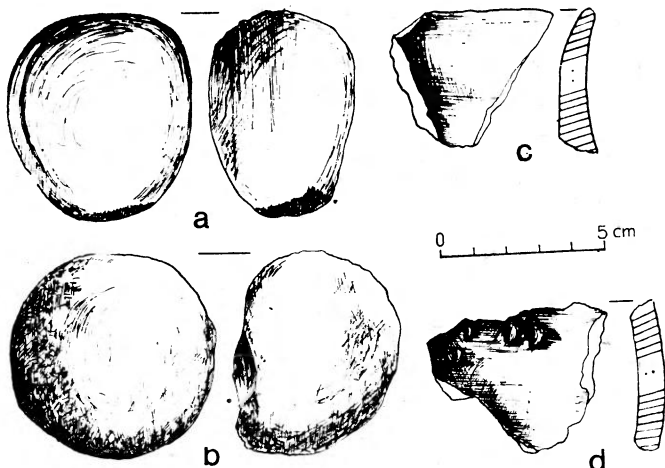
STAN. 5. Położone jest na piaszczystym wzniesieniu ok. 1,5 km na N od Ieńniczówki w Ludianie.

Materiały: 1) rdzeń wiórowy o zmienionej orientacji z krzemienia świciechowskiego (Ryc. 4a); 2) skrobacz poprzeczny z krzemienia świciechowskiego (Ryc. 4g); 3) skrobacz o nieregularnym, drobnym retuszu boków i części wierzchołkowej, z krzemienia świciechowskiego (Ryc. 4f); 4) 2 fragm. wiórów częściowo retuszowanych z krzemienia świciechowskiego (Ryc. 4b,e); 5) trapez z krzemienia świciechowskiego (Ryc. 4d); 6) zbrojnik z krzemienia czekoladowego (Ryc. 4c); 7) 10 fragm. wiórów z krzemienia świciechowskiego; 8) 25 odłupków i ich fragm., w tym 2 z krzemienia jurajskiego, 1 z bałtyckiego, 1 nieokreślony surowcowo, 21 z krzemienia świciechowskiego.

Chron.: mezolit.

PRZYSZÓW (Łapówka), gm. Bojanów

STAN. 1. Toporek kamienny (Ryc. 6b) odkryto przy domu Adama Kotwicy podczas kopania dołu na wapno. Jest to okaz z guziczko-
waty obuchem, o gładkiej powierzchni. Na obuchu i ostrzu brak śladów pracy.

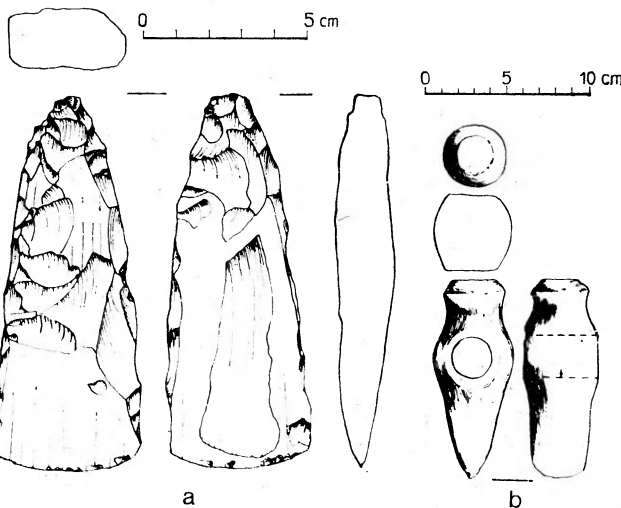

Ryc. 5. Rzeczyca Długa, woj. Tarnobrzeg, stan. 1 (a-d)

Otwór prosty, gładki z zagładzonym stopniem. Dług. 12,3 cm, szer. maks. 4,9 cm, szer. ostrza 4,8 cm, szer. obucha 4,9 cm, grub. obucha 4,8 cm, średn. otworu 2,4 × 2,5 cm.

Chron.: neolit (KPL).

Na N od wsi Rzeczyca Długa i na E od Rzeczyca Okrągłej rozciągają się pola zwane przez miejscową ludność „Piaski”. W ich obrębie społeczny opiekun zabytków Władysław Wermiński zlokalizował 8 stanowisk archeologicznych, które następnie zostały zweryfikowane przez ks. dra W. Gaj-Piotrowskiego. Z omawianego obszaru pochodzą również 2 znaleziska luźne (siekiera i nóż sierpowaty) znalezione przez dzieci i przekazane ówczesnemu kierownikowi szkoły Stanisławowi Katrusiakowi, ofiarowane następnie ks. W. Gaj-Piotrowskiemu.

Ryc. 6. Rzeczyca Długa, woj. Tarnobrzeg, stan. „Piaski” (a); Przyszów, woj. Tarnobrzeg, stan 1 (b)

RZECZYCA DŁUGA, gm. Radomyśl

STAN. 1. „Kasprowicza Góra”. Na polu Mieczysława Pileckiego, na E od Rzeczyca Okrągłej znaleziono w 1974 r.: 1) fragm. wylewu i ornamentowane fragm. brzuśców naczyń (Ryc. 5c,d); 2) 2 kamienne rozcieracze (Ryc. 5a,b).

Chron.: neolit (KPL).

STAN. 2. „Golikowa Góra”. Na piaszczystym wyniesieniu, ok. 1 km na N od centrum wsi W. Wermiński znalazł: 1) fragm. wiertnika (?) z krzemienia świciechowskiego z ułamanym żądlem; 2) fragm. wióra z krzemienia świciechowskiego z korą na krawędzi lewego boku.

Chron.: neolit.

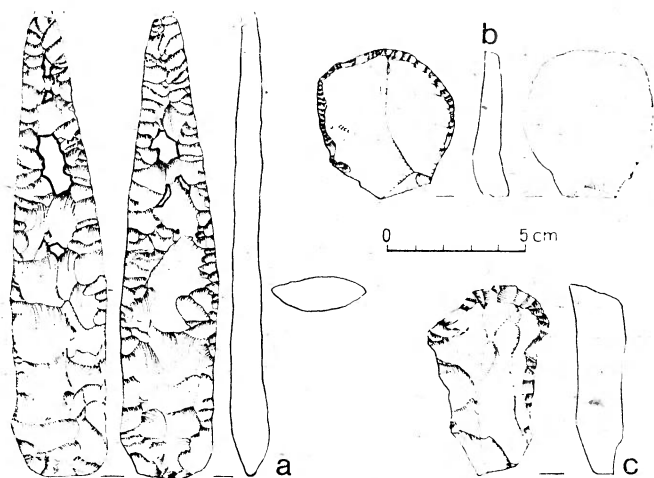
STAN. 3. „Pod Gozdem”. Ok. 300 m na NE od „Golikowej Góry”, na pograniczu Rzeczyca Długiej i Okrągłej, W. Wermiński znalazł w 1978 r.: 1) skrobacz z krzemienia świciechowskiego (Ryc. 7b) i 2) wiór szczyrbiony z krzemienia świciechowskiego z wyświeceniem użytkowym lewego boku na stronie wierzchniej i spodniej.

Chron.: neolit.

STAN. 4. „Za Górą”. Ok. 600 m na N od centralnej części wsi znaleziony został 1 wiór z krzemienia świciechowskiego.

Chron.: neolit.

STAN. 5. „Łysa Góra”. Znajduje się na piaszczystym wyniesieniu, przy drodze pomiędzy zabudowaniami wsi a stan. 4.

Ryc. 7. Rzeczyca Długa, woj. Tarnobrzeg, stan. „Piaski” (a); stan. 3. (b); stan. 5 (c)

Materiały: 1) drapacz z krzemienia świciechowskiego z retuszem prawego boku (Ryc. 7c); 2) 3 wióry i ich fragm. z krzemienia świciechowskiego; 3) 2 odłupki z krzemienia świciechowskiego; 4) okruch z krzemienia świciechowskiego.

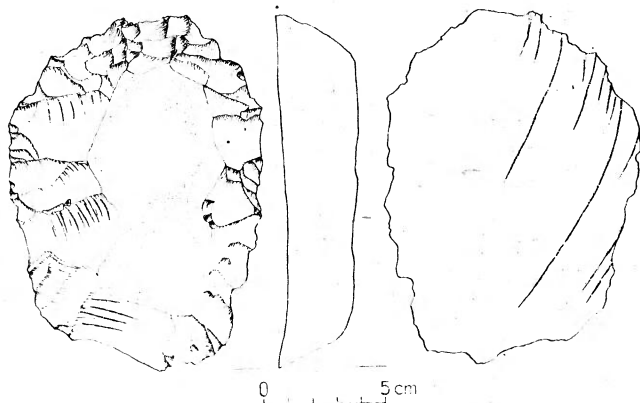
Chron.: neolit.

STAN. 6. „Pod Lasem”. Nazwą tą określa się pola biegnące wzdłuż obecnej linii lasu, oddzielone od „Piasków” podmokłą łąką. Wg W. Wermińskiego, na tym obszarze występowały dość liczne zabytki archeologiczne. Wśród materiałów przekazanych do opracowania znajduje się dwubiegunowy tłupek z krzemienia świciechowskiego (dług. mierzona po osi 7 cm, średn. 4 cm).

Chron.: neolit (?).

STAN. 7. „Pod Goliszowcem”. Na piaszczystym wyniesieniu w miejscu skrzyżowania się drogi z Rzeczyca Długiej do Kochan i przesieki leśnej, W. Wermiński znalazł w 1963 r. zaczątkową formę rdzeniową oraz kilka odłupków z krzemienia świciechowskiego. W opracowywanym materiale znajduje się jedynie wspomniana forma rdzeniowa (Ryc. 8). Seria odbić ze strony spodniej sugerowałaby, że może być to makrolityczne narzędzie zębate. Jednak brak wyodrębnionego tyłca i ostra krawędź dookolna powodują, że określenie zabytku jako formy rdzeniowej wydaje się być bardziej prawidłowe.

Chron.: neolit.

Ryc. 8. Rzeczyca Długa, woj. Tarnobrzeg, stan. 7

STAN. nieokreślone. Na dość dużym obszarze zwanym „Piaski” odkryto szereg zabytków, które nie posiadają niestety dokładniejszej lokalizacji.

Materiały: 1) 2 odłupki z krzemienia świciechowskiego z wyświeconymi eolicznie stronami wierzchnimi; 2) czworościenna siekiera z krzemienia pasiastego (Ryc. 6a); 3) nóż sierpowaty z krzemienia czekoladowego ze śladami gładzenia i wyświeceniem użytkowym krawędzi (Ryc. 7a).

Chron.: neolit (KPL), wczesna epoka brązu (kultura mierzanowicka).

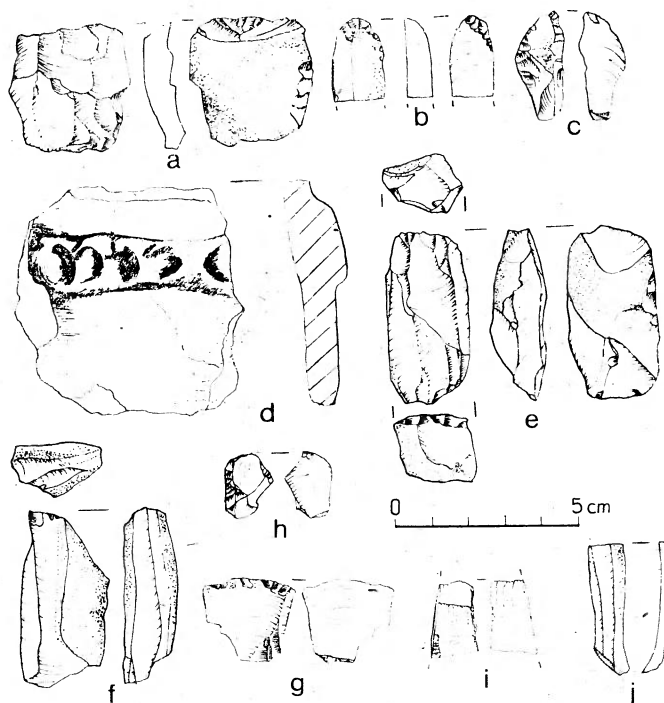
WOLA RZECZYCKA, gm. Radomyśl

STAN. 1. Znajduje się w E części podłużnego wzniesienia, oddalonego 900 m na NE od przysiółka Turki. 150 m na N biegnie kanał uregulowanej rzeczki zwanej Jogłówką, stanowiący granicę administracyjną pomiędzy wsiami Woła Rzeczycka i Lipa. Zabytki zostały znalezione przez ks. W. Gaj-Piotrowskiego, J. Palucha i W. Wermińskiego.

Materiały: 1) łuszczeń dwubiegunowy z krzemienia bałtyckiego (Ryc. 9a); 2) fragm. drapacza wiórowego z retuszem boku i wymiżdżeniami wierzchołka, z krzemienia bałtyckiego (Ryc. 9b); 3) skrobacz dwuboczny z krzemienia bałtyckiego (Ryc. 9c); 4) fragm. retuszowanego wióra z krzemienia nieokreślonego (spatynowanego); 5) rozcieracz kamienny; 6) 14 wiórów i ich fragm. z krzemienia świciechowskiego; 7) 9 odłupków i ich fragm. z krzemienia świciechowskiego; 8) odłupek z krzemienia czekoladowego; 9) odłupek z krzemienia bałtyckiego; 10) 2 fragm. odłupków z surowca nieokreślonego, spatynowanego; 11) okruch z krzemienia bałtyckiego; 12) odłupek kamienny; 13) 2 fragm. ceramiki, w tym ornamentowany (Ryc. 9d).

Chron.: paleolit schyłkowy, mezolit (?), neolit (KPL).

STAN. 2. Leży o ok. 50 m na S od stan. 1. W wyni-

Ryc. 9. Wola Rzeczycka, woj. Tarnobrzeg, stan. 1 (a-d); stan. 2 (e-h,j); stan. 3 (i)

Tabela 1
Zestawienie surowców krzemiennych

Miejscowość, nr i nazwa stanowiska	Surowce krzemienne							
	świeciechowski	czekoladowy	bałtycki	jurajski	pasiasty	turoński	rauracki	nieokreślony
Agatówka	×	—	—	—	—	—	—	—
Dąbrowa Rzeczycka 4	×	—	—	—	—	×	—	—
Dąbrowa Rzeczycka 6	×	—	—	—	—	—	—	—
Dąbrowa Rzeczycka 8	×	×	—	—	—	—	—	—
Jastkowice, „Łuniki” 1	×	×	×	×	×	×	×	×
Rzeczyca Długa 2, „Golikowa Góra”	×	—	—	—	—	—	—	—
Rzeczyca Długa 3, „Pod Gozdem”	—	×	×	—	—	—	—	—
Jastkowice (Ludian) 5	×	×	×	—	×	—	—	×
Rzeczyca Długa 2, „Golikowa Góra”	×	—	—	—	—	—	—	—
Rzeczyca Długa 3, „Pod Gozdem”	×	—	—	—	—	—	—	—
Rzeczyca Długa 4, „Za Górą”	×	—	—	—	—	—	—	—
Rzeczyca Długa 5, „Łysa Góra”	×	—	—	—	—	—	—	—
Rzeczyca Długa 6, „Pod Lasem”	×	—	—	—	—	—	—	—
Rzeczyca Długa, „Piaski”	×	×	—	—	×	—	—	—
Rzeczyca Długa 7 „Pod Goliszowcem”	×	—	—	—	—	—	—	—
Wola Rzeczycka 1	×	×	×	—	—	—	—	—
Wola Rzeczycka 2	×	×	×	—	×	—	—	—
Wola Rzeczycka 3	×	×	×	—	—	—	—	×

*) W Woli Rzeczyckiej, stan. 2 jeden zabytek wykorzystany jest z krzemienia pomorskiego.

ku intensywnego wydobywania piasku zostało całkowicie zniszczone, a obecnie porośnięte jest sosnowym młodnikiem.

Materiały: 1) rdzeń dwupiętowy wiórowy z krzemienia czekoladowego (Ryc. 9e); 2) rdzeń jednopiętowy wiórowy z krzemienia czekoladowego (Ryc. 9f); 3) uszkodzony drapacz odłupkowy z krzemienia bałtyckiego (Ryc. 9g); 4) odłupek retuszowany z krzemienia bałtyckiego (Ryc. 9h); 5) fragm. zatępca z krzemienia świeciechowskiego, 5 wiórów i ich fragm. z krzemienia świeciechowskiego i 1 z krzemienia czekoladowego (Ryc. 9j); 6) 19 odłupków i ich fragm. z krzemienia świeciechowskiego; 7) 3 z czekoladowego; 8) 4 z bałtyckiego; 9) 1 z narzutowego (pomorskiego); 10) 7 z surowca nieokreślonego (3 spatynowane, 4 przepalone); 11) łuska z krzemienia pasiastego; 12) 3 fragm. kamieni z wygładzonymi powierzchniami; 13) 2 niecharakterystyczne fragm. ceramiki.

Chron.: paleolit schyłkowy (kultura świderska), neolit (KPL ?).

STAN. 3. Ok. 130 m na SE od stan. 2. Zabytki zostały zebrane w 1963 r. przez W. Werwińskiego i w 1970 przez ks. dra W. Gaj-Piotrowskiego.

Materiały: 1) fragm. rdzenia dwupiętowego z krzemienia świeciechowskiego; 2) fragm. wióra z retuszowaną krawędzią poprzeczną z krzemienia świeciechowskiego (Ryc. 9i); 3) 6 wiórów i ich fragm. z krzemienia świeciechowskiego; 4) 1 z bałtyckiego; 5) 1 z surowca nieokreślonego; 6) 5 odłupków i ich fragm. z krzemienia świeciechowskiego; 7) 1 z bałtyckiego; 8) 1 z czekoladowego; 9) 1 okruch z krzemienia bałtyckiego.

Chron.: epoka kamienia, neolit (?).

Analiza typologiczna i technologiczna materiałów pozwoliła na ustalenie ich chronologii. Zdecydowana większość stanowisk wiąże się z osadnictwem neolitycznym (18 stanowisk), reprezentowanym przez kulturę pucharów lejkowatych. Elementy z paleolitu schyłkowego wystąpiły na 4 stanowiskach, z mezolitu także na 4. Jedno luźne znalezisko noża sierpowatego wiąże się z kulturą mierzanowicką i datować je można na wczesną epokę brązu. Materiały z 3 stanowisk, ze

względu na brak w nich elementów datujących, nie mają dokładniejszego określenia chronologicznego. Ogólnie określono je jako pochodzące z epoki kamienia.

W omawianych materiałach na szczególną uwagę zasługuje kwestia zróżnicowania surowców krzemienych (Tabela 1). Zdecydowana przewaga krzemienia świciechowskiego wiąże się najprawdopodobniej z bliską odległością do wychodni i prahistorycznych punktów eksploatacji tego surowca. Obok materiałów z krzemienia świciechowskiego, ściśle związanych z osadnictwem neolitycznym, na uwagę zasługują także zabytki ze starszych epok wykonane z tego surowca (np. Jastkowice-Ludian, stan. 5).

Wszystkie odkryte i przekazane do opracowania materiały wnoszą wiele nowych danych do poznania osadnictwa pradziejowego w tym rejonie. Dane te są istotne, zwłaszcza dla realizacji programu Archeologicznego Zdjęcia Polski. Ze względów konserwatorskich uwagę zwrócić należy na materiał z Jastkowic-Ludiana, stan. 5, i Woli Rzeczyckiej, stan. 1. Wskazane jest przeprowadzenie badań sondażowych na tych stanowiskach. Niezbędna jest także szczegółowa penetracja stanowiska „Piaski” w Rzeczycu Długiej, gdyż wybieranie piasku przez miejscową ludność grozi całkowitym zniszczeniem tego interesującego obszaru.

*Mgr Sławomir Sałaciński i mgr Marek Zalewski
Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52
00-950 Warszawa*

К Р А Т К О Е С О Д Е Р Ж А Н И Е

В начале 1982 г. ксэндз др В. Гай-Пётровски передал с целью научной обработки Государственному археологическому музею в Варшаве частную коллекцию археологических памятников. Эта коллекция возникла в результате долголетних изысканий и также дарований жителей окрестностей Сталёвой Воли (тарнобжегское воев.). Особого отменения заслуживает факт исключительного старательного хранения памятников старины и полной документации, заключающей информации, касающиеся открытий и их точного размещения (зарисовки). Эти данные способствовали как можно тщательному размещению и обработке всех археологических стоянок.

Следующая статья охватывает материалы хронологически связанные с эпохой камня и ранней эпохой бронзы. Памятники из младших эпох были обработаны

отдельно¹. Большинство археологических стоянок было обнаружено в окрестностях Жечицы Длугей и Воли. Жечицкой, тарнобжегское воев. (Рис. 1, 2). Среди 22 археологических стоянок, 4 связаны с конечным палеолитом, 4 с мезолитом, 18 с неолитом, 1 с ранней эпохой бронзы, а 3 не имеют более точного хронологического определения ввиду отсутствия датирующих элементов (Таблица I). Из этой сводки вытекает, что решительное большинство материалов связано с неолитическим заселением, представленным культурой воронковидных кубков. Из проведенного анализа материалов наряду с типологическими и технологическими вопросами особого внимания заслуживает неоднородность сырья обождаемых комплексов. Перевес свецеховского сырья вероятно связан с близостью места выхода этого кремня.

S U M M A R Y

At the beginning of 1982 the Rev. Dr. W. Gaj-Piotrowski turned over his private collection of archaeological remains to the State Archaeological Museum in Warsaw for scientific description. The collection arose as a result of long years of searching. It also includes gifts from the inhabitants of the Stalowa Wola area (Tarnobrzeg voiv). It should be noted that the remains were stored with extreme care and were fully documented, with information about the find and its localization sketches). These data helped localize and describe as accurately as possible all the archaeological sites.

This article includes material connected chronologically with the Stone Age and early Bronze Age. Remains from later ages have been described separately. Most

of the archaeological sites were discovered in the vicinity of Rzeczyca Długa and Wola Rzeczycka, Tarnobrzeg voiv. (Fig. 1, 2). Of the 22 sites, 4 come from the late paleolithic, 4 from the mesolithic, 18 are neolithic, 1 is an early Bronze Age site and in the case of 3 sites the chronology cannot be determined as there are no dating elements (Tab. 1). This list shows that most of the materials are associated with neolithic settlements represented by the Funnel Beaker culture. Apart from typological and technological problems, a point of especial interest is the variety of raw materials used. The predominance of Świeciechów flint is probably connected with outcrops of this stone in the area.

GRAŻYNA DMOCHOWSKA

MATERIAŁY Z ODKRYĆ PRZYPADKOWYCH Z EPOKI BRĄZU,
WCZESNEJ EPOKI ŻELAZA I ŚREDNIOWIECZA ZNALEZIONE
W OKOLICACH STALOWEJ WOLI, WOJ. TARNOBRZESKIE

МАТЕРИАЛЫ ИЗ СЛУЧАЙНЫХ ОТКРЫТИЙ ИЗ ЭПОХИ БРОНЗЫ, РАННЕЙ
ЭПОХИ ЖЕЛЕЗА И СРЕДНЕВЕКОВЬЯ, НАЙДЕННЫЕ В ОКРЕСТНОСТЯХ
СТАЛЕВОЙ ВОЛИ, ТАРНОБЖЕГСКОЕ ВОЕВ.

MATERIALS FROM ACCIDENTAL DISCOVERIES FROM THE BRONZE AGE, EARLY IRON AGE AND
MIDDLE AGES, FOUND IN THE VICINITY OF STALOWA WOLA, TARNOBRZEG VOIV.

Pracę napisano w oparciu o materiał archeologiczny odkryty przez ks. dra W. Gaj-Piotrowskiego lub pozyskany przez niego od przypadkowych znalazców, wypożyczony w końcu 1981 i na początku 1982 r. do opracowania w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. Korzystam z okazji, aby serdecznie podziękować księdzu Gaj-Piotrowskiemu, zarówno za wypożyczenie materiału, jak też za dostarczenie wszelkich koniecznych informacji, dotyczących lokalizacji stanowisk i okoliczności znalezienia zabytków.

Materiał w przeważającej ilości reprezentuje grupę tarnobrzeską kultury łużyckiej. Znacznie mniejszy udział wykazuje ceramika charakterystyczna dla średniowiecza. Tylko jedno naczynie i fragment ceramiki są typowe dla kultury trzcinieckiej, a pojedynczy fragment dna dla kultury lendzielskiej. Wśród omówionych niżej zabytków znajdują się ponadto drobne ułamki nieokreślonych przedmiotów żelaznych i szklanych o bliżej niesprecyzowanej przynależności kulturowej i chronologicznej.

Ceramikę opisano wyróżniając 5 sposobów opracowania powierzchni (wygładzane, gładkie, szorstkie, chropowate, obmazywane). Powierzchnie wygładzane i gładkie są starannie opracowane, a w przypadku pierwszych nie wyczuwa się najmniejszej nierówności na powierzchni. Szorstkość jest spowodowana wystąpieniem obfitej domieszki, która częściowo uległa wykruszeniu, chropowatość — obłożeniem powierzchni roztworem glinki z zawartością domieszki, obmazywanie — przetarciem powierzchni palcem, wiechciem trawy lub

gałązek itp., przez co tworzą się wyraźne smugi.

Ceramikę charakterystyczną dla kultury trzcinieckiej wydatowano w oparciu o trzyfazowy podział periodyzacyjny tej kultury: faza wczesna = 2 poł. I EB, faza klasycznego rozwoju = II EB, faza łódzka = pocz. III EB¹. Dla datowania ceramiki grupy tarnobrzeskiej wykorzystano podział periodyzacyjny, opracowany przez K. Moskwę², który wydzielił 3 fazy rozwojowe: I = III — poł. IV EB, II = poł. IV — V EB, III = Ha — wczesny LT.

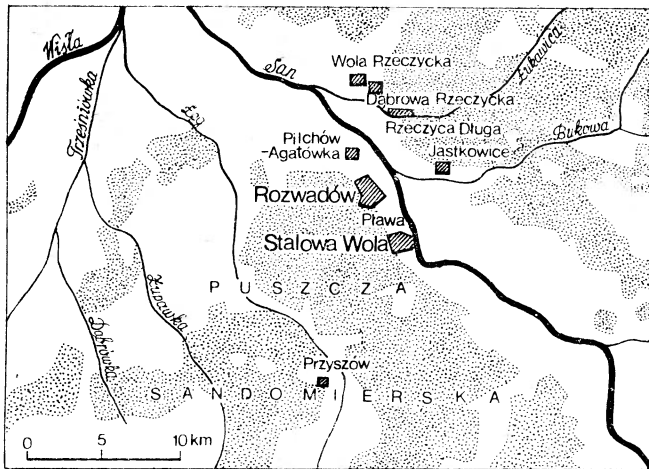
W opracowaniu zachowano numerację stanowisk, dokonaną przez ks. dra W. Gaj-Piotrowskiego. Miejscowości wymienione są w kolejności alfabetycznej. Ich położenie w okolicach Stalowej Woli obrazuje ryc. 1.

AGATÓWKA, gm. Zaleszany

Okolo r. 1956, na terenie placu nr 261 w Agatówce (zamieszkałego przez A. Kotwicę), wykopano przypadkowo zachowane w całości naczynie gliniane. Znajdowało się ono w okolicy ganku domu mieszkalnego, na głębokości ok. 1 m. Towarzyszyły mu drobne fragmenty ceramiki, które nie zostały zebrane. Wg relacji córki dawnych mieszkańców posesji, Kułaczkowskich, naczynie wydobyto z czarnej ziemi, zawierającej zwęglone szczątki drewna, które wystąpiły także w odległości kilku metrów, w dole wykopanym na wapno. St. Olech, prze-

¹ J. Miśkiewicz: *Kultura trzciniecka*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. 3, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1978, s. 190—191.

² K. Moskwa: *Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce*, Rzeszów 1976, s. 85—104.

Ryc. 1. Położenie stanowisk z okolic Stalowej Woli, woj. Tarnobrzeg, objętych opracowaniem

chowujący naczynie do 1970 r. nie potwierdził informacji o śladach spalenizny w okolicach znaleziska.

Naczynie, z biegiem czasu częściowo zniszczone, zostało wyklejone z zachowanych fragmentów. Jest to forma o esowatym profilu, z lekko pogrubioną, skośnie ściętą krawędzią, zdobiona ornamentem rytym (Ryc. 2f). Średn. wylewu 8,5 cm, średn. dna 4,8 cm, wys. 10,4–10,7 cm. Powierzchnie wygładzone, zewnętrzna brązowa z szarymi plamami, wewnętrzna brązowoszara.

Analogiczne naczynia pod względem formy i ornamentu, ale większe, znane są z terenu grupy małopolskiej kultury trzcinieckiej wg. J. Miśkiewicza³ i opatowskiej wg. A. Gardawskiego⁴. Podobnie jak nasz okaz, reprezentują one etap pełnego rozwoju kultury trzcinieckiej.

DĄBROWA RZECZYCKA, gm. Radomyśl

Stanowiska archeologiczne, leżące na gruntach wsi Dąbrowa Rzezycka, są położone wśród moczarów, ograniczonych od NE kanałem odwadniającym rzeki Jodłówki, od SE linią kolejową, prowadzącą do Kępy Rzezyckiej, od SW drogą polną, łączącą Turki (przysiółek Woli Rzezyckiej) z Dąbrową Rzezycką.

STAN. 3 zajmuje zniszczone, wskutek wybierania piasku, wyniesienie. Jest ono położone ok. 500 m na NE od ostatnich zabudowań Dąbrowy Rzezyckiej i ok. 500 m na NW od skrzyżowania drogi polnej, prowadzącej z Turków do Dąbrowy Rzezyckiej, z torem kolejowym.

Z całej powierzchni wyniesienia zebrano na początku lat sześćdziesiątych 45 fragmentów ceramiki: 1) fragment dna naczynia na niedużej stopce; powierzchnie gładkie, szarobrunatne, 2) fragment. średniościennego garnka jajowatego; powierzchnia zewnętrzna szorstka, wewnętrzna gładka, szare, 3) 15 fragmentów naczyń o częściowo lub zupełnie zniszczonych powierzchniach, w tym 2 bardzo drobne ułamki den; niektóre noszą ślady wtórnego kontaktu z ogniem, 4) 28 fragmentów naczyń to-

czonych na kole — a) dna naczynia cienkościennego o średn. ok. 12 cm; powierzchnie szare, zewnętrzna szorstka, wewnętrzna gładka, b) dna o średn. ok. 7 cm; powierzchnie gładkie, czarne, c) 11 fragmentów naczyń cienkościennych, powierzchnie gładkie, białe, d) 2 fragmenty naczyń cienkościennych; powierzchnie szorstkie, szarobrazowe, e) 3 fragmenty naczyń cienkościennych; powierzchnie gładkie, zewnętrzna czarna, wewnętrzna szara, f) 10 fragmentów naczyń o zniszczonych powierzchniach, niektóre ze śladami wtórnego kontaktu z ogniem.

Ceramika opisana wyżej jest niejednolita chronologicznie. Fragmenty nr 1–3 wykazują cechy pozwalające na zaliczenie ich do grupy tarnobrzeszkiej kultury łużyckiej, prawdopodobnie z III fazy rozwojowej. Ułamki naczyni oznaczone nr 4 reprezentują późne średniowiecze (?).

STAN. 4. zajmuje wyniesienie, położone ok. 100 m na N od stanowiska 3.

We wschodniej części wydmy, zniszczonej wskutek wybierania piasku, zaobserwowano grubą warstwę kulturową z pozostałościami „jam mieszkalnych i ognisk”. W 1963 r. znaleziono tu 7 fragmentów ceramiki: 1) fragment dna o średn. ok. 9 cm; powierzchnie gładkie, zewnętrzna brązowa z szaroczarnymi plamami, wewnętrzna szarobrunatna (Ryc. 2a), 2) fragment grubościennego garnka jajowatego, zdobionego guzami z miseczkowatym wgłębieniem; powierzchnia zewnętrzna chropowata, brązowa, wewnętrzna wygładzona, szarobrazowa, 3) fragment naczynia średniościennego; powierzchnie wygładzone, zewnętrzna czarna, połyskliwa, wewnętrzna brązowa, 4) fragment naczynia o powierzchni zewnętrznej wygładzonej, brązowej, wewnętrznej zniszczonej, 5) 3 fragmenty naczyń prawdopodobnie grubościennych; powierzchnie zewnętrzne zniszczone, wewnętrzne wygładzone brązowe lub ceglaste.

Opisana ceramika jest charakterystyczna dla grupy tarnobrzeszkiej kultury łużyckiej epoki brązu. Precyzyjniej wydatować można jedynie fragment nr 3, typowy dla V EB oraz fragment nr 2, jedyny pochodzący z całą pewnością z III fazy rozwojowej grupy tarnobrzeszkiej, o czym świadczy charakterystyczny ornament.

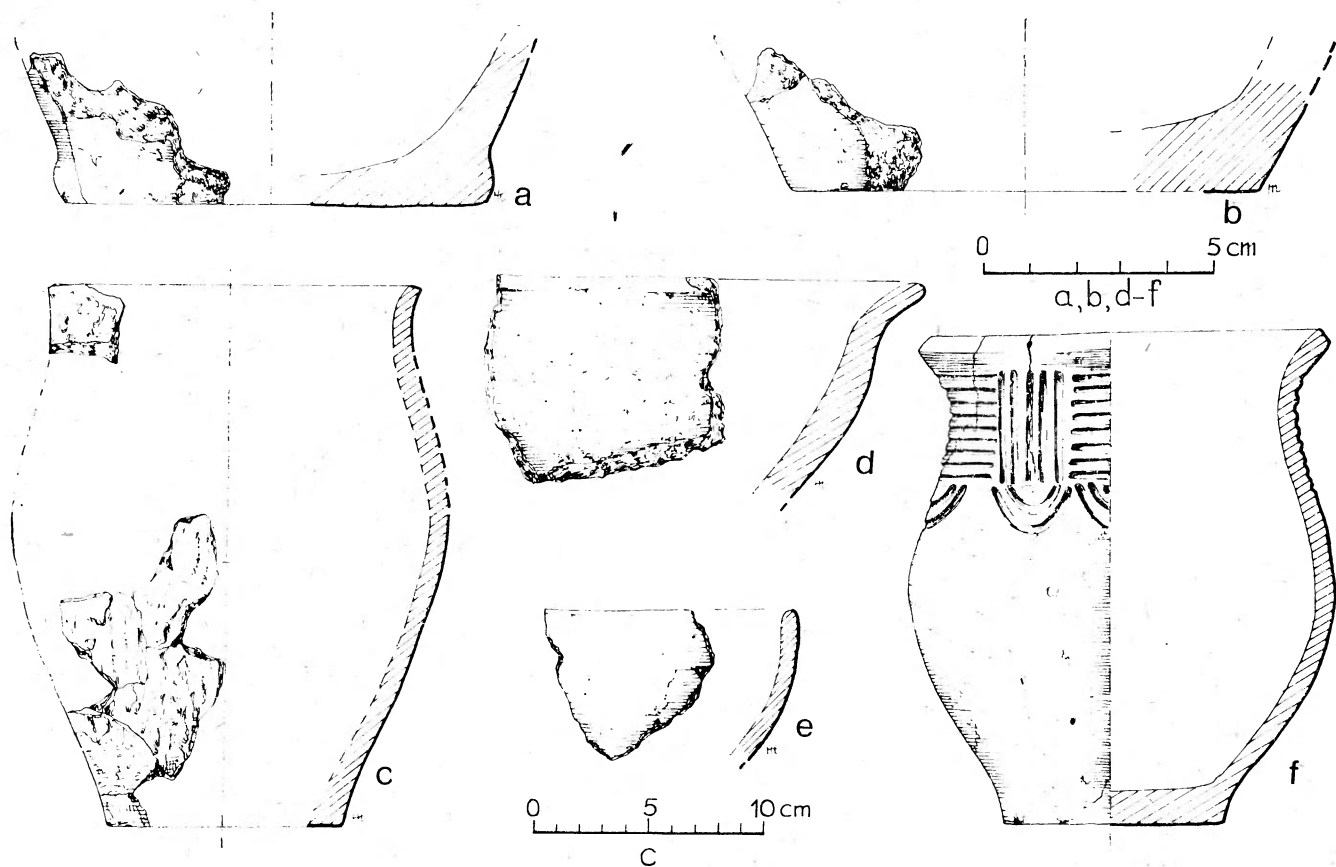
JASTKOWICE, gm. Pysznica

Stanowisko położone jest na zalesionej, piaszczystej wydmy zwanej „Łuniki” (in. „Kosie Górki”). Znajduje się ona ok. 800 m na E od wsi Baków, przy nowej, niedokończonej drodze, prowadzącej z Jastkowic do Rzezyca Długiej, przez Musików.

Z całej powierzchni stanowiska w latach sześćdziesiątych zebrano 96 fragmentów naczyń oraz zabytki nieceramiczne: 1) 8 fragmentów wylewów — a) miseczki; powierzchnie wygładzone, brązowe (Ryc. 2e), b) lekko ściętego do wewnątrz wylewu naczynia cienkościennego; powierzchnia zewnętrzna gładka, szara, wewnętrzna szorstka, szaroceglata, c) pogrubionego, skośnie ściętego do wewnątrz wylewu miseczki średniościennego; powierzchnie gładkie, zewnętrzna szara, wewnętrzna brązowoszara, d) naczynka cienkościennego; powierzchnie szorstkie, brązowe, e) skośnie ściętego do wewnątrz wylewu miseczki cienkościennego; powierzchnie gładkie, zewnętrzna ceglata, wewnętrzna brązowoceglata, f) płasko ściętego wylewu cienkościennego miseczki; powierzchnie szorstkie, ceglaste, g) naczynia średniościennego z dookólną linią ry-

³ J. Miśkiewicz: *Kultura trzciniecka...*, s. 180, 190.

⁴ A. Gardawski: *Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce*, „Materiały Starożytne”, t. 5, 1959, tabl. XXII, 19, XXIV, 1.

Ryc. 2. Dąbrowa Rzeczycka, stan. 4 (a). Jastkowice (b—e), Agatówka (f)

tą poniżej krawędzi; powierzchnie szorstkie, szare, h) miski; powierzchnia zewnętrzna zniszczona, wewnętrzna gładka, szara (Ryc. 2d), 2) 5 fragmentów den — a) naczynia grubościennego o średn. 10,5 cm; powierzchnia zewnętrzna wygładzona, szarobrązowa, wewnętrzna zniszczona (Ryc. 2b), b) naczynia grubościennego; powierzchnie zniszczone, zewnętrzna pierwotnie chropowata, wewnętrzna gładka, c) naczynia średniościenne; powierzchnia zewnętrzna szorstka, brązowa, wewnętrzna gładka, szara, d) naczynia średniościenne; powierzchnia zewnętrzna szorstka, brązowa, wewnętrzna zniszczona, e) naczynia cienkościennego; powierzchnia zewnętrzna zniszczona, wewnętrzna gładka, szarobrązowa, 3) fragment ucha; powierzchnie gładkie, brunatnoszare, 4) fragment naczynia średniościenne o ostrym załomie brzuśca; powierzchnia zewnętrzna gładka, wewnętrzna szorstka, brązowe, 5) fragment naczynia z dookólną listwą plastyczną; obie powierzchnie zniszczone, 6) fragment naczynia cienkościennego, zdobionego ornamentem rytym, złożonym ze skośnych i łukowatych żłobków; powierzchnia zewnętrzna gładka, wewnętrzna szorstka, brązowe, 7) fragment cienkościennej czarki lub miski, zdobionej dookólną linią rytą u nasady szyjki; powierzchnie gładkie, zewnętrzna szara, wewnętrzna brązowa, 8) fragment naczynia średniościenne o łagodnym załomie brzuśca, ze śladami płytkich, skośnych żłobków; powierzchnia zewnętrzna gładka, brązowa z szarymi plamami, wewnętrzna szorstka, szarobrązowa, 9) fragment naczynia średniościenne, z poziomym odciskiem tordo-

wanego naszyjnika; powierzchnie wygładzone, zewnętrzna szaroczarna, wewnętrzna brązowoszara, 10) fragment naczynia średniościennego zdobionego ornamentem rytym, skośnych żłobków na przemian z dołeczkami odciśniętymi stempelkiem, ułożonymi w rzędy; powierzchnia zewnętrzna gładka, wewnętrzna szorstka, brązowoszara, 11) 17 fragm. waz nadszańskich — a) 3 drobne fragm. wazy, zdobionej nad ostrym załomem brzuśca rytymi, zaplatanymi i zakreskowanymi trójkątami; powierzchnia zewnętrzna gładka, czarna, wewnętrzna zniszczona, b) fragm. średniościennej wazy o ostrym załomie brzuśca, z ornamentem rytym złożonym z gęsto rytym, głębokich, skośnych żłobków; powierzchnia zewnętrzna gładka, szaroczarna, wewnętrzna szorstka, szarobrązowa, c) fragm. średniościennej wazy zdobionej rytymi zaplatanymi trójkątami, rzadko zakreskowanymi; powierzchnia zewnętrzna gładka, szaroczarna, wewnętrzna zniszczona, d) 3 fragm. średniościennej wazy z zachowanymi rytymi, skośnymi żłobkami nad załomem brzuśca; powierzchnie zewnętrzne gładkie, wewnętrzne szorstkie lub gładkie, szarobrązowe, e) 9 fragm. waz cienko- i średniościennej; powierzchnie zewnętrzne gładkie, szaroczarne, wewnętrzne szorstkie, brunatne lub szarobrązowe, 12) 7 fragmentów naczyń średniościennej; powierzchnie zewnętrzne brunatnoceglaste — a) 3 o powierzchniach gładkich; wewnętrzne barwy ceglastej lub ceglastoszarej, b) 3 o powierzchniach zewnętrznych gładkich, wewnętrznych szorstkich, barwy brązowej lub szarobrązowej, c) fragment o powierzchni zewnętrznej szorst-

kiej, wewnętrznej zniszczonej, 13) 5 fragmentów naczyń o powierzchniach zewnętrznych gładkich, szarobrazowych — a) 4 fragmenty naczyń średniościennych; powierzchnie wewnętrzne gładkie lub szorstkie, szarobrazowe lub czarne, b) fragm. naczynia cienkościennego; powierzchnia wewnętrzna szorstka, szarobrazowa, 14) 6 fragm. naczyń średniościennych; powierzchnie zewnętrzne gładkie, brązowe — a) 5 o powierzchniach wewnętrznych szorstkich — brązowej, szarej lub szarobrazowej, b) 1 o powierzchni wewnętrznej wygładzonej, brązowszarej, 15) fragment naczynia cienkościennego; powierzchnie szorstkie, zewnętrzna szarobrunatna, wewnętrzna brązowa, 16) 5 fragmentów naczyń średniościennych; powierzchnie zewnętrzne gładkie, szarobrazowe — a) 2 o powierzchniach wewnętrznych szorstkich, szarobrazowych, b) 3 o powierzchniach wewnętrznych gładkich, brązowych niekiedy z odcieniem szarym, 17) 9 fragmentów naczyń średniościennych; powierzchnie zewnętrzne chropowate, brunatne lub brązowe — a) 6 o powierzchniach wewnętrznych wygładzonych, brązowszarych, b) 3 o powierzchniach wewnętrznych szorstkich, brązowych, 18) fragment naczynia średniościennego; powierzchnia zewnętrzna ze śladami obmazywania, wewnętrzna wygładzona, brązowa, 19) fragment naczynia grubościennego; powierzchnia zewnętrzna ze śladami obmazywania, brązowa, wewnętrzna zniszczona, 20) 9 fragmentów naczyń średniościennych o częściowo zniszczonych powierzchniach, 21) 9 bardzo drobnych fragmentów naczyń cienko- i średniościennych, 22) 5 fragmentów ze śladami wtórnego kontaktu z ogniem, 23) mały krążek żelazny w dwóch fragmentach, 24) 2 fragmenty szkła — a) jeden wtórnie przepalony, b) drugi stanowiący zapewne ułamek naczynia szklanego.

W 1972 r. z powierzchni 30×30 cm zebrano kości, duże zęby zwierzęce i fragment nieokreślonego przedmiotu żelaznego oraz fragmenty ceramiki, z których wydzielono 1 niekompletny garnek i 20 ułamków różnych naczyń. W opisie materiału zachowano ciągłą numerację ze znaleziskami z lat sześćdziesiątych: 25) garnek tulipanowaty zachowany we fragmentach o średn. dna 10 cm; powierzchnia zewnętrzna ze śladami pionowego obmazywania, brązowa, wewnętrzna gładka, ceglasta, miejscami szarobrazowa (Ryc. 2c), 26) 9 fragmentów waz nadszańskich — a) średniościennych, zdobionych ornamentem rytym, złożonym z zaplatanych, zakreskowanych trójkątów, przerwanych szachownicowo zakreskowanymi polami; powierzchnia zewnętrzna gładka, szaroczarna, wewnętrzna szorstka, brązowoszara, b) 5 o zniszczonej jednej powierzchni, w tym fragment zdobiony zaplatanymi, zakreskowanymi trójkątami; zachowane powierzchnie zewnętrzne gładkie, czarne, wewnętrzne szorstkie, brązowe, c) 3 średniościennych; powierzchnie zewnętrzne gładkie, szaroczarne, wewnętrzne szorstkie, brązowe, 27) 3 fragmenty naczynia średniościennego o średn. dna ok. 7 cm; powierzchnia zewnętrzna gładka, wewnętrzna szorstka, szarocęglaste, 28) fragment naczynia cienkościennego; powierzchnia zewnętrzna gładka, szarobrazowa, wewnętrzna szorstka, ceglasta, 29) 3 fragmenty naczyń średniościennych; powierzchnie zewnętrzne szorstkie, szarobrazowe, wewnętrzne gładkie, brązowe, 30) fragment naczynia cienkościennego; powierzchnia zewnętrzna chropowata, brązowa, wewnętrzna gładka, szarobrazowa, 31) fragment naczynia średniościennego; powierzchnia zewnętrzna chropowata, wewnętrzna szorstka, brązowa, 32) 2 drobne fragmenty naczyń o częściowo zniszczonych powierzchniach.

Materiał zabytkowy, zebrany na stanowisku w Jastkowicach, jest niejednorodny chronologicznie. W większości jest on reprezentatywny dla II fazy rozwojowej grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej, głównie fragmenty 9, 7—11, 26. Fakt wystąpienia przepalonych kości, w bliskiej okolicy których znaleziono ułamki garnka tulipanowatego z innymi fragmentami naczyń, sugeruje, że istniało tu cmentarzysko ciałopalne z tego okresu. Podobny garnek znaleziono w Zbydniowie stan. 1⁵. Pozostałe fragmenty naczyń nie mogą być precyzyjnie wydatowane. Z dużym prawdopodobieństwem z fazą I można łączyć fragment profilowanej miski (nr 1h). Inne mieszczą się w granicach trwania grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej. Chronologia ułamków żelaznych i szklanych, stanowiących części nieokreślonych przedmiotów, nie jest możliwa do dokładnego ustalenia. Fragment naczynia szklanego można łączyć z okresem wpływów rzymskich lub średniowieczem.

Stanowisko w Jastkowicach było wzmiankowane w pracy K. Moskwy⁶ i oznaczone jako nr 1 w tej miejscowości.

PRZYSZÓW, gm. Bojanów

Stanowisko znajduje się na piaszczystym wzniesieniu, zwanym „Place Kozikowe”, usytuowanym wśród podmokłych terenów nizinnych. Jest ono położone na E od nieutwardzonej drogi wiejskiej do Stanów, przy lesie, ok. 300 m na N od wsi.

Na materiał zabytkowy składa się 6 fragmentów ceramiki, zebranych w 1982 r.: 1) fragment wylewu miseczek(?) cienkościennych; powierzchnie szorstkie, szarobrazowe, 2) fragment wylewu naczynia średniościennych; powierzchnia zewnętrzna chropowata, wewnętrzna szorstka, brązowoceglasta, 3) fragment naczynia cienkościennych; powierzchnia zewnętrzna gładka, brązowoszara, wewnętrzna szorstka, szara, 4) fragment naczynia grubościennych; powierzchnia zewnętrzna szorstka, brązowa, wewnętrzna wygładzona, szaroczarna, 5) fragment naczynia średniościennych; powierzchnie gładkie, brązowe, 6) fragment ceramiki o obu powierzchniach zniszczonych.

Opisana ceramika nie może być precyzyjnie wydatowana. Można ją zaliczyć ogólnie do grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej.

RZECZYCA DŁUGA, gm. Radomyśl

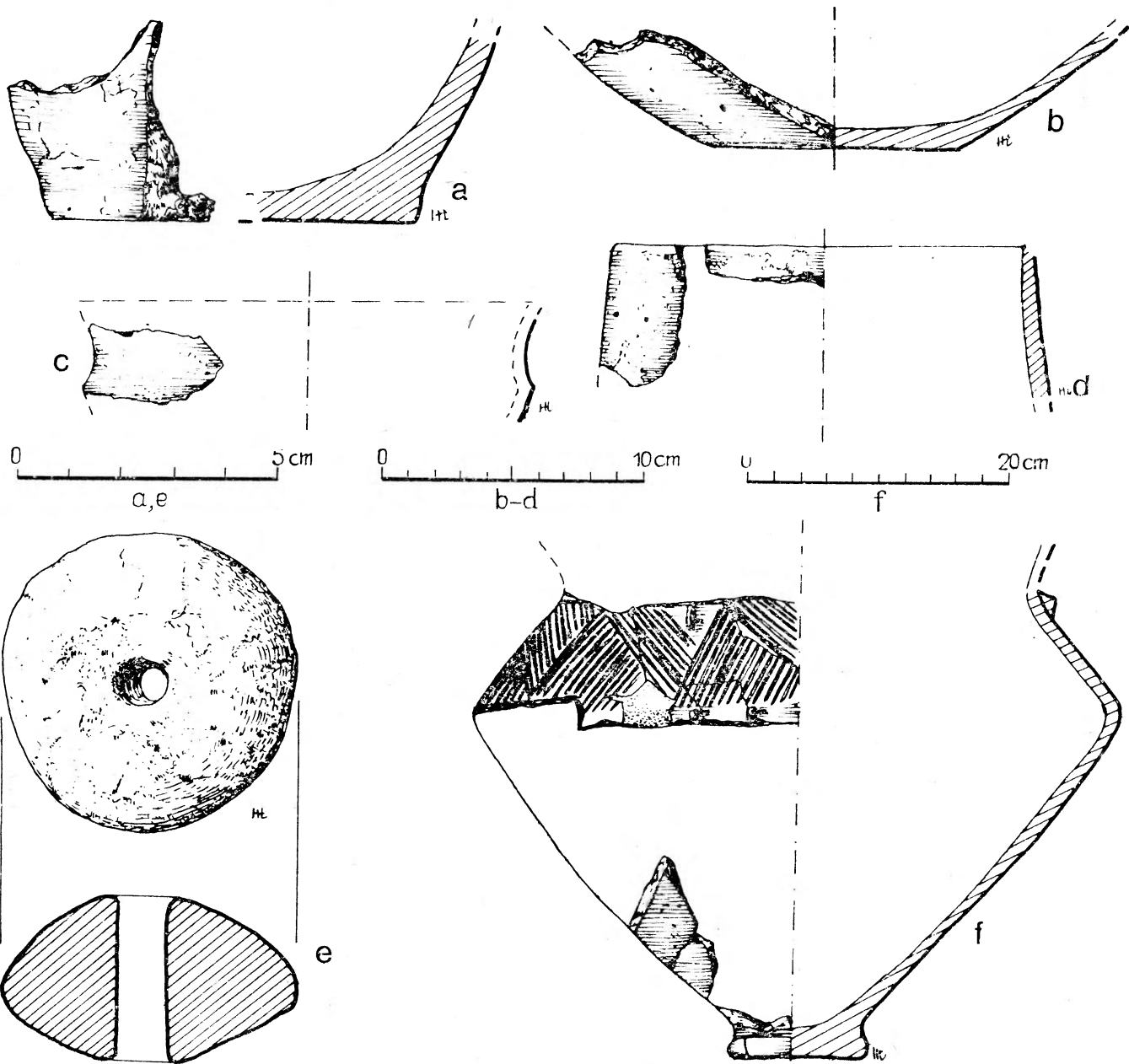
Stanowiska archeologiczne, znalezione na gruntach wsi Rzeczyca Długa, występują na obszarze pól uprawnych, zwanych „Piaski”, leżących na N od zabudowań wsi.

STAN. 1, „Kasprowiczowa Góra”, znajduje się na piaszczystym wyniesieniu o charakterze wydmy, leżącym około 300 m na E od szosy prowadzącej z Rzeczycy Długiej do Rzeczycy Okrągłej i około 800 m na NW od zabudowań wsi.

Materiał archeologiczny zebrano w latach 60-tych i 70-tych ze wschodniej części wyniesienia oraz terenu na E od niego (pole M. Pileckiego). Wystąpił na głęb. ok. 30—50 cm pod powierzchnią piasku. Składa się nań kilka różnych zabytków: 1) fragment placka-talerza z otworkami na wylot; powierzchnia dolna wygładzona, górna chropowata, brązowa, 2) fragment dna; powierzchnie gładkie, zew-

⁵ K. Moskwa: Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Zbydniowie gm. Zaleszany, woj. Tarnobrzeg, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1973—1975”, 1979, tabl. XIV, 6.

⁶ K. Moskwa: Kultura łużycka..., s. 209.

Ryc. 3. Rzeczyca Długa, stan. 1 (a, e). Rzeczyca Długa, stan. 3 (b), Rzeczyca Długa, stan. 5 (c, d, f)

nętrzną brązową, wewnętrzną cegląstą (Ryc. 3a), 3) fragment średniościennego garnka jajowatego; powierzchnia zewnętrzna ze śladami obmazywania, wewnętrzna gładka, szarobrazowa, 4) 3 fragmenty grubościennych garnków jajowatych o powierzchniach zewnętrznych chropowatych — a) o powierzchni zewnętrznej szarobrazowej, wewnętrznej szorstkiej, szarej, b) o powierzchni zewnętrznej brązowej, wewnętrznej gładkiej, szarobrazowej, c) o powierzchni zewnętrznej brązowoceglastej, wewnętrznej szorstkiej, 5) fragment naczynia grubościennego; powierzchnia zewnętrzna zniszczona, wewnętrzna szorstka, szarobrazowa, 6) soczewkowaty przeszлик gliniany o gładkiej, brunatnej powierzchni (Ryc. 3e), 7) bryła wypalanej gliny, szara, o jednej ścianie zagładzonej, wyprofilowanej, 8) fragment rozcieracza kamiennego.

Zebrany materiał w większości wykazuje cechy charakterystyczne dla III fazy rozwojowej grupy tarnobrzeskiej. Obecność przeszlika, wypalanej gliny i fragmentu rozcieracza może dowodzić istnienia tu osady ludności tej grupy. Jedynie fragment nr 2 jest reprezentatywny dla kultury lendzielskiej(?) i może być łączony z wczesnym neolitem.

STAN. 3, „Skarbowe Pole”. Nazwą tą określa się obszar pól uprawnych, piaszczystych, leżących na E od drogi z Rzeczyca Długiej do Rzeczyca Okrągłej. Teren ten, zdaniem społecznego opiekuna zabytków W. Werwińskiego, to „jedno wielkie stanowisko archeologiczne”.

W połowie lat sześćdziesiątych zebrano tu 3 fragmenty waz nadszańskich: 1) fragment dna o średn. ok. 10 cm; powierzchnia zewnętrzna gładka, czarna, wewnętrzna przy

dnie szorstka, brązowa, z szaroczarnymi plamami (Ryc. 3b), 2) fragment średniościennej wazy; powierzchnie gładkie, zewnętrzna czarna, wewnętrzna brązowa, 3) fragment cienkościennej wazy; powierzchnia zewnętrzna gładka czarna, połyskliwa, wewnętrzna szorstka, brązowa.

Ceramika ta jest charakterystyczna dla II fazy grupy tarnobrzeskiej, głównie dla V EB.

STAN. 4, „Za Górą”, znajduje się na polu uprawnym. Jest to wyniesienie położone ok. 150 m na E od „Kasprowiczowej Góry” i ok. 600 m na NW od centralnej zabudowy wsi. Niegdyś stanowiło ono prawdopodobnie jedną całość z „Kasprowiczką Górą”.

Na materiał zabytkowy składają się 3 fragmenty grubościennych garnków jajowatych(?) o powierzchniach zewnętrznych ze śladami skośnego obmazywania, znalezione na początku lat sześćdziesiątych: 1) 2 fragmenty o powierzchniach zewnętrznych brązowoceglastych, wewnętrznych gładkich, brązowych, 2) fragment o powierzchni zewnętrznej brązowoszarej, wewnętrznej wygładzonej, brązowej. Ceramika wykazuje cechy charakterystyczne dla III fazy rozwojowej grupy tarnobrzeskiej, co potwierdza ewentualną łączność ze stanowiskiem „Kasprowicza Góra”.

STAN. 5, „Łysa Góra”, to płaskie wydmore wyniesienie, leżące na NW od centralnych zabudowań wsi, wzdłuż drogi polnej, biegnącej w tym kierunku. Pierwotnie sięgało do samych zabudowań Rzeczycy Długiej.

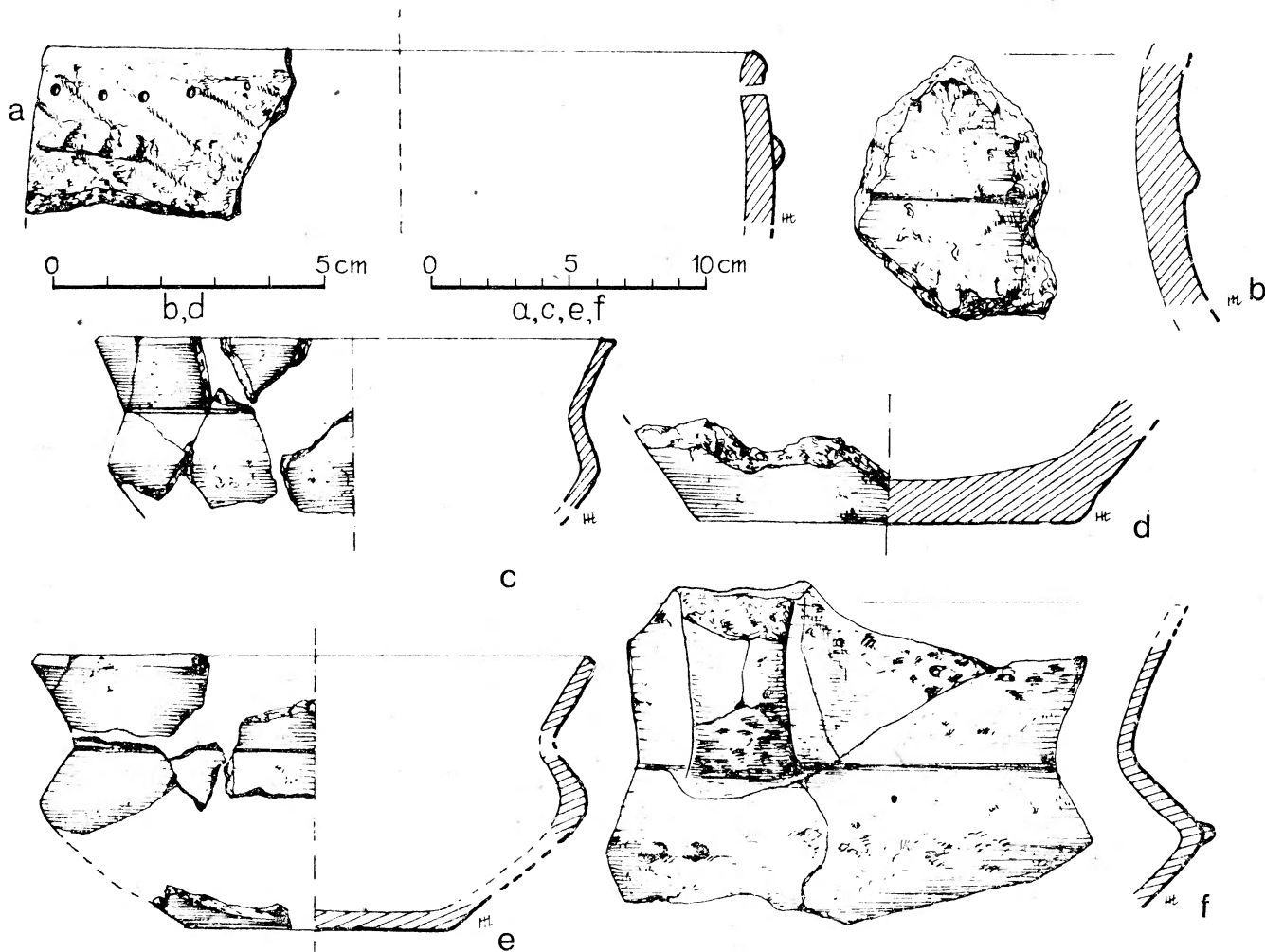
W końcu lat pięćdziesiątych, podczas eksploatacji piasku na „Łysej Górze”, natrafiono wg relacji ludności na ślady ognisk. W 1959 r. ks. dr W. Gaj-Piotrowski został powiadomiony o znalezieniu tego typu obiektu w części N wyniesienia na E od drogi polnej, przecinającej je wzdłuż osi N—S. Pozostałości paleniska znajdowały się ok. 70 cm pod powierzchnią ziemi. Zaciemnienie było kształtu owalnego o wymiarach 60×80 cm. Wypełnisko stanowiła szara ziemia z licznymi fragmentami przepalonego drewna. Maksymalna grubość warstwy popiołu wynosiła około 25 cm. Podczas eksploracji obiektu uzyskano następujący materiał zabytkowy: 9 fragmentów ceramiki ze śladami wtórnego kontaktu z ogniem — 1) 2 fragmenty wylewu garnka jajowatego(?) o średn. ok. 16 cm; powierzchnia zewnętrzna obmazywana, wewnętrzna gładka (Ryc. 3d), 2) 3 fragmenty ostro profilowanej miski (?) z dookólną linią rytą u nasady szyjki; powierzchnia zewnętrzna wygładzona, czarna, połyskliwa, 3) 2 fragmenty ostro profilowanej miski(?) o średn. załomu brzuśca ok. 17 cm; powierzchnia zewnętrzna wygładzona, czarna, połyskliwa (Ryc. 3c), 4) fragment średniościennej wazy nadszańskiej; powierzchnia zewnętrzna wygładzona, czarna, połyskliwa, 5) fragment placka-talerza ze skośnie ściętym brzegiem, o średn. ok. 21 cm; powierzchnia dolna pierwotnie gładka, 6) fragment złamanego wióra krzemienego z surowca najprawdopodobniej ożarowskiego, 7) drobne fragmenty muszli (szczeżui ?), 8) fragmenty kości zwierzęcych.

Stanowisko na „Łysej Górze” zostało oznaczone jako stanowisko 2 w Rzeczycy Długiej⁷. Niewielkie prace wykopaliskowe przeprowadzone w 1962 r. w części W wzniesienia, na polu S. Wermińskiego, dowiodły istnienia tu w V EB osady otwartej ludności kultury łużyckiej. Opisana wyżej ceramika jest charakterystyczna właśnie dla tego okresu.

W 1961 r., na południowym stoku „Łysej Góry”, około 20 m na N od stodoły, J. Wermiński wykopał podczas wydobywania piasku 3 naczynia wypełnione kośćmi. Naczynia te rozpadły się. Pozbierano znaczniejsze fragmenty oraz drobne ułamki ceramiki, leżące na miejscu znaleziska. Jedno z wydobytych naczyń zostało przekazane do Muzeum Okręgowego w Rzeszowie, gdzie jest przechowywane do tej pory (informacja ustna ks. dra W. Gaj-Piotrowskiego). W nim znaleziono 3 przedmioty krzemienne z surowca świeciechowskiego: wiór i 2 fragmenty wiórów.

Z materiału ceramicznego, dostarczonego do Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, zrekonstruowano następujące naczynia, zachowane w fragmentach: 1) wazę nadszańską o średn. załomu brzuśca ok. 50 cm i średn. dna 10,6 cm; górna część brzuśca zdobiona ornamentem rytym dookólnej linii i zakreskowanych, zaplatanych trójkątów oraz guzami podłużnymi i guzkami kopulastymi; powierzchnia zewnętrzna gładka, czarna, wewnętrzna szorstka, szarobrazowa (Ryc. 3f), 2) czerpak ostro profilowany o średn. wylewu ok. 18 cm, zdobiony grupami guzków kopulastych; powierzchnia zewnętrzna gładka, czarna, połyskliwa, wewnętrzna szorstka, brązowa (Ryc. 4f), 3) ostro profilowaną misę o średn. wylewu ok. 21 cm, średn. dna ok. 9 cm, z dookólną linią rytą u nasady szyjki; powierzchnia zewnętrzna wygładzona, czarna, połyskliwa, wewnętrzna wygładzona, brunatnoszara (Ryc. 4e), 4) ostro profilowaną misę o średn. wylewu ok. 19 cm, średn. załomu brzuśca ok. 18 cm, z dookólną bruzdą rytą u nasady szyjki; powierzchnia zewnętrzna wygładzona, połyskliwa, wewnętrzna wygładzona, brunatnoszara (Ryc. 4c). Wraz z opisanymi naczyniami zebrano 36 fragmentów ceramiki: 1) fragment prosto ściętego wylewu naczynia średniościennego; powierzchnia zewnętrzna chropowata, szarobrazowa, wewnętrzna gładka, brunatnoszara, 2) fragment dna naczynia średniościennego; powierzchnia zewnętrzna gładka, czarna, wewnętrzna szorstka, szarobrazowa, 3) fragment cienkościennego naczynia o lekko wato rozchylonej szyjce, z dookólną linią rytą u nasady szyjki; powierzchnia zewnętrzna gładka, czarna, wewnętrzna szorstka, rudobrazowa, 4) fragment naczynia cienkościennego z przekłutym uszkiem; powierzchnia zewnętrzna gładka, szarobrazowa, wewnętrzna zniszczona, 5) fragment ucha; powierzchnia wygładzona, szarobrazowa, 6) fragment przydenny średniościennej miski(?); powierzchnie wygładzone, zewnętrzna szaroczarna, wewnętrzna czarna, 7) 15 fragmentów waz nadszańskich — a) 3 brzuśca średniościennej wazy, zdobionej dookólną linią rytą i pasmem zaplatanych, zakreskowanych trójkątów; powierzchnie gładkie, zewnętrzna czarna, połyskliwa, wewnętrzna brązowa, b) 3 brzuśca średniościennej wazy, zdobionej dookólną linią rytą i guzkami stożkowatymi, a w górnej części brzuśca zaplatanymi, zakreskowanymi, sferycznymi trójkątami; powierzchnie wygładzone, zewnętrzna czarna, połyskliwa, wewnętrzna brązowa, c) 3 średniościennej wazy; powierzchnia zewnętrzna wygładzona, czarna, połyskliwa, wewnętrzna pierwotnie gładka, obecnie szorstka, białobrazowa z ciemnymi plamami, d) szyjki wazy cienkościennej; powierzchnia zewnętrzna wygładzona, czarna, połyskliwa, wewnętrzna szorstka, białobrunatna, e) wazy średniościennej; powierzchnie gładkie, czarne, zewnętrzna pierwotnie połyskliwa, f) brzuśca wazy średniościennej, powierzchnia zewnętrzna gładka, czarna, wewnętrzna wygładzona szaroczarna, g) brzuśca wazy średniościennej

⁷ K. Moskwa: *Kultura łużycka...*, s. 280.

Ryc. 4. Rzeczyca Długa, stan. 5 (a—c, e, f), Rzeczyca Długa, stan. 6 (d)

o łagodnym załomie, zdobionej rzadkimi, skośnymi zębami; powierzchnia zewnętrzna gładka, czarna, wewnętrzna białobrązowa, h) brzuśca wazy średniościennej o ostrym załomie; powierzchnia zewnętrzna gładka, czarna, wewnętrzna zniszczona, i) brzuśca wazy cienkościennej o ostrym załomie; powierzchnia zewnętrzna gładka, wewnętrzna wygładzona, połyskliwa, czarna, 8) 2 fragmenty cienkościennego naczynia; powierzchnie gładkie, szarobrązowe, 9) fragment naczynia cienkościennego; powierzchnie gładkie, zewnętrzna szarobrunatna, wewnętrzna brązowa, 10) fragment naczynia średniościennej; powierzchnie szorstkie, zewnętrzna szarobrązowa, wewnętrzna szara, 11) 2 fragmenty naczyń średniościennej; powierzchnie zewnętrzne chropowate, brązowa i ceglata, wewnętrzne gładkie, ceglata i brązowoszara, 12) 2 fragmenty naczyń grubościennych; powierzchnie zewnętrzne ze śladami skośnego obmazywania, szarobrązowe, wewnętrzne gładkie, brązowa i szarobrązowa, 13) fragment naczynia grubościennego; powierzchnia zewnętrzna ze śladami obmazywania, szarobrązowa, wewnętrzna gładka, brązowoszara, 14) 6 drobnych fragmentów naczyń.

Materiały te w przeważającej części reprezentują II, fazę rozwojową grupy tarnobrzeskiej i są pozostałością cementarzystka ciepłopalnego. Kilka fragmentów może pochodzić z fazy III, głównie ułamki nr 11—13.

Zabytki archeologiczne znaleziono także na W zboczu „Łysej Góry”. Pojedyncze fragmenty ceramiki (6 sztuk) zbierano w latach 60-tych i 70-tych: 1) fragment naczynia z dookólną listwą plastyczną; powierzchnie gładkie, brunatnoszare (Ryc. 4b), 2) fragment wylewu garnka jajowatego o średn. ok. 26 cm, z otworkami pod krawędzią i listwą karbowaną, wygniataną prętem lub pałeczką; powierzchnia zewnętrzna przy wylewie gładka, na brzuścu skośnie obmazywana, wewnętrzna wygładzona, brązowa (Ryc. 4a), 3) fragment grubościennego garnka jajowatego (?); powierzchnia zewnętrzna ze śladami skośnego obmazywania, wewnętrzna gładka, brązowa, 4) fragment grubościennego garnka jajowatego (?); powierzchnia zewnętrzna chropowata, brązowa, wewnętrzna gładka, szaroczarna, 5) fragment placka-talerza z zaokrąglonym brzegiem, o średn. ok. 21 cm; obie powierzchnie wygładzone, brązowoszare, 6) fragment placka-talerza z płasko ściętą krawędzią, ze śladami wtórnego kontaktu z ogniem; powierzchnie pierwotnie wygładzone, 7) fragment przęślika glinianego o kształcie soczewkowatym.

Ceramika jest niejednolita chronologicznie. Fragment nr 1 wykazuje cechy charakterystyczne dla kultury trzcinieckiej. Pozostałe ułamki można łączyć z II/III fazą grupy tarnobrzeskiej (V EB i Ha).

STAN. 6, „Pod Lasem”. Nazwą tą określa się pola uprawne położone na wschodnim obrzeżu pól, zwanych „Piaski”, graniczące z terenami leśnymi. Stanowisko znajduje się ok. 850 m na NE od centralnych zabudowań Rzeczycy Długiej, na polu A. Kusińskiego.

Na początku lat sześćdziesiątych z powierzchni zebrano 12 fragmentów ceramiki: 1) fragment dna naczynia o średn. ok. 7 cm; powierzchnie gładkie, zewnętrzna brązowoszara, wewnętrzna brązowa (Ryc. 4d), 2) fragment placza-talera zdobionego odciskami plecionki i otworkami na wylot; powierzchnia górna nierówna, dolna gładka, szarobrązowe, 3) fragment naczynia średniościennego; powierzchnia zewnętrzna szorstka, szarobrązowa, wewnętrzna splekana, gładka, brązowa, 4) 2 fragmenty grubościennego naczynia wązowatego; powierzchnie gładkie, zewnętrzna szarobrązowa, wewnętrzna brązowa, 5) 2 fragmenty grubościennego garnka jajowatego; powierzchnia zewnętrzna ze śladami skośnego obmazywania, wewnętrzna gładka, brązowoszara, 6) fragment naczynia średniościennego; powierzchnie gładkie, zewnętrzna szarobrązowa, wewnętrzna szaroczarna, 7) fragment naczynia średniościennego; powierzchnia zewnętrzna gładka, brązowoszara, wewnętrzna szorstka, szarobrunatna, 8) fragment średniościennego garnka jajowatego; powierzchnia zewnętrzna ze śladami skośnego obmazywania, brązowa, wewnętrzna gładka, szarobrązowa, 9) fragment naczynia grubościennego; powierzchnia zewnętrzna zniszczona, wewnętrzna szorst-

ka, brązowa, 10) fragment średniościennego naczynia wązowatego ze śladami wtórnego kontaktu z ogniem, zdobionego ornamentem pseudosznurowym.

Ceramika wykazuje cechy charakterystyczne dla III fazy rozwojowej grupy tarnobrzesckiej.

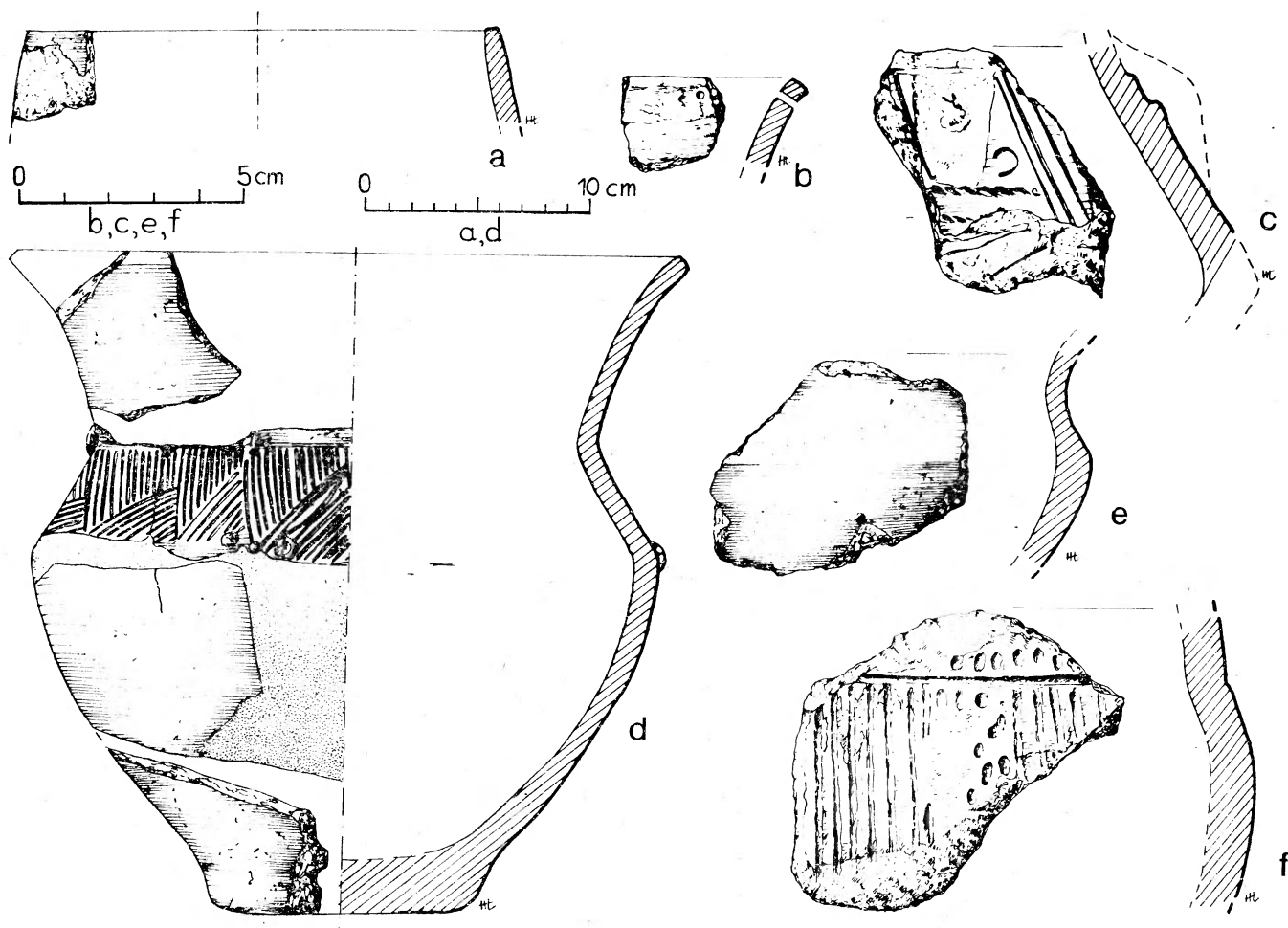
Północna część omawianego stanowiska porośnięta jest lasem zwanym „Choiny”. Wg relacji gajowego, około 400 m na N od pól „Pod Lasem”, na tym właśnie terenie za drzewionym, przy wydobywaniu piasku natrafiono na „stare naczynia, ordynarne i grube”, które niszczone i wraz z piachem rozwożono na miejsca robót drogowych.

Rozproszenie materiału zabytkowego w terenie sugeruje możliwość wystąpienia w Rzeczycy Długiej jedynie 3 stanowisk grupy tarnobrzesckiej: a) osady datowanej na V EB-Ha, obejmującej swym zasięgiem „Kasprowiczową Górę”, „Za Górą” i północną część „Łysej Góry”, b) cmentarzyska ciałopalnego z poł. IV—V EB na obszarze „Skarbowego Pola” i południowej części „Łysej Góry”, c) stanowiska o niesprecyzowanym charakterze, datowanego na Ha, na terenie pól „Pod Lasem”.

STALOWA WOLA — PŁAWO

Stanowisko znajduje się na skarpie nadszańskej, nad zapadliskiem bagiennym zwanym „Zimna Woda”, przy ulicy prowadzącej na most w kierunku Pysznicy.

W 1969 r. znaleziono tu 20 fragmentów ceramiki oraz inne zabytki: 1) fragment wylewu miseczki z otworkami pod

Ryc. 5. Stalowa Wola-Pławo (a, b), Stalowa Wola-Rozwadów (c-f)

krawędzią; powierzchnia zewnętrzna chropowata, wewnętrzna wygładzona, szarobrazowe (Ryc 5b), 2) 2 fragmenty miseczki(?) cienkościennej z płasko ściętym wylewem; powierzchnie wygładzone, czarnoszare, 3) fragment wylewu naczynia o średn. ok. 21 cm; powierzchnie gładkie, zewnętrzna szaroczarna, wewnętrzna brązowoceglasta (Ryc. 5a), 4) fragment przydenny naczynia cienkościennego; powierzchnia zewnętrzna chropowata, szarobrazowa, wewnętrzna gładka, brązowa, 5) 2 fragmenty placaka-talera z otworkami na wylot; powierzchnia górna chropowata, dolna wygładzona, szarobrazowa, 6) fragment placaka-talera; powierzchnia górna chropowata, dolna wygładzona, szarobrazowa, 7) fragment miseczki(?) cienkościennej; powierzchnie gładkie, brązowoszare, 8) fragment naczynia cienkościennego; powierzchnia zewnętrzna chropowata, wewnętrzna gładka, brązowoszare, 9) fragment średniościennego garnka jajowatego; powierzchnia zewnętrzna ze śladami obmazywania, wewnętrzna szorstka, brązowoszare, 10) 5 fragmentów średniościennych garnków jajowatych o powierzchniach zewnętrznych chropowatych — a) o powierzchni zewnętrznej brązowej, wewnętrznej wygładzonej, jasnobrązowej, b) o powierzchni zewnętrznej brązowej, wewnętrznej gładkiej, ceglastej, c) o powierzchni zewnętrznej szarobrazowej, wewnętrznej gładkiej, szarej, d) o powierzchniach brązowych, wewnętrznej wygładzonej, e) o powierzchni zewnętrznej szarobrazowej, wewnętrznej gładkiej, brązowej, 11) 3 fragmenty grubościennego garnka jajowatego; powierzchnia zewnętrzna chropowata, szarobrazowa, wewnętrzna gładka, szaroczarna; 1 fragment jest prawdopodobnie częścią dna, 12) fragment naczynia o powierzchni zewnętrznej gładkiej, szarobrazowej, wewnętrznej zniszczonej, 13) 2 fragmenty rozcieraczy kamiennych, 14) 3 bryłki polepy.

Opisana ceramika wykazuje cechy charakterystyczne dla III fazy rozwojowej grupy tarnobrzeskiej, jak występowanie otworków pod krawędzią i spory udział fragmentów garnków jajowatych(?) o chropowatych lub obmazywanych zewnętrznych powierzchniach. Obecność polepy i fragmentów rozcieraczy może dowodzić istnienia tu osady ludności tej kultury.

STAŁOWA WOLA — ROZWADÓW

W ogrodzie plebańskim w Stalowej Woli-Rozwadowie (obok ul. Polnej) w 1958 r. wykopano na głęb. ok. 30 cm od powierzchni ziemi popielnicę i pojedynczy fragment naczynia. Z terenu ogrodu zebrano także 16 fragmentów ceramiki.

Popielnica, zrekonstruowana z fragmentów, jest wazą nadszańską o średn. załomu brzuśca ok. 28 cm. Powierzchnia zewnętrzna gładka, czarna, wewnętrzna przy dnie szorstka, szarobrazowa. Pas od nasady szyjki do największego załomu brzuśca zdobiony jest ornamentem rytych zaplatanych, zakreskowanych trójkątów. U nasady szyjki 5 podłużnych guzów, a pod nimi, na największej wydętości brzuśca, 5 grup po 3 guzki stożkowate. Pomiędzy jednym z guzów podłużnych a stożkowatymi, pas zaplatanych trójkątów ulega przerwaniu przez pasmo skośnych żłobków (Ryc. 5d). Znaleziony z popielnicą fragment pochodzi z naczynia o ostrym załomie brzuśca. Powierzchnie gładkie, zewnętrzna czarna, wewnętrzna szarobrazowa. Ornament, umieszczony analogicznie jak na opisanej popielnicy, składał się prawdopodobnie także z pasma zaplatanych trójkątów. Było ono przerwane przez nalepienie dużego guza lub listewki, pod którą

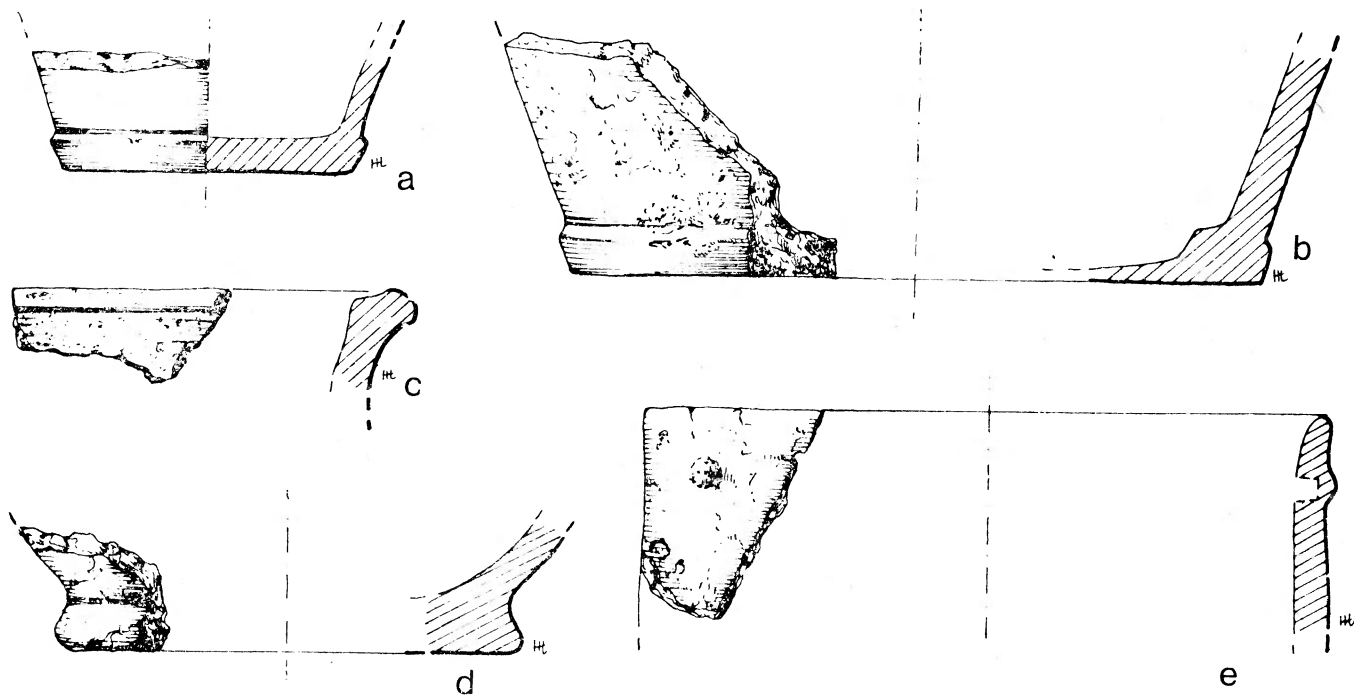
odciśnięto torowanym naszyjnikiem poziome linie, a nad nimi rurką (kościaną?) kółeczko (Ryc. 5c).

Ze znalezisk powierzchniowych pochodzą następujące fragmenty ceramiki: 1) fragment miski; powierzchnie gładkie, zewnętrzna szarobrazowa, wewnętrzna szaroczarna (Ryc. 5e), 2) część dna miseczki; powierzchnie gładkie, zewnętrzna brązowa, wewnętrzna brązowoszara, 3) fragment średniościennego naczynia wazowatego o ostrym załomie brzuśca, zdobionego ornamentem rytych, złożonym z koncentrycznych łuków, otaczających skośne żłobki; powierzchnie gładkie, szarobrunatne, 4) fragment naczynia wazowatego ze śladami wtórnego kontaktu z ogniem, zdobiony ornamentem rytych i nakluwanym; powierzchnie pierwotnie gładkie, zewnętrzna brązowa, wewnętrzna szarobrazowa (Ryc. 5f), 5) fragment naczynia średniościennego; powierzchnia zewnętrzna chropowata, brązowa, wewnętrzna gładka, rudobrazowa, 6) fragment cienkościennej miseczki(?); powierzchnie gładkie, brunatnoszare, 7) fragment naczynia cienkościennego; powierzchnie gładkie, zewnętrzna czarna, wewnętrzna brązowa, 8) fragment cienkościennego naczynia; powierzchnie gładkie, czarne, 9) fragment naczynia średniościennego; powierzchnie szorstkie, szare, 10) fragment średniościennego naczynia wazowatego; powierzchnia zewnętrzna gładka, rudobrazowa, wewnętrzna szorstka, szarobrazowa, 11) fragment cienkościennej, ostro profilowanej miseczki; powierzchnie gładkie, szarobrazowe, 12) fragment przydenny cienkościennego naczynia; powierzchnie szorstkie, szarobrazowe, 13) fragment cienkościennego naczynia; powierzchnia zewnętrzna zniszczona, wewnętrzna gładka, szarobrunatna, 14) 3 fragmenty naczyń obtaczanych na kole, wypalonych w atmosferze redukcyjnej — a) dno naczynia o średn. 5 cm; powierzchnie szorstkie, czarne, wewnątrz ślady zielonej polewy (Ryc. 6a), b) fragment dna o średn. ok. 12 cm; powierzchnia zewnętrzna wygładzana, czarna, wewnętrzna gładka, szarobrazowa (Ryc. 6b), c) fragment wylewu naczynia o powierzchni szorstkiej, szarobrazowej (Ryc. 6c).

Opisany materiał w większości jest reprezentatywny dla kultury łużyckiej, a zaledwie kilka ułamków naczyń dla okresu średniowiecznego. Ceramika kultury łużyckiej jest niejednolita chronologicznie. Z wczesnej fazy jej rozwoju pochodzi fragment nr 5, ze względu na charakterystyczne schropowacenie powierzchni zewnętrznej, domieszkę białego tłuczniwa oraz spękania wewnętrznej powierzchni. Waza nadszańska i znalezione z nią fragment naczynia są reprezentatywne dla II fazy rozwojowej grupy tarnobrzeskiej. Zabytki te pochodzą z cmentarzyska w Rozwadowie, oznaczonego jako stanowisko nr 4⁸ i mają liczne analogie na cmentarzyskach o takiej samej chronologii, położonych w okolicy wideł Wisły i Sanu, np. w Gorzycach stan. 1⁹. Z II fazą rozwojową grupy tarnobrzeskiej łączyć należy także frag-

⁸ A. Szalapała: Badania zwiadowcze w powiatach: mieleckim i tarnobrzeskim, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1966”, 1968, s. 168; K. Moskwa: Kultura łużycka..., s. 271.

⁹ K. Moskwa: Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Gorzycach, pow. Tarnobrzeg, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego”, t. 2, z. 1/3, 1959, s. 131—186; J. Krauss: Materiały z cmentarzyska kultury łużyckiej w Gorzycach, pow. Tarnobrzeg, „Materiały Archeologiczne”, t. 15, 1974, s. 119—150, tabl. I—XV.

Ryc. 6. Stalowa Wola-Rozwadów (a—c), Wola Rzeczycka, stan. 1 (d, e)

menty nr 1—3, 6—8. Wszystkie one są typowe dla końca epoki brązu w Polsce południowo-wschodniej. Wyjątkowe są jedynie szczegóły ornamentacyjne, tj. koncentryczne łuki, nie spotykane w tej części Polski, oraz odciski torowanego naszyjnika na wazie nadszańskej. Rozkwit tego ornamentu przypada dopiero na okres halsztacki. Z fazy III grupy tarnobrzeskiej pochodzi najprawdopodobniej ułamek ceramiki nr 4, o łagodnym załamie brzuśca i złożonym ornamentem. Fragmenty nr 7—9, 13 nie wykazują cech, pozwalających na precyzyjne wydatowanie. Mieszczą się w granicach trwania kultury ludzkiej w południowo-wschodniej Polsce. Fragmenty nr 14 (a—c) mogą być datowane na XIV—XV w. n.e.

WOLA RZECZYCKA, gm. Radomyśl

Stanowiska leżące na gruntach wsi Wola Rzeczycka znajdują się na obszarze tych samych moczarów, na których zlokalizowano stanowiska z Dąbrowy Rzeczyckiej. Między nimi przebiega granica administracyjna, nakazująca zaliczenie ich do różnych miejscowości.

STAN. 1 znajduje się na wschodnim cyplu bardzo wydłużonego wydmowego wyniesienia, leżącego równoległe do kanału odwadniającego rzeki Jodłówki, około 900 m na E od zabudowy wsi Turki. We wschodniej części wydmy podczas wybierania piasku natrafiono na ślady warstwy kulturowej. W latach 1959—1971 zebrano stąd 69 fragmentów ceramiki oraz przedmioty żelazne: 1) fragment wylewu garnka jajowatego o średn. ok. 12 cm z otworkami i wypychanymi od wewnątrz guzkami, umieszczonymi pod krawędzią; powierzchnia zewnętrzna chropowata, wewnętrzna wygładzona, brązowoszara (Ryc. 6e), 2) fragment wylewu średniościennej miseczki o półkulistych ściankach; powierzchnia zewnętrzna wygładzona, szarobrunatna, wewnętrzna gładka, brązowa, 3) fragment wylewu cienkościennej miseczki o półkulistych ściankach; powierzchnie wygładzone, szarobrunatne, 4) fragment po-

grubionego wylewu cienkościennej miseczki o półkulistych ściankach; powierzchnia zewnętrzna gładka, wewnętrzna szorstka, brązowe, 5) fragment płasko ściętego wylewu naczynia średniościennego; powierzchnia zewnętrzna szorstka, wewnętrzna gładka, brązowe, 6) fragment wylewu naczynia średniościennego z otworkami pod krawędzią; powierzchnie gładkie, zewnętrzna szarobrązowa, wewnętrzna brązowa, 7) fragment wylewu naczynia średniościennego; powierzchnia zewnętrzna chropowata, wewnętrzna szorstka, szarobrązowa, 8) 4 drobne fragmenty wylewów naczyń — a) cienkościennej miseczki o obu powierzchniach wygładzonych, brunatnoszarych, b) naczyń średniościennej o powierzchniach gładkich, brązowych, 9) fragment dna naczynia grubościennego; powierzchnia zewnętrzna gładka, wewnętrzna wygładzona, brązowa, 10) fragment dna o średn. ok. 8 cm; powierzchnia zewnętrzna chropowata, wewnętrzna wygładzona, brązowoszara (Ryc. 6d), 11) fragment dna cienkościennej miseczki; powierzchnie gładkie, brunatne, 12) fragment naczynia cienkościennego; powierzchnie wygładzone, zewnętrzna brązowa, wewnętrzna szara, 13) 8 fragmentów naczyń średniościennej, głównie garnków jajowatych — a) o powierzchni zewnętrznej szorstkiej, brunatnej, wewnętrznej wygładzonej, szarej, b) o powierzchni zewnętrznej chropowatej, brązowej, wewnętrznej wygładzonej, brązowobrunatnej, c) o powierzchni zewnętrznej ze śladami obmazywania, brązowej, wewnętrznej wygładzonej, brązowoszarej, d) o powierzchni zewnętrznej chropowatej, brunatnobrązowej, wewnętrznej szorstkiej, szaroceglastej, e) o powierzchni zewnętrznej chropowatej, brązowej, wewnętrznej wygładzonej, brunatnoszarej, f) o powierzchni zewnętrznej chropowatej, wewnętrznej wygładzonej, szarobrunatnych, g) o powierzchni zewnętrznej chropowatej szarobrązowej, wewnętrznej gładkiej, szarobrunatnej, h) o powierzchniach gładkich, zewnętrznej brązowej, wewnętrznej szarej, 14)

2 fragmenty grubościennych garnków jajowatych; powierzchnie zewnętrzne chropowate, brązowe lub szaro-brązowe, wewnętrzne gładkie, szarobrązowe, 15) 6 fragmentów naczyń ze śladami wtórnego kontaktu z ogniem — a) wylewu naczynia z otworkami pod krawędzią, b) dna; powierzchnia zewnętrzna szorstka, brązowa, c) naczynia cienkościennego; powierzchnia zewnętrzna chropowata, pierwotnie brązowa, wewnętrzna wygładzona, d) średniościennego garnka jajowatego z otworkami pod krawędzią; powierzchnia zewnętrzna chropowata, brunatnoszara, e) średniościennego garnka jajowatego; powierzchnia zewnętrzna ze śladami skośnego obmazywania, brązowa, f) naczynia średniościennego o powierzchniach pierwotnie gładkich, 16) 22 drobne ułamki różnych naczyń, 17) 6 fragmentów naczyń z jedną (m. in. ułamek placka-talerza) lub dwoma powierzchniami zniszczonymi (m. in. fragment z otworkiem na wylot), 18) fragmenty nieokreślonych przedmiotów żelaznych — a) 21 fragmentów, układających się w piasku w okrąg (informacja ustna ks. dra W. Gaj-Piotrowskiego), b) fragment drutu, c) fragment drutu miejscami pogrubionego.

Na stanowisku tym przeprowadzono drobne prace wykopaliskowe i stwierdzono istnienie halszackiej osady otwartej kultury łużyckiej¹⁰. Także i opisany materiał ceramiczny wykazuje wyraźne cechy III fazy grupy tarnobrzesckiej. Fragmenty przedmiotów żelaznych są niemożliwe do precyzyjnego wydatowania. 21 ułamków, układających się w okrąg, może stanowić pozostałość okucia wiadra itp., co sugerowałyby ich późne pochodzenie (średniowiecze, czasy współczesne?).

STAN. 2 obejmuje cały obszar wnętrza wydmy wyniesienia, położonego ok. 120 m na S od wschodniego zbocza wydmy 1 i około 250 m na W od wydmy 3, znajdującej się na gruntach Dąbrowy Rzeczyckiej.

W latach sześćdziesiątych z powierzchni wydmy zebrano 138 fragmentów naczyń, bardzo źle zachowanych, oraz krzemienie: 1) fragment wylewu średniościennego garnka jajowatego(?) z otworkami pod krawędzią; powierzchnia zewnętrzna chropowata, brązowa, wewnętrzna gładka, brunatnoszara, 2) fragment dna naczynia grubościennego; powierzchnia zewnętrzna chropowata, brunatnobrązowa, wewnętrzna gładka, brązowa, 3) fragment przydenny średniościennego garnka jajowatego(?); powierzchnia zewnętrzna chropowata, szaroceglasta, wewnętrzna gładka, ceglasta, 4) 7 fragmentów naczyń cienkościennych — a) 3 z naczynia o powierzchni zewnętrznej chropowatej, szarej, wewnętrznej gładkiej, brązowej, b) 4 z naczyń o powierzchniach zewnętrznych gładkich lub chropowatych, brązowszarych, wewnętrznych gładkich, brązowych, 5) 7 fragmentów średniościennych garnków jajowatych — a) 6 z garnków o zewnętrznych powierzchniach chropowatych, brązowszarych, wewnętrznych gładkich, brązowszarych lub brązowych, b) garnka o powierzchni zewnętrznej szorstkiej, brązowej, z czarnymi plamami, wewnętrznej gład-

kiej, brązowej, 6) 4 fragmenty grubościennych garnków jajowatych; powierzchnie zewnętrzne chropowate, brązowe, wewnętrzne gładkie, szarobrązowe, 7) 7 fragmentów naczyń cienko- i średniościennych ze śladami wtórnego kontaktu z ogniem, 8) 110 fragmentów naczyń o jednej lub obu powierzchniach zniszczonych, 9) 14 za-
bytków krzemienych: — a) 5 odłupków — 3 z krzemienia świeciechowskiego, 1 z krzemienia narzutowego, 1 przepalony, b) 5 fragmentów odłupków — 3 z krzemienia świeciechowskiego, 2 przepalone, c) 4 okruchy — 1 z krzemienia świeciechowskiego, 3 przepalone.

W roku 1968 z obsypującego się piasku zebrano 19 fragmentów ceramiki (w opisie zachowano ciągłość numeracji): 10) 13 fragmentów garnka jajowatego średniościennego, zdobionego dołkami palcowymi; powierzchnia zewnętrzna chropowata, wewnętrzna wygładzona, brązowa, 11) część przydenna naczynia średniościennego; powierzchnia zewnętrzna szorstka, brązowoceglasta, wewnętrzna wygładzona, przy dnie szorstka, szarobrunatna, 12) 3 fragmenty naczyń cienkościennych — a) 2 garnka jajowatego; powierzchnia zewnętrzna chropowata szarobrązowa, wewnętrzna gładka, brunatnobrązowa, b) o powierzchniach gładkich, zewnętrznej szaroceglastej, wewnętrznej brązowej, 13) fragment średniościennego garnka jajowatego; powierzchnia zewnętrzna chropowata, szaroceglasta, wewnętrzna gładka, brunatna, 14) fragment grubościennego garnka jajowatego; powierzchnia chropowata, szarobrązowa (z zachowanym śladem po guzku), wewnętrzna gładka, brązowa.

Opisany materiał, ze względu na duże zniszczenie, jest trudny do precyzyjnego wydatowania. Najprawdopodobniej można go łączyć z III fazą rozwojową grupy tarnobrzesckiej.

We wschodniej części wydmy 1 i wokół wydmy 2 dostrzegalny jest wał ziemny, wysokości maksymalnej 30 cm. Najwyraźniej uwidocznił się w początkowej fazie wydobywania piasku. Ciągnie się on w odległości 1,5 m od otaczających wyniesienia moczarów. Od strony wydmy oddziela go lekko zakłęsa „fosa”. W oparciu o powyższe dane nie można dokonać wiarygodnej interpretacji. Niewykluczone, że jest to forma naturalna, powstała w wyniku działalności czynników klimatycznych, powodujących niszczenie wydmy.

STAN. 5 zajmuje niewysokie, płaskie wyniesienie wydmy, położone ok. 250 m od ostatniego domostwa w Turkach, w pobliżu drogi polnej prowadzącej z Turków do Dąbrowy Rzeczyckiej.

W 1970 r. znaleziono tu 3 fragmenty naczyń toczonych na kole: 1) fragment naczynia cienkościennego; powierzchnie szorstkie, zewnętrzna czarna, wewnętrzna brązowa, 2) fragment naczynia średniościennego; powierzchnia zewnętrzna pierwotnie wyświecona, czarnoszara, wewnętrzna szorstka, szara, 3) fragment naczynia cienkościennego o zniszczonych powierzchniach.

Opisana ceramika wykazuje cechy charakterystyczne dla późnego średniowiecza(?).

Mgr Grażyna Dmochowska
Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52
00-950 Warszawa

¹⁰ K. Moskwa: *Kultura łużycka...*, s. 329—336, ryc. 85a—g.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Настоящая статья была написана опираясь на археологический материал из окрестностей Сталёвой Воли, тарнобжегское воев. (Рис. 1), обнаруженный ксендзом В. Гай-Пётровским или полученный им от случайных нашедших, одолженный для обработки автору труда.

Публикованные памятники старины происходят как со стоянок, известных по литературе, так и тоже новообнаруженных.

Материал принадлежит к разным археологическим эпохам. Отдельный обломок дна представляет лендельскую культуру (Рис. 3а.) Лишь один сосуд (Рис.

2f) и фрагмент керамики (Рис. 4b) являются типичными для тщинецкой культуры. Преобладающая часть памятников является характерной для лужицкой культуры (тарнобжегская группа). С фазой I этой группы можно соединять единственно фрагмент миски (Рис. 2d). Большинство лужицкой керамики является типичным для фаз: II (Рис. 3f, 4c, e, f, 5d) и III (Рис. 4a, 5b, f, 6e). Значительно меньше участие составляют обломки сосудов, представляющие позднее средневековье (Рис. 6а-с). Немногих мелких фрагментов железных и стеклянных предметов нельзя точно определить по отношению к культуре и хронологии.

SUMMARY

This article was written on the basis of archaeological material from the area around Stalowa Wola, Tarnobrzeg voiv. (Fig. 1), discovered by the Rev. Dr. W. Gaj-Piotrowski or acquired by him from chance finders and lent to the author of this work for analysis.

The finds published here come both from sites already known to archaeological literature and from newly discovered ones.

The material belongs to various archaeological ages. The Lengyel culture is represented by a single fragment of a base (Fig. 3a), the Trzciniec culture by only

one vessel (Fig. 2f) and a ceramic fragment (Fig. 4b). Most of the remains are characteristic of the Lusatian culture (Tarnobrzeg group). To phase I of this group can be attributed only a fragment of a bowl (Fig. 2d), while most of the Lusatian ceramics is typical of phases II (Fig. 3f, 4c, e, f, 5d) and III (Fig. 4a, 5b, f, 6e). There are not many vessel shards from the late Middle Ages (Fig. 6a-c). In the case of a few small fragments of iron and glass objects neither their chronology nor culture can be precisely determined.

ANDRZEJ MARCINKIAN

WCZESNOŁUŻYCKIE ZESPOŁY GROBOWE Z DWU CMENTARZYSK W OTYNIU. WOJ. ZIELONOGÓRSKIE

РАННЕЛУЖИЦКИЕ КОМПЛЕКСЫ ПОГРЕБЕНИЙ С ДВУХ МОГИЛЬНИКОВ
В ОТЫНЕ, ЗЕЛЁНОГОРСКОЕ ВОЕВ.

EARLY LUSATIAN GRAVE COMPLEXES FROM TWO CEMETERIES IN OTYŃ, ZIELONA GÓRA VOIV.

Wczesną wiosną 1975 r. pracownicy PGR w Otyniu, gm. loco, przekazali do Muzeum Ziemi Lubuskiej w Zielonej Górze zespół złożony z 4 naczyń. Według informacji znalazców, przedmioty te odkryte zostały w jednym miejscu, na głębokości około 25—30 cm, bezpośrednio w czystym piasku. W jednym z naczyń znajdowały się spalone kości.

Cmentarzysko położone jest na północnym, płaskim brzegu rzeczki Śląska Ochla, na rozległej równinie, pomiędzy Otyniem a Konradowem (Ryc. 1). Nie jest to pierwsze odkrycie materiałów związanych z najstarszymi fazami osadnictwa ludności kultury łużyckiej. W 1893 r. pastor Söhnel rozkopał 7 kurhanów w Otyniu-Dąbrowie, a 13—14 czerwca tegoż roku zbadanych zostało dalszych 17 mogił. Niestety, dokumentacja z tych wykopaliisk została zagubiona jeszcze przed opracowaniem wyników, tak, że obecnie dysponujemy jedynie skrótowym opisem poszczególnych obiektów oraz zbiorczym zestawieniem wybranego materiału¹. W 1928 r. przeprowadzono niewielkie, ratunkowe wykopaliska na stanowisku 2 — płaskim cmentarzysku zlokalizowanym na północnej krawędzi doliny Śląskiej Ochli (Ryc. 1). Odkryte zespoły zainwentaryzowane zostały w Muzeum Archeologicznym we Wrocławiu i dotychczas nie były publikowane. Część fotografii tych grobów znalazła się wśród dokumentacji po byłym Muzeum Miejskim w Zielonej Górze².

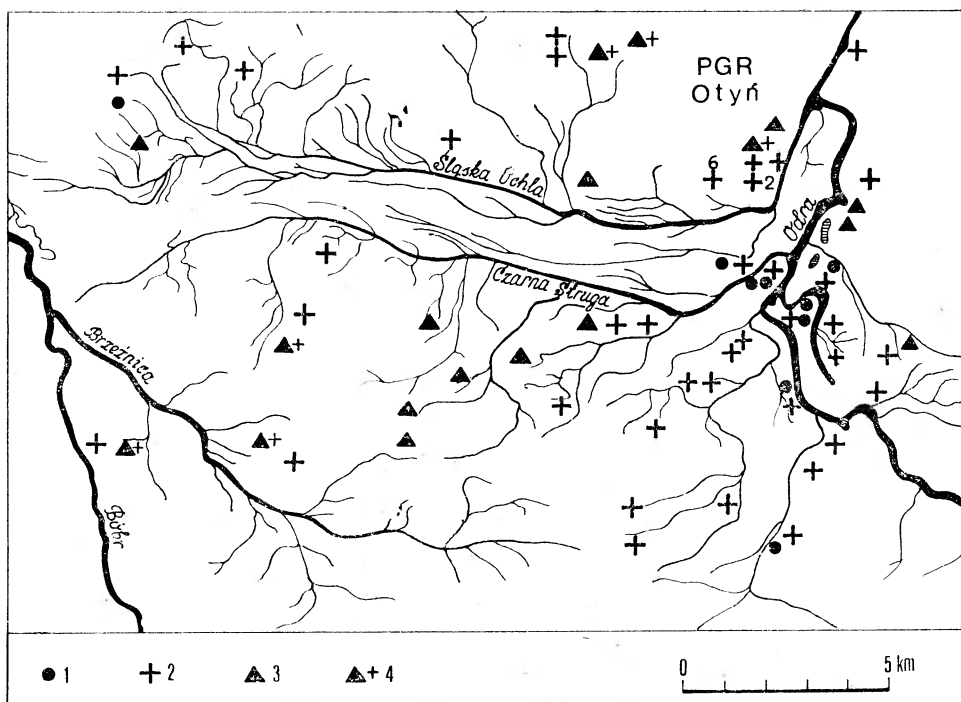
Dosłownie, naprzeciwko tego stanowiska, na płaskim wyniesieniu południowego brzegu Śląskiej Ochli, od szeregu lat natrafiano na pojedyncze lub zgrupowane po kilka zespoły w Nowej Soli-Koserzu. Dotychczas pochodzi stamtąd 49 grobów odkrytych od końca XIX w. po 1973 r.³ Nieco dalej na południe zlokalizowane są dwa wczesnołużyckie cmentarzyska w Nowej Soli-Starym Żabnie i Siedlisku (Ryc. 1). W ogóle podkreślić należy szczególnie liczne występowanie różnorodnych stanowisk datowanych na starsze fazy rozwojowe kultury łużyckiej w dorzeczu Śląskiej Ochli i Czarnej Strugi. Spotykamy tu, obok osad i cmentarzysk płaskich, charakterystyczne dla północnej części dolnego Śląska cmentarzyska kurhanowe. Łącznie z innymi materiałami wczesnołużyckimi, znanymi z tego terytorium⁴, świadczy to o istnieniu zwartej osadnictwa ludności kultury łużyckiej w najstarszych jej fazach rozwojowych. Wynika z tego dość jednoznaczny wniosek, iż początków rozwoju najwcześniejszych faz kultury łużyckiej, obok północnych Moraw,

² Księga Inwentarzowa Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu z roku 1928, Nr inw. 294—323 oraz Archiwum Muzeum Archeologicznego Środkowego Nadodrza w Zielonej Górze.

³ A. Marcinkian: Wczesnołużyckie cmentarzysko ciałopalne w Nowej Soli-Koserzu, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 39, s. 305—311; M. Kwapiński: Nowe materiały archeologiczne z cmentarzyska w Nowej Soli-Koserzu. „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne”, t. 5, 1975, s. 175—202.

⁴ A. Marcinkian: Ludność kultury łużyckiej w epoce brązu na terenie Krainy Zielonogórskiej (maszynopis).

¹ „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, t. 4, 1896, s. 49—50, i t. 6, 1899, s. 515—522.

Ryc. 1. Cmentarzysko w Otyniu, woj. Zielona Góra na tle osadnictwa wczesnołużyckiego w dorzeczu Słaskiej Ochli Osada (1). Cmentarzysko (2). Kurhany (3). Kurhany wraz z grobami płaskimi (4)

Wyżyny Głubczyckiej czy skupisk ślązkiego i legnickiego, szukać również należy w — jak się dotychczas wydaje — najbardziej na północ wysuniętym skupisku zielonogórskim⁵.

MATERIAŁY

Stanowisko 6

Ciałopalny grób popielnicowy odkryty na głębokości ok. 30 cm. Układ naczyń nieznan.

1. Popielnica — baniasta, dwuucha czarka ciemnobrunatna, zdobiona spłaszczonymi guzami otoczonymi żłobkami. Wys. zach. 16,0 cm, średn. wyl. 13,0 cm (Ryc. 2a). W niej spalone kości. 2. Jajowaty garnek z rozchylonym brzegiem, brunatnoszary. Wys. 14,0 cm, średn. wyl. 12,0 cm, dna 7,0 cm (Ryc. 2f). 3. Podobny, bardziej przysadzisty garnek schropowaony odciskami „tekstylnymi” z brzegiem zdobionym dołkami paznokciowymi, szarobrunatny. Wys. 26,0 cm, średn. wyl. 28,0 cm, dna 13,0 cm (Ryc. 2c). 4. Baniasta misa z rozchylonym brzegiem, schropowaona odciskami „tekstylnymi”, szarobrunatna. Wys. zach. 17,0 cm, średn. wyl. 26,0 cm, dno? (Ryc. 2b).

Stanowisko 2

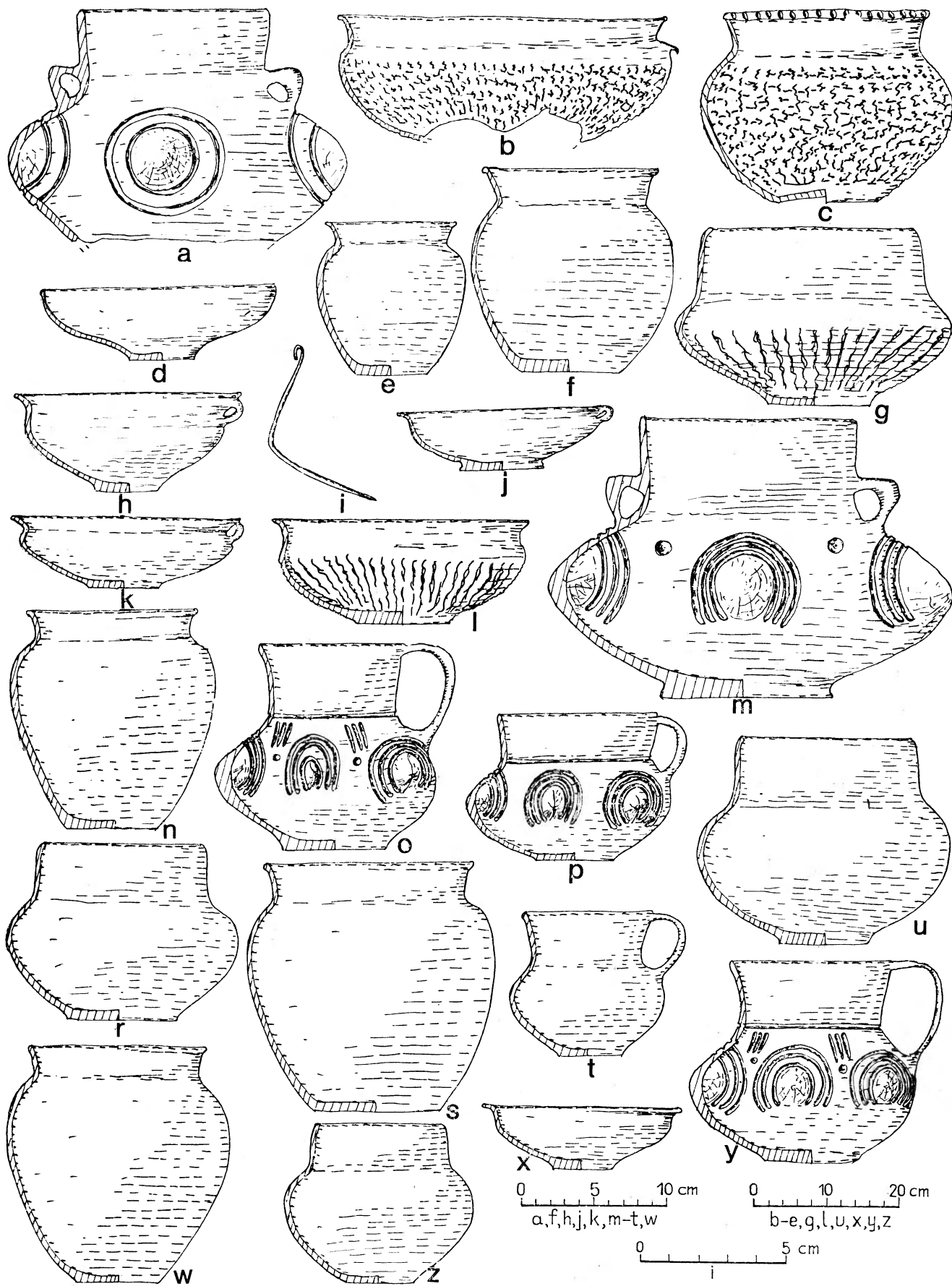
Grób 1. Dobrze zachowany. Popielnica nakryta misą. Naczynie przystawne odwrócone dnem do góry (opisy grobów wg fotografii archiwalnych).

1. Popielnica — baniasta waza jasnobrunatna, górą wygładzona, dołem obrzucana i obmazywana. Wys. 24,0 cm, średn. wyl. 29,0 cm, dna 14,0 cm. Nr inw. 1928:295 (Ryc. 2g). 2. Stożkowata misa nakrywająca, wygładzona, brunatna. Wys. 10,0 cm, średn. wyl. 33,0 cm, dna 9,0 cm. Nr inw. 1928:294 (Ryc. 2d). 3. Jajowaty garnek z wychylonym brzegiem, wygładzony, ceglakobrunatny. Wys. 21,0 cm, średn. wyl. 19,0 cm, dna 11,0 cm. Nr inw. 1928:296 (Ryc. 2e).

Grób 2. Dobrze zachowany, dwupopielnicowy. Naczynia przystawne ustawione dnami do góry. Popielnice nakryte misami.

1. Popielnica — baniasta, wyraźnie zaokrąglona waza wygładzona, jasnobrunatna. Wys. 28,0 cm, średn. wyl. 24,0 cm, dna 12,0 cm. Nr inw. 1928:298 (Ryc. 2u). 2. Nie wielka brązowa szpila z główką zwiniętą w uszko. Dług. 8,0 cm. Nr inw. 1928:298 (Ryc. 2i). 3. Jednoucha, baniasta misa z rozchylonym brzegiem, wygładzona, jasnobrunatna. Wys. 9,5 cm, średn. wyl. 32,0 cm, dna 10,0 cm. Nr inw. 1928:297 (Ryc. 2k). 4. Popielnica — baniasta waza wygładzona, jasnobrunatna. Wys. 23,0 cm, średn. wyl. 22,5 cm, dna 15,0 cm. Nr inw. 1928:300 (Ryc. 2r). 5. Baniasta misa z rozchylonym brzegiem, dołem schropowaona i obrzucana, jasnobrunatna. Wys. 14,0 cm, średn. wyl. 38,0 cm, dna 14,0 cm. Nr inw. 1928:301 (Ryc. 2l). 6. Jednoucha, baniasta misa z rozchylonym brzegiem, wygładzona, jasnobrunatna. Wys. 4,0 cm, średn. wyl. 15,0 cm, dna 5,5 cm. Nr inw. 1928:301a (Ryc. 2j). 7. Przysadzista, baniasta czarka dwuucha z sześcioma guzami ujętymi w podkowiaste żłobki, wygładzona, jasnobrunatna. Wys. 19,0 cm, średn. wyl. 15,0 cm, dna 11,5 cm. Nr inw. 1928:032 (Ryc. 2m). 8. Jajowaty garnek z wychylonym brzegiem, wygładzony, jasnobrunatny. Wys. 14,0 cm, średn. wyl. 11,5 cm, dna 6,5 cm. Nr inw. 1928:303 (Ryc. 2n). 9.

⁵ M. Gedl: Wczesna faza śląskiej i górnośląsko-małopolskiej grupy kultury łużyckiej, [w:] Geneza kultury łużyckiej na terenie Nadodrza, Wrocław 1977, s. 49.

Ryc. 2. Otyń, woj. Zielona Góra. Stanowisko 6, grób 1 (a—c, f). Stanowisko 2, grób 1 (d, e, g); grób 2 (h—r, u, y); grób 3 (s, t, w, x, z)

Baniasty kubek zdobiony guzami, wygładzony, jasnobrunatny. Wys. 14,0 cm, średn. wyl. 10,0 cm, dno 7,0 cm. Nr inw. 1928:304 (Ryc. 2o). 10. Zbliżony kubek. Wys. 10,0 cm, średn. wyl. 11,0 cm, dna 5,0 cm. Nr inw. 1928:305 (Ryc. 2p). 11. Jednoucha, baniasta misa wygładzona. Wys. 6,5 cm, średn. wyl. 16,5 cm, dna 5,5 cm. Nr inw. 1928:306 (Ryc. 2h). 12. Baniasty kubek zdobiony guzami, wygładzony, ciemnobrunatny. Wys. 13,5 cm, średn. wyl. 11,0 cm, dna 6,5 cm. Nr inw. 1928:307 (Ryc. 2y).

Grób 3. Dobrze zachowany. Popielnica nakryta misą. Naczynia przystawne ustawione dnami do góry. W popielnicy wśród kości znajdowały się paciorki szklane.

1. Popielnica — baniasta, wyraźnie zaokrąglona waza wygładzona, szarobrunatna. Wys. 22,0 cm, średn. wyl. 17,5 cm, dna 9,5 cm. Nr inw. 1928:309 (Ryc. 2z). 2. Dwa seledynowoniebieskie paciorki szklane. 3. Baniasta misa wygładzona, jasnobrunatna. Wys. 8,5 cm, średn. wyl. 27,7 cm, dna 8,0 cm. Nr inw. 1928:308 (Ryc. 2x). 4. Jajowaty garnek z rozchylonym brzegiem, wygładzony, jasnobrunatny. Wys. 16,5 cm, średn. wyl. 12,5 cm, dna 6,5 cm. Nr inw. 1928:310 (Ryc. 2s). 5. Analogiczny garnek. Wys. 17,0 cm, średn. wyl. 15,5 cm, dna 9,0 cm. Nr inw. 1928:311 (Ryc. 2w). 6. Baniasty kubek wygładzony, brunatny. Wys. 9,5 cm, średn. wyl. 9,0 cm, dna 4,5 cm. Nr inw. 1928:312 (Ryc. 2t).

Grób 4. Dość dobrze zachowany. Popielnica nakryta misą. Naczynia przystawne ułożone na boku i dnami do góry.

1. Popielnica — baniasta waza zdobiona guzami umieszczonymi w tzw. pogłębionym tle. Powierzchnia wygładzona, szarobrunatna. Wys. 26,0 cm, średn. wyl. 18,0 cm, dna 11,0 cm. Nr inw. 1928:314 (Ryc. 3a). 2. Baniasta misa z rozchylonym brzegiem, wygładzona, szarobrunatna. Wys. 12,0 cm, średn. wyl. 27,5 cm, dna 10,0 cm. Nr inw. 1928:313 (Ryc. 3c). 3. Baniasty, zbliżony do dwustożkowatego, kubek wygładzony, szarobrunatny. Wys. 10,0 cm, średn. wyl. 10,0 cm, dna 4,0 cm. Nr inw. 1928:315 (Ryc. 3b). 4. Baniasty dzban analogiczny do naczynia nr 7 z grobu 5 (wg fotografii archiwalnej).

Grób 5. Dobrze zachowany. Popielnica nakryta misą. Naczynia przystawne odwrócone dnami do góry i umieszczone jedne w drugich.

1. Popielnica — baniasta, wyraźnie zaokrąglona waza umieszczona w pogłębionym tle, wygładzona, ceglasterobrunatna. Wys. 34,0 cm, średn. wyl. 29,0 cm, dna 18,5 cm. Nr inw. 1928:317 (Ryc. 3d). 2. Baniasta misa z rozchylonym brzegiem, dołem lekko schropowana i obmazwana, szarobrunatna. Wys. 10,0 cm, średn. wyl. 25,0 cm, dna 12,0 cm. Nr inw. 1928:316 (Ryc. 3f). 3. Baniasty, silnie zaokrąglony garnek z rozchylonym brzegiem, wygładzony, jasnobrunatny. Wys. 21,0 cm, średn. wyl. 21,0 cm, dna 11,0 cm. Nr inw. 1928:318 (Ryc. 3g). 4. Baniasty kubek zdobiony guzami umieszczonymi w pogłębionym tle i ujętymi w pojedyncze, podkowiaste żłobki. Powierzchnia wygładzona, jasnobrunatna. Wys. 12,0 cm, średn. wyl. 10,0 cm, dna 6,0 cm. Nr inw. 1928:319 (Ryc. 3i). 5. Baniasty garnek zbliżony do naczynia nr 3. Wys. 11,0 cm, średn. wyl. 13,0 cm, dna 6,0 cm. Nr inw. 1928:320 (Ryc. 3e). 6. Baniasta, szerokokotworowa czarka z wychylonym brzegiem, wygładzona, jasnobrunatna. Wys. 7,0 cm, średn. wyl. 10,5 cm, dna 5,2 cm. Nr inw. 1928:321 (Ryc. 3h). 7. Baniasty kubek zdobiony guzami, wygła-

dzony, szarobrunatny. Wys. 14,0 cm, średn. wyl. 11,0 cm, dna 6,0 cm. Nr inw. 1928:322 (Ryc. 3k). 8. Baniasta czaraka dwuucha zdobiona sześcioma niewielkimi, nalepianymi guzkami, wygładzona, jasnobrunatna. Wys. 14,0 cm, średn. wyl. 9,5 cm, dna 7,0 cm. Nr inw. 1928:323 (Ryc. 3j).

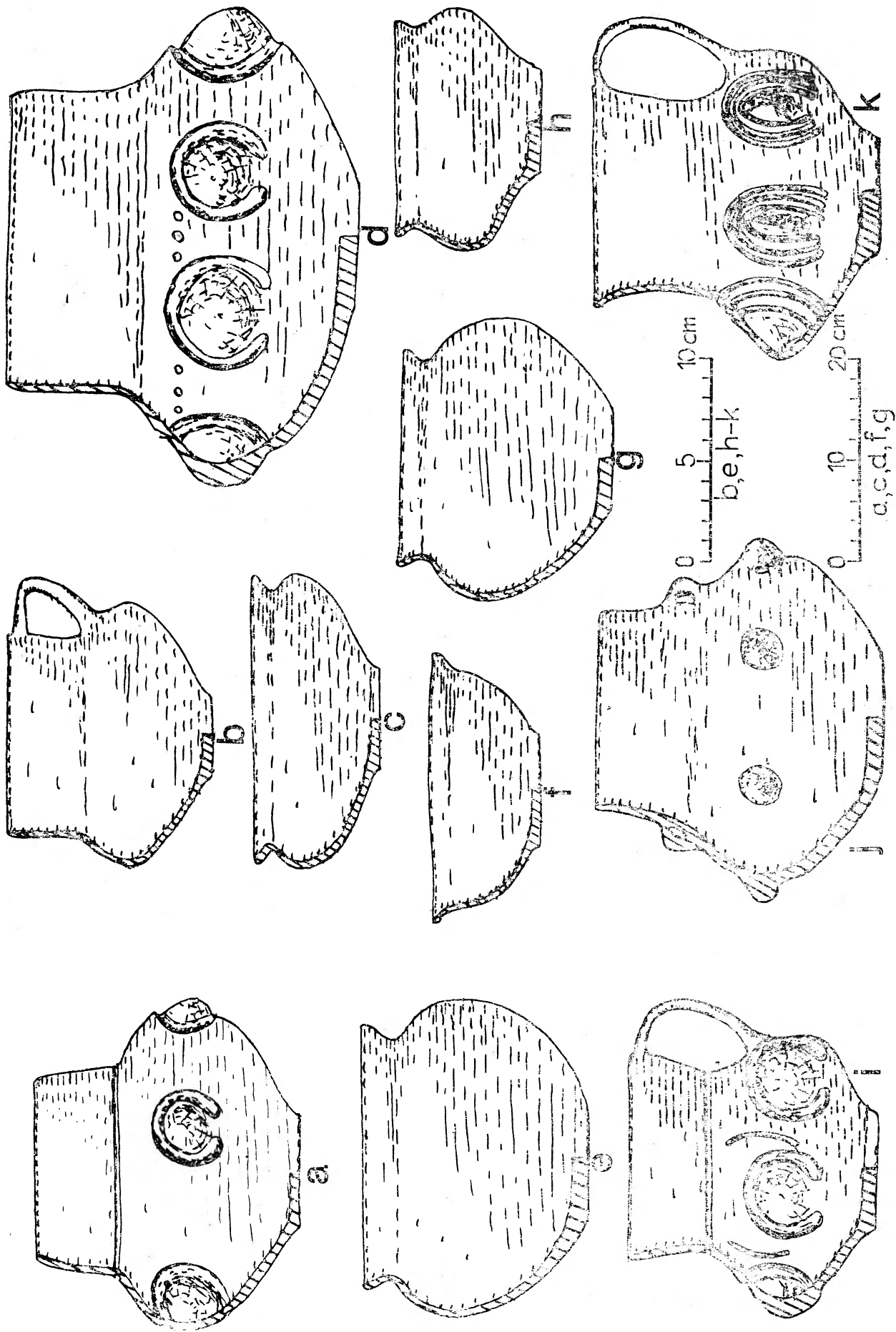
Jak wynika z zachowanych fotografii zespołów 1, 2, 4 i 5, odkryte na stan. 2 groby reprezentują pospolity typ grobów popielnicowych płaskich, pozbawionych konstrukcji drewnianych, kamiennych czy też obudowy lub bruku z otoczków. Popielnice nakryte były misami, a większość naczyń przystawnych odwrócona była dnami do góry⁶.

Wśród naczyń pochodzących z obu cmentarzysk w Otyniu wyróżnić można kilka podstawowych typów, znanych powszechnie z wielu innych wczesnołużyckich stanowisk. Są to wazy i czarki baniaste, uchate (Ryc. 2a,m, 3j) i bezuche (Ryc. 2g,r,u,z, 3a,d). Nie wdając się w szczegóły dalszego, możliwego do przeprowadzenia podziału, zauważyć jedynie należy, że większość tego typu naczyń posiada cylindryczne szyjki. Część takich naczyń zdobiona jest guzami obwiedzionymi całkowicie (Ryc. 2a) lub częściowo (Ryc. 2m) żłobkami lub też guzy znajdują się w tzw. pogłębionym tle (Ryc. 3a,d). W jednym wypadku brzusec naczynia ornamentowany jest archaicznymi, nalepianymi guzkami o typie „przedłużyckim” (Ryc. 3j). Wazy i czarki niezdobione, zbliżone do opisanych wyżej, znane są od II EB⁷ (BB₂ wg chronologii P. Reineckeego). Najczęściej jednak występowały w inwentarzach grobów pochodzących z młodszej fazy rozwojowej ceramiki guzowej⁸. Naczynia zdobione dużymi, wypychanymi guzami powszechnie datowane są na cały środkowy okres epoki brązu (BD-HaA₁). Z terenów należących do północnej części dolnego Śląska, naczynia ornamentowane w sposób podobny do egzemplarzy z grobu odkrytego na stanowisku 6 w Otyniu (Ryc. 2a) znane są z zespołów, których datowanie zamknąć można w obrębie starszej części

⁶ Jest to cecha charakterystyczna dla większości zespołów datowanych na wczesne fazy rozwojowe kultury łużyckiej.

⁷ M. Gedl: *Kultura przedłużycka*, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1975, tabl. XXVII—XXXVIII; B. Gediga: *Starszy okres epoki brązu na zachodnich ziemiach polskich w zasięgu „kultury przedłużyckiej”*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. 3, 1978, tabl. XLVII i s. 159—160.

⁸ A. Gardawski: *Wczesna faza kultury łużyckiej i kultura kurhanów sambijskich*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. 4, 1979, tabl. VIII, IX i in.

Ryc. 3. Otyń, woj. Zielona Góra. Stanowisko 2, grób 4 (a—c) grób 5 (d—k)

wczesnej fazy rozwojowej kultury łużyckiej (BB₂/BC-BC)⁹. Nieco młodsze wydają się być naczynia zdobione guzami umieszczonymi w pogłębionym tle. Ten ostatni motyw powszechny jest w młodszej części III EB(HaA₁) i w początkach okresu następnego (HaA₂) na ceramice grupy (a raczej kultury) brandenbursko-lubuskiej ludności kultury łużyckiej¹⁰. Do tzw. ceramiki przedłużyckiej wyraźnie nawiązuje czarka z grobu 5 na stanowisku 2 (Ryc. 3j). Oczywiście nawiązania te są czysto formalne, gdyż cały zespół, w skład którego wchodzi to naczynie, należy niewątpliwie do kultury łużyckiej.

Nie mniej licznym i zróżnicowanym zespołem są misy. Prócz jednego egzemplarza (Ryc. 2d), pozostałe zaliczyć można do typu mis baniastych (uchatych i bezuchych) z silnie wychylonymi brzegami. Na naczyniu pochodzącym ze stanowiska 6, w miejscu uszka występuje pozioma listewka z lekko podgiętym zakończeniem (Ryc. 2b). Misy baniaste są szczególnie charakterystyczne dla wczesnołużyckich materiałów z zachodnich terenów osadnictwa ludności kultury łużyckiej.

Kolejną grupę naczyń stanowią dzbany i kubki baniaste zdobione z reguły guzkami ujętymi w półksiężycowate żłobki (Ryc. 2g,k,o,p) lub też — podobnie jak w przypadku waz i czarek — guzy umieszczone są w owalnych wklęsłościach (Ryc. 3i). Zdarzają się też egzemplarze pozbawione ornamentyki (Ryc. 2t, 3b). Naczynia takie znane są powszechnie z całego terytorium zasiedlonego przez ludność kultury łużyckiej. Dzbany i kubki z wyraźnie profilowanymi guzami umieszczonymi w pogłębionym tle spotykane są dość sporadycznie już w północnej części dolnego Śląska¹¹. Zdobienie takie jest natomiast bardzo typowe dla ceramiki brandenbursko-lubuskiej¹².

Ostatni typ naczyń reprezentują garnki jajowate z rozchylonymi brzegami. Są wśród nich egzemplarze wysmukłe (Ryc. 2e,n,s), niekiedy z dość wyraźnie zaznaczonymi szyjkami (Ryc. 2f,w),

oraz bardziej zaokrąglone (Ryc. 3c,g) z brzegami zdobionymi dołkami palcowymi (Ryc. 2c). Wydaje się, że te ostatnie reprezentują najbardziej archaiczny typ garnków „łużyckich”, pomimo zdobienia garnka ze stanowiska 6, podobnie jak i współwystępującej z nim misy, tzw. ornamentem tekstylnym¹³. Pozostałe garnki były charakterystyczne dla całego środkowego i początków młodszego okresu epoki brązu.

Niewątpliwie zespół grobowy ze stanowiska 6 i grób nr 5 ze stanowiska 2 należą do najstarszych dotychczas znanych zespołów związanych z osadnictwem ludności kultury łużyckiej w północnej części dolnego Śląska¹⁴. Natomiast inwentarze większości pozostałych grobów znajdują cały szereg odpowiedników na bliższych i dalszych terenach zasiedlonych przez ludność kultury łużyckiej w młodszej części wczesnej fazy rozwojowej.

Uogólniając dotychczasowe spostrzeżenia przedstawić można próbę periodyzacji materiałów wczesnołużyckich pochodzących ze zgrupowania zielonogórskiego. Generalnie był to etap obejmujący czasy od 2 połowy II EB (koniec BB₂ — początki HaA₂) po połowę IV EB, charakteryzujący się występowaniem w materiale naczyń zdobionych guzami jako przewodniej formy ceramiki. Obok tak ornamentowanych, różnorodnych w formie naczyń, spotykane są również garnki jajowate z rozchylonymi brzegami oraz misy i kubki profilowane. Zespoły zawierające takie naczynia pochodzą z niewielkich cmentarzysk płaskich i kurhanowych datowanych wyłącznie na ten etap oraz, zwłaszcza pod jego koniec, z rozległych nekropolii trwających w głąb epoki brązu. W obrządku pogrzebowym, obok popielnicowej formy grobów, cechą szczególnie charakterystyczną dla omawianego etapu jest odwracanie dnami do góry większości naczyń przystawnych.

Ten etap rozwojowy dzieli się dość wyraźnie na dwie podstawowe fazy. W fazie 1, najstarszej, widoczne są wyraźne nawiązania do starszych okresów epoki brązu. Przejawiają się one głównie w występowaniu naczyń zdobionych dużymi, płaskimi guzami umieszczonymi w owalnych wklęsłościach oraz form zdobionych niewielkimi, nalepionymi guzkami czy też schropowaconych „tekstylnie”. W zespołach nieco młodszych, o charak-

⁹ A. Marcinkian: Ludność kultury łużyckiej...

¹⁰ M. Gedl: Kultura łużycka, Kraków 1975, s. 118—119; A. Marcinkian: Wczesnołużyckie cmentarzysko popielnicowe i grób z okresu wpływów rzymskich w Grzmiącej, pow. Słubice, stan. 3, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 24, 1973, s. 21—23; A. Marcinkian: Badania na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Grzmiącej, gm. Cybinka, woj. Zielona Góra, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 30, 1978, s. 98—111.

¹¹ A. Marcinkian: Stan badań nad kulturą łużycką epoki brązu w północnej części dolnego Śląska, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne”, t. 4, 1974, s. 51—52; A. Marcinkian: Ludność kultury łużyckiej...

¹² Por. przypis 10.

¹³ M. Gedl: Kultura przedłużycka..., s. 62—65.

¹⁴ Por. przypis 11; M. Gedl: Kultura przedłużycka..., ryc. 5, 6, 7.

terze przejściowym pomiędzy starszym a środkowym okresem epoki brązu, uwidocznią się tendencja do zdobienia naczyń podobnymi guzami, lecz otoczonymi całkowicie żłobkami. Archaiczność ceramiki tych grobów potwierdza również fakt odkrycia w nich szpil uchatych i pastorałowatych¹⁵. Z drugiej zaś strony naczynia tak ornamentowane spotykamy w młodszej części omawianej fazy, lecz już obok form zdobionych wyraźniej wykształconymi guzami ujętymi w podkowiaste żłobki. W jednym i drugim wypadku pomiędzy guzami występują, prawie nieznanie poprzednio, grupy pionowych linii rytych. Właśnie fakt występowania lub braku tych naczyń w inventaryzach grobów, pozwala na wyróżnienie w obrębie omawianej fazy jej części starszej (1a) i młodszej (1b). Jednakże przewaga cech wspólnych, do których, obok form i zdobnictwa ceramiki, zaliczyć także można występowanie zespołów na cmentarzyskach płaskich, charakteryzujących się grupowym układem grobów, nie pozwala na rozdział tych części na dwie osobne fazy rozwojowe.

Wydaje się, że dla wyodrębnienia fazy 2 dostateczną przesłankę stwarza zupełny zanik ornamentyki w postaci płaskich guzów otoczonych całkowicie żłobkami. Zastępują je (poprzednio

sporadyczne) guzy wyraźniej uformowane i otoczone częściowo żłobkami, z pasmami linii rytych pomiędzy guzami, lub też ten ostatni motyw pojawia się jako samodzielny element dekoracyjny. W miarę rozwoju tej fazy, przy zachowaniu tych samych form, coraz liczniej pojawia się na naczyniach samodzielne zdobnictwo linearne. W zespołach najmłodszych spotyka się już naczynia, których nasilenie występowania przypada dopiero na fazę następną. Jednocześnie podkreślić należy, że materiały zaliczane do fazy 2 pochodzą, poza małymi wyjątkami, z cmentarzysk płaskich — trwających nadal w następnych okresach epoki brązu oraz z obiektów mogiłowych, datowanych wyłącznie na tę fazę¹⁶. Synchronizacja przedstawionej powyżej próby periodyzacji ze stosowanymi powszechnie podziałami chronologicznymi przedstawia się następująco:

faza 1a — 2 połowa II EB — BC (wg P. Reineckiego)

faza 1b — 1 połowa III EB — BD

faza 2 — 2 połowa III EB — pocz. IV EB — HaA₁ — pocz. HaA₂

Prezentowane obecnie materiały z obu cmentarzysk w Otyniu zaliczyć zatem można do fazy 1 i to nawet, w większości przypadków, do jej starszej części.

*Dr Andrzej Marcinkian
Muzeum Archeologiczne Środkowego
Nadodrza
66-008 Zielona Góra — Świdnica*

¹⁵ Np. Nowa Sól-Koserze, por. A. Kwapiński: Nowe materiały archeologiczne..., tabl. II, III, V i VI.

¹⁶ Przykładowo wymienić tu można duże cmentarzysko płaskie z Przyborowa koło Nowej Soli (A. Marcinkian: Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej z III—V okresu epoki brązu w Przyborowie, pow. Nowa Sól, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne”, t. 3, 1972, s. 173 i nn.) oraz jedno z najciekawszych cmentarzysk kurhanowych z kopcami kamiennymi z Marcinowa (M. Kwapiński: Wczesnołużyckie cmentarzysko kurhanowe w Marcinowie, pow. Żagań, „Materiały Komisji Archeologicznej Lubuskiego Towarzystwa Naukowego”, Zielona Góra 1977, nr 3, s. 21—45).

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Представленный материал происходит из случайного открытия, сделанного весной 1975 года (ст. 6, рис. 2а, б, с, ф) и также из археологических работ, которые проводились в 1928 г. Оба могильника входят в состав большого комплекса раннелужицких объектов, сосредоточенных в районе Зелёной Гуры (Рис. 1). Это, кроме северной Моравии, Глубчицкой возвышенности и также сленжанского и легницкого скопления, наиболее на север выдвинутое скопление стоянок, датированных начальными фазами развития населения лужицкой культуры.

К самым старым, до сих пор известным комплексам, связанным с заселением населения лужицкой культуры в северной части нижней Силезии, принадлежат погребение со стоянки 6 и захоронение 5 со стоянки 2. В первом из них к наиболее архаическим формам принадлежат миска и горшок, украшенные „текстильным” орнаментом, во втором же более ранние традиции представляет чарка, украшенная небольшими, налепленными бугорками.

Известные до сих пор материалы, обнаруживаемые в зелёногурском скоплении, позволяют поднять по-

пытку определения хронологии самой старой фазы развития лужицкой культуры. В основном, это этап, которого наиболее заметным элементом в материальной культуре было выступление бугорочной керамики. Он обнимает время с половины II EB по начало IV EB (конец BB₂ — начало HA₂ по хронологии П. Рейнеке). Этот этап можно разделить на две фазы развития, старшая из которых делится на два промежутка (Ia и Ib). К ней именно надо зачислить вышеопубликованные материалы и также ряд других, главным образом происходящих из небольших в отношении количества погребений, но широких могильников, время использования которых не переступает III EB. Фаза 2 это период могильников с подтвержденной длительностью использования к половине самого молодого периода эпохи бронзы. Многочисленны тоже курганные объекты. В бугорочной керамике выступают стилистические изменения, проявляющиеся исчезновением плоских бугорков, целиком окруженных желобками и заменением их бугорками, выразительно образованными и частично окруженными желобками, с полосой линий, вырезанных между бугорками.

SUMMARY

The materials presented here come from a chance discovery made in the spring of 1975 (site 6, Fig. 2a, b, c, f) and from excavations carried out in 1928. Both cemeteries are part of a large complex of early Lusatian structures grouped in the vicinity of Zielona Góra (Fig. 1). This concentration of sites is the most northerly of those which date back to the initial phases of development of the Lusatian culture population. The others are the north Moravian, Głubczyce Upland, Śląża and Legnica concentrations.

Among the oldest known complexes connected with settlements of the Lusatian culture population in the northern part of Lower Silesia, are the grave from site 6 and burial 5 from site 2. In the first, the most archaic forms are represented by a bowl and a pot with a „textile” ornament, and in the second by a small bowl decorated with little nodules that have been stuck on separately.

The materials discovered up to now at the Zielona Góra concentration enable us to attempt to determine

the chronology of the oldest development phase of Lusatian culture. Basically it is a stage, stretching from the middle of II BA to the beginning of IV BA (end of BB₂ — beginning of HA₂ according to P. Reinecke's chronology), during which the most visible element of material culture is the occurrence of ceramics with nodules. It can be divided into two phases of development, of which the older phase can again be divided into two periods (1a and 1b). To this older phase belong the materials published here and others which come mainly from cemeteries covering a large area but containing few graves and not used later than the III BA. Phase II is the period of cemeteries used continuously up to the youngest period of the Bronze Age. There are also numerous barrows. Stylistic changes occur in nodule ceramics; the flat nodules completely surrounded by grooves are superseded by more clearly formed ones only in part surrounded by grooves and with bands of engraved lines between the nodules.

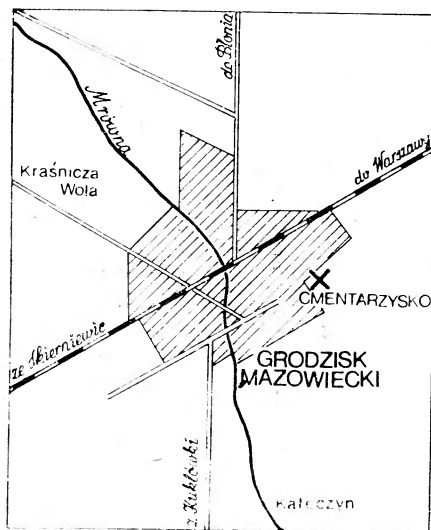
VIOLETTA LIS

MATERIAŁY Z CMENTARZYSKA KULTURY ŁUŻYCKIEJ W GRODZISKU MAZOWIECKIM, WOJ. WARSZAWSKIE

МАТЕРИАЛЫ С МОГИЛЬНИКА ЛУЖИЦКОЙ КУЛЬТУРЫ В М. ГРОДЗИСК МАЗОВЕЦКИ, ВАРШАВСКОЕ ВОЕВ.

MATERIALS FROM THE LUSATIAN CULTURE CEMETERY IN GRODZISK MAZOWIECKI, WARSAW VOIV.

W czerwcu 1925 r. Konserwator Zabytków woj. lubelskiego doc. M. Drewko, przeprowadził ratownicze badania wykopaliskowe cmentarzyska kultury łużyckiej „na Redłowce” w Grodzisku Mazowieckim (Ryc. 1). Na dostępnym wówczas terenie (1/4 morgi) odkryto 22 groby (Drewko 1929, s. 284). Materiały z tych badań znajdują się obecnie w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie pod numerami inwentarza PMA/III/1667 i 2450¹. Podstawowym źródłem informacji o cmentarzysku jest ceramika z grobów reprezentowana przez kilkanaście naczyń, z których tylko nieliczne udało się zrekonstruować. Kilka naczyń prawdopodobnie zaginęło. Dokumentacja badań jest bardzo fragmentaryczna. Zachował się wyłącznie plan obiektu oraz lakoniczne notatki terenowe M. Drewki (Archiwum PMA), nie zawierające opisów poszczególnych naczyń, co, w przypadku braku oznaczeń na niektórych, uniemożliwia ich identyfikację w zachowanym materiale z cmentarzyska oraz lokalizację w jego obrębie. Dlatego też celem niniejszej pracy jest tylko prezentacja zabytków z cmentarzyska w Grodzisku Mazowieckim wzbogacona — tam, gdzie to jest możliwe — o bardziej szczegółową charakterystykę zespołów.

Ryc. 1. Grodzisk Mazowiecki, gm. loco. Plan sytuacyjny cmentarzyska

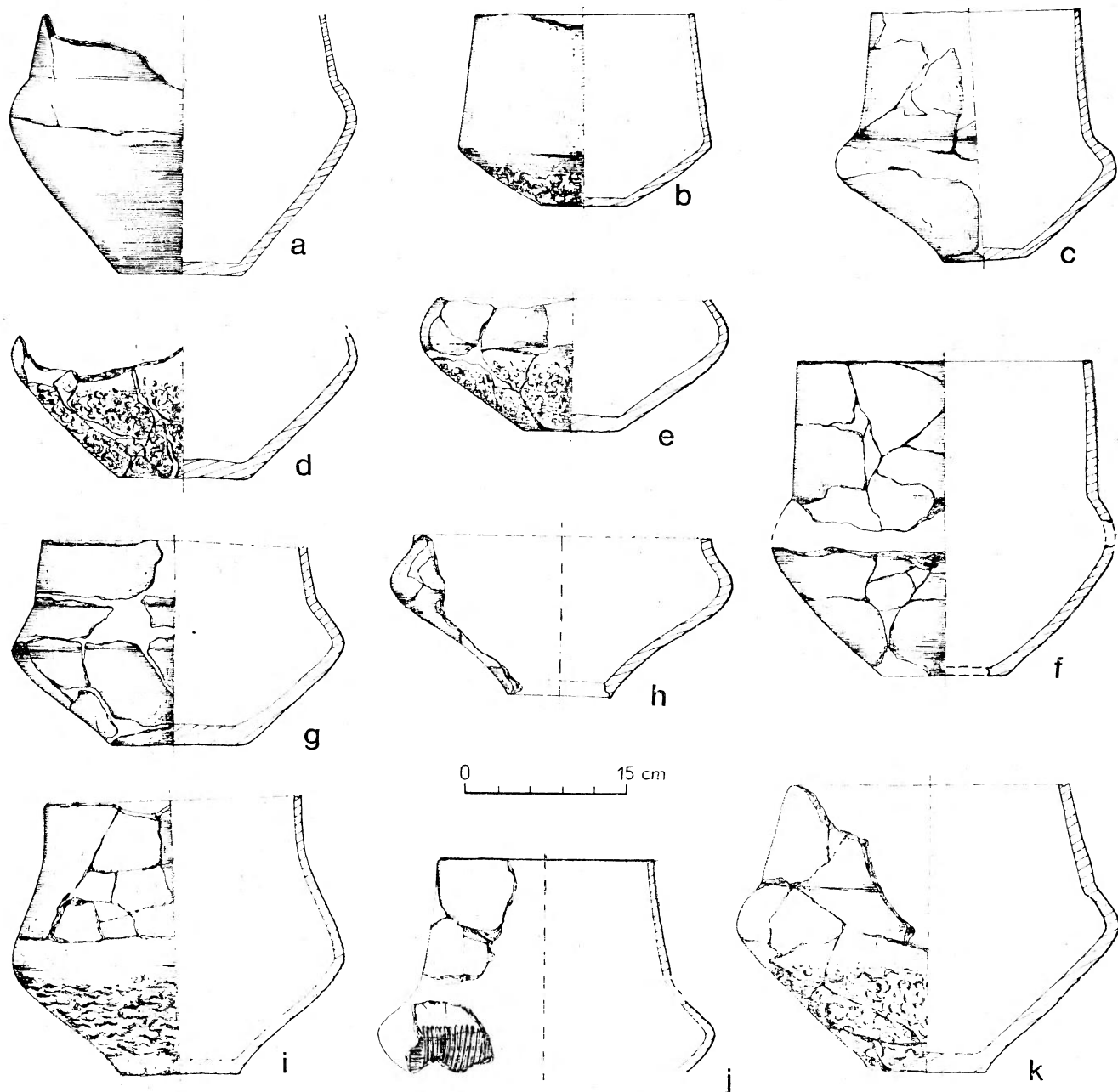
OPIS MATERIAŁU

Numerację grobów przyjmuję w ślad za M. Drewko. Grób 0 — popielnicowy(?), zniszczony. Zawierał wyłącznie ceramikę, której nie udało się zidentyfikować w materiale z cmentarzyska. Brak informacji o kościach.

Grób 1 — popielnicowy. W materiale nie zidentyfikowano naczyń, które pochodzą z tego zespołu. Z dokumentacji wynika, że popielnica była bardzo dużych rozmiarów. Poza nią w zespole tym znaleziono drobny ułamek blaszki brązowej. Zabytku brak w zbiorach PMA, natomiast znajdują się kości — 3 fragmenty, na których widoczne są ślady stopionego brązu w postaci przebarwień.

Grób II — popielnicowy. Zawierał wazę o powierzchni jasnobrunatnej, miejscami szaroczarnej, chropowatej poniżej największej wydatności brzuśca. Wys. ok. 27 cm, śr. dna 10,5 cm (Ryc. 2k). Kości.

¹ Za udostępnienie zabytków dla potrzeb niniejszego opracowania oraz życzliwą pomoc składam podziękowanie doc. dr hab. Teresie Węgrzynowicz i koleżankom mgr Grażynie Dmochowskiej i mgr Mirosławie Andrzejowskiej, dzięki którym udało mi się — przynajmniej częściowo — pokonać trudności wynikające ze stanu zachowania zabytków i dokumentacji.

Ryc. 2. Grodzisk Mazowiecki, gm. loco. Ceramika z grobu II (k), z grobu III (c), z grobu 4 (b), z grobu 5a (e), z grobu 5b (h), z grobu 8 (j), z grobu 9 (a), z grobu 11 (g), z grobu 12 (d), z grobu 13 (f), z grobu 15 (i)

Grób III — popielnicowy. W zespole znajdowała się nieduża waza o powierzchni ciemnobrunatnej, miejscami szarej, gładkiej. Wys. 23 cm, śr. dna 7,5 cm, śr. wylewu 19,5 cm (Ryc. 2c). Kości brak.

Grób 4 — popielnicowy, zniszczony. Popielnicą było naczynie dwustożkowane o powierzchni szaroczarnej, nieznacznie chropowatej poniżej załomu brzuśca. Wys. 17,5 cm, śr. dna 8 cm, śr. wylewu 20 cm (Rys. 2b). Kości.

Grób 5a — popielnicowy, zniszczony(?) (Ryc. 3). Zachowało się tylko dno i dolna część naczynia nieokreślonego kształtu o powierzchni brunatnoszarej, silnie chropowatej. Śr. dna 8,5 cm (Ryc. 2e). Kości.

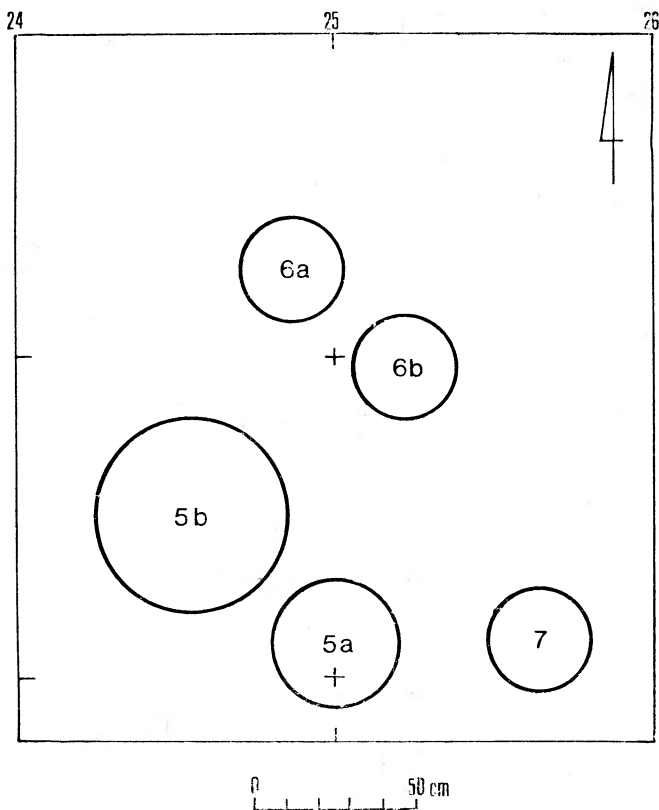
Grób 5b — popielnicowy (Ryc. 3). Zawierał fragmenty wazy o powierzchni brunatnej, gładkiej. Śr. dna 10 cm (Ryc. 2h). Kości.

Groby 6a, 6b, 7 — popielnicowe(?) (Ryc. 3). Materiał zabytkowy nie został zidentyfikowany.

Grób 8 — popielnicowy. Na głęb. 30 cm stało dno zachowanej we fragmentach wazy, zdobionej na brzuścu grupami poziomych i pionowych żłobków. Powierzchnia brunatna, miejscami ciemnobrunatna, gładka. Śr. wylewu 20 cm (Ryc. 2j). Poza tym w grobie znaleziono drobną, zawiniętą i spłaszczoną blaszkę brązową dług. 1 cm, szer. 0,3—0,8 cm (Ryc. 4a).

Grób 9 — popielnicowy. Na głęb. 42 cm stało dno wazy o powierzchni ceglastoszarej, wygładzanej. Wys. ok. 25 cm, śr. dna — 11,5 cm (Ryc. 2a). Kości brak.

Grób 10 — popielnicowy. Na głęb. 28 cm wystąpiła krawędź wylewu nie zidentyfikowanego naczynia. Z notatek terenowych wynika, że naczynie to miało kształt

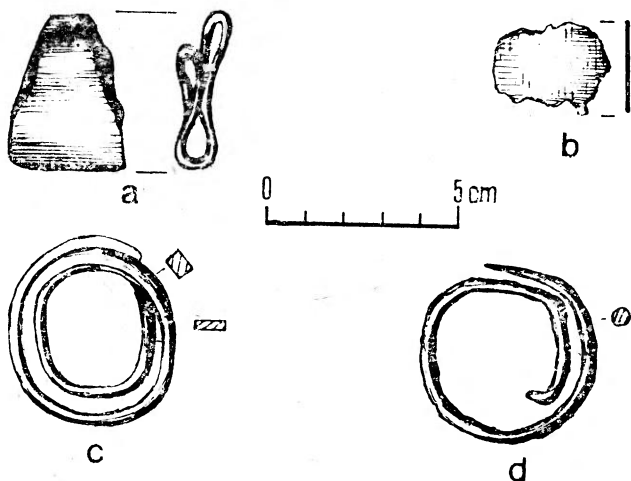

Ryc. 3. Grodzisk Mazowiecki, gm. loco. Plan skupiska grobów 5a, 5b, 6a, 6b, 7

„smukły wazonikowaty” oraz że zawierało szczątki zmarłego złożone w porządku anatomicznym: u góry kości czaszki, niżej — kości długie.

Grób 11 — popielnicowy. Znalaziono wazę o powierzchni jasnobrunatnej, gładkiej. Wys. ok. 20 cm, śr. dna 11,5 cm (Ryc. 2g). Kości.

Grób 12 — popielnicowy. Na głęb. 40 cm stało dno naczynia nieokreślonego kształtu. Znalaziono tylko fragmenty dolnej części popielnicy o powierzchni jasnobrunatnej, chropowatej. Śr. dna 12 cm (Ryc. 2d). W grobie znajdował się poza tym drobny fragment blaszki brązowej o wym. 0,5—0,8 cm (Ryc. 4b). Kości.

Ryc. 4. Grodzisk Mazowiecki, gm. loco. Przedmioty brązowe z grobu 8 (a), z grobu 12 (b), z grobu 13 (c), z grobu 18 (d)

Grób 13 — popielnicowy. Na głęb. ok. 25 cm wystąpiła krawędź wylewu wazy o powierzchni brunatnej, gładkiej. Wys. 19,5 cm, śr. dna 11,5 cm, śr. wylewu 27,5 cm (Ryc. 2f). Poza tym znaleziono małą dwuzwojową spiralę z drutu brązowego o przekroju czworokątnym, śr. 0,2 cm i spłaszczonych końcach (Ryc. 4c). Kości brak.

Grób 14a — popielnicowy, zniszczony (Ryc. 5). Na głęb. 36 cm znajdowało się dno naczynia nieokreślonego kształtu. Zabytku nie zidentyfikowano w materiale.

Grób 14b — popielnicowy (Ryc. 5). Zachowały się jedynie bardzo drobne fragmenty ceramiki, nie pozwalające na rekonstrukcję kształtu naczynia; barwa brunatna, powierzchnia gładka. Z dokumentacji terenowej wynika, że grób zawierał wazę, której dno stało na głęb. 42—43 cm, brzusiec był silnie spłaszczony (śr. 35 cm). Popielnica zawierała kości „niezbyt systematycznie ułożone”.

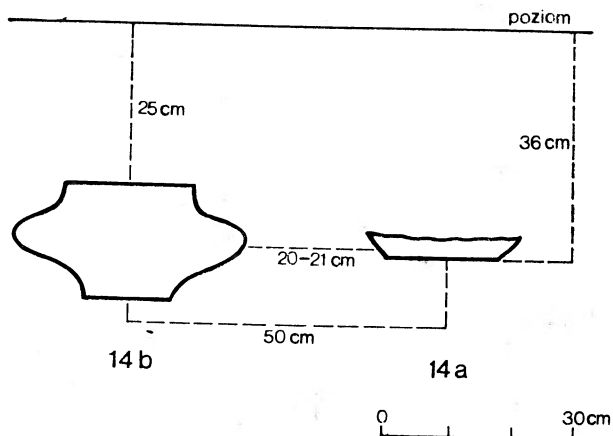
Grób 15 — popielnicowy. Na głęb. 55 cm stało dno wazy o powierzchni brunatnoczarnej — chropowatej poniżej największej wydatności brzuśca. Wys. ok. 25 cm, śr. dna 10 cm (Ryc. 2i). Kości.

Grób 16 — popielnicowy. Na głęb. 30 cm znaleziono dno naczynia nieokreślonego kształtu. Powierzchnia jasnobrunatna, gładka. Śr. dna 12,5 cm (Ryc. 6k). Kości brak.

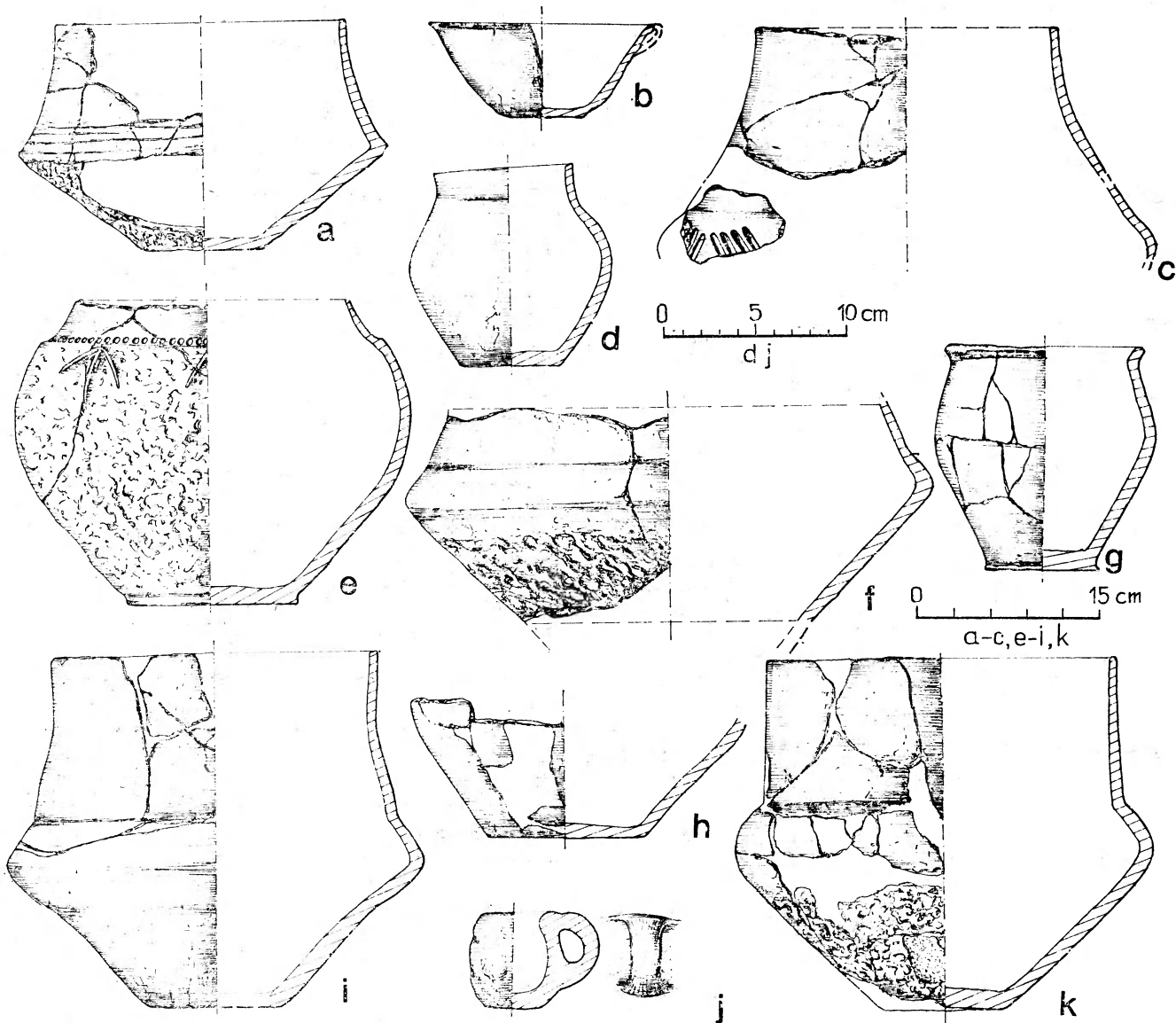
Grób 17 — popielnicowy. Zawierał naczynie dwustożkowane o powierzchni chropowatej poniżej załomu brzuśca, brunatnej, miejscami szaroczarnej. Naczynie zdobione było powyżej załomu brzuśca trzema wąskimi, niezbyt wyraźnymi dookólnymi liniami. Wys. 19 cm, śr. dna 9,5 cm, śr. wylewu 24 cm (Ryc. 6a). Kości brak.

Grób 18 — popielnicowy. Na głęb. 25 cm wystąpiła krawędź wylewu wazy o barwie brunatnoczerwonej, miejscami ceglastej, i powierzchni chropowatej poniżej największej wydatności brzuśca. Dno jest lekko wklęsłe. Wys. 29 cm, śr. dna 10 cm, śr. wylewu 29 cm (Ryc. 6k). Poza tym zespół zawierał 1,5-zwojową spiralę z bardzo cienkiego brązowego drucika o przekroju okrągłym, śr. 0,1 cm (Ryc. 4d). Kości.

Oprócz wyżej wymienionych zabytków w zbiorach PMA znajdują się jeszcze fragmenty czterech naczyń pochodzących wg oznakowania z Grodziska Mazowieckiego. Ich związek z omawianym cmentarzyskiem jest niewątpliwy ze względu na jednorodne cechy typologiczne i te-

Ryc. 5. Grodzisk Mazowiecki, gm. loco. Profil grobów 14a i 14b

Ryc. 6. Grodzisk Mazowiecki, gm. loco. Ceramika z grobu 16 (h), z grobu 17 (a), z grobu 18 (k), naczynia z grobów o nieustalonych numerach (c, f, i), naczynia pochodzące z okolic Grodziska Maz., nie związane z cmentarzyskiem kultury łużyckiej (b, d, e, g, j)

chnologiczne, ale z powodu braku metryczek niemożliwe jest zakwalifikowanie ich do konkretnych zespołów grobowych. Naczynia te pochodzą zapewne z tych grobów, z których materiał zabytkowy nie został zidentyfikowany.

Są to: 1) fragmenty bardzo dużego naczynia — prawdopodobnie wazy, zdobionej na brzuscu grupami płytkich szerokich ukośnych żłobków o przeciwnym kącie nachylenia; powierzchnia jasnobrunatna wewnątrz, na zewnątrz — szarobrunatna, chropowata poniżej największej wydatności brzuśca; śr. wylewu ok. 25 cm (Ryc. 6c); 2) duża waza o powierzchni ciemnobrunatnej, gładkiej, wys. 29 cm, śr. dna 11 cm, śr. wylewu 27 cm (Ryc. 6i); 3) fragment dużej wazy o powierzchni czernionej i chropowatej poniżej największej wydatności brzuśca (Ryc. 6f); 4) kilkanaście fragmentów naczynia nieokreślonego kształtu, powierzchnia brunatnoczarna, gładka i chropowata.

Poza opisanym wyżej materiałem zabytkowym, w PMA znajdują się jeszcze inne naczynia i ich fragmenty po-

chodzące ze stanowisk archeologicznych w okolicach Grodziska Mazowieckiego, a datowane na epokę brązu oraz okresy Halsztacki, Łateński i Rzymski. Zabytki te zostaną jednak pominięte w analizie materiału i rozważaniach chronologicznych ze względu na brak ich związku z omawianym cmentarzyskiem, co unaoczniła dokumentacja w Archiwum PMA.

Są to: 1) Dwa naczynia: małe esowate o powierzchni brunatnej, gładkiej, wys. 10,5 cm, śr. dna 5,5 cm, śr. wylewu 7,5 cm (Ryc. 6d) oraz miniaturowe z taśmowatym uchem, wys. 5 cm, śr. dna 2,5 cm, śr. wylewu 4 cm (Ryc. 6j). Cba reprezentują kulturę łużycką. Zabytki te są darem A. Petreza dla Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. 2) Naczynie jajowate z pogrubioną krawędzią wylewu, wys. 18,5 cm, śr. dna 9,5 cm, śr. wylewu 16,5 cm, z okresu wpływów rzymskich (Ryc. 6g). Zabytek ten prawdopodobnie pochodzi z cmentarzyska rzymskiego położonego na S od Grodziska Maz., badanego w 1927 r. (Barankiewicz 1959, s. 191—230). W publikacji brak wzmianki o tym naczyniu. 3) Popielnica — waza baniasta o po-

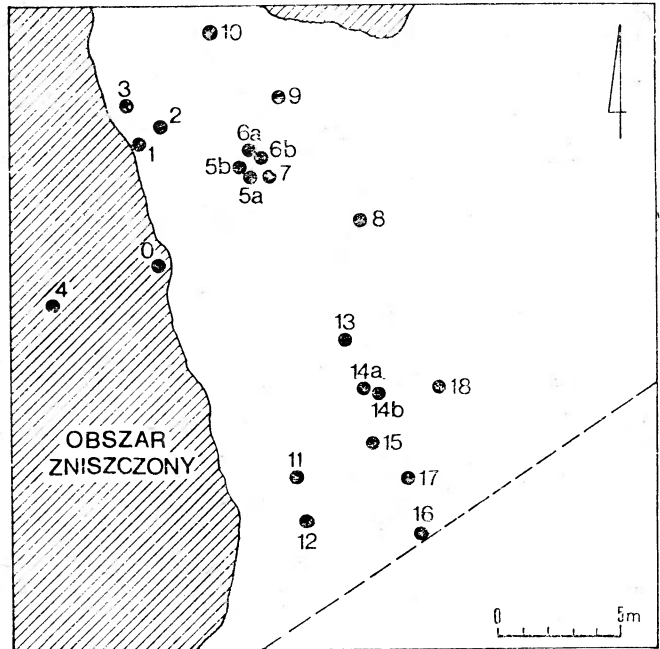
wierzchni chropowatej i wygładzonej na szyjce, wys. 25 cm — kultury grobów kloszowych (Ryc. 6e). Naczynie to prawdopodobnie pochodzi z cmentarzyska kultury grobów kloszowych przy ul. Sułkowskiego (bad. 1964 r.). 4) Kilkadziesiąt fragmentów ceramiki kultury trzcienieckiej z badań St. Roela w 1934 r. (Gardawski 1959, s. 55; Nosek 1948, s. 134). 5) Misa półkulista z taśmowatym uchem, o powierzchni brunatnoczarnej, gładkiej, wys. 7,5 cm, śr. wylewu 19 cm (Ryc. 6b). Naczynie to przypuszczalnie reprezentuje kulturę grobów kloszowych. 6) Kilkaset fragmentów ceramiki kultury lużyckiej, kultury grobów kloszowych i z okresu rzymskiego bez jakiegokolwiek dokumentacji. Istnieje prawdopodobieństwo, że materiał ten pochodzi z badań powierzchniowych M. Drewki, prowadzonych w 1925 r. w rejonie Grodziska Mazowieckiego, a wzmiankowanych w brudnopisie sprawozdania (Archiwum PMA).

Pod numerem 1667 zainwentaryzowano naczynia z grobów III, 4, 8, 9, 13, 17, zabytki o nieustalonej lokalizacji w obrębie cmentarzyska oraz dary dla MPR, naczynie z okresu wpływów rzymskich, ceramikę kultury trzcienieckiej z badań St. Roela i materiał z badań powierzchniowych M. Drewki, a także kości z grobów 1, 4, 8 i wszystkie przedmioty metalowe. Natomiast pod numerem inwentarza PMA III/2450 znajdują się naczynia i kości z grobów II, 5a, 5b, 11, 12, 14b i 15 oraz misa kultury grobów kloszowych. Pozostałe zabytki, wyszczególnione w części opisowej, nie posiadają numeru inwentarza. Popielnica kultury grobów kloszowych powinna być prawdopodobnie zainwentaryzowana pod numerem III/6435.

CHARAKTERYSTYKA CMENARZYSKA

W wyniku badań cmentarzyska w Grodzisku Mazowieckim odkryto 22 groby. Większość z nich była zniszczona. Powodem tego było płytkie zaleganie obiektów. Głębokość zalegania den naczyń nie przekraczała zazwyczaj 0,5 m. Wyjątkowo tylko w grobie 15 dno popielnicy znajdowało się na głębokości 55 cm. Brak zaznaczenia na planie (Ryc. 7) przebiegu granic wykopów uniemożliwia rozstrzygnięcie kwestii, czy zbadano skraj cmentarzyska, czy inną, np. centralną jego część. Z planu tego wynika, że groby były raczej luźno rozrzucone. Zbadany obszar można podzielić na dwie części — północną i południową, między którymi znajduje się pas o szerokości 3—5 m, biegnący mniej więcej po osi E—W, na którym nie natrafiono na obiekty. W części N znajduje się skupisko pięciu grobów — 5a, 5b, 6a, 6b, 7 (Ryc. 3), natomiast w części S wystąpiło skupisko dwóch grobów — 14a i 14b.

Nie zaobserwowano szczególnych różnic w cechach obrządku pogrzebowego między obydwoma częściami cmentarzyska. Wszystkie groby były ciepłopalne i zapewne popielnicowe, co sugeruje sposób zaznaczenia ich na planie. Jamy grobowe pozbawione były jakiegokolwiek konstrukcji ka-

Ryc. 7. Grodzisk Mazowiecki, gm. loco. Plan cmentarzyska

miennych. Istnieje prawdopodobieństwo, że popielnice znajdujące się w bezpośrednim sąsiedztwie (w skupiskach) złożone były pierwotnie do jednej jamy. W przypadku grobu 14a dno popielnicy znajdowało się już w jasnym piasku. Możliwe jest, że w trakcie odprawiania obrzędu naczynie po złożeniu do grobu zostało dodatkowo wciśnięte w dno jamy grobowej. W popielnicy z grobu 10 zaobserwowano anatomiczny układ spalonych kości, natomiast w popielnicy z grobu 14b szczątki nie były ułożone zbyt systematycznie. Może to mieć związek z przynależnością tych zespołów do dwóch części cmentarzyska lub z faktem, że grób 10 jest odosobniony, a grób 14b znajduje się w skupisku z innymi grobami. Brak jednak dalszych obserwacji uniemożliwia rozstrzygnięcie tej kwestii oraz interpretację zjawiska. Z notatek terenowych M. Drewki wynika, że brak jest informacji o kościach z grobu 0. Silne zniszczenie tego obiektu pozwala przypuszczać, że szczątki zmarłego zostały rozdrobnione i obecność ich umknęła obserwacji badaczy. Nie można jednak wykluczyć, że był to tzw. grób symboliczny. W grobie 15 pod całym dnem naczynia wystąpiły drobne spalone kości przemieszane z czarną ziemią. W tym wypadku mamy więc do czynienia z tzw. grobem popielnicowo-bezpopielnicowym, przy czym wydaje się prawdopodobne, że jama grobowa została wysypana resztkami ciepłopalnego stosu, co sugeruje opis obiektu.

Żaden z grobów nie został wyposażony w przystawkę. W pięciu natomiast znaleziono drobne

przedmioty metalowe lub ich fragmenty. Groby z zabytkami metalowymi (1, 8, 12, 13, 18) wystąpiły w obydwu częściach nekropolii, ani jeden nie znalazł się jednak w skupisku z innymi grobami.

Pozostałych cech obrządku pogrzebowego nie udało się scharakteryzować z uwagi na brak odpowiedniej dokumentacji oraz ze względu na sposób prowadzenia badań.

ANALIZA MATERIAŁU I CHRONOLOGIA

Ceramika. Ceramika z cmentarzyska w Grodzisku Mazowieckim jest nieliczna. Zachowało się 19 naczyń lub ich fragmentów. Stan zachowania sześciu zabytków — z grobów 5a, 12, 14b, 16 i dwóch naczyń o nieustalonej lokalizacji — nie pozwala na rekonstrukcję kształtu. Jedynie okaz z grobu 14b można określić typologicznie na podstawie odrębnego szkicu M. Drewki (Archiwum PMA i ryc. 5). Analizie typologicznej można więc poddać łącznie tylko 13 naczyń, wśród których wyróżniono zaledwie dwa typy.

Typ I — wazy. Są to naczynia o wyodrębnionej stożkowatej lub cylindrycznej szyjce, łagodnie przechodzącej w wydatny, lekko zaokrąglony i spłaszczony brzusiec. Dno jest płaskie. Powierzchnia jest zazwyczaj gładka, niekiedy chropowata poniżej największej wydętości brzuśca. W grupie 12 naczyń tego typu trudno jest wyróżnić odmiany nie wdając się w zbyt szczegółowe podziały typologiczne, zwłaszcza, że naczynia te są dosyć zróżnicowane pod względem rozmiarów oraz ukształtowania szyjek i brzuśców. Ponieważ typ ten jest wybitnie długotrwały i rozpowszechniony na obszarze całej kultury łużyckiej — więcej uwagi poświęcę tylko dwóm okazom, które charakteryzują się cechami istotnymi dla chronologii. Waza z grobu 8 (Ryc. 2j) zdobiona jest na brzuścu grupami długich wąskich żłobków na przemian pionowych i poziomych. Motyw ten należy do rzadko spotykanych w kulturze łużyckiej. Niestety, nie udało mi się znaleźć dobrze datowanych analogii do omawianego okazu, wydaje się jednak, że kombinowane układy żłobków są cechą naczyń pochodzących ze schyłku IV oraz z V okresu epoki brązu (Wiklak 1972, s. 96). Na szczególną uwagę zasługuje także zachowana we fragmentach waza o nieustalonej lokalizacji, charakteryzująca się słabo wyodrębnioną szyjką oraz powierzchnią zewnętrzną czernioną i obmazywaną poniżej załomu brzuśca (Ryc. 6f). Podobne naczynia o czernionej powierzchni dość licznie występują na Mazowszu północnym, gdzie datowane są na IV okres epoki brązu (Węgrzynowicz 1973,

s. 88). Pozostałe wazy datować można w granicach IV—V okresu epoki brązu, chociaż wydaje się, że chronologia ich przypada raczej na V okres epoki brązu, gdyż młodsze okazy tego typu z Mazowsza i Polski środkowej pozbawione są zazwyczaj ornamentu (Węgrzynowicz 1973, s. 53).

Typ II — naczynia dwustożkowate. Są to naczynia o niewyodrębnionej szyjce, dwustożkowatym, ostro załamanym brzuścu i płaskim dnie. Typ ten reprezentują zaledwie dwa okazy: z grobu 4 (Ryc. 2b) i z grobu 17 (Ryc. 6a). Obydwa są chropowate poniżej załomu brzuśca, przy czym w przypadku okazu z grobu 4 chropowacenie jest bardzo nieznaczne. Naczynie z grobu 17 jest dodatkowo zdobione nieco powyżej załomu brzuśca trzema płytkami niezbyt wyraźnymi dookołnymi liniami. Podobny ornament występuje na niektórych naczyniach dwustożkowatych znanych z obszaru Polski środkowej (m.in. z Błonia, gm. Łęczycyca), a datowanych na IV okres epoki brązu (Wiklak 1963, tabl. XIX—3,9). Natomiast naczynie z grobu 4 może być datowane w oparciu o liczne analogie m.in. z Polski środkowej na IV—V okres epoki brązu (Wiklak 1963, s. 59; 1972, s. 45), chociaż wydaje się, że ze względu na dość ostry załom brzuśca należy ono raczej do wcześniejszych okazów tego typu (Łuka 1950, s. 150).

Pięciu naczyń nie można określić typologicznie z uwagi na ich zły stan zachowania. Różnią się one między sobą sposobem wykończenia powierzchni zewnętrznej. Dwa okazy — jeden z grobu 16 (Ryc. 6h) i drugi o nieustalonej lokalizacji (Ryc. 6i) — mają powierzchnię gładką, pozostałe natomiast — z grobów 5a, 12 i nie zlokalizowany — schropowate w dolnej części. Ten ostatni egzemplarz jest ponadto zdobiony na brzuścu grupami płytkich, szerokich ukośnych żłobków o przeciwnym kącie nachylenia (Ryc. 6c). Ornament taki spotykany jest na naczyniach z Polski środkowej datowanych na drugą połowę IV okresu epoki brązu (Wiklak 1963, s. 62, 63, tabl. XXI,1; Kaszewski 1975, s. 134).

Zabytki metalowe. Na omawianym cmentarzysku znaleziono kilka drobnych przedmiotów metalowych (Ryc. 4). Są to trzy fragmenty blaszek brązowych z grobów 1, 8, 12 oraz dwie spiralki — 2-zwojowa z grobu 13 i 1,5-zwojowa z grobu 18, obydwie wykonane z cienkiego drutu brązowego. Ponadto na szczątkach zmarłego, pochowanego w grobie 1, zaobserwowano ślady stopionego brązu w postaci przebarwień.

Kółeczka wykonane z cienkiego drutu brązowego spiralnie skręconego o zwoju pojedynczym lub wielokrotnym pojawiają się w Polsce środko-

wej na stanowiskach datowanych już na II okres epoki brązu (Gardawski 1952, s. 53). Do IV, a nawet V okresu epoki brązu, drobne przedmioty metalowe występują raczej sporadycznie. Ilość ich gwałtownie wzrasta począwszy od okresu hal-sztackiego (Wiklak 1972, s. 34, 35; Węgrzynowicz 1973, s. 28). Ze względu na powszechność występowania w czasie i przestrzeni, zabytki tego typu nie mają walorów datujących.

WNIOSKI

Ogólnie można stwierdzić, że formy ceramiki, cechy obrządku pogrzebowego oraz niewielka ilość zabytków metalowych pozwalają ustalić chronologię zbadanej części cmentarzyska w Grodzisku Mazowieckim na IV—V okres epoki brązu, przy czym groby 4 i 17 można uznać za wcześniejsze, natomiast groby tworzące skupisko w N części obiektu przypuszczalnie są sobie współczesne.

Dotychczasowy stan badań nad kulturą łużycką na obszarze zachodniego Mazowsza nie pozwala na dokładne wyznaczenie granicy między środkowopolską i wschodniomazowiecko-podlaską grupą kultury łużyckiej. Nie zajmowano się również kwestią ewentualnych powiązań między tymi dwoma obszarami. Dlatego też zakwalifikowanie cmentarzyska w Grodzisku Mazowieckim do którejś z wymienionych grup regionalnych napotyka na poważne trudności.

Formy naczyń z Grodziska Mazowieckiego są — jak już była o tym mowa — rozpowszechnione w całej kulturze łużyckiej. Brak jednak form specyficznych dla Mazowsza wschodniego i Podlasia zbliża omawiany materiał raczej do zabytków znanych z Polski środkowej i Mazowsza północnego. Związek cmentarzyska w Grodzisku Mazowieckim z wymienionymi obszarami nie jest je-

dnak w pełni potwierdzony, gdyż w grobach nie zaobserwowano żadnych konstrukcji kamiennych. Cecha ta upodabnia z kolei omawiany obiekt do stanowisk położonych na wschód od Wisły. Jak wiadomo — konstrukcje kamienne w grobach, zwłaszcza w postaci bruków, charakterystyczne są dla Polski środkowej, Mazowsza północnego, Warmii i Mazur. Wydaje się, że tereny te w jakiś sposób oddziaływały na siebie wzajemnie, co jest czytelne także w materiale ceramicznym (Dąbrowski 1957, s. 112). W orbicie tych oddziaływań znajdowało się zapewne Mazowsze zachodnie, za pośrednictwem którego przedostawały się impulsy kulturowe z Polski środkowej na prawy brzeg Wisły. W młodszej epoce brązu grupy środkowopolska i wschodniomazowiecko-podlaska wykazują wiele cech zbieżnych (Węgrzynowicz 1973, s. 89).

Sytuacja kulturowa na interesującym nas terenie przedstawia się w sposób dość skomplikowany. Obok cmentarzysk o cechach charakterystycznych dla obszarów położonych na W i N (np. Szwarocin, gm. Sochaczew — groby pokryte zwartym regularnym brukiem kamiennym, por. Uzarowiczowa 1962, s. 359—385) spotykane są również cmentarzyska, na których nie występują żadne tego typu konstrukcje grobowe (np. Erminów, gm. Sochaczew, por. Żukowska-Uzarowiczowa 1962, s. 59—69).

Mając na uwadze zarówno mieszany charakter cmentarzyska w Grodzisku Mazowieckim jak i powyższe ustalenia, dotyczące stosunków kulturowych w młodszej epoce brązu po obu stronach Wisły należy przypuszczać, że obszar zachodniego Mazowsza stanowił w tym czasie strefę krzyżowania się elementów środkowopolskiej i wschodniomazowiecko-podlaskiej grupy kultury łużyckiej. Hipoteza ta wymaga jednak weryfikacji na podstawie dalszych badań.

*Mgr Violetta Lis
Zakład Epoki Metali
Instytut Historii Kultury Materialnej
Polskiej Akademii Nauk
Al. Gen. K. Świerczewskiego 105
00-140 Warszawa*

BIBLIOGRAFIA

- Barankiewicz B.,
1959 — Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Grodzisku Mazowieckim, „Materiały Starożytne”, t. 5, s. 191—230.
Dąbrowski J.,
1957 — Dwa cmentarzyska kultury łużyckiej w Zeńboku, pow. Ciechanów, „Materiały Starożytne”, t. 3, s. 85—114.
Drewko M.,
1929 — Sprawozdania z działalności Państwowego Kon-

serwatora Zabytków Przedhistorycznych okręgu warszawskiego za lata 1924—26, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 10, s. 284.

- Gardawski A.,
1952 — Niektóre zagadnienia kultury trzcinieckiej w świetle wykopalisk w miejscowości Łubna, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 18, s. 1—84.
1959 — Kultura trzciniecka w Polsce, „Materiały Starożytne”, t. 5, s. 7—189.

- Kaszewski Z.,
1975 — Kultura łużycka w Polsce środkowej, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, t. 22, s. 123—166.
- Łuka L.J.,
1950 — Cmentarzysko kultury łużyckiej w Czarnkowie z IV—V okresu epoki brązu, „Fontes Praehistorici”, t. 1, s. 1—163.
- Nosek S.,
1948 — Zagadnienie Prasłowiańszczyzny w świetle prehistorii, „Światowit”, t. 19, s. 1—179.
- Uzarowiczowa A.,
1962 — Cmentarzysko kultury łużyckiej w Szwarocinie, pow. Sochaczew, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 28, s. 359—385.
- Węgrzynowicz T.,
1973 — Kultura łużycka na Mazowszu wschodnim i Podlasiu, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 2, s. 7—126.
- Wiklak H.,
1963 — Początki kultury łużyckiej w Polsce środkowej, Łódź.
1972 — Dalsze stadia rozwojowe środkowopolskiej grupy kultury łużyckiej, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, t. 19, s. 15—172.
- Zukowska-Uzarowiczowa A.,
1962 — Cmentarzysko kultury łużyckiej w Erminowie, pow. Sochaczew, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 28, s. 59—69.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Могильник лужицкой культуры в м. Гродзиск Мазовецки на „Редлювке” был исследован в 1925 г. М. Древо. Материалы из этих исследований в настоящее время находятся в Государственном археологическом музее в Варшаве. Как состояние сохранения археологического материала в виде керамики, костей и нескольких мелких металлических предметов, так и фрагментарность документации ограничивают эту обработку к представлению источников.

В течение исследований обнаружено 22 погребения, разброшенные в пределах исследуемой территории (Рис. 7). Все погребения были погребениями с трупосожжением и вероятно урновыми. Большинство из них было сильно разрушенных. В ямах погребений не отмечено никаких каменных конструкций. Урна из погребения 10 заключала кости, положенные в анатомическом порядке, зато в урне из погребения 14b кости не были слишком систематично положены. Отсутствие информации о костях из погребения 0 вызывает предположение, что это было символическое погребение. В случае погребения 15, яма погребения была посыпана остатками из костра трупосожжения с примесью (?) сожженных человеческих останков. Ни одно из погребений не было снабжено приставками. В пяти зато найдено мелкие металлические предметы или их фрагменты (Рис. 4).

Керамику представляет несколько сосудов, среди

которых выделено лишь два типа. Тип I — вазы. К этой группе зачислено 11 предметов. Ваза из погребения 8 (Рис. 2c) ввиду характерной композиции орнамента может быть датирована концом IV и V периодом эпохи бронзы (Wiklak 1972, с. 96), зато нелокализованную вазу с черненной внешней поверхностью (Рис. 6f), опираясь на многие аналогии из северной Мазовии, можно датировать IV периодом эпохи бронзы. Хронология остальных сосудов этого типа заключается в рамках IV и V периода эпохи бронзы. Тип II — двухконусовидные сосуды. Были найдены только два экземпляра этого типа — в погребении 4 (Рис. 2a) и 17 (Рис. 6a). Формальные черты позволяют датировать оба экземпляра IV периодом эпохи бронзы (Łuka 1950, с. 150; Wiklak 1963, табл. XIX, 3, 9).

Металлические памятники не имеют датирующих черт.

Хронология могильника в м. Гродзиск Мазовецки приходится на IV—V период эпохи бронзы. Обсуждаемый объект по случаю своего положения в западной Мазовии принадлежит к вероятно существующей на этой территории зоны скрещивания элементов среднепольской и восточномазовецко-подляской группы лужицкой культуры, доказательством чего является отсутствие специфических для восточной Мазовии и Подлясья форм керамики и типичных в средней Польше каменных конструкций в погребениях.

SUMMARY

The Lusatian culture cemetery in Grodzisk Mazowiecki on the „Redlówka” was excavated in 1925 by M. Drewko. Materials obtained at the time are now in the State Archaeological Museum in Warsaw. Both the condition of the finds (ceramics, bones and a few small metal objects) and the fragmentary state of the documentation limit this work solely to a presentation of sources.

During excavations 22 graves were found, loosely scattered about the area (Fig. 7). All were crematory graves and had probably contained cinerary urns. Most were very devastated. No stone structures were observed within the grave pits. In the urn from grave 10 the bones were arranged in anatomical order, while the bones from the urn in grave 14b were not arranged systematically. The fact that there is no information about the bones from grave 0 suggests that it was probably a symbolic one. In the case of grave 15 the remains of a funeral pyre with an admixture (?) of burnt human remains were scattered in the grave pit. None of the graves were furnished with grave goods but in five of them small metal objects or fragments were found (Fig. 4).

Ceramics are represented by 13 vessels of two types. Type I — vases. 11 specimens were included in this

group. The vase from grave 8 (Fig. 2c) has a characteristically arranged ornament and can therefore be dated as coming from the end of the IV or from the V period of the Bronze Age (Wiklak 1972, p. 96), while an unlocalised vase with a red outer surface (Fig. 6f), basing on numerous analogies from northern Mazovia, can be dated as coming from the IV Bronze Age period. The remaining vessels of this type come from the IV and V Bronze Age periods. Type II — double-coned vessels. Only two examples of this type were found — in grave 4 (Fig. 2a) and 17 (Fig. 6a). Formal features allow us to date both specimens as coming from the IV Bronze Age period (Łuka 1950, p. 150; Wiklak 1963, Pl. XIX, 3, 9).

The metal finds do not have any value as far as dating is concerned.

The cemetery in Grodzisk Mazowiecki comes from the IV—V period of the Bronze Age. Because of its location in western Mazovia, it belongs to the zone, which probably existed here, where elements of the central Poland and eastern Mazovia—Podlasie groups of the Lusatian culture crossed. This is proved by the lack of ceramic forms characteristic of eastern Mazovia and Podlasie and by the stone structures typical of central Poland which are missing from graves here.

MIROSŁAWA ANDRZEJOWSKA

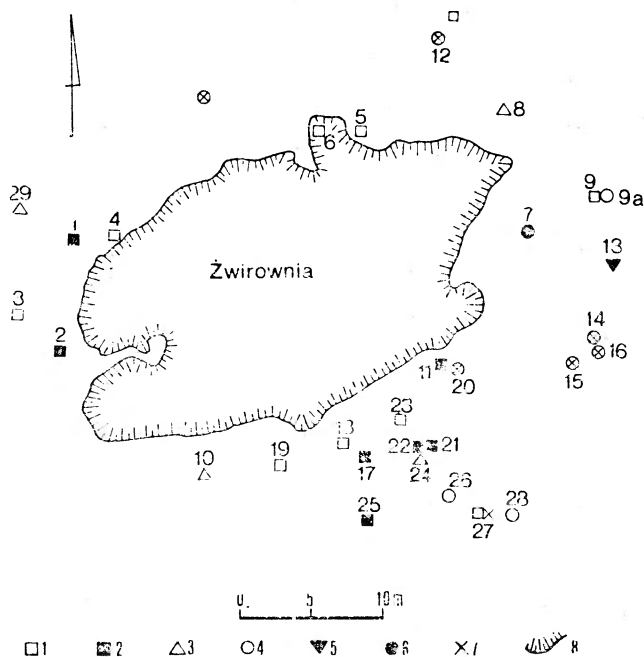
CMENTARZYSKO KULTURY GROBÓW KŁOSZOWYCH W SULBINACH,
WOJ. SIEDLECKIE

МОГИЛЬНИК КУЛЬТУРЫ КЛЁШЕВЫХ ПОГРЕБЕНИЙ В СУЛЬБИНАХ,
СЕДЛЕЦКОЕ ВОЕВ.

THE CLOCHE GRAVES CULTURE CEMETERY IN SULBINY, SIEDLCE VOIV.

Stanowisko w Sulbinach (gmina, a dawniej powiat Garwolin) odkryte zostało przypadkowo w 1960 r. W literaturze archeologicznej pojawiło się w 1964 r. w artykule T. Węgrzynowicz prezentującym cmentarzysko na tle innych stanowisk kultury grobów kłoszowych z południowego Mazowsza (Węgrzynowicz 1964, s. 138 nn.). Omawiane przez autorkę zagadnienia ilustrował materiał z 9 wybranych grobów (zespoły oznaczone numerami: 2, 3, 14, 16, 21, 22, 23 i 24) oraz z jamy 1. Tam też przedstawione zostały okoliczności odkrycia i badania cmentarzyska oraz informacje dotyczące jego połączenia i stratygrafii. W tym miejscu ograniczę się więc do przypomnienia tylko najważniejszych danych.

Cmentarzysko położone jest na morenowym wzniesieniu, w części wyeksploatowanym przez żwirownię, która do momentu podjęcia badań zniszczyła ok. 20 grobów (Ryc. 1). Ratownicze prace wykopaliskowe prowadzone były w ciągu dwóch sezonów: 1960 i 1961, początkowo pod kierownictwem A. Kempistego, a następnie T. Węgrzynowicz. W obu ekspedycjach uczestniczył ówczesny student archeologii D. Członkowski¹. Przekopano (łącznie z częścią zniszczoną) 1570 m² odsłaniając 31 grobów oznaczonych numerami od 1 do 30 i 1 jamę o nieustalonym charakterze. Początkowo w

Ryc. 1. Sulbiny, woj. Siedlce. Plan cmentarzyska. Grób w kłosie (1); grób podkłoszowy (2); grób popielnicowy (3); grób jamowy (4); grób zniszczony (5); jama (6); przepalone kości (7); granica obszaru zniszczonego (8)

ciągłej numeracji nie znalazł odzwierciedlenia obiekt wyróżniony w postaci odrębnego zaciemnienia w pobliżu grobu 9. W wyniku przeprowadzonej jeszcze w terenie analizy wzajemnego położenia obu obiektów owo zaciemnienie uznano za osobny pochówek, oznaczony następnie numerem 9A.

Prezentowane niżej opracowanie zawiera opisy nie publikowanych obiektów oraz pełną ilus-

¹ D. Członkowski jest autorem pierwszej pełnej analizy materiałów z cmentarzyska w Sulbinach stanowiącej podstawę jego pracy magisterskiej. Opracowanie to, złożone na prawach rękopisu w Dziale Dokumentacji PMA w Warszawie, nie było wykorzystane w niniejszej publikacji.

tracę wszystkich inwentarzy grobowych, łącznie z opublikowanymi już przez T. Węgrzynowicz. Do zestawu analizowanych zabytków, pozyskanych w trakcie systematycznych badań, dołączono 3 naczynia stanowiące prawdopodobnie zespół — pochodzące ze zniszczonej części cmentarzyska. Zamieszczone w zestawieniu 1 oznaczenia osteologiczne², wykonane po ukazaniu się cytowanego już artykułu T. Węgrzynowicz, dotyczą wszystkich obiektów, z których możliwe było wyselekcjonowanie wystarczającej ilości istotnych diagnostycznie szczątków ciała palnych.

Rezultaty analizy kości zwierzęcych, ujawnionych w obiektach cmentarzyska w Sulbinach, stanowiły jedno ze źródeł szczegółowych studiów nad zagadnieniem pochówków zwierzęcych, zyskując równocześnie szerokie tło porównawcze (Węgrzynowicz 1976, s. 263 nn.; 1982, s. 54 nn.). Z tego względu rezygnuję z omawiania kwestii związanych z tym interesującym zjawiskiem, nie wpływającym bezpośrednio z opracowywanego materiału.

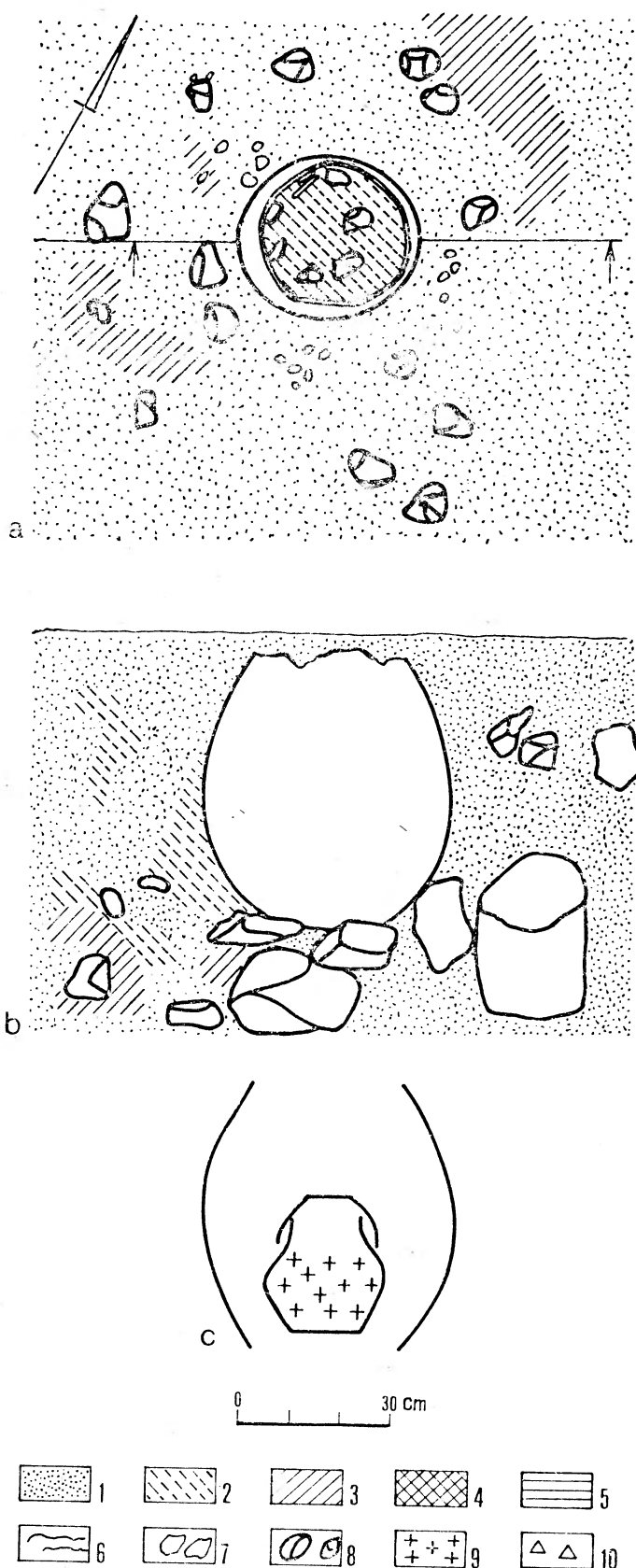
Specjalistycznym badaniom poddano również kilka zabytków żelaznych, a uzyskane dane skonfrontowane zostały z rezultatami analogicznych analiz metalograficznych przedmiotów z 7 stanowisk kultury grobów kloszowych i pomorskiej z terenu Mazowsza (Piaskowski 1975, s. 63—82). Otrzymany wynik przytoczony zostanie w stosownym miejscu w dalszej części artykułu.

Wszystkie zabytki z cmentarzyska w Sulbinach znajdują się w PMA pod nr inw. PMA/III/5507.

OPIS MATERIAŁU

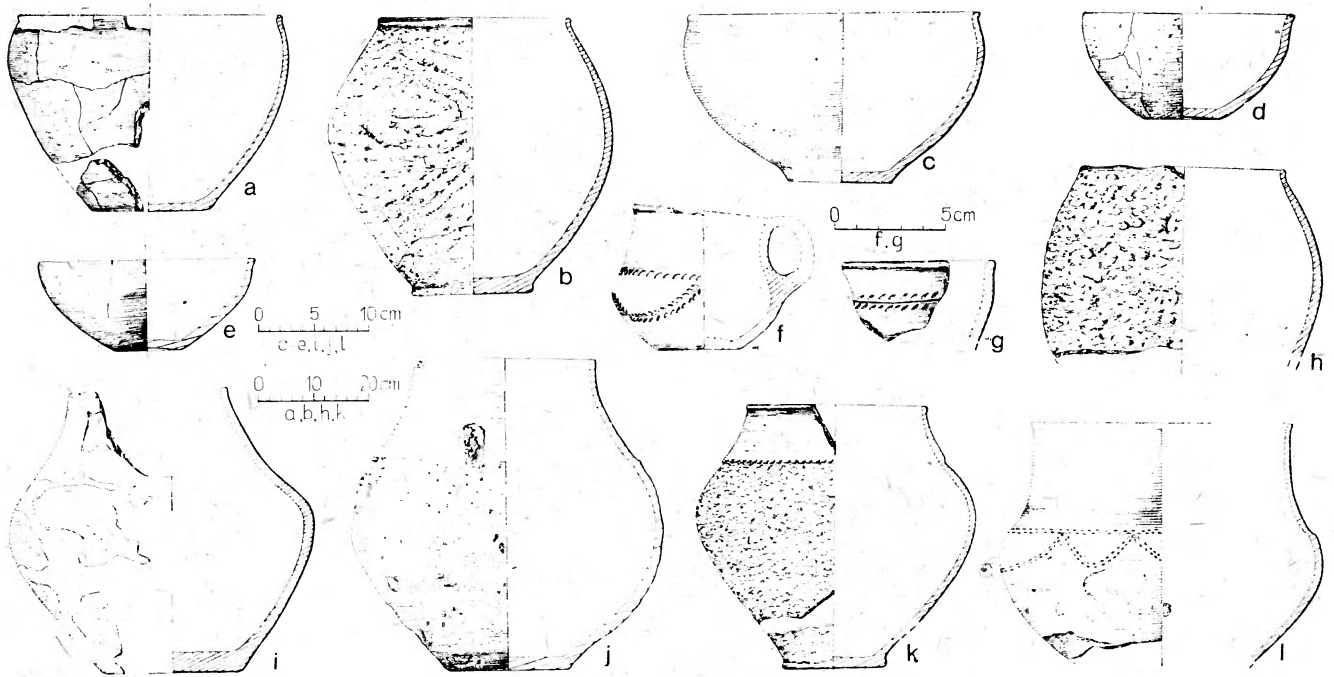
W opisie obiektów pomiary głębokości podawane są od powierzchni ziemi. Termin „klosz” stosowany jest umownie i oznacza naczynie osłaniające niezależnie od jego ustawienia w grobie — dnem lub wylewem do góry.

Grób 1. Pod kloszem. Na głęb. ok. 25 cm ukazały się skorupy dna mocno zniszczonego klosza, którego wylew na głęb. ok. 78 cm oparty był na podkładce z kilku kamieni o średn. ok. 30 cm. Wokół części przydennej klosza kilkanaście kamieni o średn. 5—8 cm, prawdopodobnie pozostałości bruku pokrywającego grób. Pod kloszem popielnica nakryta misą odwróconą do góry dnem, w niej liczne przepalone kości, przedmioty metalowe oraz mała buła krzemienista (Rys. 2a—c). 1. Klosz. Dno zniszczone. Pow. zewn. szarobrunatna, silnie chropowata, pod krawędzią miejscami wyrównana, pow. wewn. brunatna, wyrównana. Wys. części zachowanej 31 cm, średn.

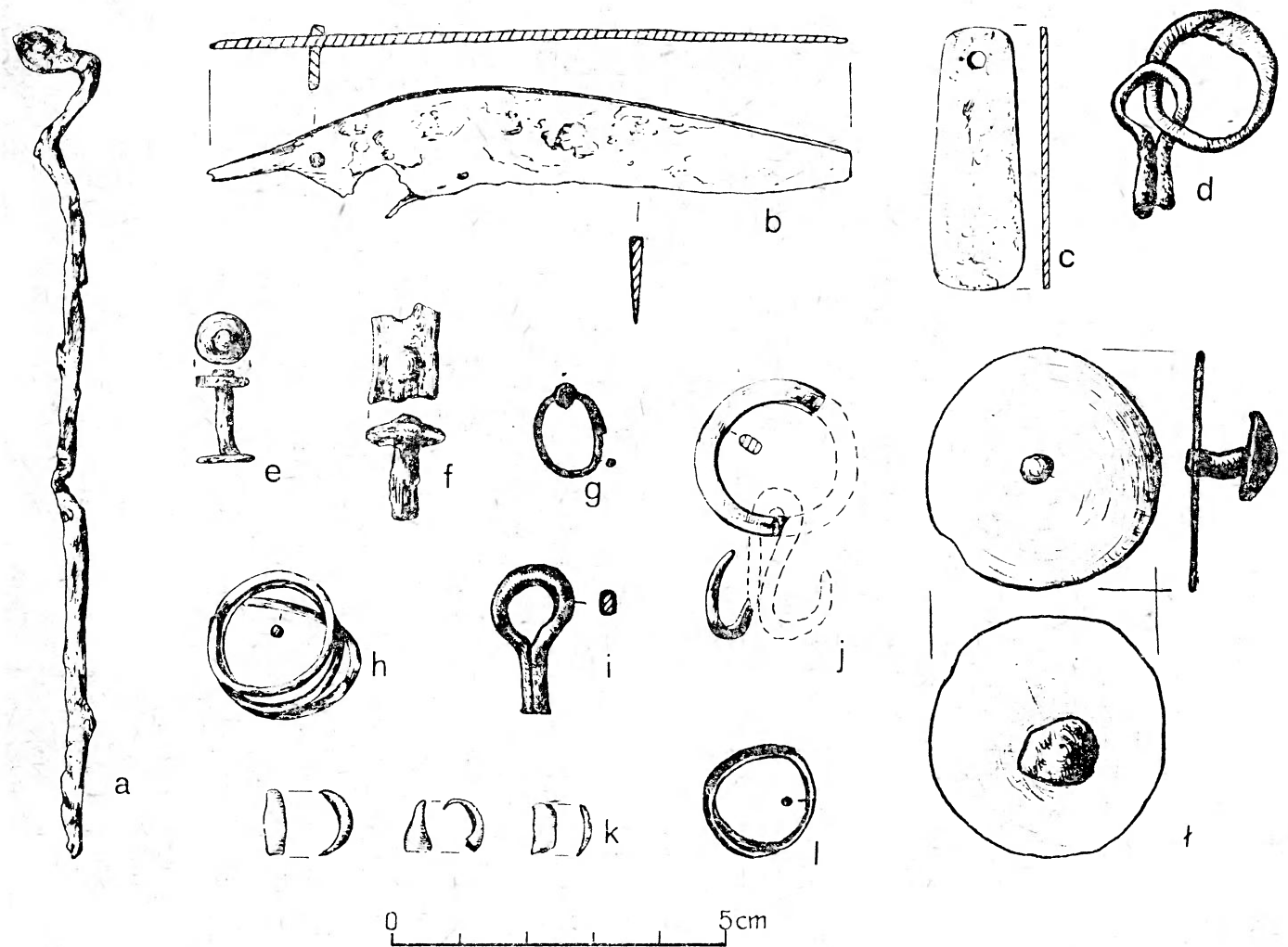

Ryc. 2. Sulbiny, woj. Siedlce. Plan (a); profil (b) i przekrój (c) grobu 1. Żółty piasek calcowy (1); brunatny piasek (2); szara ziemia (3); czarna ziemia z popiołem i węglem drzewnym (4); glina (5); orsztyny (6); fragmenty ceramiki (7); kamienie (8); przepalone kości (9); przedmioty brązowe (10). Legenda dotyczy wszystkich planów znajdujących się w tej pracy

² Ekspertyzę antropologiczną wykonała doc. dr hab. A. Wiercińska, odontologiczną lek. stom. J. Wronka, makroskopową szczątków zwierzęcych doc. dr hab. A. Lasota-Moskalewska.

Ryc. 3. Sulbiny, woj. Siedlce. Ceramika z grobu 1 (e, h, i); z grobu 2 (d, j, k) i z grobu 3 (a—c, f, g, l)

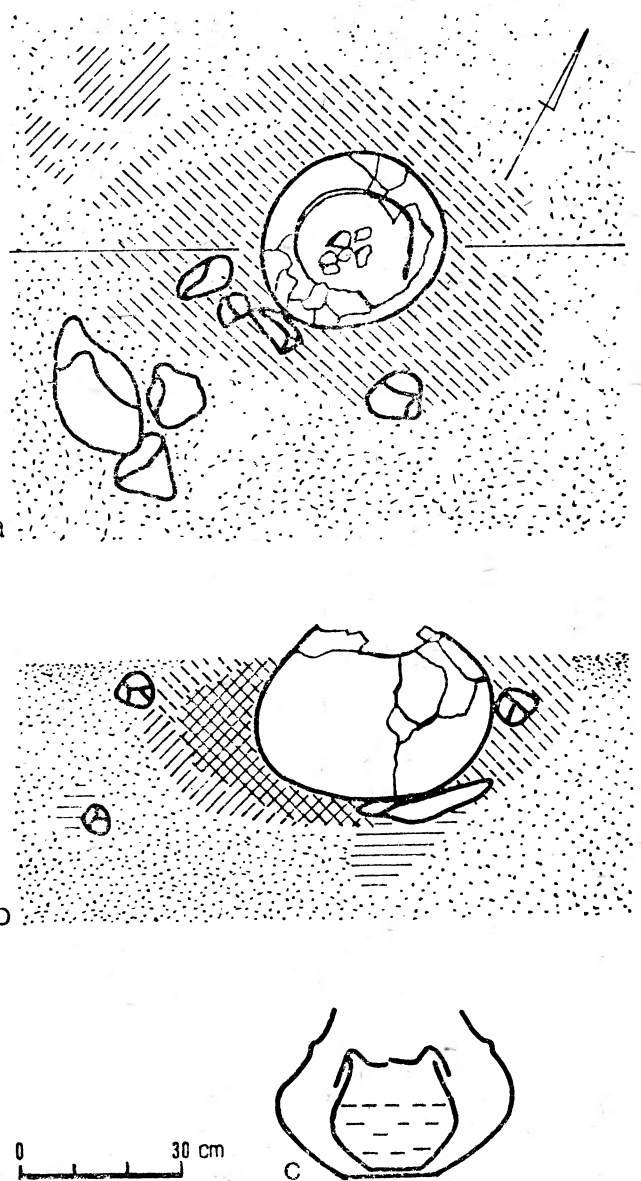
Ryc. 4. Sulbiny, woj. Siedlce. Zabytki metalowe z grobu 1 (a, b); z grobu 7 (e); z grobu 10 (h); z grobu 12 (d); z grobu 14 (i); z grobu 15 (f, k); z grobu 16 (l); z grobu 20 (j); z grobu 22 (g, l); i luźno znalezionej (c). Linia przerywaną zaznaczono ubytek spowodowany pobraniem próbki do badań metalograficznych

wylewu 35 cm (Ryc. 3h). 2. Popielnica. Pow. zewn. jasnobrunatna z ceglastymi plamami, wyrównana, wewn. czarna, gładzona. Wys. 26 cm, średn.: dna 15 cm, wylewu 14 cm (Ryc. 3i). 3. Misa. Pow. gładzone, zewn. jasnobrunatna, wewn. szara. Wys. 7,8 cm, średn.: dna 5,8 cm, wylewu 19,5 cm (Ryc. 3e). 4. Nóż żelazny z wygiętym ostrzem, kolcem do rękojeści i jednym, względnie dwoma nitami (obecnie widoczny jest jeden nit, brak śladów drugiego). Dług. 9,8 cm, szer. maks. 1,5 cm, grub. maks. tyłca 0,2 cm (Ryc. 4b). 5. Szpila żelazna z łabędzią szyjką i główką zwiniętą w uszko, wykonana z pręta o przekroju prostokątnym. Dług. 11 cm (Ryc. 4a). 6. 4 bryłki stopionego brązu i szkła.

Groby 2 i 3 (Ryc. 3a—d, g, j—l). Publikowane (Wegrzynowicz 1964, s. 141, 142).

Grób 4. W kloszu. Na głęb. ok. 85 cm, pod nieregularnym brukiem kamiennym, fragmenty misy nakrywającej klosz stojący w wyraźnie zaznaczającej się jamie o średn. ok. 60 cm. Dno klosza na podkładce z płaskiego kamienia o średn. ok. 20 cm, otoczonego kilkoma mniejszymi. W kloszu popielnica nakryta misą odwróconą do góry dnem, wypełniona przepalonymi kośćmi przemieszanych z piaskiem. Na kilku ślady patyny brązowej. W zachodniej części jamy wkładka czarnej, przepalonej ziemi sięgająca dna klosza, z licznymi węglami drzewnymi i wtórnie przepalonymi uławkami ceramiki. W jamie, poza kloszem, płytka hematytowa (Ryc. 5a—c). 1. Klosz. Pow. zewn. brunatna, brzusiec chropowacony, poziomo obmazywany, szyjka gładzona. U jej nasady listwa wygniatana palcami z sześcioma parami guzków rozmieszczonymi w przybliżeniu symetrycznie. Pow. wewn. brunatnoszara, gładzona. Wys. 34,5 cm, średn.: dna 16 cm, wylewu 27 cm (Ryc. 6j). 2. Popielnica. Kubek z utraconym uchem. Pow. czarne, gładzone, zewn. lśniąca. Ornament kłutý. Wys. 15,5 cm, średn.: dna 8 cm, wylewu 17 cm (Ryc. 6c). 3. Misa nakrywająca klosz. Fragment górnej części. Pow. zewn. jasnobrunatna, niestarannie gładzona, wewn. zniszczona. Średn. wylewu 32 cm (Ryc. 6i). 4. Misa nakrywająca popielnicę. Dno zniszczone. Pow. brunatne, plamiste, gładzone. Ornament stempelkowy — 12(?) grup po 3 dolki tworzące trójkąty. Średn. wylewu 22,5 cm (Ryc. 6b). 5. Ok. 30 fragmentów różnych naczyń, częściowo wtórnie przepalonych, w tym 2 jasnobrunatne, gładzone z ornamentem jodełkowym.

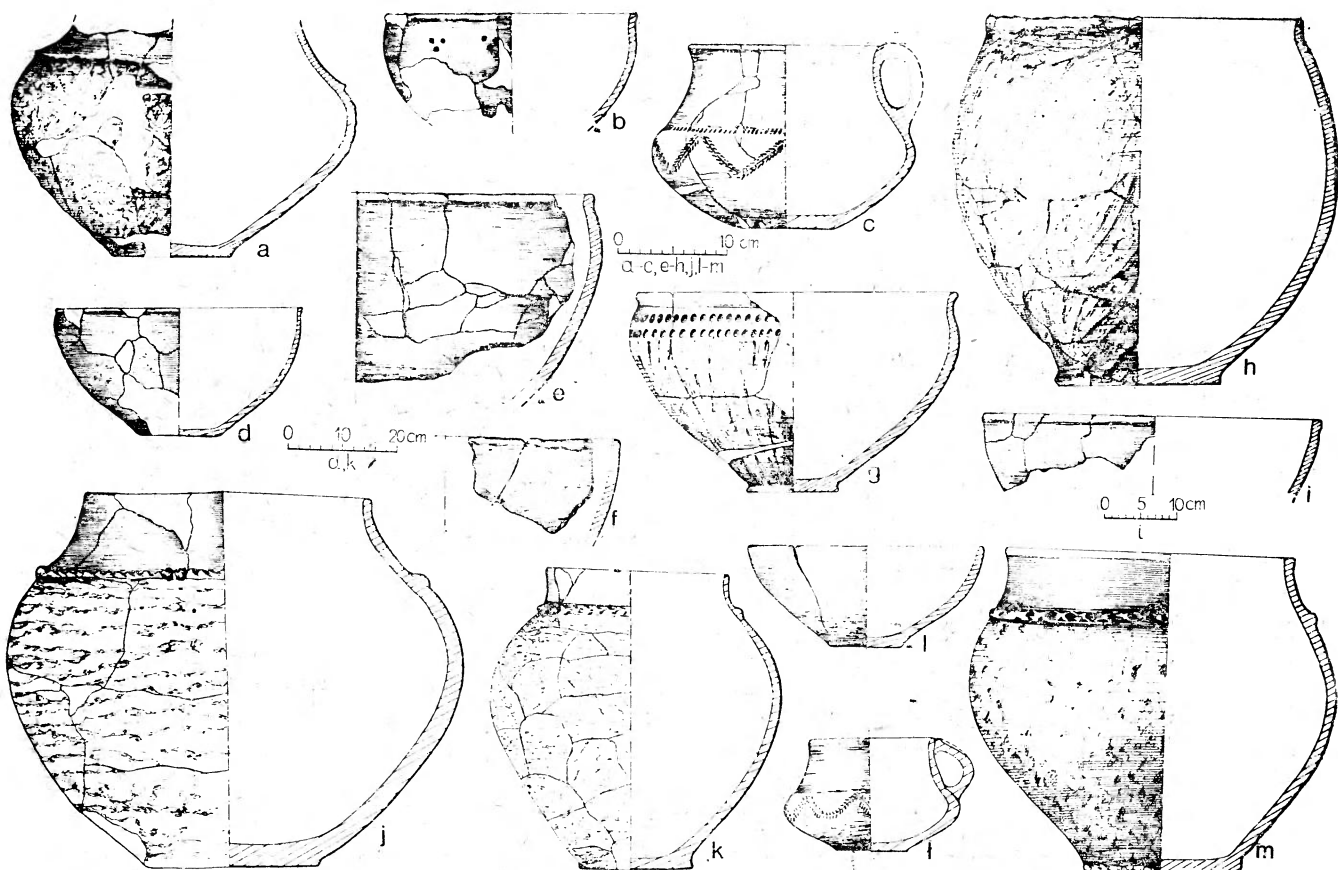
Grób 5. W kloszu. Fragmenty mocno uszkodzonej misy nakrywającej klosz ukazały się na głęb. 30 cm. Klosz ustawiony w kolistej jamie o średn. 50—60 cm i głęb. 30 cm, brunatnej, z szaroczarowymi wkładkami od płd.-zach. Zawierał ułożone płasko na dnie fragmenty kilku naczyń, na nich nieliczne spalone kości. W ziemi wypełniającej klosz odłupek krzemienisty, w jej górnej warstwie liczne węgle drzewne (Ryc. 7a—c). 1. Klosz. Pow. zewn. chropowacona, szaroceglasta, obmazywana palcami w różnych kierunkach. Pow. wewn. szarobrunatna, bardzo słabo wyrównana. Krawędź lekko karbowana. Wys. 34 cm, średn.: dna 14,5 cm, wylewu 31,5 cm (Ryc. 6h). 2. Misa nakrywająca klosz. Zachowana fragmentarycznie. Pow. wyrównane, zewn. jasnobrunatnoceglasta, wewn. szarobrunatna. Średn. wylewu 42 cm (Ryc. 6e). 3. 14 fragmentów różnych naczyń, w tym: 1 fragment dolnej części naczynia grubościennego, 1 fragment cienkościennego naczynia o pow. czarnych, gładzonych, zewn. lśniącej z ornamentem podwójnego rzędu nakłuc. 4. Odłupek krzemienisty naturalny.

Ryc. 5. Sulbiny, woj. Siedlce. Plan (a); profil (b) i przekrój (c) grobu 4

Grób 6. W kloszu. Na skraju wyrobiska żwirowni — zachowany szczątkowo. Pozostałości jamy grobowej w postaci nieregularnej plamy o średn. ok. 30 cm. Na głęb. 50 cm fragmenty dennej części klosza, na nich resztki popielnicy z nikłymi śladami kości. W jamie węgle drzewne (Ryc. 8). 1. Kilkadziesiąt fragmentów grubościennego klosza, w tym fragmenty dna o grub. ok. 1 cm. Pow. zewn. brunatnoceglasta, chropowacona, pow. wewn. ciemnoszara, gładzona. 2. Kilkanaście uławków popielnicy, wśród nich fragment lekko wklęsłego dna o średn. 11 cm. Pow. brunatnoszare, wyrównane.

Grób 7. W kloszu(?). Silnie uszkodzony. Fragmenty dolnej części klosza zarysowały się w planie na głęb. 45 cm, otoczone brunatnymi plamami wypełniska jamy grobowej, wydłużonej w kierunku płn.-zach., gdzie znajdował się dalszy, duży fragment tego samego naczynia. Poniżej (ok. 20—25 cm od poziomu planu) zwarte skupisko czarnej ziemi z drobnymi węglami drzewnymi i przepalonymi kośćmi, prawdopodobnie zawartość klosza.

Ryc. 6. Sulbiny, woj. Siedlce. Ceramika z grobu 4 (b, c, i, j); z grobu 5 (e, h); z grobu 1 (g); z grobu 8 (f, m); z grobu 9 (a, d, k-l)

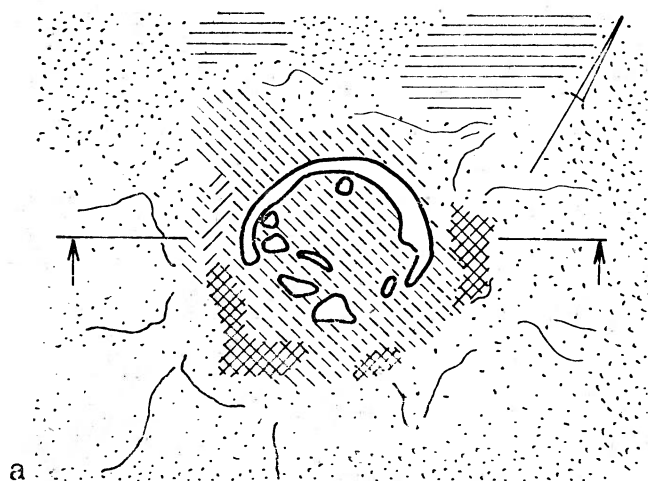
Wśród kości nit żelazny (Ryc. ba, b). 1. Klosz. Duża misa. Pow. zewn. jasnobrunatna z ceglastymi plamami, pionowo obmazywana, w górnej części gładzona. Pow. wewn. czarna, gładzona. Ornament owalnych dołków stempelkowych. Dno silnie wyodrębnione. Wys. 27 cm, średn.: dna 12 cm, wylewu 45 cm (Ryc. 6g). 2. Nit żelazny. Dwie płaskie tarczki o średn. 0,8 cm i 0,9 cm, połączone trzpieniem o średn. 0,3 cm. Dług. 1,4 cm (Ryc. 4e). Grób 8 (Ryc. 6f, m). Publikowany (Węgrzynowicz 1964, s. 142).

Grób 9. W kloszu. Na głęb. 55 cm pojawiły się skorupy zniszczonej misy nakrywającej klosz oraz fragmenty górnej części stojącego w czystym piasku bez śladów jamy grobowej. W kloszu popielnica nakryta misą odwróconą do góry dnem, zawierająca znaczną ilość przepalonych kości. Powyżej załomu jej brzuśca dwie przystawki. W piasku pomiędzy popielnicą a ścianą klosza węgle drzewne i nieliczne kości (Ryc. 10a-c). 1. Klosz. Pow. zewn. jasnobrunatna z ceglastymi plamami, brzusiec chropowaty, szyjka gładzona, pod nią listwa wygniatana palcami. Pow. wewn. jasnobrunatna z czarnymi plamami, wyrównana, w górnej części naczynia gładzona. Wys. 55 cm, średn.: dna 19 cm, wylewu 34 cm (Ryc. 6k). 2. Popielnica. Pow. zewn. brunatnoceglasta, brzusiec chropowaty, szyjka gładzona. Pow. wewn. czarna, gładzona. U nasady szyjki listwa plastyczna niestarannie wymodelowana ze ścianki naczynia, częściowo zagładzona od góry. Wys. zachowana 22 cm, średn. dna 13 cm (Ryc. 6a). 3. Misa nakrywająca klosz. Pow. zewn. brunatnoceglasta, wyrównana, pow.

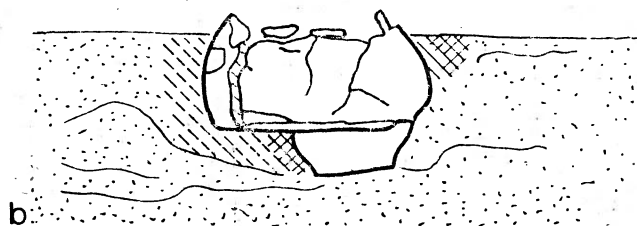
wewn. czarna, gładzona. Wys. 45 cm, średn. dna 14 cm (Ryc. 6d). 4. Misa nakrywająca popielnicę. Pow. czarne, gładzone, zewn. lśniące. Wys. 8,3 cm, średn.: dna 6,7 cm, wylewu 21,5 cm (Ryc. 6l). 5. Przystawka. Kubek z taśmowatym uchem. Pow. czarne, gładzone, pierwotnie lśniące. Ornament rytej linii falistej i krótkich nacięć. Wys. 10,5 cm, średn.: dna 6,6 cm, wylewu 12,5 cm (Ryc. 6i). 6. Przystawka. 10 bardzo drobnych fragmentów prawdopodobnie kubka lub dzbanka o pow. szarobrunatnych, gładzonych. Średn. brzuśca ok. 5 cm.

Grób 9A. Jamowy. W trakcie eksploracji grobu 9, w odległości ok. 30 cm w kierunku póln.-wsch., odkryto nie związane z grobem 9 skupisko czarnej ziemi o miąższości 25-30 cm, zawierające przepalone kości, liczne węgle drzewne oraz fragmenty ceramiki (Ryc. 10a). 1. 4 fragmenty wtórnie przepalonego naczynia. Pow. szaroceglaste, zniszczone, zewn. pierwotnie gładzone. Ornament rytých kresczek ujętych w dwie poziome linie (Ryc. 11a, b).

Grób 10. Popielnicowy. Na głęb. 30 cm zarysowała się owalna jama o wym. 70x40 cm, miąższości ok. 25 cm, nieckowata, wypełniona szarobrunatną ziemią. Na jej dnie, we wsch. części, popielnica nakryta skorupami misy, zawierająca liczne przepalone kości oraz 3 przedmioty brązowe. W jamie fragmenty ceramiki (Ryc. 12a-c). 1. Popielnica. Pow. ceglastobrazowa, zewn. silnie chropowata, wewn. gładzona. Wys. 23 cm, średn. dna 12 cm, wylewu 18,5 cm (Ryc. 13j). 2. Misa. Pow. jasnobrunatne, gładzone. Na zachowanym fragmencie dwa otwory wywiercone od wewnątrz w wypalonym naczyniu

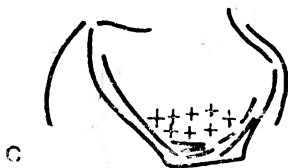

a

b

0 30 cm

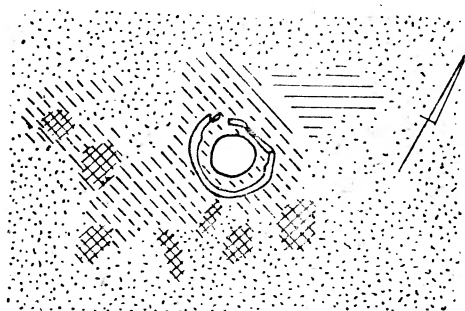
c

Ryc. 7. Sulbiny, woj. Siedlce. Plan (a); profil (b) i przekrój (c) grobu 5

niu. Na wewnętrznej stronie dna słabo zarysowany wklęsły krzyż. Wys. 8 cm, średn.: dna 8 cm, wylewu 23 cm (Ryc. 13f). 3. 1 fragment brzuśca naczynia cienkościennego z ornamentem rytych linii. Pow. gładzona, zewn. jasno-, wewn. ciemnobrązowa. 4. 2 fragmenty spiralki z cienkiego drutu brązowego. Jeden koniec zaostroszony, drugi odłamany. Średn. ok. 2 cm (Ryc. 4h). 5. Ułamek taśmy płaskowypukłej, brązowej. Dług. 3,1 cm, szer. 0,4 cm. 6. Pogiete fragmenty nadtopionego przedmiotu brązowego.

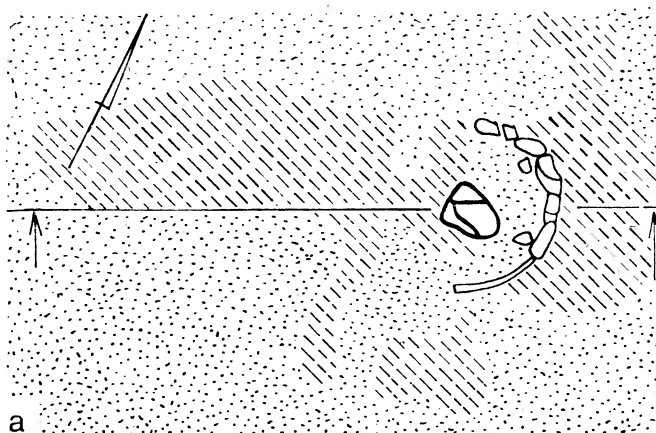
Grób 11. Pod kloszem. Skorupy bardzo zniszczonego dna i części przydennej klosza oraz miski nakrywającej popielnicę ukazały się na głęb. 20 cm. Krawędź klosza oparta częściowo na podkładce z płaskiego kamienia o średn. ok. 36 cm i grub. 6–12 cm. Wszystkie naczynia wypełniała ciemna ziemia z jamy grobowej okalającej klosz wąskim pierścieniem w górnej części grobu i zanikającej w części dolnej. W popielnicy znaczna ilość przepalonych kości, w ziemi między popielnicą a ścianą klosza — dwie grudki brązu (Ryc. 14a–c). 1. Klosz. Kilkadziesiąt grubościennych fragmentów o pow. zewn. brunoceglastej, plamistej, chropowatej. Pow. wewn. czarna, wyrównana. 2. Popielnica. Pow. zewn. brunatnoceglasta (szyjka czarna), wyrównana, pow. wewn. czarna, słabo gładzona. Ornament ukośnych klinów wykonanych stempelkiem. Wys. 27 cm, średn.: dna 16 cm, wylewu 27 cm (Ryc. 13h).

Grób 12 (Ryc. 4d). Publikowany (Węgrzynowicz 1964, s. 143).

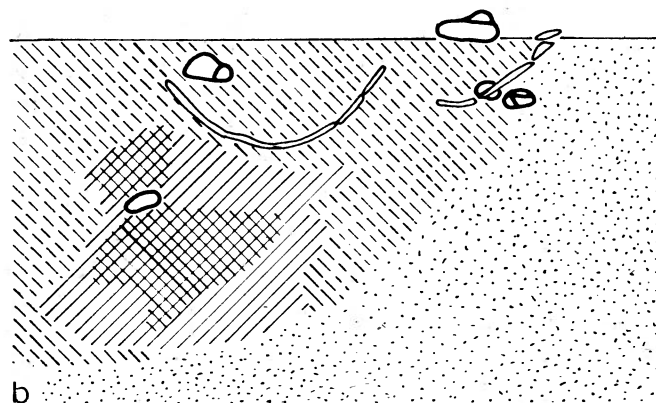
0 30 cm

Ryc. 8. Sulbiny, woj. Siedlce. Plan grobu 6

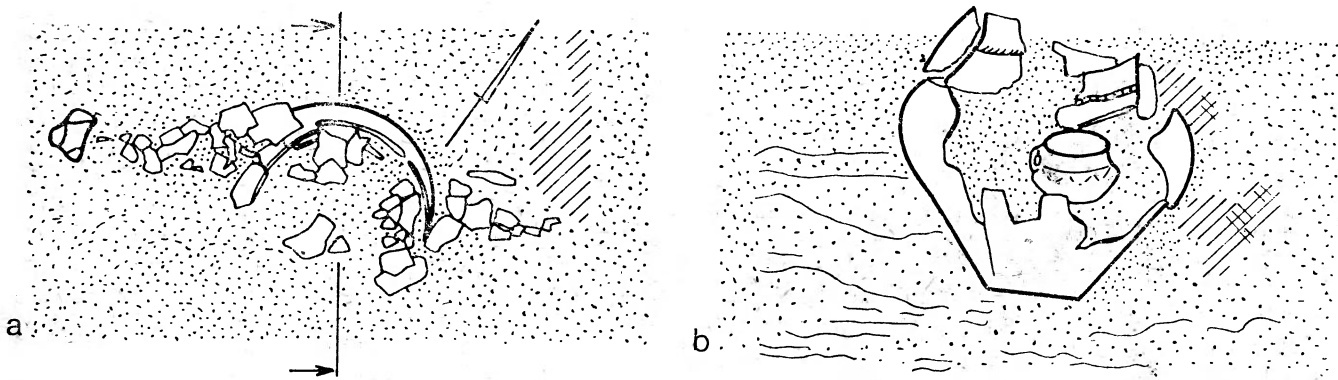
a

0 30 cm

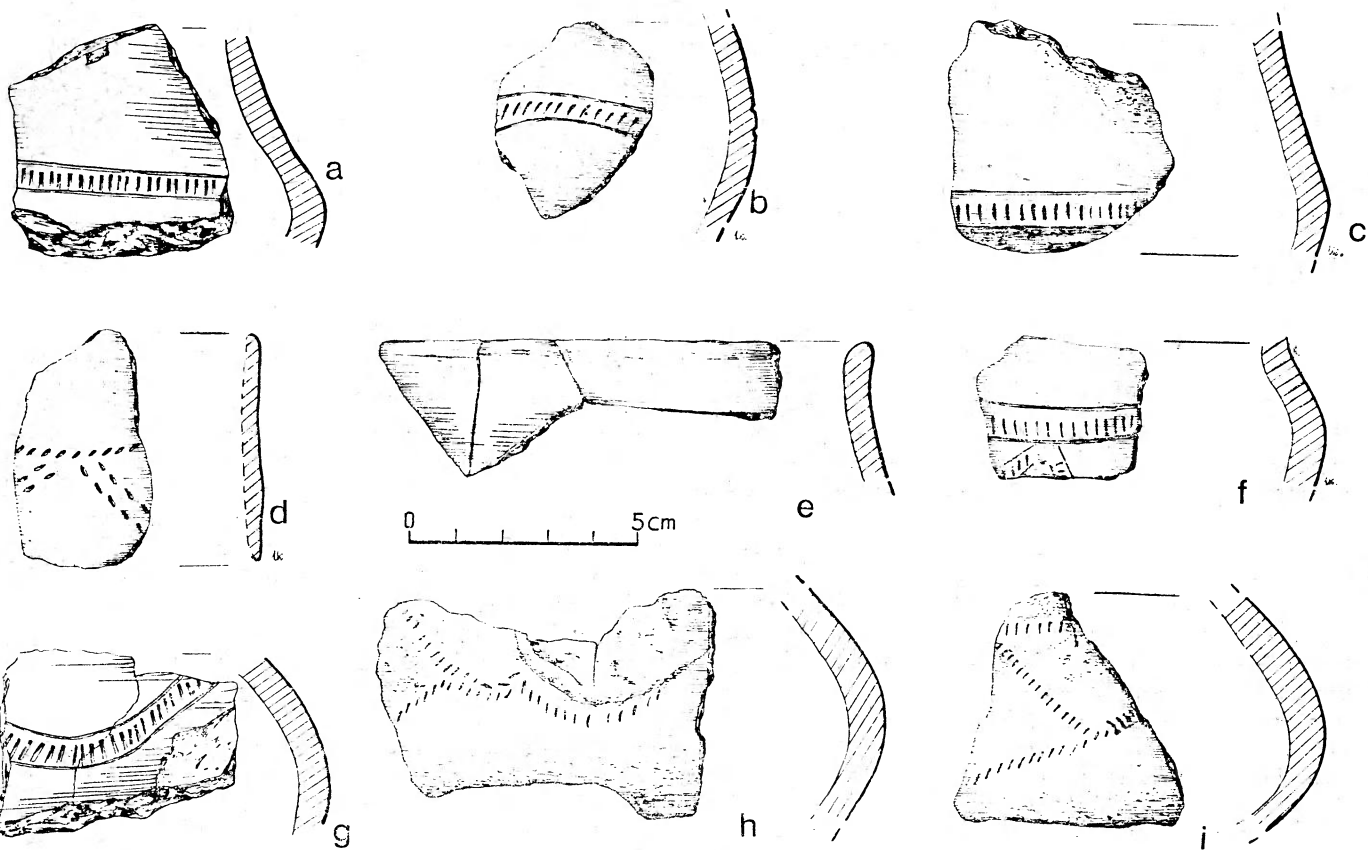

b

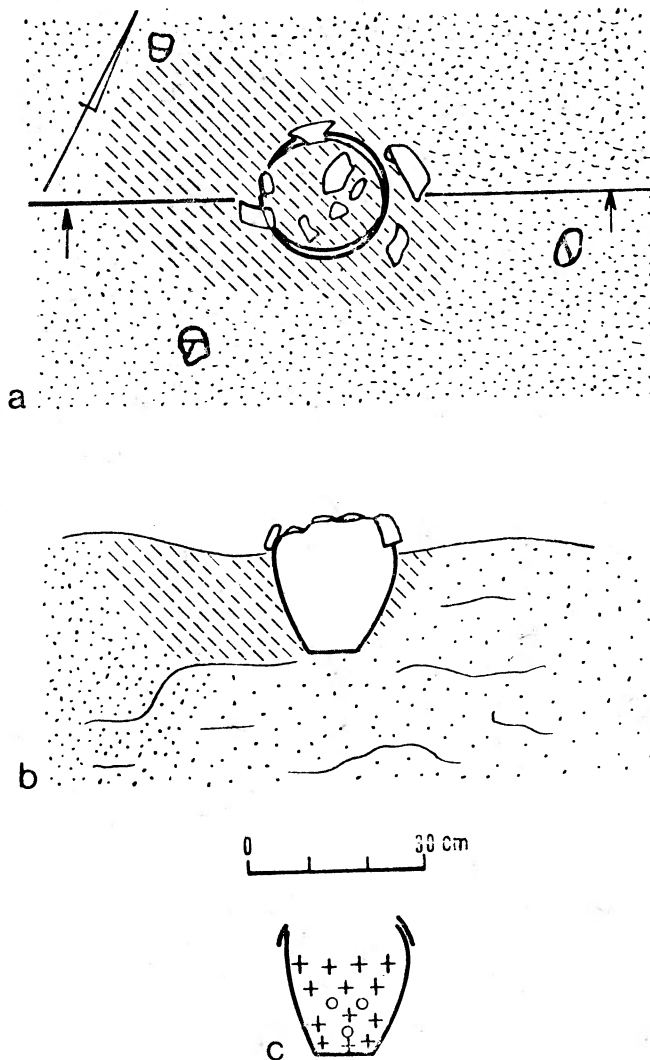
Ryc. 9. Sulbiny, woj. Siedlce. Plan (a) i profil (b) grobu 7

Ryc. 10. Sulbiny, woj. Siedlce. Plan grobu 9 z fragmentem planu 9A (a); profil (b) i przekrój (c) grobu 9

Ryc. 11. Sulbiny, woj. Siedlce. Ceramika z grobów jamowych: 9A (a, b); 14 (c-f); 15 (g); 20 (h, i)

Ryc. 12. Sulbiny, woj. Siedlce. Plan (a); profil (b) i przekrój (c) grobu 10.

Grób 13. Nieokreślony. Całkowicie zniszczony, powtórnie zasypyany. Zarysował się w profilu na głęb. 25 cm w postaci soczewkowatej, poziomej wkładki ciemnej ziemi o miąższości ok. 20 cm, zawierającej nieliczne przepalone kości i fragmenty ceramiki (Ryc. 15). 1. Kilkadziesiąt bardzo drobnych, niecharakterystycznych, mocno złuszczonych fragmentów naczynia cienkościennego. Pow. szarobrunatne, gładzone, ze śladami ornamentu nakłuwanego.

Grób 14 (Ryc. 4i; 11c—f). Publikowany (Węgrzynowicz 1964, s. 142).

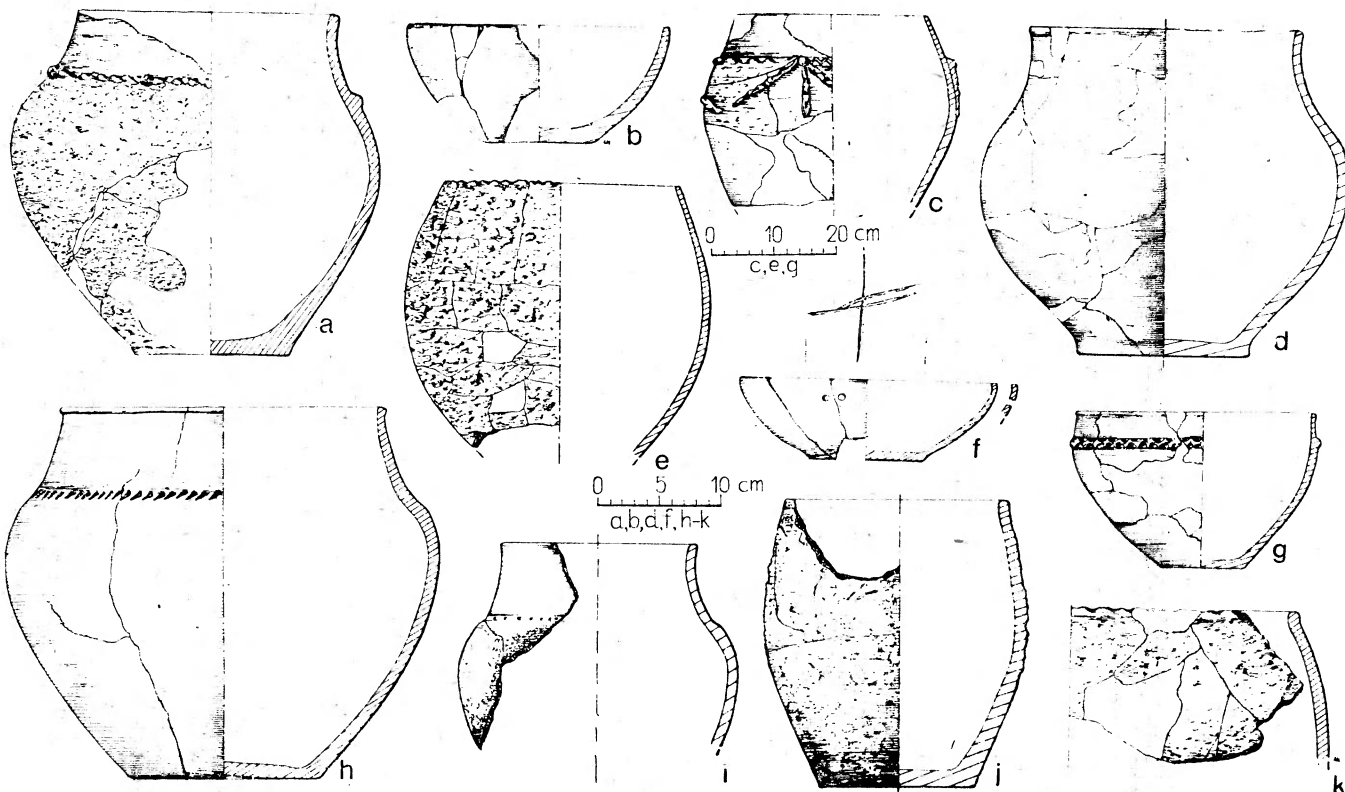
Grób 15. Jamowy. Zarysował się na głęb. 30 cm. Wypełnisko nieckowatej jamy o średn. ok. 65 cm i głęb. 20 cm stanowiła intensywnie czarna ziemia z licznymi przepalonymi kośćmi, fragmentami ceramiki oraz przedmiotami metalowymi (Ryc. 16a, b). 1. 2 wtórnie przepalone fragmenty brzośca naczynia o pow. szarocglastych. Ornament rytych kresek ujętych w równoległe linie (Ryc. 11g). 2. Nit żelazny z prostokątną główką. Dług. 1,6 cm, wym. główki $1 \times 1,5$ cm (Ryc. 4f). 3. 3 fragmenty przedmiotów z taśmy brązowej o szer. 0,4 cm i grub. 0,02 cm, ze ścienionymi i zakrzywionymi końcami (Ryc. 4k). 4. 3 grudki stopionego brązu.

Grób 16 (Ryc. 4j). Publikowany (Węgrzynowicz 1964, s. 143).

Grób 17. Pod kloszem. W części stropowej zniszczony przez pług. Skorupy dennej partii klosza ukazały się na głęb. 20 cm, od pld. otoczone pozostałościami wieńca kamiennego (4 kamienie o średn. 7—10 cm, jeden o wym. 15×25 cm). Pod kloszem, na podkładce z kamienia o średn. 20—22 cm i grub. ok. 2 cm, mocno uszkodzona popielnica zawierająca przepalone kości (kilka ze śladami patyny brązowej), fragment przedmiotu z żelaza i bryłki stopionego brązu (Ryc. 17a—c). 1. Klosz. Pow. zewn. jasnobrunatna z ciemnymi plamami, chropowacowana, pod krawędzią miejscami gładzona. Pow. wewn. czarna, gładzona. Krawędź karbowana, dno zniszczone. Wys. zachowana 40 cm, średn. wylewu 37 cm (Ryc. 13e). 2. Popielnica. Pow. gładzone, zewn. brunatna z czarnymi plamami, wewn. czarna. Wys. 28 cm, średn.: dna 14 cm, wylewu 23 cm (Ryc. 13d). 3. Bryłki stopionego brązu przyklejone do kości. 4. 1 fragment pręta żelaznego o średn. ok. 0,4 cm.

Grób 18. W kloszu. Bardzo uszkodzony. Zarys słabo czytelny, owalnego zaciemnienia z ułkami ceramiki odsłonięto na głęb. 15 cm. W nieregularnej jamie wypelnionej ciemnoszarym piaskiem, w części stropowej przemieszanym z humusem, znacznie przemieszczone skorupy naczyń stanowiących wyposażenie grobu. W profilu, w pld.-wsch. części jamy, pionowa wkładka brunatnego piasku z kośćmi i śladami popiołu, zapewne zawartość uszkodzonej popielnicy, pierwotnie nakrytej misą i stojącej w kloszu również przykrytej misą (Ryc. 18a, b). 1. Klosz uszkodzony. Pow. zewn. brunatnocglasta, wyrównana, pod krawędzią gładzona. Pow. wewn. czarna, gładzona. Listwa wygniatana palcami, na niej 4 niesymetrycznie rozmieszczone guzki z potrójnymi, podobnie zdobionymi „wąsami”. Wys. części zachowanej 30 cm, średn. wylewu 31 cm (Ryc. 13c). 2. Popielnica. Pow. zewn. jasnobrunatna, brzusiec chropowacowany, szyjka gładzona, pow. wewn. czarna, gładzona. Pod szyjką listwa niestarannie wygniatana palcami, zdobiona pięcioma guzkami. Wys. 26 cm, średn.: dna 12 cm, wylewu 20 cm (Ryc. 13a). 3. Misa nakrywająca klosz. Pow. zewn. szarocglasta, chropowacowana, pas pod krawędzią gładzony. Pow. wewn. czarna, gładzona. Wydatna listwa wygniatana palcami. Wys. 23 cm, średn.: dna 12,5 cm, wylewu 36 cm (Ryc. 13g). 3. Misa nakrywająca popielnicę. Pow. czarne, gładzone. Wys. 8,5 cm, średn.: dna 8 cm, wylewu 21 cm (Ryc. 13b).

Grób 19. W kloszu. Na skraju zwirowni, od pln. silnie uszkodzony. Górną, bardzo zniszczoną część grobu odsłonięto na głęb. 27 cm. W kloszu nakrytym skorupami głębokiego grubościennego naczynia fragmentarycznie zachowana popielnica z przepalonymi kośćmi. Powyżej połowy wysokości klosza oraz wokół jego górnej partii wieńce z kamieni o średn. 12—24 cm (Ryc. 19a, b). 1. Klosz. Zachowany częściowo. Pow. zewn. jasnobrunatna, chropowacowana, wewn. brunatnoszara, gładzona. Średn.: dna ok. 15 cm, wylewu 36 cm (Ryc. 13k). 2. Popielnica. Zachowana częściowo. Pow. zewn. brzośca ceglata, wyrównana, szyjka brunatnoczarna, gładzona. Pow. wewn. czarna, gładzona. U nasady szyjki rząd dołków stempelkowych. Średn. wylewu 16 cm (Ryc. 13i). 3. 1 fragment dna, być może popielnicy. Średn. 12 cm. 4. 1 fragment dna i kilka fragmentów brzośca naczynia grubościennego o pow. zewn. brunatnocglastej, chropo-

Ryc. 13. Sulbiny, woj. Siedlce. Ceramika z grobu 10 (f, j); z grobu 11 (h); z grobu 17 (d, e); z grobu 18 (a—c, g) i z grobu 19 (i, k)

waconej. Pow. wewn. ciemnoszara, gładzona. Średn. dna 17 cm. 5. 1 fragment przydennej części misy. Pow. zewn. jasnobrunatna, wewn. brunatnoceglasta, obie gładzone. Średn. dna 8 cm.

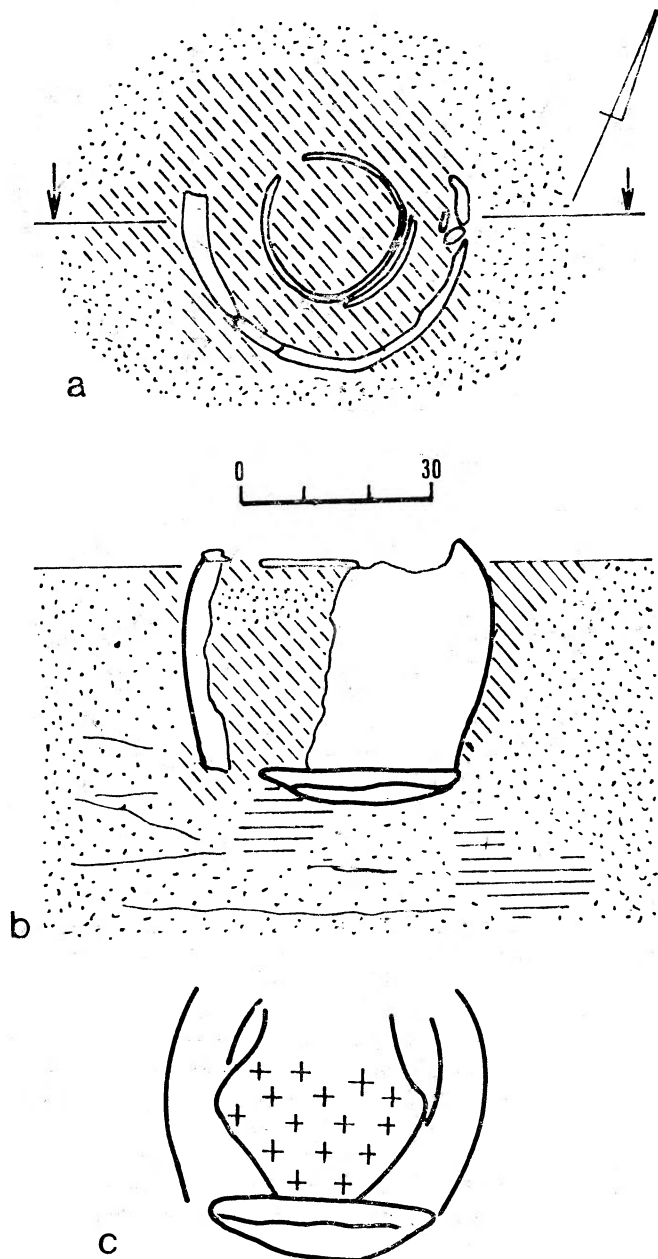
Grób 20. Jamowy. Na krawędzi żwirowni, zniszczony strop i płn. część grobu. Zachowała się, nieckowata w profilu, dolna część jamy o miąższości ok. 15 cm. W intensywnie czarnej ziemi wypełniska, przemieszanej z popiołem i węglem drzewnym, przepalone kości, fragmenty ceramiki i 2 przedmioty metalowe (Ryc. 20a, b). 1. 2 silnie przepalone fragmenty naczynia zdobionego ornamentem głębokich nakłuć. Pow. zniszczone, pierwotnie gładzone, zewn. szarobrazowa, wewn. ceglastobrunatna (Ryc. 11h, i). 2. 6 niecharakterystycznych, bardzo drobnych fragmentów trzech naczyń. 3. Haftka żelazna z taśmy o przekroju prostokątnym, zawieszona na kółku żelaznym ze sztabki o przekroju prostokątnym. Końce haftki ścienione, odgięte na zewnątrz. Dług. 2,2 cm, średn. wewn. kółka 1,7 cm (Ryc. 4j). 4. 3 fragmenty kółka z cienkiego drutu brązowego o przekroju okrągłym. Średn. drutu 0,1 cm.

Groby 21, 22, 23, 24 (Ryc. 21a—i; 22a). Publikowane (Węgrzynowicz 1964, s. 144—146).

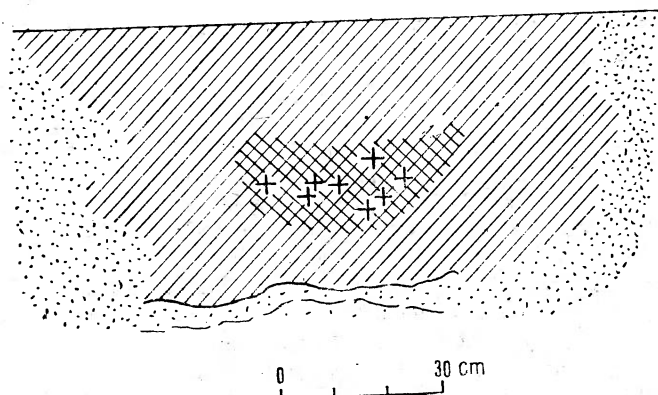
Grób 25. W kloszu. Zachowany szczątkowo. Na głęb. 34 cm ukazała się niewielka, ciemnoszara plama z zarysem ścian zniszczonego klosza na obwodzie. Dno grobu stanowiło kilka skorup z klosza (pierwotnie ustawionego dnem do góry), na nich kilka drobnych, przepalonych kości (Ryc. 23a—c). 1. 1 fragment szyjki i górnej części brzuśca klosza, oddzielonych niezdobioną listwą. Pow. zewn. ceglastobrazowa, brzusiec chropowacony, szyjka gładzona. Pow. wewn. czarna, gładzona. 2. Ok. 40 niecharakterystycznych fragmentów klosza.

Grób 26. Jamowy. Na głęb. 35 cm odsłonięto szaroczarną, kolistą jamę o średn. ok. 40 cm i głęb. 30 cm, półkolistą w profilu. Na powierzchni kilka fragmentów ceramiki, w wypełnisku nikłe ślady kości (Ryc. 24a, b). 1. 5 fragmentów cienkościennego naczynia. Pow. zewn. szarocceglasta, chropowata wskutek wtórnego przepalenia, pow. zewn. gładka, szaroczarna z ceglastymi plamami. 2. 3 fragmenty grubościennego naczynia. Pow. zewn. szarocceglasta, chropowata, wewn. brązowoszara, gładka. 3. 1 fragment naczynia średniościennego, bardzo przepalonego. Pow. zewn. brunatnoszara, chropowata, wewn. szara, gładka.

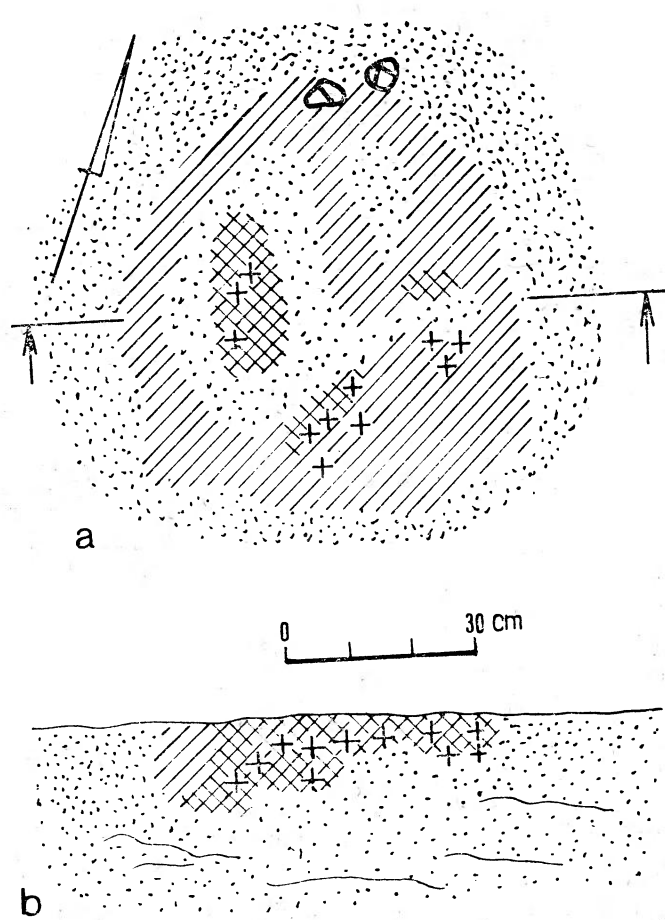
Grób 27. W kloszu. Na głęb. 62 cm ukazał się zarys szaroczarnej, nieregularnej plamy o średn. 50—60 cm oraz skorupy mocno uszkodzonej, wielkiej misy nakrywającej klosz ustawiony na dnie prostokątnej jamy o miąższości ok. 1 m. W podstawie klosza płaski kamień o wym. 55×25×4 cm. Od płn. naczynie otaczały 2, a od płd. 3 płaskie kamienie o wym. 20×30 cm. Wewnątrz klosza wypełnionego ziemią popielnica nakryta misą odwróconą do góry dnem, otoczona ośmioma przystawkami (kilka we fragmentach), częściowo ustawionymi jedna w drugiej. W popielnicy, w górnej warstwie kości, kółeczko brązowe. W jamie grobu węgle drzewne, liczne przepalone kości i fragmenty przedmiotów brązowych (Ryc. 25a—c). 1. Klosz. Naczynie niesymetryczne. Pow. zewn. ceglastobrunatna, z czarnymi plamami, brzusiec chropowacony, pionowo obmazywany palcami, szyjka gładzona. Pow. wewn. brunatnoczarna, gładzona. U nasady szyjki listwa wygniatana palcami. Wys. 50 cm, średn.: dna 18 cm, wylewu 38 cm (Ryc. 22m). 2. Popielnica. Pow. zewn. brunatnoceglasta, brzusiec chropowaty, szyjka gładzona, pow. wewn. czarna, gładzona.

Ryc. 14. Sulbiny, woj. Siedlce. Plan (a); profil (b) i przekrój (c) grobu 11

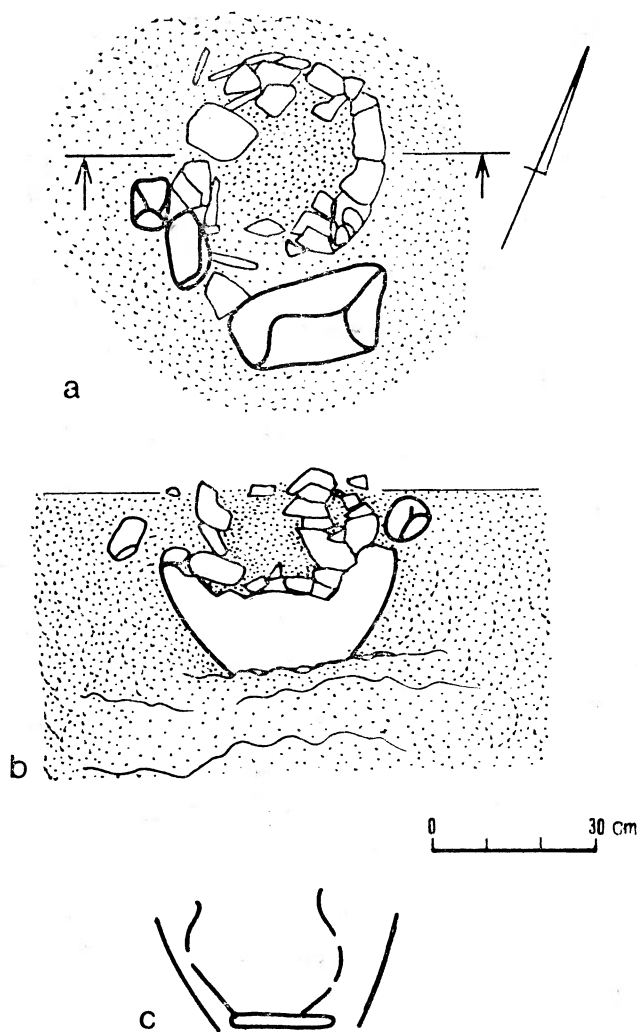

Ryc. 15. Sulbiny, woj. Siedlce. Profil zniszczonego grobu 13

Ryc. 16. Sulbiny, woj. Siedlce. Plan (a) i profil (b) grobu 15

Wys. 29,5 cm, średn.: dna 14 cm, wylewu 24,5 cm (Ryc. 22e). 3. Misa nakrywająca klosz. Pow. zewn. brunatnoceglasta, plamista, lekko chropowata. Pow. wewn. czarna, gładzona. Wys. 26 cm, średn.: dna 13 cm, wylewu 44,5 cm (Ryc. 22n). 4. Misa znad popielnicy. Pow. jasnobrunatne, gładzone. Wys. 9,5–10 cm, średn.: dna 10,5 cm, wylewu 24,5 cm (Ryc. 22c). 5. Miseczka o pow. jasnobrunatnych, słabo gładzonych. Wys. 5,5 cm, średn.: dna 5 cm, wylewu 16,6 cm (Ryc. 22k). 6. Naczynie z uszkodzonym dnem. Pow. zewn. brunatnoceglasta, wewn. w. dolnej części czarna, powyżej jasnobrunatna, obie gładzone. Wys. 26,5 cm, średn. wylewu 24 cm (Ryc. 22o). 7. Naczynie z uszkodzonym dnem. Pow. ceglastobrązowe, gładzone. U nasady szyjki ornament stempelkowy. Wys. 16 cm, średn. wylewu 13 cm (Ryc. 22f). 8. Kubek z taśmowatym uchem. Pow. czarne, gładzone, zewn. lśniąca. Ornament głębokich nakłuc i dołków stempelkowych. Wys. 11 cm, średn.: dna 7,5 cm, wylewu 11,5 cm (Ryc. 22g). 9. Kubek z utraconym uchem, mocno uszkodzony. Pow. brązowoceglaste, gładzone, ze śladami lekkiego przepalenia. Ornament ryty. Wys. części zachowanej 13,5 cm, średn. wylewu 19 cm (Ryc. 22d). 10. Dzbanek z taśmowatym uchem. Pow. szarobrunatne, gładzone, zewn. pierwotnie lśniąca. Wys. 7,5 cm, średn.: dna 5 cm, wylewu 7 cm (Ryc. 22i). 11. Miniaturowy dzbanek z dużym uchem. Pow. ceglastobrązowe, gładzone. Wys. 5,5 cm, średn.: dna 3 cm, wylewu 4,8 cm (Ryc. 22i). 12. Miniaturowy kubek z dużym uchem. Pow. ceglastobrązowe, słabo wygładzone. Wys. 4 cm, średn.: dna 3,5 cm,

Ryc. 17. Sulbiny, woj. Siedlce. Plan (a); profil (b) i przekrój (c) grobu 17

wylewu 8 cm (Ryc. 22i). 13. Kółeczko z drutu brązowego o przekroju okrągłym. Średn. drutu 0,1 cm, średn. kółka 0,6 cm. 14. 6 fragmentów (2 stopione razem) drutu brązowego o przekroju okrągłym o średn. 0,1 cm.

Grób 28. Jamowy. Kolisty zarys jamy o średn. ok. 1 m ukazał się na głęb. 65 cm. Wypełnisko w kształcie wydłużonej niecki o głęb. 20–25 cm, w części stropowej szarozłtoczarne, w dolnej intensywnie czarne, zawierało liczne, przepalone kości, węgle drzewne oraz fragmenty ceramiki (Ryc. 26a, b). 1. 3 niewielkie, niecharakterystyczne, cienkościennie fragmenty ceramiki. Pow. szaroceglaste, gładzone.

Grób 29. Popielnicowy. Brak śladów jamy grobowej. Mocno uszkodzona popielnica, nakryta fragmentarycznie zachowaną miseczką, odwróconą do góry dnem, ukazała się na głęb. 30 cm. Naczynie zawierające znaczną ilość przepalonych kości rozsypało się w trakcie eksploracji grobu (Ryc. 27a–c). 1. Popielnica. Kilkadziesiąt drobnych fragmentów cienkościennego naczynia. Pow. czarne, gładzone, zewn. lśniąca. Na brzuchu ornament w postaci dookolnej, rytej linii z krótkimi nacięciami po obu jej stronach, półkolistych festonów i niezidentyfikowanych układów elementów wykonanych tą samą techniką. Wys. zmierzona *in situ* 20–25 cm. 2. Miseczka.

Dno zniszczone. Pow. brunatnoczarne, gładzone. Ornament potrójnych linii rytych. Średn. 23 cm (Ryc. 22b).

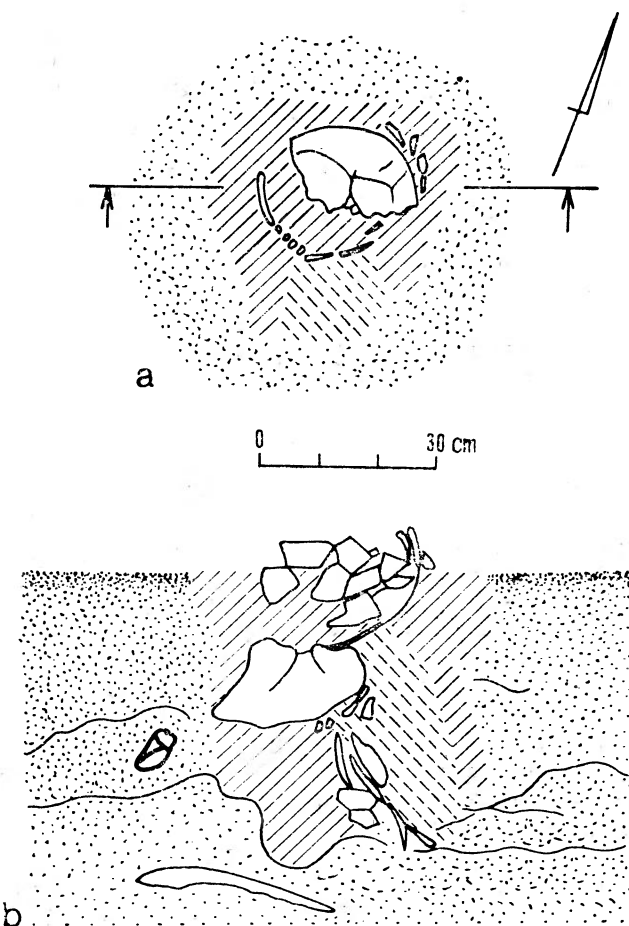
Grób 30. Jamowy. Na głęb 45 cm wystąpiła kolistą jamą o średn. 35 cm i miąższości 15 cm. W jasnobrunatnym wypełnisku niewielka ilość przepalonych kości (Ryc. 28a, b).

Naczynia stanowiące prawdopodobnie zespół z grobu zniszczonego przez żwirownię. 1. Popielnica(?). Pow. gładzone, zewn. jasnobrunatna, wewn. czarna. Pod szyjką rząd owalnych dołków stempelkowych. Wys. 25,5 cm, średn.: dna 11,5 cm, wylewu 21,5 cm (Ryc. 22p). 2. Misa. Obie pow. szarobrunatne, gładzone. Dwa dookolne rzędy owalnych dołków stempelkowych. Wys. 6 cm, średn.: dna 6 cm, wylewu 16 cm (Ryc. 22h). 3. Dzbanuszek z utraconym uchem. Pow. czarne, gładzone, zewn. lśniąca. Ornament kluty. Wys. 7 cm, średn.: dna 5 cm, wylewu 6,2 cm (Ryc. 22j).

Materiały luźne

Ar I, ćw. A. 1. 19 fragmentów naczynia grubościennego. Obie pow. brązowoszare, zewn. chropowata, na szyjce gładzona, wewn. gładzona. 2. 1 mocno przepalony fragment ceramiki. 3. Trapezowaty wisiołek z otworem, wykonany z blaszki brązowej o grub. 0,1 cm. Dług. 3,9 cm (Ryc. 4c).

Ar V, ćw. A. 1. 8 fragmentów naczynia grubościennego.

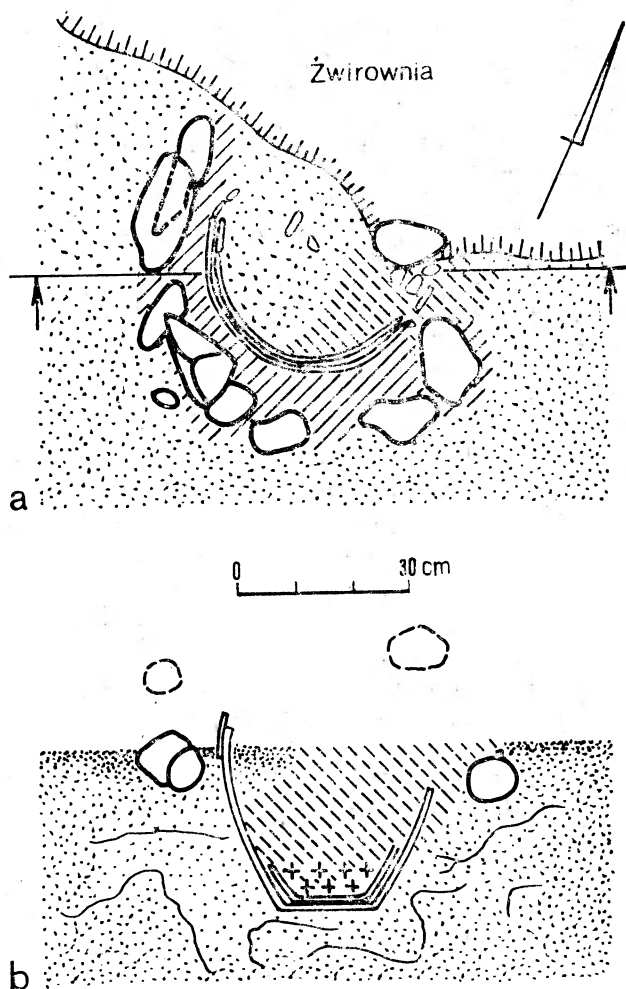

Ryc. 18. Sulbiny, woj. Siedlce. Plan (a) i profil (b) grobu 18

ANALIZA MATERIAŁU

Ceramika. Naczynia z cmentarzyska w Sulbinach uporządkowane zostały wg ostatnio zaproponowanej klasyfikacji, wypracowanej dla kultury grobów kloszowych (Węgrzynowicz 1984). Zastosowany podział umożliwił rozwarstwienie materiału ceramicznego w oparciu o obiektywne cechy morfologiczne i technologiczne, maksymalnie uniwersalne, nie podporządkowane kryteriom funkcjonalnym i nie wynikające ze specyfiki stanowiska.

Analizę formalną ceramiki z Sulbin w poważnym stopniu utrudnia zły stan zachowania znacznej części zabytków. Tylko w niewielu przypadkach możliwa była całkowita rekonstrukcja uszkodzonych form, względnie odtworzenie istotnych dla klasyfikacji cech, zwłaszcza metrycznych. Naczynia zachowane szczątkowo oraz te, których rekonstrukcja budziła zbyt wiele wątpliwości, zostały pominięte, względnie jedynie zasygnalizowane jako prawdopodobnie należące do określonej kategorii zabytków. Podziałowi typologicznemu poddano łącznie 62 naczynia zaliczone do następujących podgrup, typów i odmian:

Ryc. 19. Sulbiny, woj. Siedlce. Plan (a) i profil (b) grobu 19

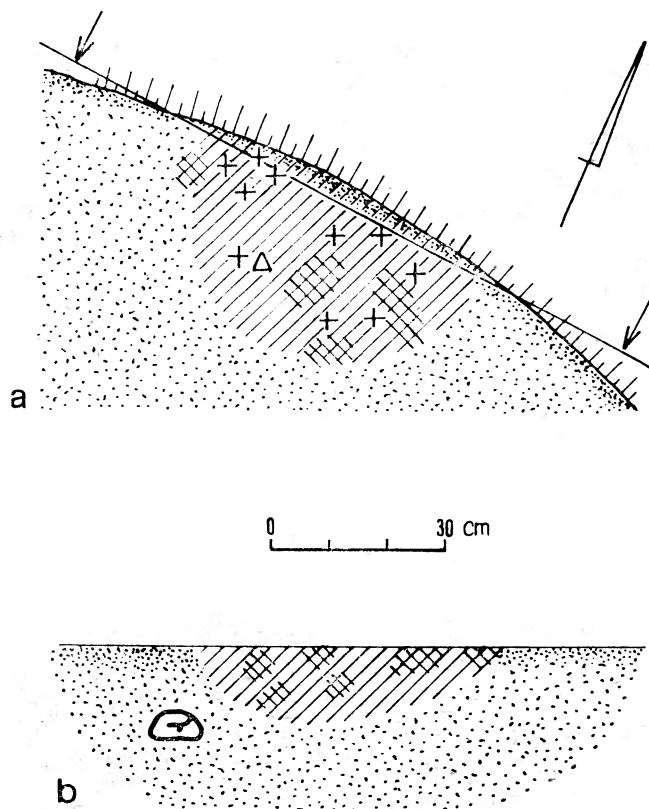
nego. Pow. zewn. brunatnoszara, chropowata, wewn. szarobieżowa, gładka.

Ar VI. 1. 1 fragment brzośca naczynia średniościennego ze śladami po uchu. Obie pow. czarne, gładzone, ornament nakłuwany.

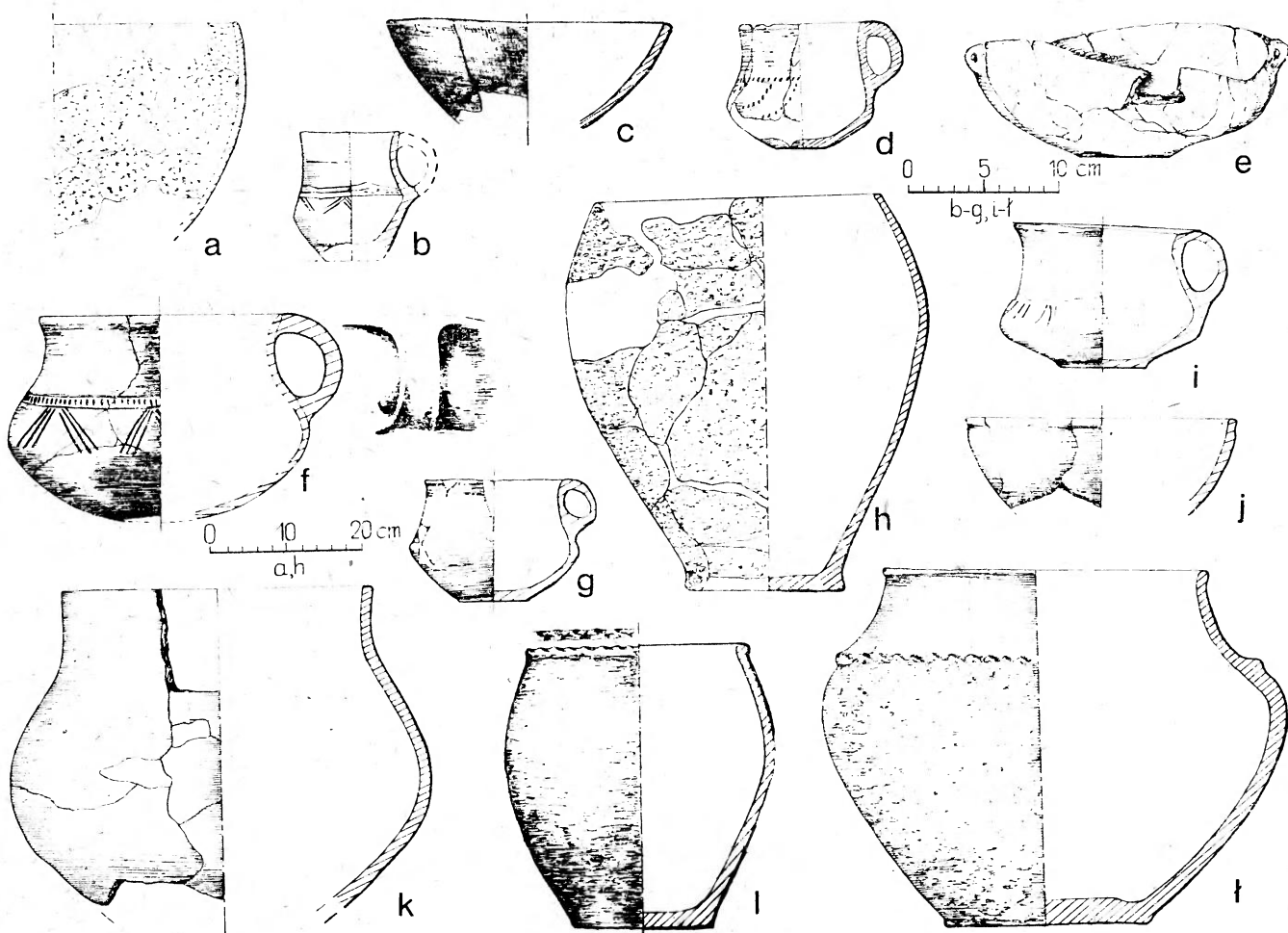
Ar IX, ćw. A. 1. 4 fragmenty naczynia średniościennego. Pow. zewn. brunatna, chropowata, wewn. szaroczarna, gładka. 2. 2 fragmenty naczynia średniościennego. Pow. zewn. brunatnoczysta, chropowata, wewn. szaroczarna, słabo gładzona. 3. 1 fragment naczynia cienkościennego o pow. gładkich, zewn. brązowej, wewn. szarej. 4. 1 fragment przepalonego uszka taśmowatego. 5. 1 fragment przepalonego, łagodnie ściętego wylewu.

Ar XV, ćw. D. 1. Kilkadziesiąt fragmentów grubościennego naczynia zdobionego pod szyjką listwą wygniętą na palcami oraz guzami, od których odchodzą potrójne „wąsy”. Pow. zewn. jasnobrunatna, chropowata, na szyjce gładzona. Pow. wewn. czarna, gładzona. 2. 4 fragmenty naczynia cienkościennego o obu pow. czarnych, gładzonych. Wylew pogrubiony, ścięty. 3. 9 fragmentów naczyń średniościenne. Pow. gładzone, zewn. brązowa, wewn. czarna.

Bez metryki. Kilkadziesiąt fragmentów naczynia grubościennego. Pow. zewn. szarobrązowa, chropowata, wewn. czarna, gładzona.

Ryc. 20. Sulbiny, woj. Siedlce. Plan (a) i profil (b) grobu 20

Ryc. 21. Sulbiny, woj. Siedlce. Ceramika z grobu 21 (b, d, k); z grobu 22 (c, l) i z grobu 23 (a, e—j, i)

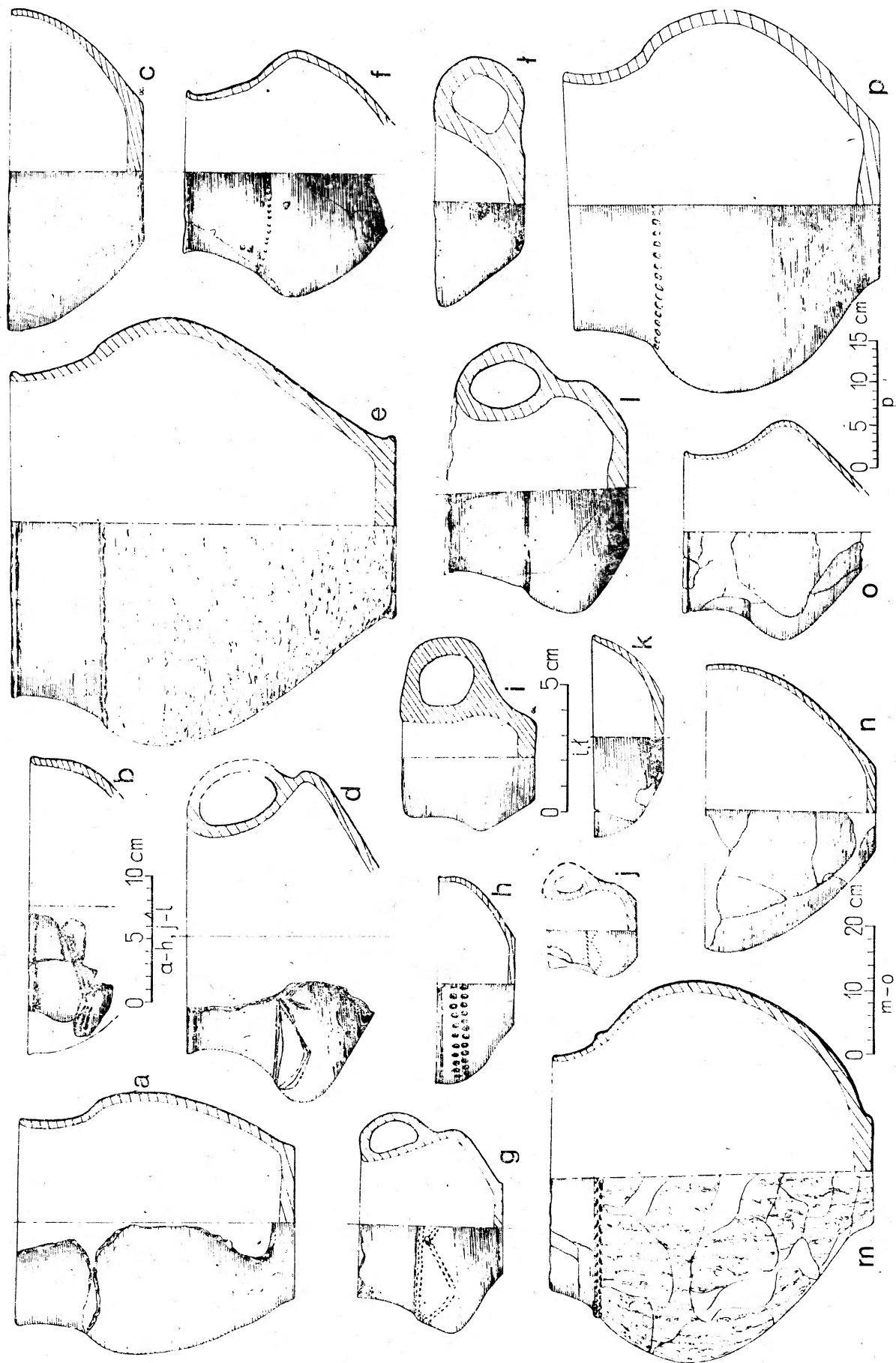
A₁ I. Garnki całkowicie gładzone z wydzieloną szyjką

Odmiana a: największa wydętość brzusca poniżej połowy wysokości naczynia. Do tej kategorii zaliczono popielnicę z grobu 3 (Ryc. 31), jedyny zachowany w podgrupie garnków cienkościenny okaz o powierzchni czarnej, lśniącej, którego dwustożkowy brzusec o łagodnym załomie, w górnej części ornamentowany, przechodzi z uskokiem w wysoką, niemal cylindryczną szyjkę z nieco pogrubioną krawędzią. W grobie 29 rolę popielnicy pełniło naczynie o zbliżonych cechach technologicznych i bogatym ornamentem. W trakcie eksploracji rozpadło się na drobne fragmenty uniemożliwiające odtworzenie kształtu naczynia i układu motywów zdobniczych.

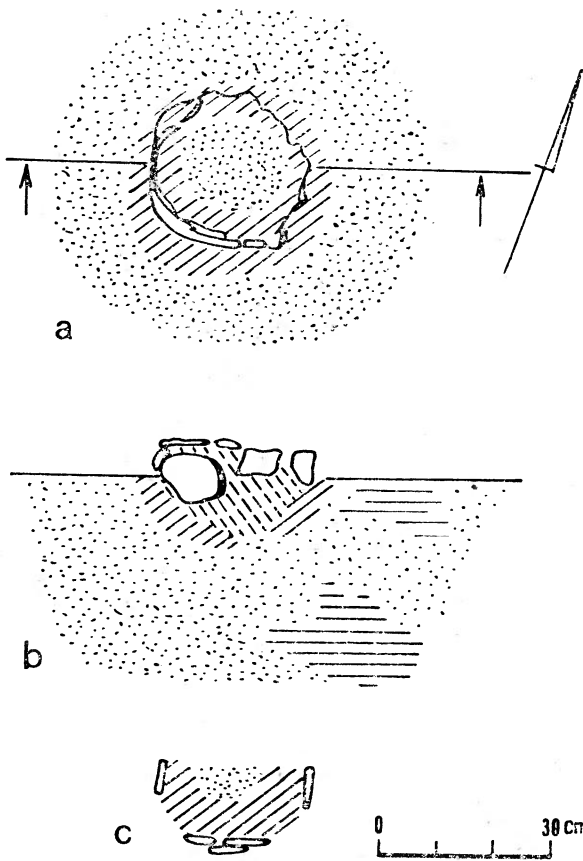
Odmiana b: największa wydętość brzusca umieszczona w połowie wysokości naczynia. Tę odmianę reprezentują: klosz z grobu 21 (Ryc. 21k), popielnice z grobów 1 i 17 (Ryc. 3i; 13 d) i grobu

zniszczonego (Ryc. 22p), dwie przystawki z grobu 27 (Ryc. 22f,o) oraz prawdopodobnie popielnica z grobu 19 (Ryc. 13i), zachowana fragmentarycznie. Są to naczynia średnich rozmiarów (ich wysokość nie przekracza 28 cm), o powierzchni brunatnych, słabo gładzonych. Szyjki, dość wysokie, z lekko rozchylonym wylewem o prostej lub nieco pogrubionej krawędzi, przechodzą łagodnie lub z nieznacznym uskokiem w brzusec o zaokrąglonym załomie. Jedynie w obu okazach z grobu 27 wyraźniej rysuje się dwustożkowość brzusca. W dwóch naczyniach przejście między szyjką a brzuscem podkreśla rząd dołków stempekowych.

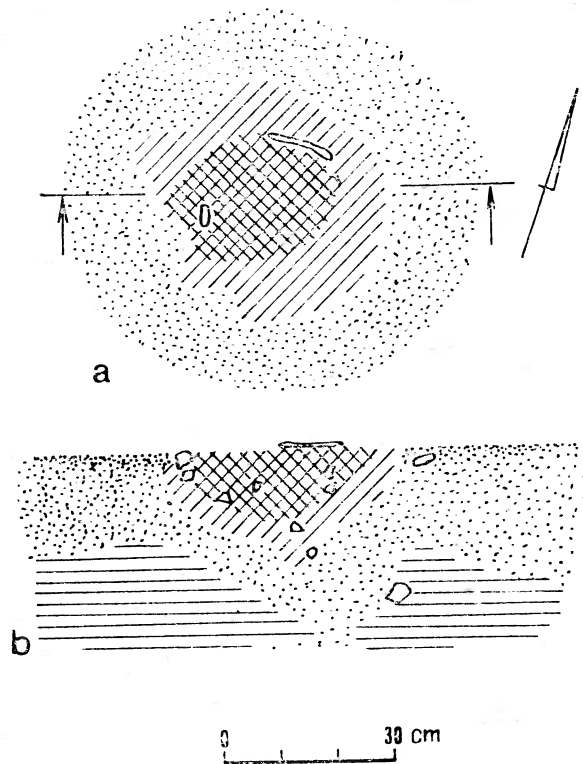
Odmiana c: największa wydętość brzusca powyżej połowy wysokości naczynia. Do tej odmiany zaliczono 2 naczynia różniące się dość znacznie cechami drugorzędnymi. Popielnica z grobu 11 (Ryc. 13h) to egzemplarz baniasty, z niewysoką szyjką o lekko pogrubionej krawędzi i ornamentem akcentującym nieznaczny uskok na granicy

Ryc. 22. Sulbiny, woj. Siedlice. Ceramika z grobu 24 (a); z grobu 27 (c-g, i, k-o); z grobu 29 (b); z grobu zniszczonego przez żwirownię (h, j, p)

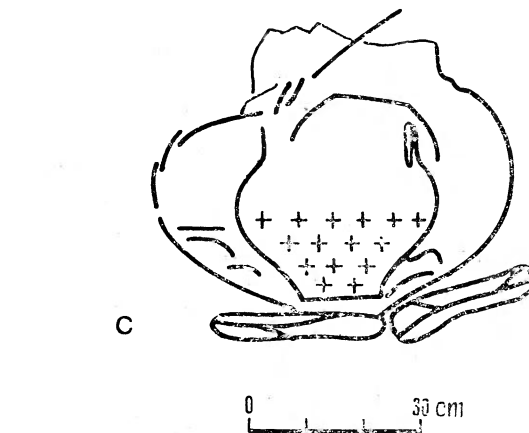
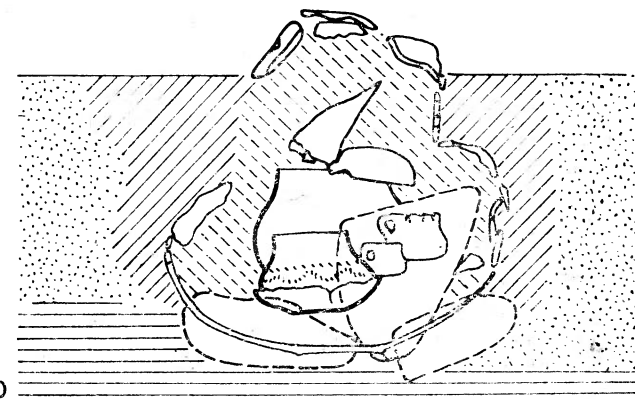
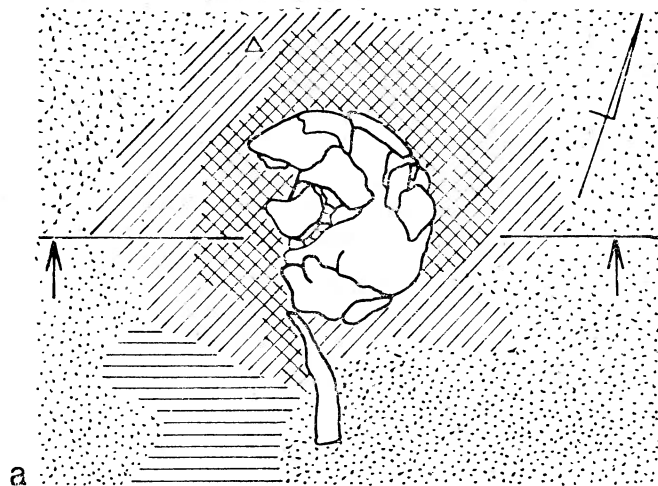

Ryc. 23. Śulbiny, woj. Siedlce. Plan (a); profil (b) i przekrój (c) grobu 25

Ryc. 24. Sulbiny, woj. Siedlce. Plan (a) i profil (b) grobu 26

szyjki i brzuśca. Popielnicę z grobu 24 (Ryc. 22a) charakteryzuje dłuższa szyjka, smuklejszy brzusec oraz szerokie, nieco wyodrębnione dno. Brak ornamentu. Brunatna powierzchnia obu naczyń jest słabo gładzona, miejscami jedynie wyrównana.

Ryc. 25. Sulbiny, woj. Siedlce. Plan (a); profil (b) i przekrój (c) grobu 27

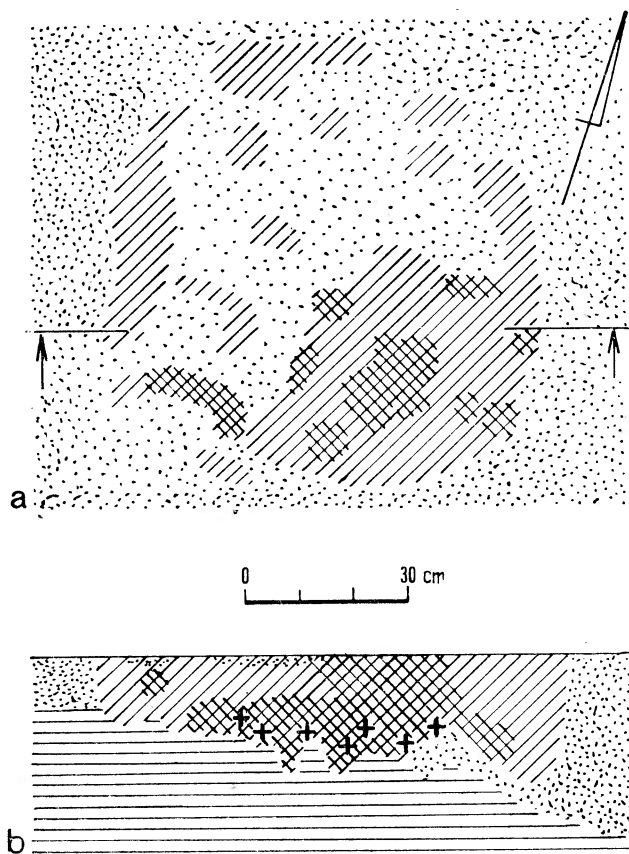
A₁ II. Naczynia całkowicie gładzone
bez szyjki

Odmiana c: największa wydętość brzuśca powyżej połowy wysokości naczynia. Z grobu 18 pochodzi beczułkowaty klosz w górnej części opasany zdobioną listwą (Ryc. 13c). Ponad listwą powierzchnia naczynia jest dobrze wygładzona, w odróżnieniu od wyrównanej ścianki brzuśca. W efekcie uzyskano rodzaj nie wydzielonej tektonicznie szyjki, co powoduje zbliżenie tego okazu do kategorii A₁ V c.

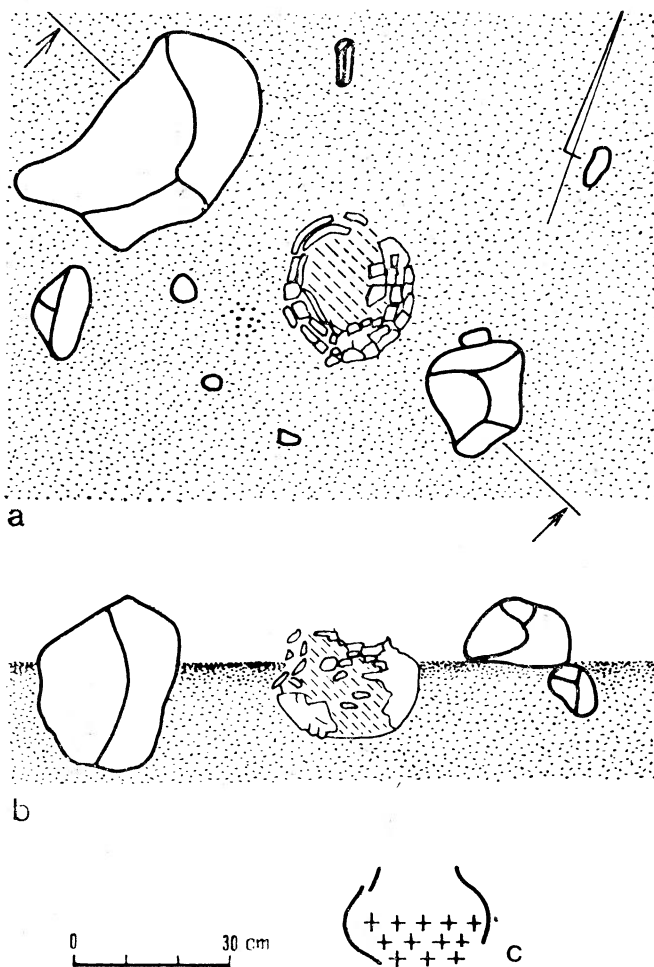
A₁ IV. Naczynia całkowicie chropowate
bez szyjki

Odmiana b: największa wydętość brzuśca w połowie wysokości naczynia. Zaliczono tu popielnicę z grobu 10 (Ryc. 13j) wyróżniającą się masownością i silnym chropowaceniem powierzchni przy stosunkowo niewielkich rozmiarach. Krawędź naczynia jest prosta, dno niewyodrębnione.

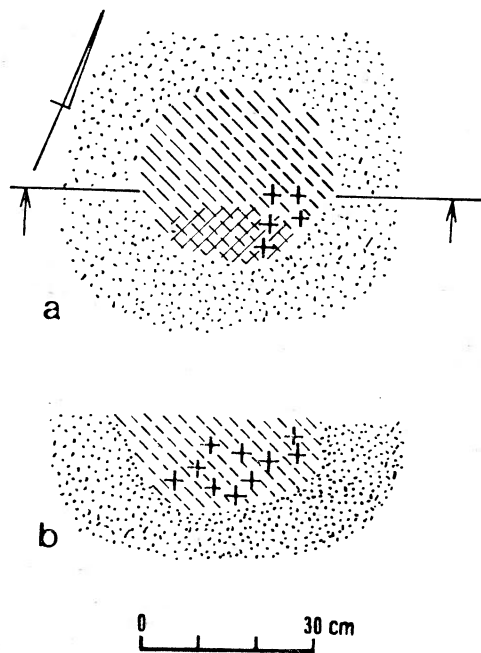
Odmiana c: największa wydętość brzuśca ponad połowę wysokości naczynia. Do tej odmiany należą klosze z grobów 1, 3, 5, 17, 23 (Ryc. 3b,h; 6h; 13e; 21h) oraz popielnica z grobu 22 (Ryc. 21l),

Ryc. 26. Sulbiny, woj. Siedlce. Plan (a) i profil (b) grobu 28

Ryc. 27. Sulbiny, woj. Siedlce. Plan (a); profil (b) i przekrój (c) grobu 29

Ryc. 28. Sulbiny, woj. Siedlce. Plan (a) i profil (b) grobu 30

prawdopodobnie również fragmentarycznie zachowany klosz z grobu 19 (Ryc. 13k). Wszystkie klosze charakteryzują znaczne rozmiary i grube chropowacenie baniastego brzuśca. Krawędzie są proste, lekko zachylone do wewnątrz lub (częściej) pogrubione i karbowane. Dna na ogół wyodrębnione. Jedyna w tej grupie popielnica wyróżnia się mniejszymi rozmiarami, łagodniejszą linią profilową i słabszym chropowaceniem.

A₁ V. Naczynia chropowaczone z wydzieloną, gładką szyjką

Odmiana a: największa wydętość brzuśca poniżej połowy wysokości naczynia. Do tej kategorii zakwalifikowano popielnicę z grobu 2 (Ryc. 3j). Naczynie to posiada długą, stożkową szyjkę łagodnie przechodzącą w baniasty brzusiec. Krawędź jest prosta, dno wyodrębnione.

Odmiana c: największa wydętość brzuśca ponad połowę wysokości naczynia. Tę odmianę tworzy 9 naczyń: klosze z grobów 2, 4, 9, 27 (Ryc. 3k; 6j,k; 22m) oraz popielnice z grobów 8, 9, 18, 23, 27 (Ryc. 6a,m; 12l; 13a; 22e). Wszystkie okazy cechują: mocno wydęty brzusiec, wysmuklony zazwyczaj w przydennej partii naczynia; stożkowata, lekko rozchylona szyjka z pogrubioną niekiedy krawędzią; wyodrębnione dno; silnie chropowaczone powierzchnia a także znaczne rozmiary (wysokość popielnic 23—30 cm, kloszy 34—55 cm). Granicę między szyjką i brzuścem wyznacza, naklejona lub wymodelowana ze ścianki naczynia, listwa dodatkowo zdobiona wygniataniem, w dwóch przypadkach z dolepienymi guzkami. Jedynie popielnica z grobu 27 nie ma listwy, a zgrubienie u nasady szyjki powstało zapewne w trakcie wygładzania górnej partii naczynia.

A₂ I. Dzbanki całkowicie gładzone z wydzieloną szyjką

Odmiana a: największa wydętość brzuśca poniżej połowy wysokości naczynia. Odmianę a reprezentują wszystkie naczynia zakwalifikowane do podgrupy dzbanków, pełniących w grobach (bez wyjątku) rolę przystawek. W większości są to okazy cienkościennie o powierzchni czarnej lub szarobrunatnej, silnie wygładzonej, zdobionej ornamentem rytym i kłutym (Ryc. 21b,g; 22i,j,l). Egzemplarz z grobu 27 wyróżnia uskok na granicy szyjki i brzuśca i nieco ostrzejsze profilowanie. Wyjątkiem w tej grupie jest grubościennie, niezdobione naczynie miniaturowe, również z grobu 27.

B₁ I. Misy całkowicie gładzone z wydzieloną szyjką

Odmiana c: brzusiec umieszczony powyżej połowy wysokości naczynia. Jest to kategoria wydzielona nieco sztucznie, bowiem misy z Sulbin (z wyjątkiem jednego okazu omówionego niżej) nie mają wyodrębnionych tektonicznie szyjek. Profilowanie wylewu (w przeciwieństwie do czystego łuku w naczyniach kategorii B₁ II d) uzyskano przez pogrubienie i lekkie wygięcie na zewnątrz krawędzi. 9 mis zaliczonych do tej odmiany to egzemplarze na ogół głębokie, z łukowatą ścianką i słabo wyodrębnionym dnem (Ryc. 3a,c; 6b,d,e,i; 21j; 22b,h). Różnią się dość znacznie rozmiarami. Średnice wylewu wynoszą od 16 do 40 cm. Wielkość naczyń związana jest z ich funkcją. Duże misy nakrywały klosze, mniejsze na ogół osłaniały popielnice. 3 okazy były zdobione. Do tej kategorii naczyń należy także silnie przepalona i zdeformowana misa z grobu 23 z dwoma uszkami umieszczonymi symetrycznie pod krawędzią (Ryc. 21e).

B₁ II. Misy całkowicie gładzone, bez szyjki

Odmiana d: wydętość brzuśca nie zaznaczona. Tę kategorię tworzy również 9 naczyń (Ryc. 3d,e; 6l; 10f; 13b; 21c; 22c,k,h), wśród których przeważają misy nakrywające popielnice. Większość okazów to naczynia w kształcie wycinka kuli lub formy lekko stożkowate, niezdobione i (z jednym wyjątkiem) z niewyodrębnionym lub słabo zaznaczonym dnem. Krawędzie zagięte są zwykle do wewnątrz. Cecha ta najbardziej wyraźna jest w naczyniu z grobu 10, stosunkowo płaskim, ze zdecydowanie podkreślonym dnem (Ryc. 10f).

B₁ IV. Misy całkowicie chropowaczone, bez szyjki

Odmiana d: brzusiec nie zaznaczony. W tej kategorii znalazł się 1 egzemplarz — misa nakrywająca klosz z grobu 23 (Ryc. 21a). Od naczyń podtypu II odbiega chropowaczone powierzchnią i znacznymi rozmiarami.

B₁ V. Misy chropowaczone z wydzieloną gładzoną szyjką

Odmiana c: brzusiec powyżej połowy wysokości naczynia. Do tej grupy niewątpliwie należy zaliczyć misę pełniącą w grobie 7 rolę klosza (Ryc. 16g). Jest to naczynie duże, grubościennie, z mo-

cno wyodrębnionym dnem. Wyraźne wygięcie wy-
lewu akcentuje dodatkowo gładzenie i ornament.
Poniżej ornamentu powierzchnia misy jest grubo
obmazana palcami. Poważne wątpliwości budzi
natomiast kwalifikacja misy z grobu 18 (Ryc. 13g).
Słabe chropowacenie powierzchni naczynia poni-
żej listwy, a także niezbyt zdecydowane profilo-
wanie partii przykrawędnej stawiają ten okaz na
pograniczu kilku typów.

B₂ I. Kubki całkowicie gładzone z wydzieloną szyjką

Odmiana a: największa wydętość brzuśca poni-
żej połowy wysokości naczynia. W grupie tej
znalazły się niemal wszystkie kubki z cmenta-
rzyska (Ryc. 3f; 6c,i; 21f,g,i; 22d,g). Charaktery-
styczna jest dla nich wysoka, lekko rozchylona
szyjka, na ogół oddzielona uskokiem od zaokrą-
głego lub dwustożkowatego brzuśca; duże, taś-
mowate ucho; zaakcentowane dno. Jeden z oka-
zów z grobu 23 wyróżnia silne zaokrąglenie partii
dennej oraz ucho z pogrubionymi krawędziami.
W górnej części brzuśca kubki (z wyjątkiem je-
dnego naczynia z grobu 23) zdobione są orna-
mentem rytym lub kłutym. Dominują egzempla-
rze o powierzchni czarnej lub brunatnoczarnej,
lśniącej. Jedynie 2 okazy są brunatnocglaste.
Odmiana d: wydętość brzuśca nie zaznaczona. Tę
odmianę reprezentuje jedynie przystawka z gro-
bu 27 (Ryc. 22i). Stożkowate, grubościenne na-
czynie miniaturowe z dużym uchem i powierz-
chnią barwy ceglascobrazowej nie ma analogii
wśród form o przeciętnych rozmiarach. Należy do
grupy zabytków spotykanych niemal wyłącznie
wśród miniatur.

Naczynia z cmentarzyska w Sulbinach są w
swym charakterze dość jednorodne. Spośród 15
wyróżnionych kategorii jedynie 8 (A₁ I b, A₁ IVc,
A₁ V c, A₂ I a, B₁ I c, B₁ II d, B₂ I a) repre-
zentowanych jest przez 5—9 egzemplarzy, pozos-
tałe stanowią margines ograniczony zwykle do
tylko 1 okazu. Nawet najliczniejsze garnki (28
sztuk) są podgrupą niezbyt rozbudowaną stylis-
tycznie. Większość form mieści się w trzech ka-
tegoriach tworzących podstawę klasyfikacji. Są
to naczynia należące do typu V, odmiana c —
32,1%, do typu IV, odmiana c — 25% oraz do ty-
pu I, odmiana b — 21,6%.

Rozkład form w podgrupie garnków jest odbi-
ciem sytuacji typowej dla mazowieckich cmenta-
rzysk kultury grobów kloszowych (Węgrzyno-
wicz 1984), przy czym krzywa Sulbin wykazuje
największe podobieństwo do wykresu obrazują-

cego udział poszczególnych typów i odmian garn-
ków z cmentarzyska w Transborze, pomimo że
oba stanowiska znacznie różnią się liczbą sklasy-
fikowanych naczyń i ilością wyróżnionych kate-
gorii. Odsetek naczyń w wiodących przedziałach
jest jednak bardzo zbliżony. Wyraźniejsza róż-
nica zaznaczy się jedynie w odmianie b typu I,
gdzie ilość egzemplarzy z Sulbin przekracza po-
ziom charakteryzujący tę kategorię również na
kilku innych cmentarzyskach. Ponieważ jednak
mamy do czynienia z niepełnym zestawem na-
czyń, trudno jest jednoznacznie ocenić, w jakiej
mierze jest to przypadkowa rozbieżność, a w ja-
kiej odejście od „mazowieckiej” reguły jest jed-
nym z objawów specyfiki obiektu w Sulbinach.

Bardzo słabo zróżnicowany materiał stanowią
również misy. Większość mieści się w dwóch ka-
tegoriach (B₁ I c, B₂ II d), przy czym, jak już
zaznaczono, różnica sprowadza się w zasadzie do
wyrównania lub pogrubienia i lekkiego wywinie-
cia krawędzi. Ich jednolitość stylistyczną dodatkowo
podkreśla brak wypukłych elementów zdob-
niczych (guzki, wyrostki na krawędziach listw,
„wąsy”) i sporadyczność innych zdobień. Stan ten
należy prawdopodobnie wiązać z brakiem w Sul-
binach mis z wgłębieniem pod krawędzią. Na wie-
lu stanowiskach zaobserwowano, że elementy pla-
styczne (zwłaszcza wypukłe) wiążą się głównie
z naczyniami o dobrze rozwiniętej tektonice
(m.in. Kietlińska, Mikłaszewska 1963, tabl. XV,3;
XVIII,1; XX,3; Zawadzka 1964, tabl. VIII,13; X,
3,17; XI,23; XII,2,6 i inne, Tomaszewski 1980.
ryc. 18d; 21d; 24a,h).

Kubki i dzbanki reprezentują zasadniczo jeden
typ (I, odmiana a) i różnią się jedynie drugorzęd-
nymi szczegółami: barwą, ostrością załomu brzuś-
ca, ornamentem. Jest to zgodne z obrazem, jaki
rysuje się na większości cmentarzysk kultury gro-
bów kloszowych.

W sposobach zdobienia zauważalna jest wyraź-
na tendencja do wiązania rodzaju ornamentu z
określonym typem naczynia. Ornament utworzo-
ny z dołków stempelkowych, opasujących naczy-
nie u nasady szyi, pojawił się w podgrupie garn-
ków wyłącznie w typie I b, a w podgrupie mis
dwukrotnie w typie I c i na jednym naczyniu ty-
pu V c. Zdobione listwy dolepiane lub wymode-
lowane ze ścianki związane są z typem A₁ V c,
a więc naczyniami o najsilniej rozbudowanej tek-
tonice. W dwóch przypadkach listwom towarzy-
szą niewielkie guzki. W podgrupie garnków wy-
jątek stanowią: popielnica z grobu 18 (I c?) zdo-
biona stempelkowymi klinami, klosz z tego sa-

me go grobu zdobiony listwą, guzkami i „wąsami”, stojący na pograniczu różnych typów, oraz popielnica z grobu 3 (I a) z bardzo starannie wykonanym kłutym ornamentem, składającym się z festonów uzupełnionych płytkami dołkami stemplkowymi. W podgrupie mis, poza już wymienionymi, zdobione są: naczynie z grobu 29 (I c) z ornamentem utworzonym przez linie ryte i misa z grobu 18 (V c?) z wydatną, wygniataną listwą. Na fragmencie okazu z grobu 10 (II d) zachowała się para otworków, a na wewnętrznej stronie dna wklęsły krzyż. Charakterystyczną cechą naczyń z Sulbin należących do kategorii garnków i mis jest niemal całkowity brak uch. Jedyne wyjątek stanowi przepalona misa z grobu 23.

W przeciwieństwie do rzadko zdobionych mis, wśród dzbanków i kubków niezdobione pozostały tylko 4 naczynia, w tym 2 nietypowe miniatury z grobu 27. Na pozostałych motywy linii falistych, festonów, zwisających trójkątów, wykonane zostały przy użyciu dwóch zasadniczych technik: kłucia i rycia, niekiedy uzupełnionych odciskami stempelka. Od schematu przemyślanych i na ogół dobrze rozplanowanych kompozycji odbiega zdobienie jednego z kubków z grobu 23, niestaranne i w pewnym momencie zaniechane, robi wrażenie próbki wykonanej niewprawną ręką.

Na uwagę zasługuje również ornamentyka fragmentów ceramiki pochodzących z grobów jamowych. Ułamki o bardzo zbliżonych cechach technologicznych (trudnych jednak do jednoznacznej interpretacji ze względu na znaczny stopień przepalenia wszystkich okazów) znalezione w grobach 9A, 14 i 15, zdobione są ornamentem „drabinki” (Ryc. 11a-c,f,g) i pochodzą być może z jednego naczynia — dzbanka lub kubka. Podobny motyw odnajdujemy na naczyniu z grobu kloszowego 23. Ponadto z grobu 14, a także z grobu 20, pochodzą fragmenty z ornamentem utworzonym przez głęboko ryte kreseczki, jakie zdobią również dzbanek z grobu podkloszowego 21.

Przedmioty metalowe. Wyroby z żelaza. Z grobu 1 pochodzi szpila z łabędzią szyjką i główką zwiniętą w uszko, wykonana z pręta o przekroju prostokątnym (Ryc. 4a). W tym samym grobie znaleziono nóż z lekko wygiętym ostrzem, kolcem i nitem do zamocowania rękojeści (Ryc. 4b). Rysunki przedmiotu wykonane przed konserwacją sugerują, że pierwotnie nóż miał dwa nity (por. Prahistoria..., t. IV, 1979, tabl. XLVI,7). Obecnie brak jest śladów drugiego nitu i należy przypuszczać, że tak zinterpretowano grudkę rdzy usuniętą w trakcie zabiegów konserwatorskich.

Pojedyncze nity, pochodzące z niezachowanych przedmiotów, znajdowały się w trzech grobach. Okaz z grobu 7 składa się z dwóch kolistych tarczek połączonych trzpieniem o przekroju okrągłym (Ryc. 4e). Nit z grobu 15 ma prostokątną lekko wypukłą główkę i okrągły trzpień (Ryc. 4f), egzemplarz z grobu 16 z kolistą, wypukłą główką mocował płaską, również kolistą tarczkę z cienkiej, żelaznej blachy (Ryc. 4l). Z grobów 12, 14 i 20 pochodzą pętlowato zgięte pręty — tzw. haftki. Okaz z grobu 14 ma ściśle ze sobą sklepane nóżki o prosto ściętych końcach (Ryc. 4i). Końce haftki z grobu 12 są odłamane (Ryc. 4d), natomiast zabytek z grobu 20 ma wydłużoną pętlę i nóżki mocno odgięte na boki, zastrzone na końcach (Ryc. 4j). Wszystkie haftki wykonano z prętów o przekroju prostokątnym, dwie z nich zawieszono były na kółkach z płaskiej taśmy żelaznej. W grobie 27 znajdował się drobny ułamek pręta żelaznego, a nieco większy być może fragment trzpienia szpili, znaleziono w grobie 17.

Wyroby z brązu. Większość przedmiotów z brązu zachowała się fragmentarycznie. W grobie 10 znaleziono 2¹/₂-zwojową spiralę z cienkiego drutu (Ryc. 4h), zgnięcone i nieco zniekształcone ułamki podobnego przedmiotu oraz fragmenty wąskiej, płaskowypukłej taśmy. Ułamki spiralek pochodzą również z grobu 22, zawierającego ponadto kółeczko z cienkiego drutu z zachodzącymi na siebie końcami i nawleczonym niewielkim ogniwkim (Ryc. 4g,l). Kółka z drutu lub ich szczątki zachowały się ponadto w dwóch dalszych grobach (20 i 27), natomiast w grobie 15 znaleziono drobne przedmioty z cienkiej blaszki ze zwężonymi zakrzywionymi końcami (Ryc. 4k). W grobie 1 znajdowały się mocno zniszczone, przytopione do kości resztki ozdoby, prawdopodobnie kolczyka, z naciekami szkła. Całkowitemu stopieniu uległy wytwory brązowe, których ślady w postaci grudek metalu lub patyny na kościach stwierdzono w grobach 3, 4, 11, 15, 17. Znaleziskiem luźnym jest, pochodząca najpewniej z jednego ze zniszczonych grobów, trapezowata zawieszka z cienkiej płytki (Ryc. 4c).

Przedmioty metalowe wystąpiły łącznie w 11 grobach, co stanowi 35,5% badanych zespołów. Kilkakrotnie zarejestrowane ślady brązu podwyższają do 45 odsetek pochówków, w których stwierdzono wyposażenie zmarłego w metale. Jest to wiele, jeśli zważymy, że na większości cmentarzysk kultury grobów kloszowych wyroby metalowe występują sporadycznie, a na najbogatszym w metale cmentarzysku mazowieckim w Warszawie-Henrykowie zabytki z żelaza, brązu

ładź ślady po nich zanotowano w 55% grobów (Zawadzka 1964, s. 294).

W materiale z Sulbin ilościowo, a także jakościowo, dominują przedmioty żelazne, które w większości przetrwały w, bardzo dobrym stanie, głównie dzięki konserwującym właściwościom patyny ogniowej. Kilka przedmiotów (haftki z grobów 12 i 20, tarczka z nitem z grobu 16 oraz pręt z grobu 17) poddano analizie metalograficznej. Pobranie próbek spowodowało znaczne uszkodzenia przedmiotów. Wnioski z badania prowadzą się do stwierdzenia, że okazy z Sulbin reprezentują typ metalu charakterystyczny dla większości przedmiotów żelaznych kultury grobów kloszowych z terenu Mazowsza, a struktura użytego surowca wskazuje na jego związki z ośrodkiem hutniczym w Górach Świętokrzyskich (Piaskowski 1975, s. 68—69, 75—81).

ELEMENTY OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO

Efektom systematycznej eksploracji cmentarzyska w Sulbinach było odsłonięcie 17 grobów kloszowych, 4 popielnicowych, 9 jamowych i 1 całkowicie zniszczonego, nieznanej budowy, oraz 1 jamy o niewyjaśnionym charakterze. Najlicniejszą kategorię tworzyło 10 grobów kloszowych, w których naczynie osłaniające (klosz) skierowane było wylewem ku górze. W 7 pozostałych stwierdzono „klasyczną” konstrukcję — z kloszem odwróconym do góry dnem. Największe wątpliwości budziła forma grobu 7, zachowanego szczątkowo. Z układu skorup w naruszonej jamie można jednak wnioskować, że odkryta tam wielka misa pełniła rolę klosza osłaniającego pochówek złożony w jej wnętrzu. Na tej podstawie grób 7 zaliczono do grobów „w kloszu”.

Konstrukcję grobów podkloszowych tworzą zasadniczo 3 naczynia: popielnica zawierająca ciało palenie, nakrywająca ją misa oraz klosz. Jedyne w grobie 21 pochówkowi towarzyszyły 2 przystawki umieszczone na zewnątrz klosza. W 2 grobach (17, 25), wśród fragmentów naczyń nie wyróżniono mis, a w grobie 25 nie zachowały się także żadne ślady popielnicy. Misy we wszystkich zidentyfikowanych przypadkach odwrócone były do góry dnem.

W grobach „w kloszu” dodatkowym elementem wyposażenia było naczynie nakrywające klosz — zazwyczaj głęboka misa. W grobie 19 klosz pokrywały skorupy grubościennego naczynia o nieustalonej formie (głęboka misa lub garnek). Od reguły odbiega konstrukcja grobu 5, w którym szczątki zmarłego złożono na kilkunastu skoru-

pach różnych naczyń, ułożonych płasko na dnie klosza. W grobie 23 popielnicy nie nakryto misą. Szczątkowe zachowanie dalszych obiektów pozbawia nas możliwości dokonania podobnych obserwacji.

Pochówkom „w kloszu” czterokrotnie towarzyszyły przystawki umieszczone wewnątrz klosza. W grobach 3 i 23 był to jeden kubek, w grobie 9 dwa kubki, w grobie 27 aż osiem różnych naczyń. Ponadto w jamie grobu 23 znajdowało się skupisko częściowo przepalonych skorup, wśród których wyróżniono i zrekonstruowano 5 naczyń. Ułamki ceramiki zarejestrowano również na misie okrywającej klosz w grobie 3, w jamie grobu 4, a także w grobie podkloszowym 22, gdzie pełniły rolę podkładki pod popielnicę.

Spośród odkrytych w Sulbinach grobów popielnicowych w 3 znajdowały się naczynia z kośćmi nakryte misami odwróconymi do góry dnem. Zniszczenie górnej części grobu 24 uniemożliwia stwierdzenie, czy układ naczyń nie odbiegał od tego schematu. W 2 grobach (10, 24) znaleziono nie przepalone ułamki ceramiki.

Groby omawianych typów posadowione były, jak już sygnalizowano (Węgrzynowicz 1964, s. 140), w słabo na ogół rysujących się jamach, wielkością nieznacznie przekraczających maksymalne rozmiary umieszczonych w nich naczyń. Parokrotnie nie uchwycono żadnych śladów wkopu, w kilku przypadkach, gdy jamy wyróżniały się z otoczenia intensywniejszą barwą, znajdowano w nich domieszkę węgla drzewnego i popiołu. Wkładka czarnej, węglistej ziemi w pobliżu ściany klosza z grobu 23 zawierała poza resztkami stosu, przepalone fragmenty naczyń. W podobnym skupisku w grobie 27 odkryto przepalone kości zwierzęce. Całkowity brak szczątków zwierząt w popielnicy dowodzi, że pochodzą one z innego stosu niż ten, na którym dokonano kremacji ludzi.

Wszystkie groby jamowe, z oznaczeniami osteologicznymi, były pochówkami wyłącznie zwierzęcymi. W planie wyróżniały się wyraźnym, kołowym zarysem o średn. 30—85 cm. Dna jam sięgały głęb. 40—60 cm, przy miąższości nie przekraczającej 35 cm. Szare lub czarne, mocno nawęglone, zwykle nieckowate wypełniska zawierały przepalone kości skupiające się w centrum jamy, względnie równomiernie w niej rozproszone. Z 6 grobów pochodzą nieliczne i zwykle silnie przepalone fragmenty ceramiki, w 5 znaleziono przedmioty metalowe — żelazne kółka, haftki i nity. Przedmiot brązowy znajdował się tylko wśród kości zwierzęcych w jamie grobu 27.

Na tym tle stosunkowo skromnie przedstawia

się wyposażenie w metale pozostałych pochówków. Ich obecność, głównie drobnych przedmiotów brązowych, zanotowano w 4 grobach „w kloszu”, 3 podkloszowych i tylko 1 popielnicowym. Wyróżnia się jedynie grób 1 zawierający 2 przedmioty żelazne.

W trakcie analizy inwentarza ceramicznego z cmentarzyska w Sulbinach nie zauważono, by naczynia pochodzące z jednego lub kilku grobów wykazywały podobieństwo sugerujące ich „seryjną” produkcję. Pomimo, że okazy należące do poszczególnych kategorii zastosowanej klasyfikacji są niekiedy bardzo bliskie stylistycznie, to jednak różnią się pewnymi cechami drugorzędnymi. Są one na tyle istotne, że wskazują raczej na doraźny (co nie musi oznaczać przypadkowy) dobór naczyń, niż na wytworzenie całego zestawu z myślą o jego zastosowaniu w jednorazowym akcie pogrzebowym. Wrażenie „kompletu” robią jedynie klosz i nakrywająca go misa pochodząca z grobu 18. Obydwa naczynia charakteryzuje szereg cech nietypowych dla pozostałych zabytków ceramicznych z cmentarzyska (brak tektonicznie wydzielonej szyjki, efekt szyjki uzyskany przez wygładzenie pasa pod wylewem i podkreślenie go wydatną listwą, brzusiec nie chropowaty a jedynie słabo wyrównany, potrójne „wąsy” zdobiące klosz), a zbieżności wynikające ze sposobu wykonania i ozdobienia pozwalają przypuszczać, że wylepione zostały przez tego samego garncarza, być może już z zamiarem użycia ich w charakterze naczyń grobowych. Myśl o szczególnej, wyłącznie sepulkralnej funkcji nasuwają również czernione, bogato ornamentowane, cienkościennie i zarazem bardzo nietrwałe naczynia w rodzaju popielnic z grobu 3 czy 29. Podobne skojarzenia budzi misa ze znakiem krzyża, którego magiczny charakter raczej nie ulega wątpliwości³. Natomiast zwyczaj wtórnego przystosowywania przez ludność kultury grobów kloszowych różnych naczyń do celów pogrzebowych potwierdzony jest w Sulbinach celowym obtrąceniem uch popielnic i niektórych przystawek (grób 3, 4, 21), nakryciem grobu 21 nieproporcjonalnie małym kloszem (Węgrzynowicz 1964, s. 144) czy też złożeniem kości w grobie 5 na skorupach kilku naczyń.

Charakterystyczną cechą cmentarzyska w Sulbinach było stosowanie konstrukcji kamiennych,

zarejestrowane w 7 grobach kloszowych (5 pod kloszem, 2 „w kloszu”) i 1 popielnicowym (Węgrzynowicz 1964, s. 146—147). Poza jednym wyjątkiem (grób 2) nie wystąpiły tu konstrukcje o jednoznacznie ochronnej, osłaniającej funkcji, takie jak groby obwarowane, groby w obstawie kamiennej — liczne np. w Transborze i na wielu cmentarzyskach pomorsko-kloszowych, np.: w Poznaniu-Golęcinie (Kostrzewski 1926), Sokołowicach (Łuka 1952) i Sochaczewie-Trojanowie (Różańska 1962; 1964). W Sulbinach najczęstszym uzupełnieniem zestawu naczyniowego było podłożenie pod popielnicę lub klosz, względnie w grobach podkloszowych pod oba naczynia równocześnie, płytki kamiennej albo kilku kamieni, niekiedy tworzących bruk. W grobie 22 kamienie zastąpiła wykładka ceramiczna.

Wśród grobów posadowionych na podkładce kamiennej groby w kloszu są zdecydowanie mniej liczne (także w stosunku do liczby grobów poszczególnych typów). Podobna tendencja rysuje się na cmentarzysku w Transborze, gdzie w grupie pochówków ustawionych na kamieniach przeważają groby podkloszowe (Kietlińska, Mikłaszewska 1963, s. 281). Wydaje się, że umieszczanie grobów popielnicowych i podkloszowych na podkładkach i brukach kamiennych, a także obkładanie tych grobów kamieniami lub skorupami (Tomaszewski 1980, s. 192, ryc. 20, s. 196, ryc. 25) było nie tylko przejawem troski o zapewnienie stabilności naczyń i zabezpieczenie grobu. W zwyczajach tym dominowała prawdopodobnie chęć możliwie najpełniejszego zamknięcia naczyniowej konstrukcji grobu, osłaniającej, ale i separującej szczątki zmarłego od otoczenia. W grobach podkloszowych zamknięcie konstrukcji utworzonej przez odwrócony do góry dnem klosz uzyskiwano dzięki ustawieniu popielnicy i klosza na kamieniach. W grobach „w kloszu” wystarczyło nakrycie klosza misą, by całkowicie wyizolować popielnicę z ciepłopaleniem. Potwierdzenie tej koncepcji znajdujemy na cmentarzysku w Glince, woj. kieleckie (Lenartowicz 1920—21, s. 134—140). Z 3 grobów „w kloszu” tylko 1 podparto dużym fragmentem ceramiki, spośród 7 odkrytych grobów podkloszowych 6 obstawiono — być może z braku kamieni — licznymi ułamkami naczyń, a jedynie grób popielnicowy został całkowicie pokryty skorupami stanowiącymi prawdopodobnie namiastkę klosza.

W kilku grobach, niezależnie od konstrukcji i obecności lub braku podkładki, zanotowano układy kamieni otaczające, względnie pokrywające, górną część grobu (groby 1, 4, 17, 19). Brak jest

³ Listę podobnie zdobionych naczyń znanych z cmentarzysk kultury grobów kloszowych zestawioną przez A. J. Tomaszewskiego (1980, s. 199) uzupełniają poza misą z Sulbin jeszcze 2 okazy z Warszawy-Zerzenia (materiał w opracowaniu).

Zestawienie 1

Charakterystyka szczątków kostnych z cmentarzyska w Sulbinach, woj. Siedlce

Lp.	Nr grobu	Rodzaj grobu	Szczałki ludzkie ilość, płeć, wiek	Szczałki zwierzęce ilość i charakterystyka
1.	1	pod kloszem	2: M — wcz. <i>Maturus Infans I</i>	
2.	2	pod kloszem	3: M — śr. <i>Maturus</i> K — <i>Adultus</i> <i>Infans I</i>	
3.	3	w kloszu	1: M — <i>Adultus</i>	
4.	4	w kloszu	1: <i>Infans II</i>	
5.	6	w kloszu	1: wcz. <i>Infans I</i>	
6.	9	w kloszu	2: K — wcz. <i>Maturus Infans II</i>	
7.	10	popielnicowy	1: <i>Infans I</i>	
8.	11	pod kloszem	1: M? — <i>Juvenis</i>	
9.	12	jamowy		krowa?: fragment kości promieniowej; koń: 1 fragment kości odnóży; świnia: 1 fragment łopatki, 6 fragmentów kości nóg
10.	14	jamowy		krowa: 2 fragmenty łopatki, 1 fragment kości nóg; owca/koza: 16 fragmentów kości z różnych okolic szkieletu
11.	15	jamowy		krowa: 1 fragment kości piszczeli, 1 fragment siekacza; koń: 1 fragment członu palca; ssak (pies, lis?): 1 fragment członu palca
12.	16	jamowy		krowa: 1 fragment kręgu, 1 fragment piszczeli, 1 fragment kości ramiennej; owca/koza: kilka fragmentów żeber
13.	18	w kloszu	2: K — <i>Adultus Infans I</i>	
14.	20	jamowy		krowa: 1 fragment kości nadgarstka; świnia: 2 fragmenty kości udowej, 1 fragment czaszki; owca/koza: 1 fragment kości ramiennej, 1 człon palca, 2 fragmenty kości udowej
15.	21	pod kloszem	1: <i>Infans I</i>	
16.	22	pod kloszem	1: <i>Infans I</i>	
17.	23	w kloszu	1: <i>Infans I</i>	
18.	24	popielnicowy	2: M? — górny <i>Maturus Infans I</i>	
19.	27	w kloszu	2: K? — wcz. <i>Maturus Infans I</i>	w jamie — owca/koza: 2 fragmenty łopatki, 1 fragment czaszki, 3 fragmenty kości udowej, 1 fragment kości piszczeli, 1 fragment kości łokcia, 5 fragmentów kości ramiennej, 1 fragment metapodiur.; mały ssak (wielkość kota): 1 fragment łopatki
20.	28	jamowy		krowa: 1 fragment kości ramiennej, 2 fragmenty kręgu ogona, 1 fragment kości udowej; owca/koza: 1 fragment kości ramiennej, 1 fragment kości udowej, 1 fragment łopatki; świnia: 1 fragment członu palcowego; koń: 2 fragmenty członu palcowego
21.	29	popielnicowy	2: K? — wcz. <i>Maturus Infans I</i>	
22.	30	jamowy		mały przeżuwacz: kilka fragmentów żeber

na ogół przesłanek, by doszukiwać się w tym magicznych, kultowych znaczeń, natomiast niewątpliwa jest jego praktyczna rola, polegająca na oznaczaniu miejsca kolejnych założeń grobowych. Wieniec z grobu 17 i górny wieniec w grobie 19 ułożono prawdopodobnie wokół wystających nieco ponad powierzchnię ziemi przydennych części klosza i misy (por. Michalski 1977, s. 140 nn.). Mniej jasna jest funkcja wieńca otaczającego grób 19 w połowie wysokości klosza. Jest to może odbicie sytuacji podobnej do tej, jaką zarejestrowano w Transborze w grobie 49, gdzie wieńcem z kamieni otoczony był kopczyk piasku nakrywający przydenną część klosza, wystającą ponad powierzchnią gruntu (Kietlińska 1955, s. 135, ryc. 5). W Sulbinach mielibyśmy do czynienia z dwoma wieńcami: jednym okalającym kopiec i drugim ułożonym na jego powierzchni, wokół dna misy nakrywającej klosz. Pozostawienie częściowo odsłoniętych naczyń, sygnalizujących miejsce złożenia pochówku, mogło być powszechnie praktykowane, zwłaszcza w przypadkach, gdy grobów nie nakrywano brukiem. Użycie kamieni do osłony i oznaczania grobów ułatwione było obfitym występowaniem tego surowca na obszarze zajęтым przez cmentarzysko. Można więc przypuszczać, że z większością grobów związane były konstrukcje kamienne, które nie zachowały się ze względu na zaburzenia powierzchniowej warstwy stanowiska i znaczne uszkodzenia wielu obiektów. Żadnych szans na przetrwanie nie miały ewentualne kopce ziemne (Michalski 1977, s. 138, 139), które mogły w zadowalający sposób spełniać swą rolę w okresie użytkowania cmentarza. Nie zanotowano także śladów innych naziemnych oznaczeń grobów, jak również jakichkolwiek sposobów znakowania grobów jamowych, w większości usytuowanych w pld.-wsch. części obiektu.

Typy i konstrukcje grobów, ilość i charakter wyposażenia (pomijam tu zwierzęce groby jamowe) nie stanowią zazwyczaj przesłanki sygnalizującej liczbę, płeć czy wiek pochowanych osobników. W 15 grobach (5 podkloszowych, 7 „w kloszu”, 3 popielnicowych), z których kości poddano analizie antropologicznej, wyróżniono szczątki 23 osób, w tym 13 dzieci (Zestawienie 1). Tylko 2 groby zawierały wyłącznie kości dorosłych, w pozostałych pochowano dzieci same, względnie w towarzystwie kobiety (czterokrotnie) lub mężczyzny (dwukrotnie). Jedynie grób 2 zawierał szczątki trzech osób — kobiety w wieku 25—30 lat, mężczyzny (40—50 lat) i dziecka (5—6 lat). Spośród grobów zbiorowych ten ostatni wyraźnie wyróż-

nia się charakterem obudowy będącej reminiscencją rodzinnych grobów skrzynkowych ludności kultury pomorskiej.

Obserwowane na niektórych stanowiskach skupienia grobów, być może o charakterze rodzinnym (Zawadzka 1964, s. 279; Tomaszewski 1980, s. 201—203) nie znajdują odpowiedników na cmentarzysku w Sulbinach, choć do roli tej mogą ewentualnie pretendować groby 21 i 22, które poza analizowanymi już cechami (Węgrzynowicz 1964, s. 148) łączy fakt pochowania w nich dzieci. Nie ma natomiast powodów, by wiązać te dwa pochówki z usytuowanym w bezpośrednim sąsiedztwie grobem popielnicowym (24) zawierającym szczątki dziecka i prawdopodobnie mężczyzny w wieku 50—60 lat (najstarszy osobnik na cmentarzysku).

Z ilością pochowanych osób nie zawsze wiąże się okazalsze wyposażenie grobu. Wprawdzie podwójny pochówek z grobu 1 wyposażono w najbogatszy zestaw przedmiotów metalowych, a podwójny grób 27 zawierał aż 8 dodatkowych naczyń, ale jednak w potrójnym grobie 2 nie stwierdzono żadnych darów.

Dalsze uogólnienia dotyczące obrządku pogrzebowego czy zagadnień społecznych wydają się niecelowe z uwagi na skąpe i niepełne źródła informacji. Poczynione spostrzeżenia pozwalają jednak stwierdzić, że charakterystyka cmentarzyska w Sulbinach, mimo pewnej sygnalizowanej wyżej specyfiki inwentarza ruchomego i rytuału pogrzebowego (np. dominacja grobów w kloszu), w swym zasadniczym zrębie nie odbiega od schematu „czystych” cmentarzysk kloszowych z obszaru Mazowsza.

CHRONOLOGIA CMEN TARZYSKA

P r e d m i o t y m e t a l o w e . Wielokrotnie sygnalizowane w literaturze trudności w datowaniu cmentarzysk kloszowych w oparciu o przedmioty metalowe znajdują swój wyraz również w Sulbinach. Większość drobnych przedmiotów z brązu i żelaza (kółka, nity, druciki, spiralki, blaszki) nie daje podstaw do rozważań chronologicznych. Pozostałe zabytki również nie są jednoznacznie datujące i ich chronologia ustalana jest zazwyczaj na podstawie całego zespołu, względnie nieraz dość odległych analogii.

Na temat „haftek” żelaznych wypowiedali się już autorzy innych opracowań konstatując brak możliwości precyzyjnego wydatowania zabytków, funkcjonujących prawdopodobnie w szerokim przedziale czasowym i pełniących różnorodne ro-

le (Petersen 1929 b, s. 73; Antoniewiczowa 1936—37, s. 320—321, 325; Węgrzynowicz 1964, s. 148; Zawadzka 1964, s. 297; Tomaszewski 1980, s. 205). Tzw. skuwki z grobu 15 (Ryc. 4k) znajdują odpowiedniki w zespole ozdób kobiecych z łużyckiego grobu 264 z cmentarzyska Warszawa-Grochów „Bryłowszczyzna”, datowanego na Ha C. Datowanie „skuwek” oparte na dość odległych terytorialnie analogiach, nie jest jednoznaczne; na obszarze Mazowsza występują z zabytkami datowanymi na cały okres halsztacki (Gądzikiewicz 1961, s. 100; Węgrzynowicz 1972, s. 29, 82). Zbliżone przedmioty z kloszowego grobu 21 z Transboru mogą być datowane nie wcześniej niż na Ha D. Wystąpienie omawianych zabytków w Sulbinach w grobie zawierającym wyłącznie szczątki zwierzęce stawia pod znakiem zapytania funkcję przedmiotów i osłabia zasadność poczynionych analogii chronologicznych.

Szpile z łabędzią szyjką i główką zwiniętą w uszko są formą powszechną i długotrwałą (Kostrzewski 1955, s. 183), przy czym egzemplarze żelazne datuje się raczej na okres lateński, w przeciwieństwie do brązowych, wiązanych z okresem halsztackim (Nosek 1946, s. 21). Umieszczenie szpili z grobu 1 we wczesnym okresie lateńskim potwierdza podobnie datowany nóż z tego samego zespołu. Noże żelazne z kolcem do rękojeści znajdowane w zespołach pomorskich i kloszowych, tradycyjnie wywodzone z form łużyckich, datowane są na ogół na wczesny okres lateński (Kostrzewski 1923, s. 102, 207 — przyp. 285; 1953, s. 26, 28—29, tabela II; Petersen 1929 a, s. 62; Nosek 1946, s. 35, ryc. 7; Węgrzynowicz 1972, s. 49). Podobną chronologię przypisuje się egzemplarzowi kultury pomorskiej ze Szprotawy, woj. zielonogórskie, stanowiącemu najbliższą analogię formalną do noża z Sulbin (Petersen 1929 a, s. 62; 1929 b, s. 209, ryc. 9:7). Obydwa te okazy stanowią niewątpliwie formę przejściową od halsztackich i wczesnolateńskich zabytków z wyraźnym podcięciem przy sztabce do rękojeści, krótkim kolcem i kilkoma nitami (Nosek 1946, tabl. V,15; X5; XXII,1), do pozbawionych nitów noży o lekko łukowatym tyłcu i wyraźnie wyodrębnionym kolcu typowych dla kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego. Liczne przykłady tych ostatnich znajdujemy np. na cmentarzysku w Warszawie-Wilanowie (Marciniak 1957, s. 131, 132, tablice).

Ceramika. Żaden z dotychczas zastosowanych schematów porządkujących materiały ceramiczne z poszczególnych stanowisk kultury grobów kloszowych (por. Zawadzka 1964, s. 287 nn.),

czy też będących przeglądem form z jakiegoś obszaru tej kultury (Gądzikiewicz 1954, s. 158 nn., tabl. XVII) nie przynosi chronologicznego uszeregowania kategorii zabytków. Również klasyfikacja uwzględniona w niniejszym opracowaniu nie może być traktowana jako odpowiedź na pytanie o czasową sekwencję rozpatrywanych cech i kategorii naczyń. Przeprowadzony podział, umożliwiający przede wszystkim formalną analizę porównawczą materiałów z różnych stanowisk, pozwolił jedynie na wyróżnienie kilku grup naczyń, których cechy mogą stanowić punkt wyjścia do rozważań chronologicznych. Ich wynik skonfrontowany zostanie z poczynionymi przez T. Dąbrowską ustaleniami dotyczącymi chronologii względnej cmentarzysk kloszowych z obszaru Mazowsza (Dąbrowska 1977, s. 117 nn.).

T. Dąbrowska w swej próbie wydzielenia chronologicznych faz użytkowania trzech mazowieckich cmentarzysk posłużyła się diagramem, w którym poszczególne kategorie obrazują jedną cechę, względnie połączenie kilku formalnych i funkcjonalnych cech ceramiki, powiązanych z pewnymi regułami rytuału pogrzebowego (Dąbrowska 1977, diagram 1). Dobór cech (oraz zespołów cech tworzących jedną kategorię, np.: popielnica chropowaccona bez wałka w grobie kloszowym) i ich porządek w diagramie, wynikają z powszechnie panujących poglądów na istotę zmienności i datowanie rozpatrywanych elementów oraz z prawdziwości zaobserwowanych przez autorkę w trakcie analizy materiałów (Dąbrowska 1977, s. 118—119). Ze względu na zły stan zachowania większości zespołów z Sulbin i związaną z tym wyrywkowość informacji dotyczących inwentarza i obrządku pogrzebowego, zrezygnowano ze sporządzania diagramu cech, pozostając przy tradycyjnej metodzie porównawczej. Wyróżnione przez T. Dąbrowską fazy i ich charakterystyka będą stanowiły punkt odniesienia dla ustaleń odnoszących się do materiału z Sulbin.

Stosunkowo liczną grupę ceramiki z Sulbin stanowią naczynia zaliczone do kategorii A₁ I (garnki z szyjką całkowicie gładzone). Na cmentarzyskach kloszowych Mazowsza występują one niezbyt często; do rzadkości należą zwłaszcza odmiany a i b (Węgrzynowicz 1984). Naczynia te są natomiast częste w inwentarzach kultury pomorskiej. Naczynia odmiany a (w różnych wariantach: gruszkowate, wazowate z dwustożkowym brzuścem i cylindryczną lub stożkową szyjką) powszechnie spotykane na macierzystym obszarze tej kultury, traktowane są jako wyznaczniki halsztackiego etapu jej rozwoju. Egzemplarze od-

miany b (rzadziej c) i zbliżone, liczniejsze na Mazowszu, wyznaczają późniejszą, lateńską fazę kultury pomorskiej (Chomentowska 1970, s. 203 nn.). Bliskie analogie do naczyń z Sulbin znajdujemy np. na wczesnolateńskim pomorsko-kloszowym cmentarzysku w Pasikonjach, woj. skierniewickie (Różańska 1976, ryc. 10, 12). Z drugiej strony naczynia A₁ I, w odmianie c i rzadziej b, spotykane w zespołach kloszowych z Mazowsza, mimo, że wykazują szereg cech swoistych dla ceramiki kultury grobów kloszowych (podkreślony ornamentem uskok na granicy szyjki i brzuśca, słabe gładzenie, brunatna barwa powierzchni), dość wyraźnie nawiązują do form powszechnych w kulturze łużyckiej w jej schyłkowej fazie (Węgrzynowicz 1972, s. 53—54, ryc. 9,19). W diagramie T. Dąbrowskiej w kategoriach 15 i 16 uwzględnione zostały zabytki w większości odpowiadające odmianie b i c typu A₁ I. Naczynia te stosowane były na analizowanych cmentarzyskach głównie w fazach odpowiadających okresowi pełnego rozwoju kultury grobów kloszowych na Mazowszu (Dąbrowska 1977, diagramy 1—4).

W omawianym typie naczyń najbliższe schematom pomorskim i łużyckim są cienkościenne, czernione formy reprezentujące w podziale T. Węgrzynowicz odmianę a, charakteryzującą się wysoką, niemal cylindryczną szyjką oraz nisko osadzonym brzuścem o wyraźnym załomie. W Sulbinach mamy do czynienia z jednym zachowanym naczyniem tej kategorii — popielnicą z grobu 3. Nie ma ona wprawdzie tak wyrazistych cech łużyckiej wazy jak np. datowane na Ha D, względnie przełom Ha D i wczesnego okresu lateńskiego popielnice z grobu 33 z Transboru, czy z grobu 13 z „Kosumiec” (Kietlińska, Mikłaszewska 1963, s. 289—290; Tomaszewski 1980, s. 205), ale jej proporcje oraz cechy technologiczne — cienkościennosc, czernienie i wyświecenie powierzchni, ornament — wskazują na stosunkowo wczesną metrykę. Bliską analogię stanowi popielnica z grobu 21 w Transborze, który w diagramie T. Dąbrowskiej znalazł się w przedziale cech wyznaczających najstarszą fazę użytkowania tego cmentarzyska (Dąbrowska 1977, s. 121, diagram 1).

Naczynia zaliczone do kategorii A₁ IV (b i c) oraz A₁ V (b i c) są w kulturze grobów kloszowych formami przewodnimi dominującymi w inwentarzach (Węgrzynowicz 1984). Prototypów dla obu poszukuje się w kulturze łużyckiej (Nosek 1946, s. 9—12; Łuka 1952, s. 138—139; Gądzikiewicz 1961, s. 103). O ile jednak typ IV (b i c) powszechnie wywodzony jest od podobnych okazów

występujących w kulturze łużyckiej, o tyle w przypadku typu V opinie są podzielone. Niektórzy badacze widzą w nim odbicie i kontynuację stylistyki „pomorskiej” (Kostrzewski 1926, s. 53—54; Łuka 1952, s. 138), natomiast inni, wskazując na bardzo zbliżone naczynia kultury łużyckiej, skłonni są dopatrywać się bezpośredniego następstwa form łużyckich. Na tej podstawie groby z naczyniami (kloszami) A₁ V (b, c) datowane są już na Ha D (Gądzikiewicz 1961, s. 103; Kietlińska, Mikłaszewska 1963, s. 290). Na ogół jednak typ V, zwłaszcza odmiana c (z listwą na granicy szyjki i brzuśca), uznawany jest za wybitnie kloszowy, związany z rozwiniętą fazą kultury grobów kloszowych (Jażdżewski 1939—48, s. 119; Nosek 1946, s. 44, Zawadzka 1964, s. 295).

Powracając do typu IV (b i c) należy podkreślić, że naczynia chropowaczone, tzw. „jajowate”, rozpatrywane są zazwyczaj łącznie, jako synchroniczna grupa zabytków występująca w szerokich ramach czasowych. Niekiedy jednak odmienność cech drugorzędnych (różny sposób chropowacenia powierzchni, wykończenia krawędzi, zmiany proporcji, wyodrębnienie dna itp.) bywa podstawą poszukiwania symptomów zróżnicowania chronologicznego w obrębie tej szerokiej grupy (Gądzikiewicz 1954, s. 161). W diagramie T. Dąbrowskiej naczynia odpowiadające typowi IV c pojawiają się w kategorii 9 (klosz chropowaczony, jajowaty) i 10 (popielnica jajowata w grobie kloszowym) wyprzedzając klosze oraz popielnice typu V (b i c) występujące w grobach kloszowych — kategorie 13 i 17. Natomiast chropowaczone klosze o silnie pogrubionej krawędzi (kategoria 22), odpowiadające wydzielonemu przez M. Gądzikiewicza typowi III kloszy, zostały umieszczone w przedziale cech określających młodsze fazy analizowanych cmentarzysk.

Kilka kloszy z Sulbin zaliczonych do kategorii A₁ IV b i c zawiera cechy typu III wg M. Gądzikiewicza, w którym autorka dopatruje się elementów późniejszych, związanych z kulturą przeworską (por. Jażdżewski 1939—48, s. 119). Jednak pomimo pewnego podobieństwa kształtu do naczyń przeworskich widoczne są wyraźne różnice w sposobie wykończenia powierzchni i ukształtowania krawędzi, która jest pogrubiona a nie facetowana. Również baniastość brzuśca jest prawdopodobnie indywidualną cechą ceramiki z Sulbin, dotyczy bowiem zdecydowanej większości naczyń różnych typów. Ponadto klosze te wystąpiły z popielnicami uznanymi za starsze (groby 1 i 5), a być może i najstarsze (grób 3) na cmentarzysku. W związku z powyższym potraktowanie ich jako

form przejściowych, zapowiadających stylistykę przeworską, a tym samym najmłodszych, może budzić poważne wątpliwości (por. Dąbrowska 1977, s. 134). Klosze A₁ IV b i c z Sulbin nadal będą rozpatrywane jako jedna kategoria naczyń.

Pozostałe podgrupy naczyń (dzbanki, kubki, misy) nie wnoszą do chronologii wielu nowych elementów. Należy jedynie zaznaczyć, że misy z zagietą do wewnątrz krawędzią (większość okazów B₁ II d), jako nawiązujące do zabytków łuzycyckich (Kostrzewski 1926, s. 59; Dąbrowska 1977, s. 118, diagramy — kategoria 11), uznawane są za starsze od form z pogrubionymi brzegami (Dąbrowska 1977, diagramy — kategoria 19). Dzbanki i kubki „z załomem” mieszczą się w grupie zabytków obecnych we wszystkich fazach użytkowania cmentarzysk mazowieckich (Dąbrowska 1977, diagramy 1—3, tabl. IV).

Z obserwacji pełnych zespołów z Sulbin i przeglądu pozostałych wynikają pewne prawidłowości: wśród kloszy zdecydowanie dominują garnki typu IV c oraz V c; w grupie popielnic przeważają garnki typu I (głównie odmiana b) oraz V c; większość mis nakrywających klosze należy do typu I b, misy znad popielnic reprezentują typy I b i II d.

Porównanie wyróżnionych wg schematu T. Dąbrowskiej cech materiału zabytkowego i obrządku pogrzebowego, ze sporządzonymi przez tę autorkę diagramami, pozwoliło na wydzielenie dwóch grup odzwierciedlających pewne różnice w rytuale i obrządku pogrzebowym, jakie zarysowały się na cmentarzysku sulbińskim.

Grupa 1 charakteryzuje się obecnością kloszy A₁ IV, popielnic A₁ I oraz mis B₁ II d. W obrządku pogrzebowym dominuje forma grobu pod kloszem; sporadycznie znajduje się ułamki ceramiki i węgla drzewnego.

Grupa 2 dostarczyła głównie grobów „w kloszu” najczęściej typu A₁ V b. Popielnice reprezentują te same formy. Oprócz mis B₁ II d spotyka się też naczynia B₁ I b oraz kubki i dzbanki I c w charakterze przystawek. Nadal w grobach występują ułamki ceramiki (również przepalone), częściej pojawiają się resztki stosu.

Wydzielonych grup nie należy traktować jako charakterystyki faz chronologicznych cmentarzyska. Należy bowiem pamiętać, że nie obejmują one wszystkich zjawisk występujących na cmentarzysku, a jedynie te, które mają odpowiedniki w diagramach. Ponadto trudności i nieunikniony subiektywizm w wyróżnianiu niektórych wariantów naczyń odpowiadających określonym kategoriom w diagramie, a także niemoż-

ność uwzględnienia pewnej liczby mocno zdekompletowanych zespołów, nie pozwalają na taką jednoznaczną interpretację, zwłaszcza, że nadal nie wyjaśniona pozostaje kwestia datowania grobów popielnicowych i jamowych. W schemacie T. Dąbrowskiej elementy charakteryzujące pochówki popielnicowe zamykają diagram cech, co powoduje umieszczenie ich w najmłodszej fazie chronologicznej cmentarzysk mazowieckich (Dąbrowska 1977, diagram 1, 2).

Groby popielnicowe z Sulbin dostarczyły znacznej ilości naczyń, w których trudno jest wskazać cechy jednoznacznie świadczące o wczesnym lub późnym datowaniu. Obecność elementów sugerujących różną chronologię względną tych grobów (grób 10 — wczesna misa II d, grób 8 — późna popielnica A₁ V b), a także ich lokalizacja, pozwalają przypuszczać, że powstawały równocześnie z grobami innych typów.

Jednym z argumentów przemawiających za późną metryką grobów jamowych — poza formą nawiązującą do obrządku kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego — było wystąpienie w kilku z nich (groby 9A, 14, 15) przepalonych fragmentów ceramiki z ornamentem „drabinki” (Ryc. 11a-c,f,g), charakterystycznym dla ceramiki przeworskiej (Węgrzynowicz 1964, s. 148; por. Jażdżewski 1939—48, s. 121). Jak już sygnalizowano w części poświęconej analizie ornamentów, identyczny motyw pojawił się na częściowo przepalonym kubku z grobu 23 (Ryc. 21f). W grobie tym znajdujemy szereg elementów uznawanych za młodsze (popielnica A₁ V b, resztki stosu i przepalone fragmenty naczyń w jamie), jednak forma klosza (A₁ IV c) i kilku innych naczyń wykazują cechy materiału starszego. Zdecydowanie późnych cech nie ma także w grobie podkloszowym 21 (Węgrzynowicz 1964, s. 144), mimo użycia nietypowego naczynia w roli klosza, z którego również pochodzi dzbanuszek (Ryc. 21d) z ornamentem bardzo zbliżonym do zdobienia przepalonych ułamków z grobów 14 (Ryc. 11d) i 20 (Ryc. 11h,i). Przytoczone fakty zdają się wskazywać, że chociaż jamowe groby zawierające szczątki zwierzęce mogły być związane z młodszą fazą cmentarzyska, nie stanowiły odrębnej, najmłodszej grupy pochówków, lecz powstawały równolegle z innymi rodzajami grobów. O ich prawdopodobnym rytualnym związku z pochówkami ludzkimi wydaje się świadczyć umieszczenie szczątków zwierzęcych w jamie grobu 27 czy też bezpośrednie sąsiedztwo grobu kloszowego 9 i jamowego 9A (bez oznaczeń osteologicznych).

Dalszych wskazówek dotyczących chronologii

względnej cmentarzyska w Sulbinach dostarcza zestawienie wyników przeprowadzonej analizy z podziałem chronologicznym obiektu w Transborze (Dąbrowska 1977). Porównanie tych dwóch stanowisk, szczególnie uzasadnione ze względu na niewielką odległość i wielokrotnie sygnalizowaną zbieżność wielu cech inwentarza ruchomego i rytuału pogrzebowego wskazuje, że czas funkcjonowania przebadanej części cmentarzyska w Sulbinach można w przybliżeniu synchronizować z fazami B i C Transboru. Oznacza to, że obiekt w Sulbinach, na którym brak jest większości wyznaczników fazy A (popielnice „łużyckie”, klosze esowate z gładzoną szyjką, ornament paznokciowy, naczynia z otworkami pod krawędzią), założony został później niż cmentarzysko w Transborze i trwał krócej, ponieważ brak na nim naczyń typowych dla najmłodszych faz cmentarzysk kloszowych: kubków jajowatych, dwuuchych garnków jajowatych, chropowaconych kloszy esowatych. Sporadycznie występują inne cechy, powszechnie uznawane za późne: pogrubianie krawędzi mis, umieszczanie w jamie resztek stosu i przepalonych fragmentów ceramiki, stosowanie naczyń niewłaściwych w określonych funkcjach grobowych.

W tym miejscu należy poświęcić kilka słów kwestii ujawnionych na cmentarzysku w Transborze naczyń z otworkami pod krawędzią. Otworki umieszczone rzędem pód wylewem naczynia są jedną z najbardziej charakterystycznych cech ceramiki łużyckiej, masowo pojawiającej się na Mazowszu w schyłkowej fazie kultury łużyckiej (Węgrzynowicz 1972, s. 72—74, 79). Fragmenty naczyń z otworkami, odkryte w materiale kloszowym, uznane zostały przez T. Dąbrowską, w myśl przyjętych założeń, za dowód bezpośredniej kontynuacji tradycji łużyckich i jeden z wyznaczników najstarszej fazy użytkowania cmentarzyska w Transborze (Dąbrowska 1977, s. 118, diagram 1 — faza A). Naczynia z otworkami notuje ona w dwóch zespołach: z grobu 12 i grobu 64. Otóż w grobie 64 jako naczynie z otworkami omyłkowo zinterpretowane zostały ułamki misy zdobionej głębokimi dolkami stempelkowymi (Kietlińska,

Mikłaszewska 1963, s. 265 — opis grobu, tabl. XI, 10). Do inwentarza grobu 12 istotnie należą fragmenty naczyń z dziurkami pod krawędzią. Fakt ten potwierdziło *scontrum* materiałów z cmentarzyska w Transborze, przeprowadzone w magazynach PMA w sierpniu 1983 r. Przegląd wykazał jednak również istnienie obfitych, nieopracowanych materiałów z osady znajdującej się w tym samym miejscu co cmentarzysko. Charakter zabytków ceramicznych, wśród których licznie reprezentowane są ułamki naczyń z otworkami pod krawędzią, dość jednoznacznie wskazuje na ich „łużyckie” pochodzenie. Stąd też informację, jakoby w Transborze odkryto osadę kultury grobów kloszowych (Gądzikiewicz 1961, s. 105; Kietlińska, Mikłaszewska 1963, s. 255), należy uznać za mylną. Pojawienie się (zapewne przypadkowe) owych fragmentów ceramiki w kloszu grobu 12 nie może w tej sytuacji mieć wpływu na wczesne datowanie zespołu. Automatycznie zmniejsza się ilość cech charakteryzujących fazę A cmentarzyska w Transborze i ubywa jeden z elementów uznawanych za dowód bezpośrednich nawiązań do kultury łużyckiej.

Zwartość chronologiczną cmentarzyska w Sulbinach, potwierdzoną sygnalizowaną już zbieżnością stylistyczną większości naczyń, uzasadniają niewielkie rozmiary obiektu obliczonego na około 50 grobów, z czego nieznaną część stanowiły pochówki zwierzęce. O krótkim czasie użytkowania zdaje się również świadczyć mała liczba pochowanych osobników dorosłych. Porównawcza analiza chronologiczna zespołów z zachowanej partii cmentarzyska, potwierdzona datowaniem zabytków metalowych, wskazuje, że funkcjonowało ono we wczesnym okresie lateńskim, synchronicznie z rozwiniętymi fazami dobrze zbadanych cmentarzysk mazowieckich. Liczne paralele, jakie można przeprowadzić między stanowiskami w Transborze i Sulbinach, pozwalają sądzić, że nie są to podobieństwa przypadkowe, lecz cechujące cały zespół nieuchwytnych jeszcze zjawisk, charakterystycznych dla obszaru, na którym położone są oba cmentarzyska.

Mgr Mirosława Andrzejowska
Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52
00-950 Warszawa

BIBLIOGRAFIA

- Antoniewiczowa J.,
1936—37 Znaleźiska z Sinołeki w powiecie węgrowskim, „Światowit”, t. 17, s. 313—332.
- Chomentowska B.,
1970 Cmentarzyska kultury grobów kloszowych na Mazowszu, „Światowit”, t. 31, s. 189—270.
- Dąbrowska T.,
1977 Próba ustalenia chronologii względnej cmentarzysk kloszowych z obszaru Mazowsza, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 42, s. 117—136.
- Gądzikiewicz M.,
1954 Wybrane zagadnienia z badań nad kulturą grobów kloszowych, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 20, s. 134—177.
- 1961 Cmentarzysko łużycko-kloszowe Warszawa—Grochów, stanowisko „Bryłowszczyzna”, „Materiały Starożytne”, t. 7, s. 47—110.
- Jażdżewski K.,
1939—48 Kujawskie przyczynki do zagadnienia tubylczości Słowian na ziemiach polskich, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 14, s. 106—161.
- Kietlińska A.,
1955 Niektóre zagadnienia dotyczące obrzędów pogrzebowych kultury grobów kloszowych na podstawie cmentarzyska we wsi Transbór, pow. Mińsk Mazowiecki, „Światowit”, t. 21, s. 147—160.
- Kietlińska A., Mikłaszewska R.,
1963 Cmentarzysko grobów kloszowych we wsi Transbór, pow. Mińsk Mazowiecki, „Materiały Starożytne”, t. 9, s. 255—330.
- Kostrzewski J.,
1923 Wielkopolska w czasach przedhistorycznych, Poznań.
- 1926 Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Golecinie w pow. poznańskim wschodnim, „Slavia Occidentalis”, t. 5, s. 281—366.
- 1953 Ze studiów nad wczesnym okresem żelaznym w Polsce, „Slavia Antiqua”, t. 4, s. 22—70.
- 1955 Wielkopolska w pradziejach, Warszawa—Wrocław.
- Lenartowicz Z.,
1920—21 Cmentarzysko grobów kloszowych we wsi Glince, w pow. opatowskim, „Przegląd Archeologiczny”, t. 1, s. 134—140.
- Łuka L. J.,
1952 Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Sokolowicach w pow. kościańskim, „Fontes Praehistorici”, t. 3, s. 98—149.
- Marciniak J.,
1957 Cmentarzysko ciałopalne z okresu późnolateńskiego w Wilanowie koło Warszawy, „Materiały Starożytne”, t. 2, s. 7—174.
- Michalski J.,
1977 Ślady naziemnych oznaczeń pochówków w kulturze grobów kloszowych, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 42, s. 137—145.
- Nosek S.,
1946 Kultura grobów skrzynkowych i podkloszowych w Polsce południowo-zachodniej, Kraków.
- Petersen E.,
1929 a Die frühgermanische Kultur in Ostdeutschland und Polen, Berlin.
- 1929 b Neue Ergebnisse über die frühgermanische Kultur in Schlesien, „Altschlesien”, t. 2, s. 196—240.
- Piaskowski J.,
1975 Metaloznawcze badania przedmiotów z cmentarzysk kultury grobów kloszowych na terenie Mazowsza, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 40, s. 63—82.
- Prahistoria...
1979 Prahistoria ziem polskich, t. IV. Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk.
- Różańska H.,
1962 Sprawozdanie z badań ratowniczych na cmentarzysku w Sochaczewie—Trojanowie za lata 1959—1960, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 28, s. 174—191.
- 1964 Sprawozdanie z badań ratowniczych na cmentarzysku w Sochaczewie—Trojanowie za rok 1961, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 30, s. 129—137.
- 1976 Cmentarzysko kultury pomorskiej i grobów kloszowych we wsi Pasikonie, pow. Sochaczew, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 41, s. 139—154.
- Tomaszewski A. J.,
1980 Cmentarzysko kultury grobów kloszowych na stanowisku „Kosumce” w Radwankowie, woj. siedleckie, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 45, s. 179—209.
- Węgrzynowicz T.,
1964 Cmentarzysko w Sulbinach, pow. Garwolin na tle stanowisk kloszowych z południowego Mazowsza, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 30, s. 138—149.
- 1972 Kultura łużycka na Mazowszu wschodnim i Podlasiu, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 2, s. 7—126.
- 1976 Niektóre zagadnienia związane z występowaniem kości zwierzęcych na cmentarzyskach kloszowych, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 41, s. 263—280.
- 1982 Szczątki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciałopalenia zwłok, Warszawa.
- 1984 Uwagi o kulturze grobów kloszowych na Mazowszu i Podlasiu w świetle próby typologicznej klasyfikacji ceramiki, w niniejszym zeszycie „Wiadomości Archeologicznych”.
- Zawadzka B.,
1964 Cmentarzysko grobów kloszowych w Warszawie—Henrykowie, „Materiały Starożytne”, t. 9, s. 229—321.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Могильник в Сульбинах расположен на моренном холме, в значительной части эксплуатированном гравийным карьером. Он был обнаружен в 1960 году. До этого времени уничтожению подвергло ок. 20 погребений. Археологические работы проводились в годы 1960 и 1961. Раскопали вместе 1570 м² поверхности, обнаружили 31 погребение и 1 яму неопределённого характера (Рис. 1). В 1964 году частично были опубликованы материалы, заключающие описания 9 погребений и ямы и также общее обсуждение проблематики стоянки (Węgrzynowicz 1964). Следующая статья включает полную иллюстрацию всех инвентарей погребений, описания объектов до сих пор не опубликованных и также анализ совокупности материалов, совместно с результатами остеологических экспертиз.

На могильнике обнаружено 17 клёшевых погребений, 4 урновых, 9 ямных и 1 совершенно разрушенное. Ямные погребения были захоронениями исключительно животных. Серые или чёрные, очень науглероженные выположения в виде лохани были глубиной в ок. 35 см. Они заключали пережжённые кости, пережжённые обломки керамики и металлические предметы: железные кужки, заклёпки и петлеобразно согнутые слитки железа, т.наз. пряжки (Рис. 4d, f, i, j, k).

Выделено 2 типа клёшевых погребений. В 10 погребениях захоронения были помещены внутри большого сосуда (клёша), прикрытого перевернутой миской (Рис. 10). В 7 погребениях урна с трупосожжением находилась под перевернутым дном вверх клёшем (Рис. 2). Большинство урн (также и в урновых погребениях) было прикрыто мисками перевернутыми дном вверх. Несколько захоронений снабжено добавочными сосудами (от 1 до 8), сложенными целиком или во фрагментах. Часть их была пережжена.

Клёшевые и урновые погребения в общем помещались в слабо рисующихся небольших ямах, иногда заключающих остатки костра. В яме погребения 27, среди древесного угля и пепла, были найдены сожжённые кости животных.

Урны заключали исключительно человеческие остатки. В 15 погребениях остеологически исследованных выделено остатки 23 лиц, в том 13 детей. Только в 2 погребения положено исключительно кости взрослых особей, в остальных захоронены были дети отдельно или вместе с женщиной или мужчиной. Единственно погребение 2 заключало останки 3 лиц: женщины, мужчины и ребёнка.

8 захоронений снабжено металлическими предметами, главным образом бронзовыми украшениями: кружками, спиралами из тонкой проволоки. В нескольких случаях следы бронзы сохранились единственно в виде напылов патины на костях. В отношении снабжения металлами выделяется погребение 1, заключающее 2 железных предмета: нож с шипом по рукоять и булавку с лебединой шейкой и головкой навитой в ушко (Рис. 4a, b).

Сосуды, разделенные по в последнее время предложенной классификации (Węgrzynowicz 1984), представляют типы повсеместно встречаемые на могильниках культуры клёшевых погребений.

Преобладают большие, яйцеобразные, хруповатые горшки без шейки типа A₁ IVc (Рис. 3b, 6h) — обычно исполняющие роль клёша и также пузатые сосуды, хруповатые с выделенной, гладкой шейкой типа A₁ Vc (Рис. 3k, 6j, m) — встречаемые в характере клёша (выс. 34—35 см) и урн (выс. 23—30 см). Среди остальных урн преобладают глаженные горшки с выделенной шейкой типа A₁ I, c (Рис. 13d, h). Большинство мисок помещается в двух основных группах: с гладким краем легко наклоненным внутрь — тип B₁ Пы (Рис. 6i, 13b); с потолченным краем немножко наклоненным наружу — тип B₁ I c (Рис. 3c, 6b). Различные или покрывающие верхнюю часть погребения. 7 (B. V c), исполняющий роль клёша (Рис. 6g). Кубки типа B₀ I (Рис. 3f, b; 6c, k) и кувшины типа A₂ I (Рис. 21b, 22i) это почти исключительно сосуды двухконусовидные, глаженные, со сравнительно высокой шейкой и большим ленточнообразным ухом. Горшки и миски (с одним исключением) не имеют ушей.

Среди орнаментов преобладают вырезанные и вызолотые и также отпечатанные штемпелем мотивы. Часть сосудов украшают пластические нарезанные выступы.

Характерной чертой могильника в Сульбинах были каменные конструкции, связанные с клёшевыми и урновыми погребениями. Чаще всего применялись подкладки под клёши и урны в виде каменной плиты или комплекса камней, иногда образующих мостовую. Несколько раз отмечено структуры камней, окружающие или покрывающие верхнюю часть погребения. Исключительно представительным является крепление погребения 2 (Węgrzynowicz 1964, с. 141, рис. 2, 3), напоминающее ящичные погребения поморской культуры.

Датировка могильника была совершена опираясь на сравнительный анализ выделенных видов сосудов и также датировку некоторых металлических предметов. Время использования объекта было датировано ранним латенским периодом. Хронологическая сомнительность могильника подтверждена стилистической сходностью большинства сосудов, небольшими размерами объекта и небольшим количеством похороненных взрослых особей.

В погребальном обряде и керамическом инвентаре могильника в Сульбинах можно найти ряд сходностей с расположенным в сравнительно небольшом расстоянии могильником в Трансборе (Kietlińska, Miklaszewska 1963). Эти сходства, быть может, сигнализируют существование комплекса ещё не определенных локальных явлений, характерных для территории, на которой расположены обе стоянки.

SUMMARY

The Sulbiny cemetery lies on a moraine rising which has, in its greater part been exploited by a gravel mine. It was discovered in 1960. Up to that time about 20 graves had been destroyed. Excavations were carried out in the years 1960 and 1961. Altogether 1570 sq m were dug up, 31 graves and 1 pit of undetermined function were uncovered (Fig. 1). In 1964 information about some of the excavated material was published. Some general problems concerning the site were discussed and 9 graves and the pit were described (Węgrzynowicz 1964).

This article contains a full illustration of all the grave inventories, descriptions of hitherto unpublished structures and an analysis of the material as a whole together with the results of osteological studies.

At the excavated cemetery were discovered 17 cloche graves, 4 cinerary urn graves, 9 pit graves and one that was completely destroyed. The pit graves contained only animal burials. The fillings were gray or black with large amounts of carbon and shaped like basins about 35 cm deep. They contained burnt bones, burnt pottery

shards and metal objects: iron rings, rivets and iron bars bent into loop shape, so-called „haftki” — the „eye” part of a hook and eye (Fig. 4d, f, i, j, k).

2 types of cloche graves were differentiated. In 10 graves the remains were placed inside a large vessel (cloche) covered with a turned over bowl (Fig. 10). In 7 graves the cinerary urn with the burnt remains was placed under a cloche turned bottom up (Fig. 2). Most of the cinerary urns (also in the cinerary urn graves) were covered by bowls turned up side down. Several of the burials were furnished with additional vessels (from 1 to 8) which had been placed in the graves whole or in fragments. Some of them were partly burnt.

The cloche and cinerary urn graves were usually located in small, faintly outlined pits, of which some contained the remains of the pyre. In the pit of grave 27, among charcoal and ash, burnt animal bones were found.

The cinerary urns contained only human remains. In the 15 graves examined osteologically the remains of 23 individuals were distinguished, among them 15 children. Only two graves contained solely the bones of adults, in the remaining ones children were buried alone or together with a woman or man. Only grave 2 contained the remains of 3 people: a woman, a man and a child.

8 burials were accompanied by metal objects, mainly small bronze ornaments: rings, spirals of thin wire. In several cases traces of bronze remained only in the form of a patina swelling on the bones. As far as metal grave goods are concerned, grave 1 stands out. It contained 2 metal objects: a knife with a prong for the helve and a pin with a swan neck and head curled into an ear shape (Fig. 4a, b).

The vessels, divided according to the recently proposed classification (Węgrzynowicz 1984), represent types which are generally come across at cemeteries of the Cloche Graves culture.

The dominating type of vessels are egg-shaped, neckless pots with roughened walls type A, IVc (Fig. 3b, 6h) — usually serving as cloches, and bulbous vessels with

roughened walls and a smooth neck type A₁ Vc — used as cloches (34 — 55 cm in height) and cinerary urns (23 — 30 cm in height). Most of the remaining cinerary urns are smoothed pots with necks type A₁ Ib, c (Fig. 13d, h). Most of the bowls fall into two basic groups: with smooth rim curved slightly inwards — type B₁ IId (Fig. 61, 13b); with thickened rim curved slightly outwards — type B₁ Ic (Fig. 3c, 6b). A large vessel from grave 7 (B₁ Vc), which served as a cloche, differs in shape (Fig. 6g). Cups type B₂ I (Fig. 3f, b; 6c, k) and jugs type A₂ I (Fig. 21b, 22i) are nearly exclusively double-coned, smoothed, with a fairly long neck and large band-like ear. The pots and bowls, with one exception, have no ears.

The most frequently met ornamental motifs are engraved notches, incisions or stamp marks. Some of the vessels are decorated with notched borders.

A characteristic feature of the Sulbiny cemetery were stone structures associated with cloche and cinerary urn graves. Most often a base was used for the cloches and urns in the form of a stone slab or several paving stones. Several times arrangements of stones were found which surrounded or covered the upper part of the grave. The lining of grave 2 (Węgrzynowicz 1964, p. 141, fig. 2, 3) is unusually splendid and reminds one of the Pomeranian culture chest graves.

The cemetery was dated on the basis of a comparative analysis of the categories of vessels distinguished and the age of some of the metal objects. It was determined that the cemetery was used during the early La Tene period. Its chronologic homogeneity is supported by the stylistic similarity of most of the vessels, by the small size of the cemetery and the small number of adults buried there.

The funeral customs and the pottery of the Sulbiny cemetery are in many ways similar to those of the nearby cemetery in Transbór (Kietlińska, Mikłaszewska 1963). These similarities may signal the existence of a complex of as yet undefined local phenomena, characteristic for the area where both sites are located.

GRAŻYNA DMOCHOWSKA

WYNIKI BADAŃ POWIERZCHNIOWYCH PRZEPROWADZONYCH NA TERENIE
GM. ŁOMAZY, WOJ. BIALSKOPODLASKIE

РЕЗУЛЬТАТЫ ПОВЕРХНОСТНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ, ПРОВЕДЁННЫХ
НА ТЕРРИТОРИИ ГМИНЫ ЛОМАЗЫ, БЯЛЬСКО-ПОДЛЯСКОЕ ВОЕВ.

THE RESULTS OF AREA SURVEY INVESTIGATIONS CARRIED OUT IN ŁOMAZY COMMUNE,
BIAŁA PODLASKA VOIV.

W maju 1982 i w kwietniu 1983 r. Dział Epoki Brązu Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, we współpracy z Działem Neolitu, Oddziałem PMA w Biskupinie i 2 studentami Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, przeprowadził badania powierzchniowe w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski na obszarach 63—87 i 64—87, leżących na terenie gm. Łomazy, woj. białskopodlaskie.

Wytypowany do badań teren nie był dotychczas szczegółowo penetrowany i stanowił na mapach osadniczych przysłowiową „białą plamę”. Z omówionych niżej 49 stanowisk tylko 1 było wzmiankowane w literaturze. Poza dwoma, odnotowanymi w Dziale Dokumentacji PMA, wszystkie należą do stanowisk nowo odkrytych.

Zebrany materiał jest zróżnicowany kulturowo i chronologicznie. W wielu przypadkach nie udało się określić chronologii zabytków ze względu na zły stan ich zachowania i brak charakterystycznych cech. W przytłaczającej większości nie można ustalić charakteru odkrytych stanowisk. Wszystkie zabytki krzemienne są wykonane z surowca bałtyckiego.

Miejscowości podano w kolejności alfabetycznej. Położenie ich obrazuje ryc. 1. Materiały znajdujące się w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego.

W opisie użyto następujących skrótów:
STAN. — stanowisko. LOK. — lokalizacja.
CHAR. STAN. — charakter stanowiska.
INW. — inwentarz. CHRON. — chronologia.

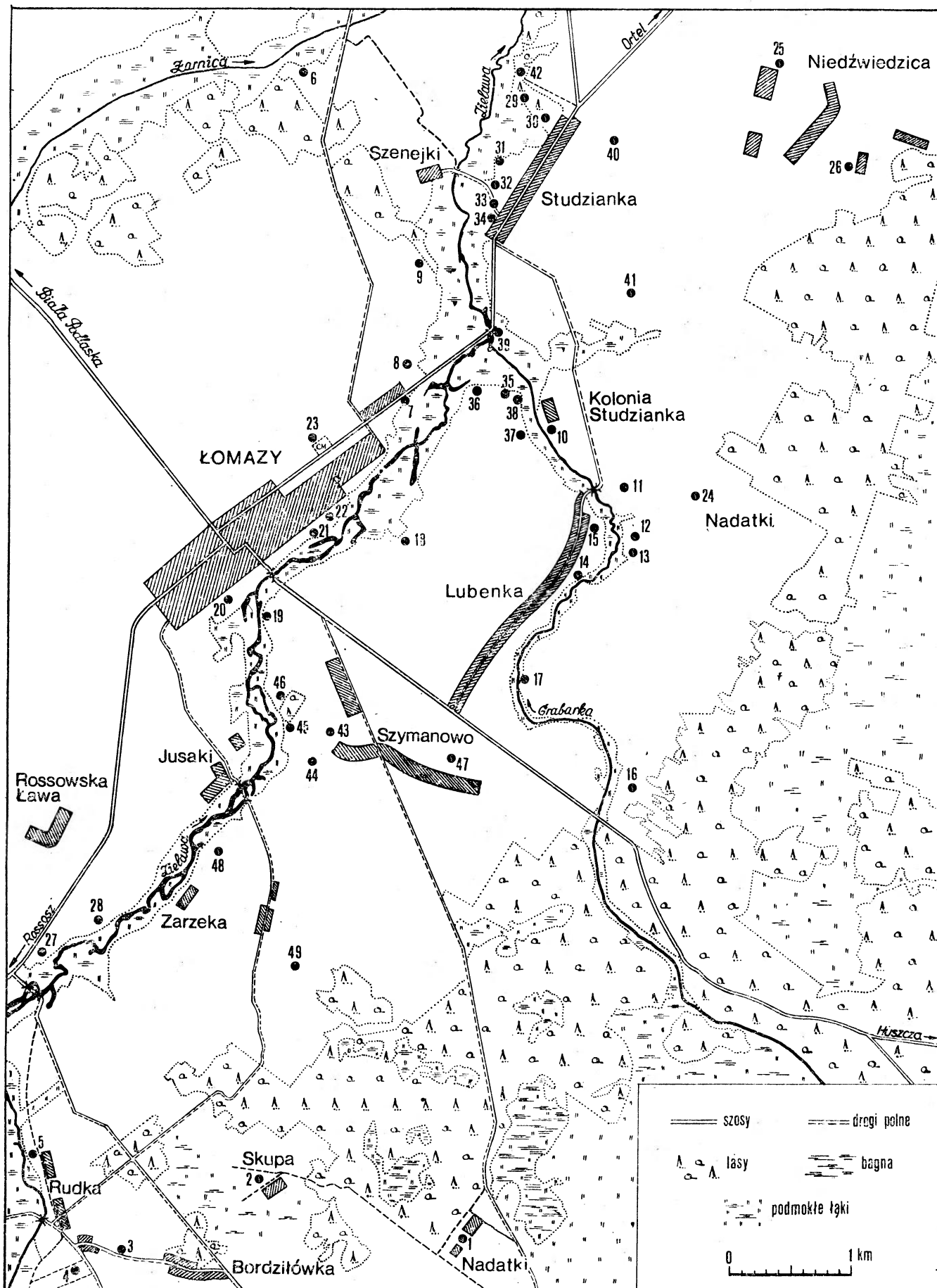
BORDZIŁÓWKA

1. STAN. 1 (część „Nadatki”). LOK. Na polu ornym między ostatnimi zabudowaniami w „Nadatkach”, wysuniętymi w kierunku pld.-zach. INW. a) 3 fragmenty naczyń średniościennych, prawdopodobnie kultury łużyckiej; powierzchnie zewnętrzne gładkie (szarobrazowe i ceglaste) oraz chropowate, brązowe; wewnętrzne gładkie, brązowoszare lub szaroczarne; b) grudka polepy; c) 2 niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. CHRON. a—b) Epoka brązu(?) — wczesna epoka żelaza(?); c) Nieustalona.

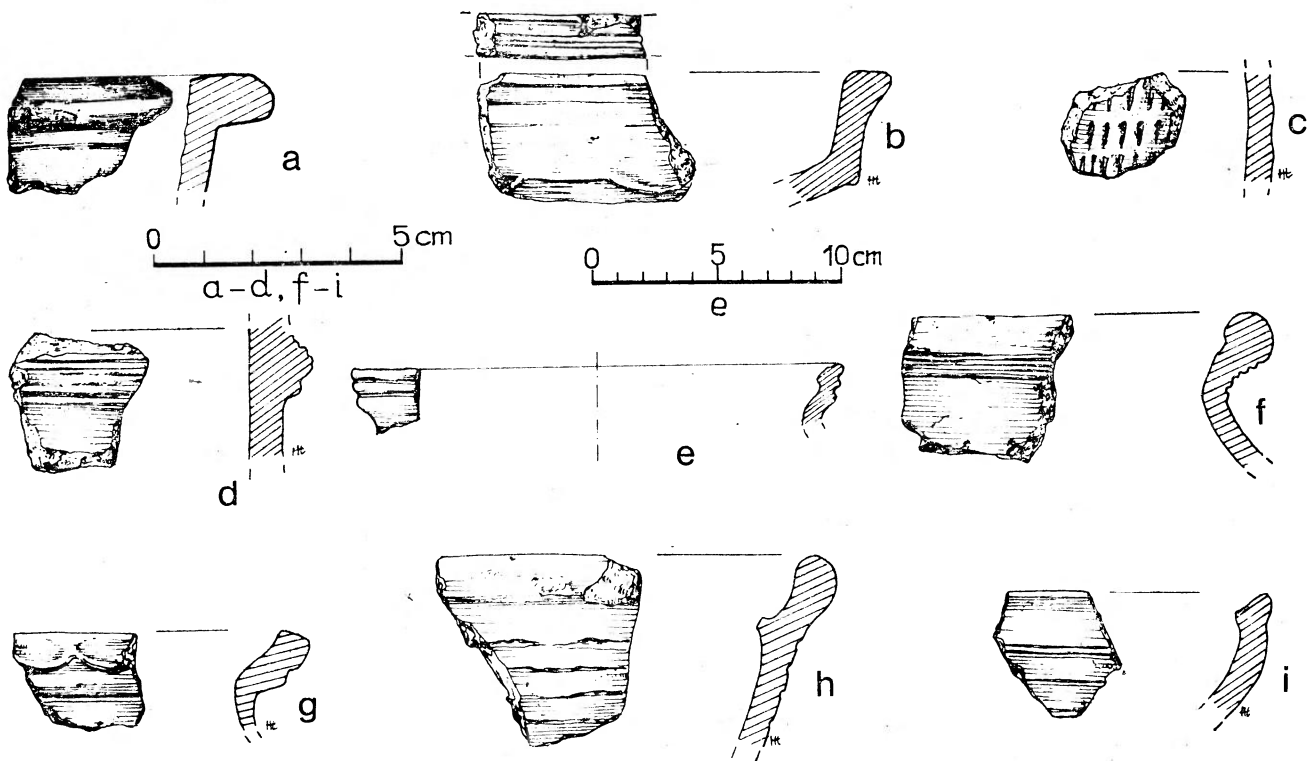
2. STAN. 2 (część Skupa). LOK. Około 80 m na pld.-zach. od najbardziej wysuniętego w kierunku pld. zabudowania w Skupie, po lewej stronie drogi prowadzącej do gospodarstwa. INW. a) 2 fragmenty wylewów o powierzchniach zniszczonych, pierwotnie prawdopodobnie gładkich, szaroczarnych (Ryc. 2a); b) 2 niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. CHRON. a) Średniowiecze; b) Nieustalona.

3. STAN. 3. LOK. Na pld. od szosy prowadzącej z centrum Bordziłówki do zabudowań Rudki (część wsi Bordziłówka), około 200 m od pierwszego domostwa w Rudkach. INW. a) 1 fragment zniszczonego wylewu naczynia, prawdopodobnie kultury przeworskiej; b) 11 fragmentów naczyń cienkościennych o powierzchniach gładkich, szarobrazowych lub szaroczarnych, w tym: 2 fragmenty wylewów, 2 fragmenty zdobione dookólnymi bruzdami oraz grudka polepy. CHRON. a) Młodszy okres przedrzymski(?); b) Średniowiecze.

4. STAN. 4. LOK. Około 150 m na pld.-zach. od najbardziej wysuniętego na pld. zabudowania w Rudkach (część wsi Bordziłówka), między dwiema polnymi drogami prowadzącymi w kierunku Zielawy. INW. 5 fragmentów naczyń cienkościennych, o powierzchniach gładkich, brązowych, szarobrazowych lub szaroczarnych, w tym: 2 fragmenty wylewów garnków (1 ornamentowany dookólnymi bruzdami) i 1 fragment wylewu miski(?) oraz nóżka od patelni. CHRON. XIV—XV w.n.e.

Ryc. 1. Lokalizacja stanowisk. Numery na mapie odpowiadają numeracji katalogu

Ryc. 2. Bordziłówka, stan. 2 (a). Lubenka, stan. 4 (b). Lubenka, stan. 2 (c) Łomazy, stan. 2 (d). Łomazy, stan. 5 (e, f). Studzianka, stan. 6 (g). Łomazy, stan. 4 (h). Studzianka, stan. 7 (i)

5. STAN. 5. LOK. Na terasie nadzalewowej prawego brzegu rzeki Zielawy, około 600 m na pñ. od mostu w Rudkach (część wsi Bordziłówka), za pojedynczym gospodarstwem. INW. a) fragment wióra i łuska krzemien-
na; b) 6 fragmentów naczyń cienko- i średniościennych kultury łużyckiej, o powierzchniach zewnętrznych chropowaconych, brązowoszarych, wewnętrznych gładkich, brązowych lub ceglastych, w tym: 1 fragment z otworem na wylot; c) 5 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. CHRON. a) Epoka kamienia; b) Epoka brązu(?) — wczesna epoka żelaza(?); c) Nieustalona.

KOLONIA ŁOMAZY

6. STAN. 1. LOK. Na terasie nadzalewowej prawego brzegu rzeki Zarnicy, między drogą z Łomaz do Dokudowa a lasem, na polach Pawła Sobechowicza i Jana Bańkowskiego. INW. a) 11 drobnych fragmentów naczyń cienko- i średniościennych najprawdopodobniej kultury łużyckiej, o powierzchniach zewnętrznych gładkich lub chropowaconych, brązowych lub szarobrązowych, wewnętrznych gładkich, analogicznej barwy, oraz łuszczeń krzemien-
ny; b) 7 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. CHRON. a) Epoka brązu(?) — wczesna epoka żelaza(?); b) Nieustalona.

7. STAN. 2. LOK. Około 380 m od ostatnich zabudowań wsi Łomazy, przy szosie do Studzianki, naprzeciwko zabudowań „Zabudzyń”, na polu Feliksa Dariukowicza. INW. a) Skrobacz krzemien-
ny; b) 4 drobne fragmenty cienkościennych, prawdopodobnie toczonych naczyń o powierzchniach zniszczonych; c) 2 niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. CHRON. a) Neolit; b) Średniowiecze; c) Nieustalona.

8. STAN. 3. LOK. Około 250 m na pñ. od zabudowań „Zabudzyń”, leżących przy szosie z Łomaz do Studzianki. INW. Odlupek krzemien-
ny. CHRON. Epoka kamienia — epoka brązu.

9. STAN. 4. LOK. Około 100 m na pñ.-wsch. od zabudowania znajdującego się przy zach. granicy Lasu Werbina. INW. Odlupek krzemien-
ny. CHRON. Epoka kamienia — epoka brązu.

KOLONIA STUDZIANKA

10. STAN. 1. LOK. Na terasie nadzalewowej prawego brzegu rzeki Grabarki, przy gospodarstwie znajdującym się około 600 m od ostatnich zabudowań wsi Lubenka, na polu Adeli Kulickiej. INW. 18 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. CHRON. Nieustalona.

11. STAN. 2. LOK. Około 250 m od mostu nad Grabarką, znajdującego się po pñ. stronie wsi Lubenka, na polu Stanisława Kozuchowskiego. INW. a) 2 fragmenty naczyń średniościennych o powierzchniach gładkich, brązowych, prawdopodobnie kultury łużyckiej; b) 3 fragmenty naczyń cienko- i średniościennych o powierzchniach gładkich, ceglastoszarych lub szarych, w tym: 1 fragment wylewu miski średniościennej; c) 8 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. CHRON. a) Epoka brązu(?) — wczesna epoka żelaza(?); b) Średniowiecze; c) Nieustalona.

LUBENKA

12. STAN. 1. LOK. Na terasie nadzalewowej prawego brzegu Grabarki, około 250 m na pñ.-zach. od mostka nad kanałem melioracyjnym wpadającym do Gra-

barki, naprzeciwko zabudowań płn. części wsi Lubenka. INW. 10 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. CHRON. Nieustalona.

13. STAN. 2. LOK. Na terasie nadzalewowej prawego brzegu Grabarki, około 500 m od mostu nad rzeką, znajdującego się w centralnej części wsi, idąc wzdłuż biegu rzeki. INW. a) 1 zdobiony fragment naczynia kultury niemeńskiej(?) o powierzchniach zniszczonych (Ryc. 2c); b) 4 niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. CHRON. a) Neolit; b) Nieustalona.

14. STAN. 3. LOK. Na terasie nadzalewowej lewego brzegu Grabarki, około 150 m od mostka w centralnej części wsi, idąc wzdłuż biegu rzeki. INW. a) 5 fragmentów naczyń w większości cienkościennych, o powierzchniach gładkich, szarych lub brązowych, w tym: 2 fragmenty wylewów — garnka i miseczki; b) 3 niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. CHRON. a) XV w.n.e.; b) Nieustalona.

15. STAN. 4. LOK. Na terasie nadzalewowej lewego brzegu Grabarki, na wysokości płn. zabudowań wsi Lubenka, naprzeciwko kanału melioracyjnego wpadającego do Grabarki. INW. a) 2 fragmenty naczyń o powierzchniach gładkich, szaroczarnych lub brązowoszarych, w tym: 1 fragment wylewu misy (Ryc. 2b); b) 11 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. CHRON. a) Średniowiecze; b) Nieustalona.

16. STAN. 5. LOK. Na terasie nadzalewowej prawego brzegu rzeki Grabarki, około 350 m na płn.-wsch. od mostu na drodze z Łomaz do Huszczy. INW. a) Odlupek krzemieny; b) 3 fragmenty ceramiki cienko- i średniościennej kultury łużyckiej o powierzchniach gładkich, zewnętrznych brązowych, wewnętrznych szaroczarnych, w tym: fragment placka z otworkiem na wylot; c) 3 fragmenty cienkościennych naczyń, o powierzchniach zachowanych szaroczarnych, gładkich, w tym: 1 fragment garnka(?) i 1 fragment dna; d) 10 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. CHRON. a) Epoka kamienia; b) Epoka brązu(?) — wczesna epoka żelaza(?); c) Średniowiecze; d) Nieustalona.

17. STAN. 6. LOK. Na terasie nadzalewowej prawego brzegu Grabarki, około 250 m na pld. od mostu w centralnej części wsi Lubenka. INW. a) 4 fragmenty ceramiki kultury strefy leśnej, o powierzchniach zniszczonych, z widocznymi śladami domieszki roślinnej; b) 10 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. CHRON. a) Późny neolit — wczesna epoka brązu; b) Nieustalona.

ŁOMAZY

18. STAN. 1. LOK. Na terasie nadzalewowej prawego brzegu Zielawy, w pobliżu nie istniejącej cegielni, na polu Jarockiego. INW. a) 1 fragment średniościennej naczynia o powierzchniach szarobrazowych, zewnętrznej chropowatej, wewnętrznej gładkiej, prawdopodobnie kultury łużyckiej; b) 3 fragmenty naczyń cienko- i średniościennej o powierzchniach gładkich, brązowych lub szarych, w tym: 1 fragment wylewu garnka cienkościennego; c) 2 niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. CHRON. a) Epoka brązu(?) — wczesna epoka żelaza(?); b) Średniowiecze; c) Nieustalona.

19. STAN. 2. LOK. W płn. części wyniesienia o charakterze wydmy, na prawym brzegu Zielawy, około 300 m na pld.-zach. od mostu nad rzeką, leżącego przy wjeździe do Łomaz od strony Huszczy, na polu Józefata

Kulawca. INW. a) Odlupek krzemieny; b) 3 fragmenty naczyń cienkościennych o powierzchniach gładkich, szaroczarnych, w tym: 1 fragment wylewu i 1 fragment dna, oraz 1 fragment kafla ze śladami zielonej polewy (Ryc. 2d); c) 24 niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. CHRON. a) Epoka kamienia — epoka brązu; b) XVI w.n.e.; c) Nieustalona.

20. STAN. 3. LOK. Na terasie nadzalewowej lewego brzegu Zielawy, około 500 m od ostatnich w kierunku pld.-zach. zabudowań Łomaz, na polach Henryka Łojewskiego i Kazimierza Tyszewskiego. INW. a) Łuszczeń krzemieny; b) 3 niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. CHRON. a) Epoka brązu; b) Nieustalona.

21. STAN. 4. LOK. Przy zabudowaniach H. Sinkiewicza przy ul. Podrzecznej 82, od strony Zielawy. CHAR. STAN. Osada. INW. 14 fragmentów naczyń cienko- i średniościennej, w części toczonych lub obtaczanych, o powierzchniach gładkich, brązowych lub szarych, w tym: 1 fragment wylewu garnka cienkościennego i 1 fragment wylewu naczynia doniczkowatego (Ryc. 2h) oraz fragment ucha taśmowatego. CHRON. XV—XVI w.n.e.

22. STAN. 5. LOK. Na terasie nadzalewowej lewego brzegu Zielawy, przy ostatnim zabudowaniu po prawej stronie ul. Podrzecznej, na polu Stefana Szałackiego. CHAR. STAN. Osada; stanowisko prawdopodobnie bardzo zniszczone. INW. a) 1 fragment średniościennej naczynia prawdopodobnie kultury łużyckiej, o powierzchni zewnętrznej chropowatej, wewnętrznej gładkiej, szarobrazowych; b) 40 fragmentów naczyń cienko-, średnio- i grubościennych, w części toczonych, o powierzchniach na ogół gładkich, brązowoczarnych lub szarych, w tym: 6 fragmentów wylewów garnków cienko- i średniościennej (Ryc. 2f), z czego 2 o średnicy około 19 cm (Ryc. 2e), 3 fragmenty den i fragment ucha taśmowatego z pogrubionymi bokami, c) 4 niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. CHRON. a) Epoka brązu(?) — wczesna epoka żelaza(?); b) XIV—XV w.n.e.; c) Nieustalona.

23. STAN. 6. Stanowisko wydmy znane z kwerendy archiwalnej przeprowadzonej w Państwowym Muzeum Archeologicznym. Wg danych Działu Dokumentacji materiał charakterystyczny dla obozowisk wydmy: neolitycznego — kultury pucharów lejkowatych (1 fragment szyjki naczynia, zdobiony ornamentem stempelkowym) i kultury trzcinieckiej z II okresu epoki brązu (1 duży fragment zdobionego naczynia esowatego oraz kilkanaście fragmentów innych naczyń). W Dziale Inwentaryzacji nie znaleziono informacji o materiale kultury pucharów lejkowatych, a zainwentaryzowane zabytki kultury trzcinieckiej nie zgadzają się ilościowo z danymi archiwalnymi.

24. NADATKI (nazwy brak [w:] Wykaz urzędowych nazw miejscowości w Polsce, t. II, Warszawa 1981). STAN. 1. LOK. Na terasie nadzalewowej prawego brzegu Grabarki, około 50 m na wsch. od opuszczonej zabudowań w Nadatkach. INW. 3 niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. CHRON. Nieustalona.

NIEDŹWIEDZICA

25. STAN. 1. LOK. Przy zabudowaniu najbardziej wysuniętym ku płn., na polach Tokarskich, Arseniuka i Popławskiego. INW. a) 8 fragmentów naczyń, w większości toczonych, o powierzchniach gładkich, brązowych lub szaroczarnych, w tym: 2 fragmenty wylewów garnków

(cienko- i średniościennego), 2 fragmenty naczyń cienkościennych zdobione odciskami stempelka o czworokątnym negatywie lub dookólnymi bruzdami; b) 10 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. CHRON. a) XIV—XV w.n.e.; b) Nieustalona.

26. STAN. 2. LOK. Przy opuszczonym gospodarstwie Bolesława Ejsmonta, na polu Feliksa Wysockiego. CHAR. STAN. Osada(?). INW. 12 fragmentów naczyń cienko- i średniościennych z bardzo obfitą gruboziarnistą domieszką, o powierzchniach zniszczonych, należących prawdopodobnie do kultury strefy leśnej (fragmenty zbliżone do ceramiki typu stackiego ze Staczy, woj. suwalskie). CHRON. Neolit — wczesna epoka brązu.

ROSSOWSKA ŁAWA (część wsi Łomazy).

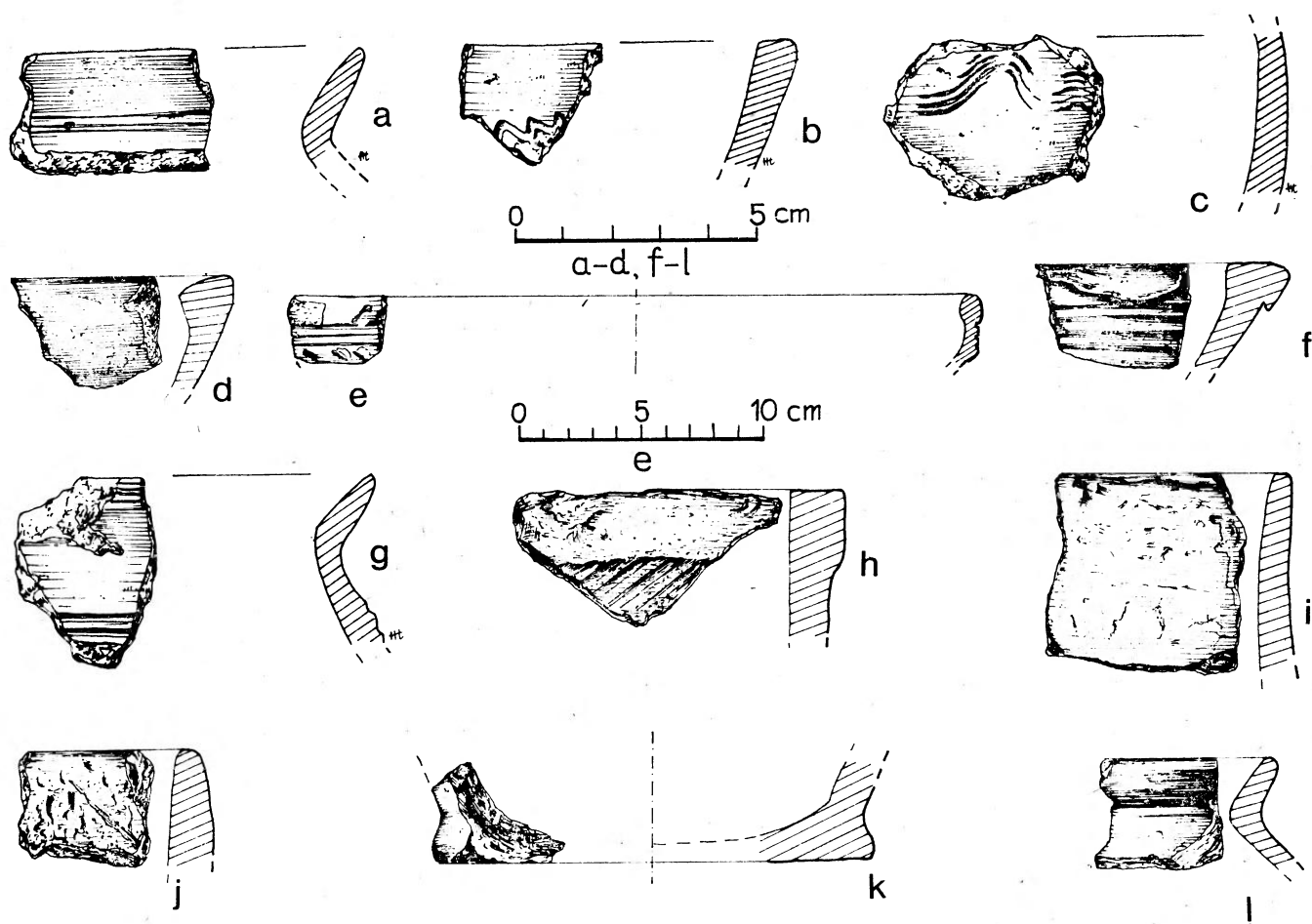
27. STAN. 1. LOK. Na terasie nadzalewowej lewego brzegu Zielawy, około 250 m na pñ.-wsch. od mostu w Szeleście (część wsi Bordziłówka), na polu Maliszewskiego. INW. a) 7 fragmentów naczyń kultury łużyckiej, w tym: 1 fragment cienkościenny o powierzchniach gładkich, czarnych, 6 fragmentów średniościennych o powierzchniach zewnętrznych w 1 przypadku — przecieranej, pozostałych — lekko chropowatych, ceglanych lub szarobrazowych, wewnętrznych gładkich,

czarnych lub szarobrazowych; b) 21 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. CHRON. a) Epoka brązu(?) — wczesna epoka żelaza(?); b) Nieustalona.

28. STAN. 2. LOK. Na terasie nadzalewowej lewego brzegu Zielawy, około 750 m na pñ.-wsch. od mostu w Szeleście (część wsi Bordziłówka), na polu Mariana Sorokosza. INW. a) 2 fragmenty naczyń średniościennych, prawdopodobnie kultury trzcinieckiej, o powierzchniach gładkich, zewnętrznych brązowych, wewnętrznych szaroczarnych; b) 6 fragmentów naczyń cienko- i średniościennych kultury łużyckiej, o powierzchniach zewnętrznych na ogół schropowatych, brązowych, wewnętrznych brązowych lub szarych, w tym: 2 fragmenty wylewów, oraz grudka polepy; c) 27 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. CHRON. a) Epoka brązu; b) Epoka brązu(?) — wczesna epoka żelaza(?); c) Nieustalona.

STUDZIANKA

29. STAN. 1. LOK. Na terasie nadzalewowej prawego brzegu Zielawy, około 400 m na pñ.-zach. od szosy, w pñ. części wsi, w pobliżu lasu, na polach Stefana Remesza i Tadeusza Simonowicza (materiał rozproszony na obszarze około 3 ha). INW. a) 12 fragmentów naczyń

Ryc. 3. Studzianka, stan. 7 (a). Studzianka, stan. 8 (b, c, g). Szymanowa, stan. 1 (d, f, h). Studzianka, stan. 4 (e). Szymanowo, stan. 2 (i). Szymanowo, stan. 5 (j). Szymanowo, stan. 3 (k). Zarzeka stan. 1 (l)

cienkościennych, w części toczonych, o powierzchniach gładkich brązowych lub szaroczarnych, w tym: 1 fragment wylewu; b) 3 niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. CHRON. a) XIV w.n.e.; b) Nieustalona.

30. STAN. 2. LOK. Na terasie nadzalewowej prawego brzegu Zielawy, około 100 m na płn.-zach. od szosy, na polu Stefana Remesza. INW. a) fragment wióra i odłupek łuskany; b) 7 fragmentów naczyń o powierzchniach gładkich, brązowych lub brunatnych, w tym: 3 fragmenty wylewów misek średniościennych i fragment naczynia cienkościennego, zdobiony dookólnymi bruzdami, oraz grudka polepy. CHRON. a) Epoka kamienia — epoka brązu; b) Średniowiecze.

31. STAN. 3. LOK. Na terasie nadzalewowej prawego brzegu Zielawy, około 400 m na wsch. od szkoły, na polu Kazimierza Olichwirowicza. INW. a) 1 fragment naczynia średniościennego o powierzchniach gładkich, brązowych, zdobiony falistymi żłobkami; b) 14 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. CHRON. a) Wczesne średniowiecze; b) Nieustalona.

32. STAN. 4. LOK. Na terasie nadzalewowej prawego brzegu Zielawy, około 250 m od szosy, po prawej stronie drogi ze Studzianki do Szenejek. INW. a) 6 fragmentów naczyń w części toczonych, o powierzchniach gładkich, brunatnych lub szaroczarnych, w tym: 2 fragmenty wylewu — misy o średnicy około 28 cm (Ryc. 3e) i garnka średniościennego oraz 1 fragment dna naczynia średniościennego; b) 8 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. CHRON. a) XIV w.n.e.; b) Nieustalona.

33. STAN. 5. LOK. Na terasie nadzalewowej prawego brzegu Zielawy, około 200 m od szosy, po lewej stronie drogi ze Studzianki do Szenejek, na polu Jana Niedźwiedzia. INW. a) 3 fragmenty naczyń cienkościennych o powierzchniach gładkich, szaroczarnych lub szarobrązowych; b) 4 niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. CHRON. a) Średniowiecze; b) Nieustalona.

34. STAN. 6. LOK. Na terasie nadzalewowej prawego brzegu Zielawy, około 100 m na zach. od szosy i około 250 m na płd.-wsch. od drogi do Szenejek, na polu Czesława Niczyporuka. INW. 5 fragmentów toczonych naczyń cienkościennych o powierzchniach gładkich, szaroczarnych, w tym: 1 fragment wylewu garnka (Ryc. 2g) i 1 fragment naczynia, zdobiony dookólnymi bruzdami. CHRON. XIV—XV w.n.e.

35. STAN. 7. („Kościelisko”). LOK. Wyniesienie o charakterze wydmowym na terasie nadzalewowej prawego brzegu Zielawy, około 500 m na płd.-wsch. od mostu na szosie z Łomaz do Studzianki, na łące Stanisława Kożuchowskiego. CHAR. STAN. Osada; stanowisko prawdopodobnie dobrze zachowane. INW. a) Drapacz łukowy; b) 78 fragmentów naczyń, w części toczonych, o powierzchniach gładkich, brązowych lub szaroczarnych, w tym: 7 fragmentów wylewów — 5 garnków cienkościennych (Ryc. 3a) i 2 misek cienkościennych (Ryc. 2i), 2 fragmenty den, 16 fragmentów zdobionych dookólnymi żłobkami lub bruzdami, skośnymi lub falistymi żłobkami, oraz kości zwierzęce(?), węgielki drzewne i grudki polepy. CHRON. a) Epoka kamienia; b) XII—XIII w.n.e.

36. STAN. 8. LOK. Na terasie nadzalewowej prawego brzegu Zielawy, na terenie zabudowań Jadwigi Mackiewicz i na płd.-wsch. od nich. CHAR. STAN. Osada; (materiał rozproszony na obszarze około 3 ha). INW. a) Skrobacz krzemienisty; b) 122 fragmenty ceramiki, w większości obtaczanej lub toczonej, o powierzchniach gład-

kich, brązowych lub szaroczarnych, w tym: 10 fragmentów wylewów — 7 garnków cienko- i średniościennych (Ryc. 3g) i 3 fragmenty wylewów misek (Ryc. 3b), fragment ucha wałkowatego, 8 fragmentów den, z których dwa mają średn. ok. 7 i 10 cm, oraz 30 fragmentów naczyń zdobionych listwami plastycznymi ze skośnymi nacięciami, dookólnymi żłobkami lub bruzdami oraz falistymi żłobkami (Ryc. 3c), a także grudki polepy; c) 2 niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. CHRON. a) Epoka kamienia; b) Wczesne średniowiecze i XV—XVI w.n.e.; c) Nieustalona.

37. STAN. 9. LOK. Na terasie nadzalewowej lewego brzegu Grabarki, około 1 km od mostu na szosie z Łomaz do Studzianki. INW. a) 8 fragmentów naczyń cienko- i średniościennych, o zachowanych powierzchniach gładkich, szaroczarnych; b) 20 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. CHRON. a) Średniowiecze; b) Nieustalona.

38. STAN. 10. LOK. Na terasie nadzalewowej lewego brzegu Grabarki, około 600 m od mostu na szosie z Łomaz do Studzianki. INW. 18 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. CHRON. Nieustalona.

39. STAN. 11. LOK. Zniszczone wyniesienie o charakterze wydmowym po prawej stronie Zielawy, w rozgałęzieniu szosy z Łomaz do Studzianki i drogi polnej do Kolonii Studzianka, przy moście. INW. a) Odłupek krzemienisty; b) 2 fragmenty naczyń cienko- i średniościennego o powierzchniach gładkich, brązowych, prawdopodobnie kultury trzcinieckiej; c) 15 fragmentów naczyń cienko- i średniościennych, w części toczonych, o zachowanych powierzchniach gładkich, szarobrązowych; d) krzemienista skałka do muszkietu; e) 2 niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. CHRON. a) Epoka kamienia — epoka brązu; b) Epoka brązu; c) Średniowiecze; d) XVII w.n.e.; e) Nieustalona.

40. STAN. 12. LOK. Około 450 m na płd.-wsch. od szosy ze Studzianki do Ortela, w części płn. wsi, na polu Jana Kowalenko. INW. 8 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. CHRON. Nieustalona.

41. STAN. 13. LOK. Około 1250 m na płd.-wsch. od szkoły w Studziance i około 200 m na płn. od drogi do Kolonii Studzianka. INW. a) 2 fragmenty wylewów naczyń cienkościennych o powierzchniach zniszczonych; b) 2 niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. CHRON. a) XIV w.n.e.; b) Nieustalona.

42. STAN. 14. Cmentarz mużułmański, datowany na podstawie literatury (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. XI, Warszawa 1980, s. 496; Spis zabytków architektury i budownictwa, t. I, Warszawa 1964, s. 246) oraz napisów na nagrobkach na koniec XVII—początek XX w.n.e., położony w lesie, na terasie nadzalewowej prawego brzegu Zielawy, około 700 m na płn.-zach. od kapliczki znajdującej się przy szosie w płn. części wsi. Cmentarz, niezwykle interesujący dla odtworzenia historii, niegdyś tatarskiej wsi Studzianka, podlega ciąglemu niszczeniu przez ludzi i przyrodę (korzenie drzew i duże kolczaste krzewy niszczące nagrobki). Już w 1962 r. zwracano się z prośbą o zaopiekowanie się zabytkiem (dane Działu Dokumentacji PMA). Obiekt w dalszym ciągu oczekuje na interwencję konserwatorską. Wykonane w celu zabezpieczenia cmentarza ogrodzenie jest obecnie poważnie zniszczone.

SZYMANOWO

43. STAN. 1. LOK. Około 300 m na zach. od drogi z Szymanowa do Łomaz i około 120 m na płn. od ostatniego domostwa z grupy zwartych zabudowań wsi Szymanowo. INW. a) fragment naczynia średniościennego, prawdopodobnie kultury łużyckiej, o powierzchni zewnętrznej lekko chropowatej, ceglastej, wewnętrznej gładkiej, szarej; b) 7 fragmentów naczyń cienkościennych o powierzchniach gładkich, szaroczarnych, w tym: 3 fragmenty wylewów garnków (Ryc. 3f) i misy (Ryc. 3d), 1 fragment dna oraz fragment kafla płytowego o powierzchniach zniszczonych (Ryc. 3h); c) 2 niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. CHRON. a) Epoka brązu(?) — wczesna epoka żelaza(?); b) XVI w.n.e.; c) Nieustalona.

44. STAN. 2. LOK. Około 600 m na zach. od drogi z Szymanowa do Łomaz i około 120 m na płd.-zach. od ostatniego domostwa z grupy zwartych zabudowań wsi Szymanowo, między niedużymi łaskami. INW. a) 1 fragment wylewu naczynia o powierzchniach zniszczonych, prawdopodobnie kultury łużyckiej (Ryc. 3i); b) 3 fragmenty naczyń cienkościennych o powierzchniach gładkich, szaroczarnych, w tym: 1 fragment dna i 1 fragment przydenny. CHRON. a) Epoka brązu(?) — wczesna epoka żelaza(?); b) Średniowiecze.

45. STAN. 3. LOK. Na terasie nadzalewowej prawego brzegu Zielawy, około 600 m na płn. od mostu w Jusakach, pod lasem (ślady wydobywania piasku). INW. a) Wiór z rdzenia dwupiętowego; b) Rdzeń ze zmienną orientacją i fragment zatępca wiórowego; c) Łuszczeń, odłupek, narzędzie — okrucz łuskany, 4 wióry i ich fragmenty, odłupek retuszowany na stronie spodniej; d) 2 fragmenty naczyń średniościennych, prawdopodobnie kultury łużyckiej, o powierzchniach zewnętrznych chropowatych, szarobrazowych, wewnętrznych gładkich, brązowych, w tym: 1 fragment zdobiony dołkami palcowymi; e) 1 fragment dna garnka, prawdopodobnie obtaczanego, o średnicy około 9 cm, o powierzchniach gładkich, szaroczarnych (Ryc. 3k); f) 3 niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. CHRON. a) Schyłkowy paleolit; b) Mezolit — neolit; c) Epoka kamienia — epoka brązu; d) Epoka brązu(?) — wczesna epoka żelaza(?); e) Średniowiecze; f) Nieustalona.

46. STAN. 4. LOK. Na terasie nadzalewowej prawego brzegu Zielawy, około 800 m na płn. od mostu w Jusakach, za lasem. INW. a) fragment odłupka — łuskany; b) 4 łuszczenie; c) 13 fragmentów ceramiki kultury łużyckiej — 3 fragmenty naczyń średniościennych o po-

wierzchniach gładkich, szaroczarnych lub brązowych, w tym: 1 fragment przydenny, 3 fragmenty naczyń średniościennych o powierzchniach zewnętrznych szorstkich, szarych lub szarobrazowych, wewnętrznych gładkich, szarobrazowych lub ceglanych, 7 fragmentów naczyń cienko- i średniościennych o powierzchniach zewnętrznych chropowatych, brązowych, wewnętrznych gładkich, szarych lub brązowych; d) 5 fragmentów naczyń cienkościennych o powierzchniach gładkich, szaroczarnych, w tym: 3 fragmenty wylewu i 1 fragment zdobiony dookołnymi bruzdami; e) 13 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. CHRON. a) Późny neolit — wczesna epoka brązu; b) Neolit — średniowiecze; c) Epoka brązu(?) — wczesna epoka żelaza(?); d) Średniowiecze; e) Nieustalona.

47. STAN. 5. LOK. Około 300 m na płd. od przystanku autobusowego w Lubence. INW. a) 3 fragmenty naczyń cienko- i średniościennych, prawdopodobnie kultury łużyckiej, o powierzchniach zewnętrznych chropowatych, brązowych, wewnętrznych gładkich, szarych, w tym: 1 fragment wylewu (Ryc. 3j); b) 3 fragmenty naczyń cienkościennych o powierzchniach gładkich, brązowszarych, w tym: 1 fragment wylewu garnka, zdobiony dookołnymi bruzdami i 1 fragment przydenny. CHRON. a) Epoka brązu(?) — wczesna epoka żelaza(?); b) Średniowiecze.

ZARZEKA

48. STAN. 1. LOK. Na terasie nadzalewowej prawego brzegu Zielawy, około 100 m od jej krawędzi i około 500 m na płd.-zach. od mostu w Jusakach. INW. a) 1 fragment wylewu garnka o powierzchniach gładkich, szaroczarnych (Ryc. 3l); b) 41 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. CHRON. a) Średniowiecze; b) Nieustalona.

49. STAN. 2. LOK. Około 300 m na płd. od ostatnich zabudowań wsi Zarzeka, między drogą polną biegnącą na płn.-zach. a lasem i około 280 m na wsch. od drogi z Zarzeki do Bordziłówki. INW. a) fragment narzędzia krzemienno-żelaznego; b) 1 fragment naczynia grubościennego, prawdopodobnie kultury łużyckiej, o powierzchniach zniszczonych, zewnętrznej chropowatej; c) 2 fragmenty naczyń cienkościennych o powierzchniach gładkich, czarnych, w tym: 1 fragment wylewu i 1 fragment zdobiony dookołną bruzdą; d) 1 niecharakterystyczny fragment ceramiki. CHRON. a) Neolit — wczesna epoka brązu; b) Epoka brązu(?) — wczesna epoka żelaza(?); c) Średniowiecze; d) Nieustalona.

Mgr Grażyna Dmochowska
Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52
00-950 Warszawa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

В статье представлены результаты поверхностных исследований, проведенных в годы 1982—1983 в гм. Ломазы, воев. бяльско-подляское, т.е. на территории раньше не обнятой подробными изучениями.

Из обсуждаемых в труде 49 стоянок только 2 были упомянуты в литературе и архивах, остальные принадлежат к новообнаруженным, в общем многокультурным.

Собранного материала, часто разрушенного и лишённого характерных черт, в значительной части нельзя было хронологически-культурно определить. Немногочисленные кремневые памятники только в редких случаях удалось связать с конкретной археологической эпохой: конечным палеолитом и мезолитом-неолитом (Шиманово, ст. 3), неолитом (Колёния Ломазы, ст. 2) и эпохой бронзы (Ломазы, ст. 3). В керамическом материале единичные обломки являются

представительными для неолитических культур: воронковидных кубков (Ломазы, ст. 6) и неманской (Рис. 2с). Из двух стоянок происходят фрагменты сосудов лесной зоны из конца неолита и ранней эпохи бронзы (Любенка, ст. 6; Недзведзица, ст. 2). Так же редкой на обсуждаемой территории является керамика тщинецкой культуры (Ломазы, ст. 6; Россовска Лава, ст. 2; Студзянка, ст. II). Значительно чаще, потому что известный с 15 стоянок, является материал лужицкой культуры (Рис. 3i, j). Лишь один фрагмент вылива можно наиболее вероятно связывать с пшеворской культурой младшего предримского периода (Бордзилувка, ст. 3). Из трёх стоянок происходит раннесредневековая керамика (Рис. 2i, 3a). Наиболее многочисленно представляются на исследованной территории средневековые материалы, найденные на 29 стоянках (Рис. 2a, b, e, f; 3b-h и др.).

SUMMARY

The article presents the results of area survey investigations carried out in the years 1982 and 1983 in Łomazy commune, Biała Podlaska voiv., i.e. in a region which had not been previously investigated in detail.

Of the 49 sites described in this work only 2 have been mentioned in literature and archives, the rest are newly discovered and usually multicultural.

A large part of the material collected, often devastated and lacking characteristic features, was impossible to describe chronologically and culturally. The few flint remains only in rare cases could be attributed to a definite archaeological age: the end of the Paleolithic and Mesolithic-Neolithic (Szymanowo, site 3), Neolithic (Łomazy Colony, site 2) and Bronze Age (Łomazy, site 3). Single shards from the ceramic material are repre-

sentative of the neolithic cultures: Funnel Beaker (Łomazy, site 6) and Niemen (Fig. 2c). Two sites yielded fragments of vessels from the forest zone from the end of the Neolithic and early Bronze Age (Lubenka, site 6; Niedźwiedzica, site 2). Trzciniec culture ceramics are equally rare in this region (Łomazy, site 6; Rossowska Ława, site 2; Studzianka, site 11). Material from the Lusatian culture is more frequent and comes from 15 sites (Fig. 3i, j). Only 1 fragment of a vessel brim can be most probably attributed to the Przeworsk culture of the later pre-Roman period (Bordziłówka, site 3). Early medieval ceramics come from three sites (Fig. 2i, 3a). Most frequent in the investigated area was material from the Middle Ages found at 29 sites (Fig. 2a, b, e, f; 3b—h and others).

Informacja o cenach i warunkach prenumeraty:

Tytuł: Wiadomości Archeologiczne — półrocznik
cena prenumeraty: rocznie — 180 zł.

Warunki prenumeraty:

1. dla osób prywatnych — instytucji i zakładów pracy:
 - instytucje i zakłady pracy zlokalizowane w miastach wojewódzkich i pozostałych miastach, w których znajdują się siedziby Oddziałów RSW „Prasa—Książka—Ruch”, zamawiają prenumeratę w tych Oddziałach;
 - instytucje i zakłady pracy zlokalizowane w miejscowościach, gdzie nie ma Oddziałów RSW „Prasa—Książka—Ruch”, i na terenach wiejskich opłacają prenumeratę w urzędach pocztowych i u doręczycieli.
2. dla osób fizycznych — indywidualnych i prenumeratorów:
 - osoby fizyczne zamieszkałe na wsi i w miejscowościach, gdzie nie ma Oddziałów RSW „Prasa—Książka—Ruch”, opłacają prenumeratę w urzędach pocztowych i u doręczycieli;
 - osoby fizyczne zamieszkałe w miastach — siedzibach Oddziałów RSW „Prasa—Książka—Ruch”, opłacają prenumeratę wyłącznie w urzędach pocztowych nadawczo-oddawczych właściwych dla miejsca zamieszkania prenumeratora. Wpłaty dokonują używając „blankietu wpłaty” na rachunek bankowy miejscowego Oddziału RSW „Prasa—Książka—Ruch”.
3. Prenumeratę ze zleceniem wysyłki za granicę przyjmuje RSW „Prasa—Książka—Ruch”, Centrala Kolportażu Prasy i Wydawnictw, ul. Towarowa 28, 00-957 Warszawa, konto NBP XV Oddział w Warszawie nr 1153-201045-139-11. Prenumerata ze zleceniem wysyłki za granicę pocztą zwykłą jest droższa od prenumeraty krajowej o 50% dla zleceniodawców indywidualnych i o 100% dla zlecających instytucji i zakładów pracy.

Terminy przyjmowania prenumeraty na kraj i za granicę:

— do dnia 10 listopada na cały rok następny.

Redakcja Wiadomości Archeologicznych przypomina, że zgodnie z treścią cenników prasy, cena jednego zeszytu WA została podwyższona z 30,— do 90,— zł počynając od zesz. 1 tomu XLVIII (rocznik 1983).

Jednocześnie wyjaśniamy, że z przyczyn od nas niezależnych powstało opóźnienie o 3 lata w wydawaniu WA (nadmierne wydłużenie cyklu produkcyjnego).

Zaległość tę, za którą serdecznie odbiorców przepraszamy, mamy zamiar nadrobić w latach 1987—1988.

The Editor of WA reminds that in accordance to the new price list of the press, the price of a single number of WA was raised from 30 zł to 90 zł, from no. 1 of vol. XLVIII, 1983. We apologise for 3 years delay made by the factors which do not depend on the Editor (excessive extended period of production). This arrears we hope to make up in 1987—1988.

Wydawnictwa Akcydensowe. Warszawa 1988. Nakład 990+10 egz. Ark. wyd. 21,0 Ark. druk. 18,5.
Papier druk. kl. V. 71 g. A1. Oddano do składania 20.XII.85. Podpisano do druku w grudniu 87.
Druk ukończono w styczniu 88. Zam. 291/I/85. Cena zł 90,—

Częstochowskie Zakłady Graficzne — Częstochowa III Aleja 52. Zam. 100

Cena 90,— zł

Indeks 38205/38108

PL ISSN 0043-5082